

UNIWERSYTET IM. ADAMA MICKIEWICZA
WYDZIAŁ HISTORYCZNY
INSTYTUT HISTORII

ADAM PLESKACZYŃSKI

Bezpowrotne straty osobowe Armii Czerwonej
w walkach o Poznań w styczniu i lutym 1945 roku.

Rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem
prof. dr hab. Wiesława Olszewskiego

Poznań 2015

SPIS TREŚCI

WSTĘP	5
1. OPERACJA WIŚLAŃSKO-ODRZAŃSKA NA TERENIE KRAJU WARTY	
W STYCZNIU 1945 ROKU	31
1.1. RADZIECKIE PLANY OFENSYWNE.....	32
1.2. NIEMIECKIE PRZYGOTOWANIA DO OBRONY.....	36
1.3. OFENSYWA ZIMOWA.....	47
2. SIŁY RADZIECKIE W WALKACH O POZNAŃ. ORGANIZACJA I LICZEBNOŚĆ	53
2.1. PIECHOTA.....	56
2.2. ARTYLERIA.....	60
2.3. WOJSKA PANCERNE I ZMECHANIZOWANE.....	67
2.4. WOJSKA INŻYNIERYJNE I SAPERSKIE ORAZ ODDZIAŁY MIOTACZY OGNIAMIA.....	75
2.5. LOTNICTWO.....	77
2.6. WOJSKA KOLEJOWE.....	79
2.7. DYSKUSJA WOKÓŁ LICZBY ŻOŁNIERZY RADZIECKICH UCZESTNICZĄCYCH W WALKACH O POZNAŃ.....	79
3. AKTYWNOŚĆ BOJOWA JEDNOSTEK ARMII CZERWONEJ PODCZAS WALK O POZNAŃ	87
3.1. OSKRZYDLENIE MIASTA.....	87
3.2. UGRUPOWANIE BOJOWE W PRAWOBRZEŻNYM POZNANIU.....	95
3.3. PÓŁNOCNE UGRUPOWANIE BOJOWE.....	109
3.4. POŁUDNIOWE (GŁÓWNE) UGRUPOWANIE BOJOWE.....	116
3.5. SIŁY SZTURMUJĄCE CYTADEŁĘ POZNAŃSKĄ.....	125

4. JEDNOSTKI SANITARNE I SZPITALA ARMII CZERWONEJ W POZNANIU I OKOLICACH W 1945 R.	140
4.1. SYSTEM LECZNICZO – EWAKUACYJNY SZCZEBLA TAKTYCZNEGO.....	140
4.2. SYSTEM LECZNICZO – EWAKUACYJNY SZCZEBLA STRATEGICZNEGO.....	143
4.3. DZIAŁALNOŚĆ RADZIECKICH ODDZIAŁÓW SANITARNYCH I SZPITALI WOJSKOWYCH.....	144
4.3.1. Samodzielne bataliony medyczno-sanitarne.....	145
4.3.2. Szpitale armijne PPE 109 i PPE 85.....	150
4.3.3. Szpitale frontowe.....	154
5. BEZPOWROTNE STRATY OSOBOWE ARMII CZERWONEJ W POZNANIU W ŚWIETLE DOKUMENTÓW RADZIECKICH	159
5.1. POLEGLI I ZAGINIENI BEZ WIEŚCI.....	159
5.1.1. Piechota	160
5.1.2. Artyleria wsparcia	173
5.1.3. Jednostki pancerne i zmechanizowane	177
5.1.4. Jednostki inżynieryjno-saperskie i miotaczy ognia	182
5.1.5. Lotnictwo	185
5.1.6. Polegli i zaginieni bez wieści – podsumowanie	186
5.2. ZMARLI Z RAN	187
5.2.1. Straty na etapach ewakuacji medycznej szczebla taktycznego	187
5.2.2. Straty bezpowrotne w szpitalach armijnych	195
5.2.3. Straty bezpowrotne w szpitalach frontowych	201
5.2.4. Zmarli z ran – podsumowanie	208
5.3. ZMARLI W ZWIĄZKU Z WYDARZENIAMI NIEBOJOWYMI	209
5.4. BEZPOWROTNE STRATY OSOBOWE – PODSUMOWANIE	211
6. PRÓBA OSZACOWANIA STRAT ARMII CZERWONEJ W OPARCIU O ANALIZĘ POCHÓWKÓW ŻOŁNIERZY RADZIECKICH W POZNANIU	212
6.1. OKRES 1946-1948.....	213
6.2. LATA 1948-1950.....	216
6.3. OSTATNI ETAP (1952-1953).....	221

6.4. POJEDYNCZE POCHÓWKI W OKRESIE PO ROKU 1953	225
6.5. PODSUMOWANIE	227
7. WNIOSKI KOŃCOWE	236
BIBLIOGRAFIA	248
WYKAZ TABEL	266
WYKAZ FOTOGRAFII	268
WYKAZ SKRÓTÓW JEDNOSTEK ORGANIZACYJNYCH	
ARMII CZERWONEJ	271

WSTĘP

Pomimo upływu siedemdziesięciu lat od zakończenia walk o Poznań straty ludzkie poniesione przez Armię Czerwoną podczas zmagania o miasto i Cytadelę nie doczekały się rzetelnej analizy. Mało tego, nie podjęto w tym czasie żadnych, choćby częściowych badań nad zagadnieniem strat bezpowrotnych poniesionych przez Rosjan, a wszelkie dane liczbowe, które pojawiały się w opracowaniach popularno-naukowych lub, tym bardziej w publikacjach publicystycznych, opierały się na przypuszczeniach lub zwykłym fantazjowaniu. Podjęciu profesjonalnych badań nie sprzyjały uwarunkowania polityczne oraz faktyczne zablokowanie przez Rosjan dostępu do zgromadzonych w archiwach wojskowych materiałów źródłowych. Wydaje się, że sami Rosjanie nie byli do końca przekonani, jaką w tej kwestii przyjąć postawę. Z jednej strony ujawnienie danych o skali strat, jaką poniosła Armia Czerwona podczas walk na ziemiach polskich, mogła służyć uzasadnieniu polskiej wdzięczności dla Związku Radzieckiego i jego wojska, z drugiej jednak strony ujawnienie szczegółowej wiedzy na ten temat mogło obnażyć nieudolność w prowadzeniu niektórych operacji bojowych albo potwierdzić powszechne przekonanie o nieliczeniu się przez dowódców radzieckich z życiem swoich żołnierzy. Ostatecznie przyjęto pokrętną i niespójną strategię, która oznaczała, że w oficjalnej narracji głoszone o olbrzymiej daninie krwi złożonej przez Armię Czerwoną w wyzwolaniu Polski, która miała wynieść sześćset tysięcy poległych żołnierzy, natomiast nie ujawniano strat częściowych.

Co znamienne, kwestia oszacowania całkowitych strat ludzkich poniesionych przez Armię Czerwoną w Poznaniu nie była podejmowana w żadnym opracowaniu naukowym. O podanie choćby przybliżonej liczby poległych czerwonoarmistów nie pokusili się ani Zbigniew Szumowski, autor pierwszej monografii walk o Poznań, która została wydana w 1971 roku pod tytułem *Bitwa o Poznań* (jak również w kolejnych rozszerzonych wersjach tej książki wydawanych w późniejszym okresie pod tytułem *Boje o Poznań 1945*), ani Stanisław Okęcki, który w 1975 roku opublikował *Wyzwolenie Poznania 1945. Studium wojskowo-historyczne*¹. Co prawda ten drugi umieścił w swojej książce fragmentaryczne dane

¹ Z. Szumowski, *Bitwa o Poznań*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1971, Z. Szumowski, *Boje o Poznań 1945*, wyd. I, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1980, Z. Szumowski, *Boje o Poznań 1945*, wyd. II poprawione

o stratach osobowych, ale odnosiły się one wyłącznie do żołnierzy jednostek artyleryjskich i inżynieryjno-saperskich². Najprawdopodobniej w ręce Okęckiego, podczas prowadzonych przez niego badań archiwalnych w Związku Radzieckim dostały się pojedyncze dokumenty podsumowujące straty bojowe, ale można odnieść wrażenie, że sam autor nie do końca zdawał sobie sprawę, co owe materiały przedstawiają. Kwestią nierozstrzygniętą przez Okęckiego było to, czy zaprezentowane dane odnosiły się wyłącznie do wyspecjalizowanych jednostek wsparcia skierowanych do Poznania z rezerw frontu i armii, czy obejmowały również straty organicznych jednostek artyleryjskich i saperskich wchodzących w skład poszczególnych dywizji strzeleckich. W przypadku saperów dochodziła kolejna wątpliwość, czy zaprezentowana liczba dotyczyła poległych w walkach o Poznań, czy tylko o samą Cytadelę?

Również w radzieckiej literaturze przedmiotu starano się unikać podawania konkretnych danych liczbowych, które informowałyby o skali poniesionych strat. Czasami co najwyżej nadmieniano o poważnych stratach w ludziach, będących efektem ciężkich walk, ale bez wdawania się w szczegóły. Taki sam schemat obowiązywał także wyższych dowódców Armii Czerwonej, którzy zdecydowali się opisać swoje wojenne przeżycia. We wspomnieniach radzieckich generałów można znaleźć wiele opisów bohaterskiej śmierci ich podwładnych, ale prawie nigdy nie pisano o liczbie poległych i zmarłych z ran. Absolutnie wyjątkowym przypadkiem, odnoszącym się zresztą do walk o Poznań, jest informacja zawarta we wspomnieniach dowódcy 82 Dywizji Strzeleckiej Gwardii gen. Gieorgija Chetagurowa, który napisał, że podczas walk o Cytadelę poległo 175 i zostało rannych 364 żołnierzy z jego dywizji³.

Dopiero po upadku Związku Radzieckiego temat strat bezpowrotnych Armii Czerwonej stał się przedmiotem badań i dyskusji naukowej, co zaowocowało pojawieniem się kilku fundamentalnych publikacji i wielu krytycznych artykułów⁴. Póki co, zajmują się one

i uzupełnione, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1985, S. Okęcki, *Wyzwolenie Poznania 1945. Studium wojskowo-historyczne*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1975.

² S. Okęcki, *op. cit.*, s. 99 i 180.

³ G. I. Chietagurow, *Ispolnienije dolga*, Wojenizdat, Moskwa 1977, s. 194.

⁴ Najważniejsze pozycje, często krytyczne względem siebie: *Grif siekrietnosti sniat: Potieri Woorużennyh Sil SSSR w wojnach, bojowych diejstwijach i wojennyh konfliktach*, pod red. G. F. Kriwoszejewa, Wojenizdat, Moskwa 1993, B. W. Sokółow, *Cena wojny: ludskie potieri SSSR i Giermanii 1939-1945*, opublikowano w: „The Journal of Slavic Military Studies”, vol. 9. No 1 (March 1996), W. Litwinienko (Orłow), *K naukie otnoszenija nie imiejat. O «podsczotach» bojowych potier' w chodie Wielikoj Otieczestwiennoj wojny doktora*

przede wszystkim kwestią globalnych strat poniesionych przez Związek Radziecki podczas II wojny światowej, a nie analizą strat odniesionych w poszczególnych bitwach. Tym niemniej nikt już nie cenzuruje tego typu informacji i w najnowszych publikacjach rosyjskich można odnaleźć pierwsze tego oznaki. W 2008 roku Akademia Nauk Historycznych w Moskwie wydała monografię 312 Dywizji Strzeleckiej, która wzięła udział m.in. w bojach o Poznań. Jej autorem jest były dowódca kompanii z 1081 Pułku Strzeleckiego, który – jak napisał we wstępie – przez trzydzieści lat badał archiwa wojskowe zbierając informacje o losach swojej macierzystej dywizji. Dość nieoczekiwanie w pracy tej znalazła się zadziwiająco precyzyjna informacja, jakoby w walkach o Poznań zginąć miało 4887 żołnierzy Armii Czerwonej. Niestety, nie wiadomo skąd autor zaczerpnął tę informację i czy podana liczba obejmuje również zmarłych z ran odniesionych podczas walk o miasto⁵.

Niemieccy historycy nie zajmowali się badaniem strat poniesionych przez Rosjan w bojach o Poznań. Niemiecka literatura opisująca te walki zdominowana jest przez wspomnienia kombatantów, których wartość jest niewielka, natomiast wiarygodność opinii o zadanych stronie przeciwnej stratach właściwie żadna. Relacje dotyczące strat były absurdalnie wysokie (co wychodziło na jaw po konfrontacji z rosyjskimi dokumentami źródłowymi). Na „usprawiedliwienie” trzeba wspomnieć, że tego typu fantazjowanie jest charakterystyczne dla żołnierzy wszystkich armii świata. Równie fantastyczne dane o stratach zadanych Niemcom wyłaniają się z dokumentów sporządzanych na bieżąco przez Rosjan podczas walk o Poznań oraz tych, które opracowano po ich zakończeniu.

filologii Borisa Sokolowa [w:] „Niezawisimoje wojennoje obozrienije”, 28.IX.2001, S. Maksudow, *Potieri nasielenija SSSR w gody wtoroj mirowoj wojny* [w:] „Nasielenije i obszczestwo: Informacyonnyj biulletien”, 1995 № 5, S. N. Michalew, *Ludskije potieri w Wielikoj Otieczestwiennoj wojnie 1941—1945 gg. (Statisticzeskoje issledowanije)*, RIO KGPU, Krasnojarsk 2000, S. N. Michalew, A. A. Szabajew, *Tragedija protivostojanija. Potieri woorużennyh sił SSSR i Giermanii w Wielikoj Otieczestwiennoj wojnie 1941—1945 gg. (Istoriko-statisticzeskoje issledowanije)*, MGF «Otieczestwiennaja istorija», Moskwa 2002, *Rossija i SSSR w wojnach XX wieka. Potieri woorużennyh sił: Statisticzeskoje issledowanije*. pod red. G. F. Kriwoszejewa, Ołma-Priess, Moskwa 2001, S. A. Kropaczew, *Ewolucyja oficjalnoj otieczestwiennoj istoriografii o potieriach SSSR i Giermanii w Wielikoj Otieczestwiennoj wojnie* [w:] „Wojenno-istoriczeskij archiw: Jeżemiesiacznoje nauczno-popularnoje izdanije”, 2010 nr 1 (121), Ł. Ł. Rybakowski, *Ludskije potieri SSSR w Wielikoj Otieczestwiennoj wojnie*, Ekon-Inform, Moskwa 2010, Ł. Miercałowa, A. Miercałow, *Stalinizm i wojna*, Tierra, Moskwa 1998, rozdz. *Stalinizm i cena победы*, s. 370-394, M. W. Filimoszyn, *Ludskije potieri woorużennyh sił SSSR* [w:] „Mir Rossii”, 1999 nr 4, s. 92-101.

⁵ G. P. Chłopin, *Rożdiennaja w bojach 312-ja Smolienskaja stielkowaja diwizija* [w:] *Ot batalona do armii bojewoj put'*, Tom 2, Akadiemija istoriczeskich nauk, Moskwa 2008, s. 137.

Oszacowanie strat osobowych Armii Czerwonej w Poznaniu nie jest wszakże celem samym w sobie. Analiza dokumentów rejestrujących straty umożliwia bowiem zrekonstruowanie przebiegu walk, określenia ich zaciętości, jakości sztuki dowodzenia i prowadzenia działań bojowych. Powodem podjęcia przeze mnie takich badań było zmierzenie się z wieloma narosłymi przez lata wątpliwymi hipotezami, domysłami, a nawet mitami i świadomymi zafałszowaniami. Podstawowym zadaniem badawczym, przed którym stanąłem było – poza oszacowaniem liczby poległych i zmarłych z ran czerwonoarmistów – wykazanie czynników, które miały największy wpływ na skalę poniesionych strat ludzkich. Podjąłem się również próby odtworzenia, w oparciu o nowe materiały źródłowe, przebiegu samych walk, które w zasadzie od czasów opublikowania fundamentalnych opracowań (żeby nie powiedzieć kanonicznych) Stanisława Okęckiego i Zbigniewa Szumowskiego, nie podlegało poważnej dyskusji. Kolejnym zadaniem niniejszego opracowania było uporządkowanie kwestii sił i środków, które Rosjanie przeznaczili do zdobycia Poznania i w końcowym etapie – Cytadeli. Całkowicie pionierskim zadaniem było również opisanie zasad funkcjonowania i sposobu działania w Poznaniu radzieckich służb sanitarno-medycznych, które w literaturze przedmiotu pozostawały dotąd prawdziwym *terra incognita*. Dość powiedzieć, że w żadnej dotychczasowej publikacji (czy to polskiej czy rosyjskiej), nie zidentyfikowano ani jednego radzieckiego szpitala wojskowego, który stacjonował w Poznaniu, ani żadnego batalionu medyczno-sanitarnego, który uczestniczył bezpośrednio w działaniach na pierwszej linii frontu. Kolejnym poważnym problemem badawczym było przeanalizowanie pochówków żołnierskich Armii Czerwonej w Poznaniu, zwłaszcza w kontekście pierwotnej lokalizacji mogiły i okoliczności śmierci żołnierza. Te ustalenia pomogły w zweryfikowaniu wyników uzyskanych na podstawie kwerendy w rosyjskich archiwach.

Praca ujęta została w układzie chronologiczno-problemowym i zawiera sześć rozdziałów. W rozdziale pierwszym omówiłem przygotowania obu stron konfliktu do walk o miasto, z uwypukleniem czynników, które miały wpływ na późniejsze straty poniesione przez Rosjan. W rozdziale drugim przedstawiłem skład, strukturę i szacunkową liczebność oddziałów Armii Czerwonej zaangażowanych w walki o miasto. W trzecim zrekonstruowałem – w oparciu o meldunki bezpowrotnych strat osobowych – przebieg bojów o Poznań. W kolejnym rozdziale przedstawiłem strukturę jednostek sanitarno-medycznych i szpitali wojskowych zabezpieczających działania bojowe w mieście oraz ich aktywność podczas walk i po ich zakończeniu. W rozdziale piątym zaprezentowałem wyniki badań

kwerendalnych w rosyjskich zasobach archiwalnych, które w rozdziale następnym skonfrontowałem z danymi wynikającymi z przebiegu akcji ekshumacyjno-komasacyjnych przeprowadzonych w Poznaniu i powiecie poznańskim oraz częściowo na terenie dawnego województwa poznańskiego. W zakończeniu pracy zawarłem obszernie wnioski dotyczące wielkości strat i przyczyn, które do nich doprowadziły.

W powszechnej świadomości mieszkańców Poznania do dziś pokutuje przekonanie, że w walkach o miasto zginęło około dziesięciu tysięcy żołnierzy radzieckich lub w innej wersji: sześć tysięcy. W przypadku tego pierwszego wariantu, nierzadko towarzyszy mu dodatkowy komentarz, że połowa z poległych (a więc około pięciu tysięcy Rosjan) poległo w samym tylko szturmie Cytadeli. Opinie te, choć niepodparte żadnymi naukowymi analizami, funkcjonują w najlepsze od wielu lat w najbardziej opiniotwórczych przekazach medialnych i bez słów krytyki wędrują w świat⁶. Również na polskich stronach Wikipedii, która dla wielu ludzi, zwłaszcza młodszego pokolenia jest swoistą wyrocznią i podstawowym źródłem wiedzy, w hasłach odnoszących się do walk o Poznań odnaleźć można informacje o dziesięciu tysiącach poległych żołnierzach radzieckich. Z kolei niemiecka Wikipedia pod hasłem „Schlacht um Posen” informuje o sześciu tysiącach poległych czerwonoarmistach⁷.

⁶ O około dziesięciu tysiącach poległych żołnierzach Armii Czerwonej informowała np. poznański dodatek do Gazety Wyborczej, przy okazji zainicjowanej w 2010 roku przez Andrzeja Wajdę akcji „9 maja zapalmy świeczki na grobach żołnierzy radzieckich”. (J. Leśniewska, *9 maja zapalmy świeczkę, podziękujmy Rosjanom* [w:] „Gazeta Wyborcza”, 4.05.2010). Dwa lata później, przy okazji organizowania inscenizacji walk o Cytadeli, Polska Agencja Prasowa podała, że w bojach o Poznań poległo dziesięć tysięcy żołnierzy radzieckich, z czego połowa miała zginąć podczas szturm Cytadeli. Informację ochoczo podchwyciły inne publikatory i za PAP-em powtórzono ją w internetowych wydaniach wielu magazynów i stacji radiowych, a nawet na portalach miłośników historii. Dla przykładu: strona internetowa portalu historycznego dzieje.pl [<http://dzieje.pl/aktualnosci/rekonstrukcja-walk-o-poznan-z-1945-roku-z-udzialem-czolgu>], forum Magazynu Miłośników Historii Wiedzy i Życia [<https://forum.ioh.pl/viewtopic.php?t=23315>], strona internetowa Tygodnika „Wprost” z 17 lutego 2012 roku [<http://www.wprost.pl/ar/306177/Bitwa-o-Poznan-Czolg-na-ulicach-miasta/>]. Dostęp do wszystkich stron 15.03.2013. Podobne wartości podała na swoich stronach Wojewódzka Biblioteka Publiczna i Centrum Animacji Kultury, według której podczas walk zginęło 10 tys. żołnierzy, z czego na samej Cytadeli prawie sześć tysięcy [<http://regionwielkopolska.pl/dzieje-wielkopolski/wazniejsze-wydarzenia/poznan-styczen-luty-1945r.html>]. Z kolei o sześciu tysiącach poległych informowała np. strona internetowa TVP Poznań, albo oficjalna strona poznańskiego starosty powiatowego na stronie [poznan.pl](http://www.poznan.pl) [<http://www.poznan.pl/mim/s8a/czy-wiesz-ze,doc,576/czy-wiesz-ze,32010.html>], [<http://www.jan-grabkowski.pl/archiwum/arttykul/68-rocznica-zakonczenia-niemieckiej-okupacji-i-walk-o-poznan/>].

⁷ Hasła: „Bitwa o Poznań” [http://pl.wikipedia.org/wiki/Bitwa_o_Pozna%C5%84], „Pomnik Bohaterów na Cytadeli w Poznaniu”, [http://pl.wikipedia.org/wiki/Pomnik_Bohater%C3%B3w_na_Cytadeli_w_Poznaniu],

Powyższe dane liczbowe nie wzięły się znikąd. Były one prezentowane mniej więcej od lat sześćdziesiątych ubiegłego wieku w literaturze regionalnej i niezakwestionowane przez nikogo powielano je w kolejnych publikacjach⁸.

Skąd zatem w powszechnym obiegu pojawiają się wspomniane liczby dziesięciu lub sześciu tysięcy poległych? Odpowiedź jest zaskakująco prosta, a na jej ślad naprowadza fragment tekstu opublikowanego przez Zbigniewa Szumowskiego w „Głosie Wielkopolskim” w roku 1965, z okazji 20-lecia wyzwolenia Poznania: „Przejdźcie się na cmentarz pod Cytadelą i na Miłostowie. Policzcie groby. Przekonacie się, że w walkach o nasze miasto padło 10.000 żołnierzy”⁹. Oto prozaiczna odpowiedź. Właśnie taki tok myślenia (niekoniecznie po raz pierwszy zaprezentowany przez Szumowskiego) zadecydował, że zaczęto utożsamiać liczbę pochowanych na poznańskich cmentarzach żołnierzy radzieckich z liczbą poległych w walkach o Poznań. Nie brano przy tym pod uwagę faktu, że w Poznaniu jeszcze przez wiele miesięcy po zakończeniu walk o miasto funkcjonowały liczne radzieckie szpitale wojskowe. Przyjmowały one nadal pacjentów, z tym że byli to żołnierze ranni w operacjach bojowych prowadzonych poza Poznaniem – przede wszystkim na Pomorzu Zachodnim i podczas Operacji Berlińskiej. Do poznańskich szpitali kierowane były również ofiary wypadków, które bardzo często przytrafiają się przecież w czasie pełnienia służby wojskowej, oraz złożeni różnymi chorobami żołnierze. Jak wynika z moich ustaleń, zmarli w tych szpitalach również byli chowani w Poznaniu, a zatem powiększali liczbę pochówków żołnierzy radzieckich, mylnie utożsamianą z liczbą ofiar walk o Poznań.

Kolejnym istotnym elementem mającym niebagatelny wpływ na wyobrażenia, co do liczby poległych żołnierzy radzieckich w walkach o Poznań jest, przeprowadzona już po zakończeniu wojny, akcja komasacyjno-ekshumacyjna, podczas której sprowadzono do Poznania wiele zwłok żołnierzy radzieckich z terenów ościennych powiatów, a nawet z dalszych części Wielkopolski. Dziwić może fakt, że pomimo zachowania się i dostępności dokumentów źródłowych dotyczących akcji, początkowo je ignorowano i doliczano przewiezione zwłoki do liczby poległych w Poznaniu.

Wkrótce jednak, równolegle do liczby dziesięciu tysięcy poległych w walkach o Poznań, zaczęły się pojawiać informacje o sześciu tysiącach. Tym razem, jak się można

„Schlacht um Posen” [http://de.wikipedia.org/wiki/Schlacht_um_Posen]. Dostęp do wszystkich linków 15.03.2013.

⁸ Na przykład: J. Topolski, *Wielkopolska poprzez wieki*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1973, s. 251.

⁹ Z. Szumowski, *Sztandary nad Cytadelą* [w:] „Głos Wielkopolski”, 21.02.1965, nr 44, s. 3.

domyślić, założono, że pochowani na Cytadeli (około 5800) to żołnierze walczący o Poznań, a ci, którzy spoczęli na Miłostowie (około 4300) zginęli poza miastem. Jednak na poparcie tej tezy również nie przedstawiono żadnych dowodów i nikt nigdy nie zajął się zbadaniem kwestii pochodzenia zwłok na Cytadeli i Miłostowie¹⁰.

Wyjątkowa szansa na przeprowadzenie rzetelnych badań na temat strat Armii Czerwonej w Poznaniu pojawiła się z chwilą upublicznienia dokumentów przechowywanych dotąd w Centralnym Archiwum Ministerstwa Obrony Federacji Rosyjskiej w Podolsku pod Moskwą. Te kluczowe dla przeprowadzenia wiarygodnej analizy materiały zostały w formie cyfrowej udostępnione za pośrednictwem portalu OBD Memorial. Uruchomienie cyfrowego archiwum to bezprecedensowa w skali świata inicjatywa, biorąc pod uwagę olbrzymią liczbę zamieszczonych tam dokumentów. Internetowa baza danych o poległych, zmarłych i zaginionych żołnierzach Armii Czerwonej w czasie Wielkiej Wojny Ojczyźnianej, a także w okresie powojennym, została utworzona na podstawie polecenia prezydenta Federacji Rosyjskiej Władimira Putina z 23 kwietnia 2003 roku (Nr pr-698) i dekretu z 22 stycznia 2006 nr 37 („W sprawie uwiecznienia pamięci poległych w obronie Ojczyzny”) przez ministerstwo obrony Federacji Rosyjskiej. Głównym celem projektu było umożliwienie zainteresowanym ustalenia losów lub odnalezienia informacji o swoich bliskich – zmarłych lub zaginionych podczas wojny, w tym również o miejscu ich pierwotnego pochówku.

Unikatową w skali globalnej operację zebrania materiałów archiwalnych rejestrujących bezpowrotne straty osobowe, opracowania ich i zeskanowania oraz umieszczenia na stronie OBD Memorial (www.obd-memorial.ru) przeprowadziło Centrum Wojskowo-Memorialne Sił Zbrojnych Federacji Rosyjskiej podlegające Służbie Tyłów Federacji Rosyjskiej¹¹.

¹⁰ Jedynie Wiesław Olszewski pisząc o pochowanych na Cytadeli zwrócił uwagę, że „tylko o części z nich [pochowanych na cmentarzu radzieckim] wiadomo, że ich śmierć miała związek z walkami o Cytadelę lub Poznań. Wiele zwłok przeniesiono bowiem z okolic miasta. Ponadto część z nich to polegli w rejonach nader odległych: na Wale Pomorskim, w rejonie Szczecina, przy forsowaniu Odry, a nawet w walkach o Berlin. (...) Ponadto przez kilka lat Cmentarz Bohaterów Radzieckich pełnił również funkcję radzieckiego cmentarza garnizonowego”. (W. Olszewski, *Cmentarze na stokach poznańskiej Cytadeli*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2008, s. 202).

¹¹ Centrum Wojskowo-Memorialne Sił Zbrojnych Federacji Rosyjskiej to instytucja wywodząca się z dawnego Archiwum Sztabu Generalnego Sił Zbrojnych ZSRR, które później wielokrotnie zmieniano nazwę: Od 1965 roku jako *Otdiel chranienija dokumentalnych matierialow Gienieralnogo sztaba*, od 1978 roku *Istoriko-archiwalnyj*

Bez wątplenia projekt OBD Memoriał jest najbardziej spektakularnym i bezprecedensowym przedsięwzięciem podjętym przez rosyjskie archiwa. Do tej pory żaden kraj na świecie nie opracował tak wielkiego banku danych o swoich zmarłych żołnierzach. Realizacja tego potężnego planu wymagała zebrania i weryfikacji ogromnej liczby papierowych dokumentów archiwalnych, które zdigitalizowano i podłączono do wyszukiwarki, umożliwiającej przeszukiwanie zbiorów. Wyszukiwarka została tak skonstruowana, by służyć przede wszystkim tym, którzy znają dane personalne osoby poszukiwanej, choć istnieje również opcja wyszukiwania dokumentów na podstawie innych kryteriów, np. jednostki wojskowej, daty zgonu lub przeprowadzenia pochówku.

Zeskanowane dokumenty pochodzą przede wszystkim ze zbiorów Centralnego Archiwum Ministerstwa Obrony Federacji Rosyjskiej w Podolsku pod Moskwą (*Centralnyj archiw Ministierstwa oborony Rossijskoj Fiedieracyi*, w skrócie CAMO), Centralnego Archiwum Marynarki Wojennej w Gaczymie pod Sankt Petersburgiem (*Centralnyj wojenno-morskoj archiw*, Rosyjskiego Państwowego Archiwum Wojskowego w Moskwie (*Rossijskij gosudarstwiennyj wojennyj archiw*), Państwowego Archiwum Federacji Rosyjskiej w Moskwie (*Gosudarstwiennyj archiw Rossijskoj Fiedieracyi*) i jego regionalnych oddziałów oraz Zarządu Ministerstwa Obrony Federacji Rosyjskiej do Spraw Uwiecznienia Pamięci Poległych Podczas Obrony Ojczyzny (*Uprawlenije Ministierstwa oborony Rossijskoj Fiedieracyi po uwiekowieczieniju pamiaty pogibszych pri zaszcitje Otieczestwa*).

Obecnie na stronach OBD Memoriał odnaleźć można 16.600.000 wyników (rekordów) informujących o stratach osobowych Armii Czerwonej w czasach II wojny światowej i tuż po niej, pochodzących z 47,8 tys. archiwalnych dokumentów przechowywanych w rosyjskich archiwach oraz 45,3 tys. tzw. paszportów cmentarnych dotyczących nekropolii zlokalizowanych na terenie Rosji i poza jej granicami.

Większość dokumentów to meldunki jednostek wojskowych o bezpowrotnych stratach osobowych, dokumenty przedstawiające straty (pogrzebowe, ze szpitali polowych i jednostek medyczno-sanitarnych, kartoteki jeńców wojennych itd.), jak również paszporty cmentarzy i kwater wojennych, na których pochowano żołnierzy i oficerów radzieckich. Zeskanowane dokumenty umożliwiają zdobycie wielu cennych informacji na temat zmarłego czerwonoarmisty: poza danymi personalnymi można dowiedzieć się o jego stopniu

otdiel Gienieralnogo sztaba, od 1991 roku *Istoriko-archiwalnyj otdiel i wojenno-miemorialnyj otdiel*

Gienieralnogo sztaba, od 1997 roku *Wojenno-istoriczeskij centr*. Obecna nazwa obowiązuje od 4.2.1997 roku.

wojskowym i zajmowanym stanowisku, przynależności służbowej do jednostki wojskowej, dacie i okolicznościach śmierci, miejscu pierwotnego pochówku. Dodatkowo z niektórych dokumentów można również zdobyć informacje o adresie rodziny i danych personalnych krewnych, do których wysłano zawiadomienie o śmierci żołnierza.

W badaniach wykorzystałem dwa zespoły akt z CAMO. Pierwszy z nich, występujący pod numerem 33 obejmuje dane Zarządu Ewidencji Strat Osobowych Oficerskiego Składu Armii, zawiera imienne meldunki samodzielnych jednostek wojskowych o bezpowrotnych stratach oficerskich (sygn. 11458) oraz Rozkazy Głównego Zarządu Kadr Sił Zbrojnych ZSRR o Wykreśleniu z Wykazów Sił Zbrojnych ZSRR, za lata: 1946 (sygn. 563783), 1947 (sygn. 563784) i 1948 (sygn. 563785). Drugi, o numerze 58 składa się z materiałów należących do Centralnego Biura do Spraw Ewidencji Strat Osobowych Podoficerskiego i Żołnierskiego Składu Armii, z których wykorzystałem imienne meldunki samodzielnych jednostek wojskowych o bezpowrotnych stratach podoficerskich i żołnierskich (sygn. 18003), księgi ewidencji zmarłych (sygn. A-71693), księgi pochówkowe (sygn. A-83627) oraz sporadycznie powiadomienia o śmierci żołnierza.

Dokumenty z których korzystałem, były elementem bardzo precyzyjnego systemu ewidencjonowania strat bezpowrotnych, dopracowanego pod koniec wojny, w chwili gdy Armia Czerwona miała opuścić granice Związku Radzieckiego i wkroczyć na terytorium obcych państw¹². Podstawową rejestrację poległych oficerów i żołnierzy prowadzono na poziomie pułków lub samodzielnych jednostek wojskowych (batalionów i kompanii). Były to imienne wykazy strat bezpowrotnych, które przesyłano do sztabu związku taktycznego (dywizji lub brygady). Tam łączono je w dwa zbiorcze dokumenty – oddzielnie dla korpusu oficerskiego i oddzielnie dla podoficerów i żołnierzy¹³. Dokumentacja ta co dziesięć dni przesyłana była instancji wyższej. Wykazy strat oficerów trafiały do Głównego Zarządu Kadr Ludowego Komisariatu Obrony ZSRR (*Gławnoje uprawlenije kadrow NKO*), a ich kopie do oddziałów kadr frontu. Wykazy strat korpusu podoficerskiego i żołnierskiego przekazywane

¹² Szczegółowe informacje odnośnie organizowania pochówków żołnierzy Armii Czerwonej i ewidencjonowania bezpowrotnych strat osobowych zawarto w „Rozkazie nr 23 Ludowego Komisarza Obrony ZSRR z 14 lutego 1944 roku”. (*Prikaz Narodnogo Komissara Oborony Sojuza SSR № 023 14 fiewrala 1944 g.* [online] <http://www.soldat.ru/doc/nko/text/1944-023.html> [dostęp: 28.12.2014]).

¹³ Pełna nazwa dokumentu: „Raport – spis wykazów bezpowrotnych strat składu osobowego dywizji”, (*Doniesienije – opis' spiskow biezwozwratnych potier' licznogo sostawa*). Ten typ dokumentu stanowi podstawę zbiorów strat bezpowrotnych Centralnego Archiwum Ministerstwa Obrony Federacji Rosyjskiej.

były do Zarządu do Spraw Personalnej Ewidencji Strat Korpusu Podoficerskiego i Żołnierskiego Czynnej Armii (*Uprawlenie personalnego uczeta potier' licznego sostawa diejstwujuszczej armii*). W przypadku oficerów innych rodzajów wojsk niż piechota – artylerii, wojsk pancernych, inżynierijno-saperskich, lotnictwa itd., kopie wykazów wysyłano również do oddziałów kadr poszczególnych rodzajów wojsk danego frontu. Sztab dywizji zobowiązany był również do przesyłania rodzinom zmarłego żołnierza, za pośrednictwem Rejonowych Komend Uzupelnień, zawiadomienia o śmierci w wyniku odniesionych ran¹⁴.

Podobnie rzecz się miała z prowadzeniem ewidencji zmarłych w placówkach medycznych Armii Czerwonej. Obowiązkiem wszystkich placówek medycznych było sporządzanie na bieżąco imiennych wykazów zmarłych na każdym etapie ewakuacji medycznej oraz ewidencjonowanie lokalizacji grobów. Funkcjonowało kilka rodzajów dokumentów służących ewidencji zmarłych, wybór kategorii dokumentu uzależniony był od miejsca zgonu. Jeśli zatem żołnierz bądź oficer zmarł w szpitalu polowym prowadzonym przez samodzielny batalion medyczno-sanitarny (powszechnie nazywany *medsanbatem*) lub podczas transportu do tej placówki medycznej – wówczas odnotowywany był w imiennym wykazie zmarłych sporządzanym przez *medsanbat*¹⁵. Jeśli jednak umarł wcześniej i nie zdołano przetransportować go do *medsnabatu* zapisywany był w wykazie strat bezpowrotnych prowadzonym przez pułk lub inną samodzielną jednostkę wchodzącą w skład związku taktycznego¹⁶. W takiej sytuacji w rubryce „przyczyna śmierci” zapisywano: „zmarły z ran”. Wykazy sporządzane w *medsanbatach* i jednostkach wojskowych były co pięć dni wysyłane do sztabu macierzystej dywizji, gdzie dołączano je do wspomnianego już zbiorczego meldunku o stratach bezpowrotnych opracowywanego na poziomie związku taktycznego.

Podobnie wyglądała sytuacja ze zmarłymi w szpitalach armijnych lub frontowych. Każdy z tych szpitali zobowiązany był do opracowywania co pięć dni imiennych wykazów zmarłych, które przesyłano do zarządu punktu ewakuacyjnego (Polowego Punktu

¹⁴ *Izwiestczenie o smierci ot ran*, na formularzu 7/BŁ.

¹⁵ Pełna nazwa dokumentu: „Imienny wykaz zmarłych w wyniku odniesionych ran i nabytych na froncie chorób”, (*Imiennoj spisok umierszych ot ran i poluczennych na frontie bolezniej*), na formularzu 3/BŁ. Zapisywano w nim szczegółowe dane personalne zmarłego, jego stopień i przynależność służbową, opis okoliczności śmierci wraz z datą zgonu oraz miejscem pochówku.

¹⁶ Pełna nazwa dokumentu: „Imiennym wykazie strat bezpowrotnych w składzie osobowym pułku”, (*Imiennoj spisok biezwozwratnych potier' licznego sostawa polka*), na formularzu 2/BP.

Ewakuacyjnego lub Miejskiego Punktu Ewakuacyjnego), w skład którego wchodził dany szpital. Na podstawie tych materiałów tworzone były zbiorcze imienne wykazy zmarłych¹⁷, które co dziesięć dni przesyłano do instancji wyższej. I identycznie, jak w przypadku poległych, wykazy zmarłych oficerów przekazywano do Głównego Zarządu Kadr Ludowego Komisariatu Obrony ZSRR, natomiast podoficerów i żołnierzy do Zarządu do spraw personalnej ewidencji strat korpusu podoficerskiego i żołnierskiego czynnej armii (szpitale armijne) lub frontu (szpitale frontowe).

We wszystkich szpitalach prowadzono również księgi, w których odnotowywano alfabetycznie, bądź chronologicznie wszystkich, którzy zmarli w szpitalu lub w drodze do niego i zostali pochowani w mogiłach zakładanych przez placówki medyczne. Były to: alfabetyczna księga zmarłych, księga ewidencji zmarłych i księga miejsc pochówku¹⁸. Placówki medyczne były także zobowiązane do przesyłania rodzinom zmarłych żołnierzy informacji o ich śmierci, identycznie, jak miało to miejsce w przypadku sztabów związków taktycznych.

Przystępując do kwerendy archiwalnej, mając tak nietypowe narzędzie, jakim była wyszukiwarka OBD utworzona z myślą przede wszystkim o odnajdywaniu konkretnych osób, o znanych personaliach, musiałem opracować własną metodę wyszukiwania interesujących mnie dokumentów. Podstawowym założeniem był taki sposób przebadania internetowego archiwum, aby uzyskać pewność dotarcia do wszystkich (albo przynajmniej niemal wszystkich) dokumentów, w których odnotowano żołnierzy poległych lub zmarłych z ran odniesionych w związku z walkami toczonymi w Poznaniu. W oparciu o dane znajdujące się w tych dokumentach należało utworzyć zbiorczy wykaz żołnierzy pochowanych na terenie Poznania i powiatu poznańskiego, ze wszystkimi istotnymi w badaniach danymi (przede wszystkim: przynależnością służbową, datą i okolicznościami śmierci oraz miejscem pochówku), które posłużyć miały do przeprowadzenia, w kolejnym etapie badań, symulacji w oparciu o wybrane parametry. Wyniki tych zestawień pozwoliły na uzyskanie precyzyjnych odpowiedzi na postawione pytania badawcze oraz na wyprowadzenie dalej idących wniosków, dotyczących innych aspektów walk o Poznań.

¹⁷ Pełna nazwa dokumentu: „Zbiorczy imienny wykaz bezpowrotnych strat składu osobowego zmarłych w szpitalach” (*Swodnyj imiennoj spisok biezwozwratnych potier' licznogo sostawa umierszego w gospiatalach*).

¹⁸ *Alfawitnaja kniga umierszych (punkta medicynskoj pomoszczi, medicynskogo uczeżdzenija)* i *Kniga uczeta umierszych* wg formularza 15/UWW oraz *Kniga pogriebienija* wg formularza 10/BP. Ze względu na sposób prowadzenia tych wykazów są one najcenniejszym źródłem w punktu widzenia problematyki kompletności zapisów strat osobowych danej placówki medycznej.

Przed rozpoczęciem kwerendy na portalu OBD powziąłem dwutorowe działania. Z jednej strony przystąpiłem do analizy znajdujących się w polskich archiwach wykazów osób pochowanych na obu cmentarzach radzieckich: na Cytadeli i Miłostowie, z drugiej – rozpocząłem działania zmierzające do utworzenia najpełniejszego wykazu jednostek wojskowych biorących udział w walkach o Poznań oraz działających tu szpitali wojskowych. Z pracami tymi wiązały się dwa podstawowe problemy. Po pierwsze odsetek tzw. zidentyfikowanych pochówków, czyli osób pochowanych pod swoim nazwiskiem wynosił zaledwie niecałe dwadzieścia procent w przypadku Cytadeli i poniżej dziesięciu procent na Miłostowie. Po drugie, w trakcie prac badawczych okazało się również, że około jednej trzeciej z tzw. zidentyfikowanych osób miała zniekształcone zapisy nazwisk, błędne imiona, lub nieprawdziwy stopień wojskowy. Do zniekształceń dochodziło najpewniej na etapie przepisywania danych personalnych, które znajdowały się na tabliczkach nagrobnych umieszczonych na tymczasowych grobach wojskowych rozsianych po całym Poznaniu. Oczywiście błędy mogły również powstawać wcześniej, podczas zapisywania danych na tabliczkach nagrobnych przez samych żołnierzy radzieckich. Inną kwestią jest fakt, że nazwiska znajdujące się na polskich wykazach osób pochowanych na cmentarzach i kwaterach wojennych zapisywane były w języku polskim, co również mogło przyczynić się do powstawania błędów w transkrypcji. Nie ma dowodów na przekazywanie Polakom przez stronę rosyjską jakichkolwiek dokumentów umożliwiających identyfikację pochowanych żołnierzy radzieckich, choć jak wykazały późniejsze badania, wyjątkowo duża identyfikacja dotyczyła pogrzebanych, którzy zmarli w okresie po zakończeniu działań wojennych w Poznaniu, w tutejszych szpitalach wojskowych. Jeśli chodzi o wykaz pochowanych na stokach Cytadeli, oparłem się na wyczerpującej publikacji W. Olszewskiego, natomiast spis pochowanych na Miłostowie przygotowałem na bazie kilku rejestrów znajdujących się w różnych archiwach oraz podczas badań terenowych na cmentarzu miłostowskim¹⁹.

¹⁹ Imienny wykaz pochowanych na Cytadeli wg polskich źródeł został już wcześniej opracowany przez W. Olszewskiego. (W. Olszewski, *Cmentarze na stokach poznańskiej Cytadeli*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2008). Do przygotowania jak najpełniejszej listy pochowanych na Miłostowie wykorzystałem aż pięć odnalezionych wykazów. Dwa znajdują się w Archiwum Państwowym w Poznaniu (Archiwum Państwowe w Poznaniu (dalej: APP), zesp. Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Poznaniu, sygn. 3690, *Imienne zestawienie poległych żołnierzy radzieckich na terenie woj. poznańskiego*, bez daty, 702 nazwiska, APP, zesp. Społeczny Komitet Budowy Parku-Pomnika Przyjaźni Polsko-Radzieckiej i Braterstwa Broni w Poznaniu, sygn. 15, *Wykaz pochowanych oficerów i żołnierzy Armii Radzieckiej na cmentarzach*

Oprócz analizy danych osobowych, drugim filarem działań, które umożliwiły mi przeprowadzenie kompleksowej kwerendy po materiałach udostępnionych przez CAMO, było zidentyfikowanie związków taktycznych biorących udział w walkach o Poznań. Szczególnie ważne było przeanalizowanie struktury jednostek wchodzących w skład 1 Frontu Białoruskiego ze szczególnym uwzględnieniem trzech armii tego frontu (1 Armii Pancernej Gwardii, 8 Armii Gwardii i 69 Armii) oraz jednostek wsparcia artyleryjskiego, pancernego i inżynierijno-saperskiego. Należało również skompletować wykaz szpitali polowych, które czasowo zlokalizowane zostały w Poznaniu i jego najbliższej okolicy. Badania nad rejestrem szpitali polowych oraz jednostek wojskowych Armii Czerwonej uczestniczących w walkach o Poznań dotyczyły także dokładnego zdefiniowania ich struktury oraz określenia przedziału czasowego, w którym owe jednostki były zaangażowane w walki o miasto.

Nieocenionym źródłem informacji pomocnym przy identyfikacji jednostek wojskowych, okazała się monumentalna publikacja radzieckiego Ministerstwa Obrony (*Bojowej Sostaw Sowietsoj Armii, czast' V (Janwar' – sientjabr' 1945 g., Ministerstwo Obrony SSSR Istoriko-Archiwyj Otdiel Gienieralnogo Sztaba, Moskwa 1990)*), w której przedstawiono strukturę frontów i armii (choć tylko do poziomu dywizji, brygad i samodzielnych pułków) podczas II wojny światowej. Uzyskane tą drogą informacje umożliwiły wyszukiwanie w bazie OBD dokumentów rejestrujących straty osobowe wszystkich armii ogólnowojskowych i pancernych oraz związków i jednostek podporządkowanych 1 Frontowi Białoruskiemu i wyselekcjonowanie spośród nich tych, które dotyczyły walk o Poznań.

Poważniejszy problem stanowiło zdobycie informacji na temat radzieckich szpitali wojskowych, których struktura, skład i organizacja nigdy nie zostały ujawnione w ogólnodostępnych opracowaniach. Fundamentalna pozycja monograficzna naczelnego

w Cytadeli i Miłostowie w Poznaniu poległych przy wyzwaniu miasta Poznania i Wielkopolski w 1945 roku, 318 nazwisk). Dwa kolejne w archiwum Spółdzielni Pracy „Universum” („Universum” Spółdzielnia Pracy w Poznaniu (dalej: USP P), *Opis wojennego cmentarza (mogiły zbiorowej) żołnierzy, jeńców wojennych i obywateli ZSRR poległych na terenie Polski*”, bez daty, ostatni wpis z 31.07.2008 r., lista zawiera 906 pozycji oraz USP P, *Dane o pochowanych*, bez daty, z wykazem 748 nazwisk). Ponadto wykorzystałem materiały z prywatnego archiwum prof. W. Olszewskiego (Fiszki zatytułowane *Kwaterna żołnierzy radzieckich w Miłostowie*, połączone sznurkiem, w dwóch kompletach (pierwszy od litery A-K, drugi L-Z), posortowane wg alfabetu polskiego, bez daty, prawdopodobnie z 1983 roku – data ostatniego wpisu, lista zawiera 805 nazwisk). Po ich skompilowaniu opracowałem własną najobszerniejszą listę, która posłużyła mi do dalszych badań.

lekarza Armii Czerwonej w czasach wojny, gen. Smirnowa, była – standardowo – bardzo ogólnikowa i skrywała większość informacji, które umożliwiałyby jakąkolwiek identyfikację konkretnych placówek medycznych²⁰. Tym razem nieocenioną pomoc udało się uzyskać dzięki internetowej bazie radzieckich szpitali wojskowych z okresu II wojny światowej, która została opracowana przez Międzyregionalne Centrum Informacyjno-Poszukiwawcze (*Mieźriegionalnyj informacyonno-poiskowyj centr*) we współpracy z Ministerstwem Obrony Federacji Rosyjskiej oraz federalnymi służbami archiwalnymi (<http://ipc.antat.ru/Ref/hosp.asp>). Baza zawiera dane o miejscach i terminach lokalizacji wszystkich szpitali wojskowych Armii Czerwonej, uzyskane na podstawie dokumentacji zebranej w trakcie kwerendy po rosyjskich archiwach. Dzięki temu zostały przeze mnie zidentyfikowane wszystkie szpitale wojskowe, które, choćby przez krótki czas działały w Poznaniu i jego najbliższych okolicach. Porównując oba zasoby danych: dotyczących szpitali oraz danych osobowych zawartych w OBD udało się po raz pierwszy odnaleźć dokumenty rejestrujące straty wszystkich szpitali wojskowych rozlokowanych w Poznaniu podczas walk oraz blisko połowę spośród tych, które funkcjonowały w mieście jeszcze po ich zakończeniu.

Przeprowadzone przeze mnie wnikliwe badania dostępnych źródeł ujawniły kolejny problem – niejednokrotnie zdarzało się, że zgon tego samego oficera lub czerwonooarmisty odnotowywany był w dwóch, trzech, a nawet w większej liczbie dokumentów. Aby uniknąć powtórnego liczenia tych samych zmarłych, a jednocześnie by nie dopuścić do zawyżania wyników dotyczących strat, przeprowadziłem dokładną weryfikację, polegającą na porównaniu danych personalnych każdej z osób.

Wielokrotne rejestrowanie tych samych zmarłych wynikało z nieczytelnego lub niedokładnego przepisania nazwiska żołnierza z jego książeczki wojskowej. Jednak najczęściej błędów popełniano przy spisywaniu personaliów przyjmowanych do szpitala rannych lub chorych żołnierzy. Pomyłki dotyczyły nie tylko nazwisk, ale również jednostek, z których pochodzili żołnierze. Jako że w armii radzieckiej stosowano na szeroką skalę bardzo rozwinięty system skrótów (np. dywizję strzelecką gwardii zapisywano jako гсд lub гв. сд albo гв. ст. див.) pominięcie lub zniekształcenie jednej litery całkowicie zmieniało sens pierwotnego zapisu i utrudniało lub nawet uniemożliwiało poprawną identyfikację jednostki (np. samodzielny batalion zmotoryzowany – po rosyjsku: *отдельный моторизованный*

²⁰ Je. I. Smirnow, *Frontowoje miłosierdije*, Wojenizdat, Moskwa 1991.

батальон, zapisywany był w skrócie jako *омб*, natomiast skrót *омд* oznaczał samodzielny dywizjon moździerzy – od rosyjskiego: *отдельный минометный дивизион*). Zdarzało się również, że przynależność do jednostki określano nie na poziomie pułku lub samodzielnej jednostki wchodzącej w skład dywizji lub brygady, ale w dość enigmatyczny sposób, np. jako jednostka zwiadu albo dywizjon artylerii przeciwpancernej.

Dla zweryfikowania danych przyjąłem zasadę istnienia trzech wspólnych cech, które wskazywały, że chodzi o tę samą osobę (np. identyczne imię, data urodzenia i data śmierci albo identyczne nazwisko, stopień wojskowy i miejsce urodzenia itd.).

Kluczowym problemem na kolejnym etapie prac było zbadanie kompletności dokumentów. Wiele zespołów akt określić można jako pełne, co udało się potwierdzić dzięki zrozumiałemu i czytelnemu systemowi nadawania numeracji kolejnym dokumentom, lecz niestety w przypadku innych widać, że dane mają charakter szczątkowy lub w ogóle brakuje określonych dokumentów. W przypadku Poznania znajdujemy się w stosunkowo komfortowej sytuacji: w najbardziej kompletnej formie zachowały się dokumenty dominującej siły, czyli jednostek piechoty (zwłaszcza korpusu podoficerskiego i żołnierskiego), jednostek sanitarno-medycznych i wszystkich szpitali polowych, które przebywały w mieście w trakcie walk o Poznań. Z kolei straty artylerii frontowej i armijnej oraz jednostek inżynieryjno-saperskich potwierdzają inne źródła, które były już opublikowane w literaturze przedmiotu. W badaniach korzystałem także z materiałów zastępczych, uzupełniających stan wiedzy o stratach (rozkazy, zawiadomienia).

Po weryfikacji danych zawartych w dokumentach rejestrujących straty osobowe sporządziłem zbiorczy wykaz wszystkich zidentyfikowanych personalnie żołnierzy Armii Czerwonej – poległych, zaginionych bez wieści, zmarłych z ran i chorób oraz zmarłych w innych okolicznościach, których pochowano na terenie Poznania i powiatu poznańskiego. Utworzona baza zawiera blisko siedem tysięcy wyników, z których każdy przedstawia pełne lub częściowe informacje o zmarłym żołnierzu: imię, imię ojca, nazwisko, datę urodzenia, miejsce urodzenia, przynależność służbową do związku taktycznego, przynależność służbową do jednostki wojskowej, stopień wojskowy, datę śmierci (a w przypadku zmarłych w placówkach medycznych również datę zranienia bądź przyjęcia na leczenie), miejsce pochówku oraz, w przypadku zmarłych w placówkach medycznych, numer szpitala bądź batalionu medyczno-sanitarnego. Dzięki analizie zapisów znajdujących się w dokumentach archiwalnych udało się wyodrębnić tych żołnierzy, których śmierć miała bezpośredni związek

z działaniami bojowymi prowadzonymi w Poznaniu oraz tych, których śmierć nie miała tego związku albo był on wątpliwy. W rezultacie powstało narzędzie umożliwiające przeprowadzenie symulacji obrazującej straty Armii Czerwonej według dowolnych kryteriów.

Zebrany materiał posłużył do przeprowadzenia szacunku liczby poległych i zmarłych z ran odniesionych podczas walk o Poznań. Ale nie tylko. Wybierając konkretne parametry danych można otrzymać szczegółowe informacje odnośnie rejonów aktywności bojowej danych jednostek, natężenia walk, proporcji poległych oficerów do żołnierzy, poległych do zmarłych z ran itd. W toku badań udało się ujawnić fakty i prawidłowości, rzucające nowe światło na dotychczasową wiedzę o przebiegu walk o Poznań.

Ostatnim etapem badań było skonfrontowanie wyników uzyskanych w toku prac nad rosyjskimi archiwaliami z danymi z powojennych akcji ekshumacyjno-komasacyjnych. Problem polegał na tym, że do dzisiejszych czasów nie zachowały się żadne protokoły ekshumacyjne z terenu Poznania (poza zbiorczymi sprawozdaniami końcowymi), jak również bardzo nieliczne protokoły z terenu powiatu poznańskiego. Pomimo tego udało się odtworzyć dzieje ekshumacji prowadzonych w latach czterdziestych i pięćdziesiątych ub. wieku i określić w zdecydowanej większości przypadków, czy istniał związek przyczynowo skutkowy pomiędzy śmiercią żołnierza a walkami o Poznań.

Ze względu na specyfikę tematu podjętego w poniższej pracy niezbędne jest przedstawienie definicji niektórych pojęć. Czym zatem są bezpowrotne straty osobowe?

Osobowe straty bezpowrotne dzielimy najogólniej na bojowe i niebojowe. Do tej pierwszej kategorii zaliczamy poległych oraz zaginionych bez wieści podczas prowadzenia działań bojowych, zmarłych z ran w drodze do szpitali oraz w placówkach medycznych, wziętych do niewoli przez nieprzyjaciela oraz zwolnionych z wojska wskutek ran i kontuzji. Z kolei straty niebojowe tworzą ci wszyscy, którzy zmarli w wyniku chorób, urazów niebojowych, popełnili samobójstwo, zostali skazani na śmierć wyrokami sądów wojskowych albo zwolnieni z armii z powodu choroby lub urazu niebojowego²¹.

Od dawna największy problem dla osób sporządzających rejestry strat bojowych, jak również dla badaczy zajmujących się tą tematyką profesjonalnie, stanowi rozróżnienie żołnierzy „poległych” od „zmarłych z ran”. W przeszłości radzono sobie z tym zagadnieniem

²¹ B.C. Urłanis, *Wojny a zaludnienie Europy*, Wyd. Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 1962, s. 19-23.

w różnoraki sposób, tworząc mniej lub bardziej przekonujące definicje. Najczęściej za główny parametr umożliwiający zakwalifikowanie konkretnego przypadku do jednej z tych kategorii uchodził czas, który upłynął od chwili zranienia żołnierza do momentu jego śmierci. I tak na przykład Prusacy, podczas wojny z Austrią w 1866 roku kwalifikowali każdego, kto zmarł przed upływem czterdziestu ośmiu godzin od odniesienia rany, jako „poległego”, natomiast wszystkich którzy zmarli w późniejszym okresie traktowano jako „zmarłych z ran”. Podobnie postępowano podczas wojny francusko-pruskiej (1870-1871), choć wówczas za „zmarłego z ran” uważano każdego, kto zmarł po dwudziestu czterech godzinach od zakończenia bitwy. Inną metodą posługiwali się natomiast Amerykanie, którzy w czasie II wojny światowej za „poległego” uważali każdego, kto zmarł przed dotarciem do niego pomocy medycznej. Jeśli jednak pomoc została mu udzielona (choćby w bardzo prowizorycznym i ograniczonym zakresie), a mimo to żołnierz umierał przed dotarciem do placówki medycznej, uznawany był za „zmarłego z ran”²².

Jeszcze inny system kwalifikowania strat osobowych funkcjonował podczas II wojny światowej w szeregach Armii Czerwonej. Żołnierze, którzy zmarli w wyniku ran odniesionych podczas walki mogli być zaliczeni do jednej z dwóch oddzielnych kategorii. Pierwszą kategorię tworzyli ci z żołnierzy, którzy w wyniku odniesionych ran umarli w batalionowym, pułkowym bądź dywizyjnym punkcie medycznym albo na etapie ewakuowania do któregośkolwiek z tych punktów. Zaliczano ich wówczas do wspólnej kategorii z „poległymi na polu walki” i określano mianem „zmarłych z ran na etapach ewakuacji”, ale właściwszym sformułowaniem będzie termin „polegli i zmarli na etapach ewakuacji medycznej szczebla taktycznego”²³. Co znamienne, w raportach o stratach

²² *Ibid.*, s. 20-21 oraz W. Olszewski, Ł. Jastrząb, *Lista Strat Powstania Wielkopolskiego od 27.12.1918 do 8.03.1920*, Wydawnictwo Uczelniane Politechniki Koszalińskiej, Koszalin 2009, s. 12-13 oraz tamże przyp. 12. Współcześnie obowiązująca w NATO definicja zmarłego z ran (*died of wounds* – DOW) jest podobna do amerykańskiej z II wojny światowej i oznacza osobę, która zmarła po dotarciu do niej opieki medycznej (podczas akcji reanimacyjnej na polu walki, podczas resuscytacji i wówczas, gdy śmierć nastąpiła w szpitalu). Zob.: AAP-6, *NATO Glossary of Terms and Definitions (English and French)*, wyd. NATO, 2013, s. 2-D-6.

²³ *Rossija i SSSR w wojnach XX wieku. Potieri woorużennych sil. Statisticeskoje issledowanije*, pod red. G. F. Kriwoszejewa, Ołma-Priess, Moskwa 2001. Używany w tej fundamentalnej pracy termin (zmarli z ran na etapach ewakuacji) jest niejednoznaczny i mało precyzyjny. Odnosi się on bowiem wyłącznie do zmarłych na etapach ewakuacji od poziomu drużyny po batalion medyczno-sanitarny i nie obejmuje zmarłych z ran na etapach ewakuacji w szpitalach armijnych i frontowych. Tę z kolei grupę zmarłych określono terminem „zmarłych z ran w szpitalu”, co również nie oddaje całej prawdy, bo nie kwalifikują się do niej zmarli w szpitalach organizowanych przez bataliony medyczno-sanitarne. Stąd zastosowany przeze mnie podział na

osobowych (*Doniesienije o potieriach licznego sostawa*) sporządzanych od szczebla pułkowego wzwyż, poległych na polu walki oraz zmarłych z ran na etapach ewakuacji taktycznej odnotowywano we wspólnej rubryce „polegli”²⁴.

Drugą kategorię tworzyli zmarli z ran w szpitalach specjalistycznych znajdujących się na terenie szpitalnej bazy armii (*Gospitalnaja Baza Armii*) lub szpitalnej bazy frontu (*Gospitalnaja Baza Fronta*), a nawet w samym Związku Radzieckim. Byli to zatem żołnierze, których udało się przetransportować na dalsze leczenie do instytucji leczniczych (*leczebnych uczeżdzenij*) znajdujących się na odleglejszych tyłach frontu. W opracowaniach rosyjskich nazywa się ich „zmarłymi w szpitalach”, ale poprawniej będzie określać tę kategorię jako „zmarłych na etapach ewakuacji medycznej szczebla strategicznego”.

W opracowaniu używam zamiennie pojęcia „żołnierze radzieccy” i „żołnierze rosyjscy” lub „Rosjanie”. Praktyka taka stosowana jest powszechnie w literaturze światowej, zwłaszcza anglosaskiej i niemieckiej, w której żołnierzy niemieckich określa się „Niemcami”, a amerykańskich – „Amerykanami”, choć w każdej z nich służyli żołnierze różnych narodowości. Rzeczywiście w Armii Czerwonej pod koniec wojny służyło proporcjonalnie mniej żołnierzy pochodzenia rosyjskiego niż na początku wojny, ale nadal wraz z Ukraińcami i Białorusinami stanowili większość żołnierzy. Podczas całej Wielkiej Wojny Ojczyźnianej włącznie z działaniami na Dalekim Wschodzie, spośród wszystkich poległych żołnierzy Armii Czerwonej Rosjanie stanowili 66,40 %. W pierwszej dziesiątce znaleźli się również:

„zmarłych z ran na etapach ewakuacji szczebla taktycznego” i „zmarłych z ran na etapach ewakuacji szczebla strategicznego”. W strukturze współczesnego systemu ewakuacji medycznej Wojsk Lądowych WP, za szczebel taktyczny uznano wszystkie etapy ewakuacji do pierwszego poziomu hospitalizacji, który odbywa się w Dywizyjnym Punkcie Opatrunkowym lub szpitalu polowym, a za szczebel strategiczny przyjęto stacjonarną infrastrukturę medyczną wojskową lub cywilną. (R. Milewski, G. Stankiewicz, *Ewakuacja medyczna – MEDEVAC*, [w:] „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Oficerskiej Wojsk Lądowych” Nr 3 (149), 2008 rok, s. 20-21).

²⁴ Definicję „zmarłego z ran” i „poległego” wyjaśniał rozkaz Ludowego Komisarza Obrony Związku Radzieckiego nr 23 z 14 lutego 1944 roku, który precyzyjnie regulował kwestie ewidencjonowania strat, organizowania pochówków i zawiadamiania stosownych organów i członków rodziny o śmierci żołnierza. Zagadnienia związane z kwalifikowaniem zmarłych w wyniku odniesionych ran na polu walki omówione są w rozdziale II w/w rozkazie (*II. Uczet licznego sostawa. Uczet w otdielenija*), w podrozdziale (*Uczet w sztabie diwizii (brigady) i korpusa*) i w rozdziale III (*Piersonalnyj uczet biezwozwratnych potier' licznego sostawa diejstwujuszczej armii. Obszczije położenija po uczetu potier'*), w podrozdziale (*Uczet potier' w leczebnych uczeżdzenijach*) oraz w objaśnieniach do wypełniania formularzy № 8/OP, 8/OD, 10/OP i 10/OD. (*Prikaz Narodnogo Komissara Oborony Sojuza SSR № 023 14 fiewrala 1944 g., op. cit.*).

Ukraińcy 15,89%, Białorusini 2,91%, Tatarzy 2,16%, Żydzi 1,64%, Kazachowie 1,44%, Uzbegy 1,36%, Ormianie 0,96%, Gruzini 0,91% i Mordwini 0,73%. Polacy znajdowali się na dwudziestym siódmym miejscu i stanowili 0,11% czyli 10.100 poległych²⁵.

Poznań w rozumieniu zastosowanym w mojej pracy to obszar administracyjny miasta według granic wytyczonych przez Niemców w czasie okupacji wraz z pasem umocnień oraz niemieckich linii obronnych wchodzących w skład Festung Posen. Dlatego do walk o Poznań zaliczyłem również działania bojowe toczone w Luboniu i Żabikowie oraz wzdłuż północnych i zachodnich przedmieść Poznania.

W przypadku nazwisk rosyjskich oraz tytułów dokumentów źródłowych i opracowań wydanych w języku rosyjskim zastosowałem zasady transkrypcji zgodne z uchwałami Komitetu Językoznawstwa Polskiej Akademii Nauk z 20 stycznia 1956 roku, opublikowanymi w *Pisowni polskiej*, Wrocław 1957.

Odnosnie rosyjskich źródeł archiwalnych postanowiłem w niniejszej pracy przyjąć zasadę zapisu w formie analogicznej do sposobu stosowanego w archiwach rosyjskich. Jest to zatem zapis trójstopniowy, czytelnie określający lokalizację dokumentu w strukturze zbiorów i, tym samym, pozwalający na jego precyzyjnie i szybkie odnalezienie. Przykładowy zapis wygląda następująco: ЦАМО, ф. 58, оп. 18003, д. 263 (w transkrypcji: CAMO, f. 58, op. 18003, d. 263), gdzie ф. („f.”) oznacza numer zasobu źródłowego, co jest odpowiednikiem polskiego zespołu archiwalnego, оп. („op.”) to numer opisu źródła czyli sygnatury, natomiast д. („d.”) to numer dokumentu.

²⁵ *Grif siekrietnosti sniat: Potieri Woorużennyh Sił SSSR w wojnach, bojowych diejstwijach i wojennyh konfliktach*, pod red. G. F. Kriwoszejewa, Wojenizdat, Moskwa 1993, tab. 121, s. 542.

МКС - СССР

ШТАБ

312

СМОЛЕНСКОЙ
СТРЕЛКОВОЙ ДИВИЗИИ

24. февраля 1945 г.
№ 4/0207 ЮЛДН:

Секретно!
экз. №.....

13

НАЧАЛЬНИКУ УПРАВЛЕНИЯ ПО ПЕРСОНАЛЬНОМУ
УЧЕТУ ПОТЕРЬ СЕРЖАНТСКОГО И РЯДОВОГО
СОСТАВА ДЕЙСТВУЮЩЕЙ АРМИИ.

НАЧАЛЬНИКУ ОТДЕЛА УЧЕТА ПОТЕРЬ 69 АРМИИ.

НАЧАЛЬНИКУ ОТДЕЛА КАДРОВ 91 СТРЕЛКОВОГО
КРАСНОЗНАМЕННОГО КОРПУСА.

Донесение - опись именных списков безвозвратных потерь сержантского и рядового состава 312 стрелковой Смоленской Краснознаменной дивизии

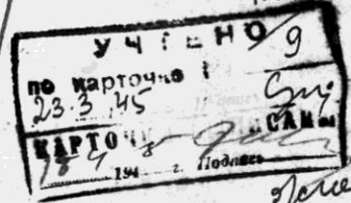
	Количество потерь		За какое время.
	сержант. состав	рядов. состав	
1. 1079 стрелковый полк	9	25	с 10 по 20.02.1945 г.
2. 1081 стрелковый полк	5	22	" " " "
3. 1083 стр. Краснознаменный полк	10	46	" " " "
4. 859 арт. Краснознаменный полк	2	5	" " " "
5. 205 отд. разведрота	1	-	" " " "
6. 375 О И П Т Д	4	-	" " " "
7. Ввод управ. КАД	1	1	" " " "
8. Отдельная зенитно-пулрота	-	1	Пропало безвести
9. 859 арт. Краснознаменный полк	1	2	Умерло от ран.
10. 244 ОМСВ	6	32	с 14.1.45. по 25.1.1945г.
11. 373 Отд. арм. штрафная рота	-	12	
И Т О Г О :	38	146	

ПРИЛОЖЕНИЕ - именные списки безвозвратных потерь на "13" листах.

НАЧАЛЬНИК ШТАБА 312 СТРЕЛКОВОЙ СМОЛЕНСКОЙ
КРАСНОЗНАМЕННОЙ ДИВИЗИИ
ПОЛКОВНИК - /САБУРОВ/

НАЧАЛЬНИК 4 ОТДЕЛЕНИЯ ШТАБА 312 СТРЕЛКОВОЙ
СМОЛЕНСКОЙ КРАСНОЗНАМЕННОЙ ДИВИЗИИ
МАЙОР - /САДУН/

Отп. 4 экз.
1-3-й ад-ту
4-й в дело
исп. Мондрус.

Handwritten signatures and initials: Мандрус, Рубин

1068
Список
всего 184

Fot. 1. Raport - spis wykazów bezpowrotnych strat korpusu osobowego podoficerów i żołnierzy 312 Dywizji Strzeleckiej. Wykaz zawiera jedenaste meldunków z poszczególnych jednostek wchodzących w skład dywizji. Poza poległymi uwzględniono również zmarłych z ran w samodzielnym batalionie medyczno-sanitarnym. (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 416, k. 1).

Форма № 2/БП

СЕКРЕТНО
(после заполнения)
Экз. № 1

ИМЕННОЙ СПИСОК

безвозвратных потерь личного состава 312 Стрелковой Смоленской Краснознаменной Ордена Суворова дивизии

за период с 10 февраля по 20 февраля 1945 г.

ШТ НКО 714-44

№ п/п	Фамилия, имя и отчество	Военное звание	Должность и специальность	Партийность	Год рождения	Какой местности уроженец	Каким РВК призван и какой обл., с какого года в армии	Когда и по какой причине выбыл	Где похоронен	БЛИЖАЙШИЕ РОДСТВЕННИКИ	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	Родственные отношения, фамилия, имя и отчество	Где проживают (подробный адрес)
1	Будак Михайло Григорьевич	Кр-ч 1929 г.р.	пулеметчик	б/п	1920	Томская обл. Томский уезд, д. Курово	Томский РВК, Томской обл. 8.08.44	Митт 8.02.45	Место захоронения в г. Вильянда (Литва)	Жена Будак Мария Ивановна	Томская обл. Томский уезд, д. Курово
2	Киселевич Борис Феликсович	Мл. серж. 1929 г.р.	ком. стр.	чл. ВКП(б)	1925	Ростовская обл. Анастасьевский уезд, д. Николаевское	Ростовский РВК, Ростовской обл. 8.02.45	Митт	—	Мать Киселевич Мария Ивановна	Ростовская обл. Анастасьевский уезд, д. Николаевское
3	Зыкин Иван Леонович	Кр-ч 1919 г.р.	стрелок	б/п	1911	Смоленская обл. Кардымовский уезд, с. Толочково	Кардымовский РВК, Смоленской обл. 9.02.45	Митт	—	Мать Зыкин Мария Ивановна	Смоленская обл. Кардымовский уезд, с. Толочково
4	Бордун Иван Фролович	Кр-ч 1929 г.р.	стрелок	чл. ВКП(б)	1926	Н. Сибирская обл. Кузнецкий уезд, д. Сидорово	Кузнецкий РВК, Н. Сибирской обл. 10.11.43	Митт 9.02.45	—	Мать Бордун Мария Ивановна	Н. Сибирская обл. Кузнецкий уезд, д. Сидорово
5	Коконь Мария Ивановна	Кр-ч 1929 г.р.	пулеметчик	б/п	1918	Барановская обл. Луцкий уезд, д. М. Терехово	Луцкий РВК, Барановской обл. 11.02.44	Митт 9.02.45	—	Мать Коконь Мария Ивановна	Барановская обл. Луцкий уезд, д. Терехово
6	Андреев Василий Оттепанович	Кр-ч 1929 г.р.	стрелок	б/п	1924	Левский р-н с. Басушкин	Левский РВК, Ленинградской обл. 10.10.41	Митт 9.02.45	—	Мать Андреев Мария Ивановна	Ленинградская обл. Левский р-н с. Басушкин
7	Косовский Михаил Семенович	Кр-ч 1919 г.р.	стрелок	б/п	1905	Краснодарский край, д. Басушкин	Краснодарский РВК, Краснодарского края 15.9.44	Митт	—	Мать Косовский Мария Ивановна	Краснодарский край, д. Басушкин

Fot. 2. Imienny wykaz bezpowrotnych strat osobowych podoficerów i żołnierzy 1079 Pułku Strzeleckiego z 312 Dywizji Strzeleckiej poległych w Poznaniu i pochowanych na Wildzie pomiędzy 10 a 20 lutego 1945 roku. (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 416, k. 3).

РАЙОНО-СТАТУС. Упр. ГУМ НКВД

Вл. № 016198 СЕКРЕТНО
Экз. № 1

НАЧАЛЬНИКУ 6 ОТДЕЛА УПРАВЛЕНИЯ КАДРОВ БТ И МВ НА
НАЧАЛЬНИКУ 4 ОТДЕЛА УСУ ГУМ НКВД СССР

НКО СССР
УПРАВЛЕНИЕ
КОМАНДУЮЩЕГО БТ И МВ
= 1 =
Белорусского Фронта
ОТДЕЛ КАДРОВ
6.П.45

Представляю именные списки безвозвратных потерь офицерского состава бронетанковых и механизированных войск 1 Белорусского фронта за период январь-февраль месяц 1945 года.

ПРИЛОЖЕНИЕ: Упомянутое на 13 листах

Начальник ОК БТ и МВ 1 БФ.
Полковник - С. И. А. П.

СТ. ПОМ. НАЧ. ОТДЕЛА
МАЛО П. С. БУСЛЕНКО

Лич. 3 экз.
1-2 адресатма
3- в д. №
исп. Бемеер
м.е.з. 3.45 г.

КАРТА ВЫИМ-
КАНО
УЧТЕНО
341
26.4.1945

Fot. 3. Zbiorczy wykaz bezpowrotnych strat oficerskich wojsk pancernych i zmechanizowanych 1 Frontu Białoruskiego za styczeń i luty 1945 roku. (CAMO, f. 33, op. 11458, d. 812, k. 1).

95-1394-42
Список вх. № 0392448

арм. 12849

1. Фамилия Онищенко 222
Имя и отчество Семен Семенович

2. Военское звание майор (вст. др. 01691 29.10.44)

3. Должность и наименование части к-т роты № 242 зв.
Сирецкий Голк
8226 стрел дивизии

4. Год рождения № 1920 партийность № В. К. С.
С какого года в Красной Армии № 1940

5. Когда и по какой причине выбыл Умер от ран
10 февраля 1945 года

6. Фамилия, имя и отчество, адрес жены или родителей Мать
Онищенко Уейиня Яковлевна
Опочиня Полтавской области

7. Уроженец Полтавской обл.
района _____ сельсов. _____

Каким РВК призван Опочинским

8. Где похоронен В городе Сварzędзу
1 км. вост. с Познань / Гальша /

Издвещение в части от 15 августа 1945г

Картку заполнил _____
Картку проверил: Доберт
Ст. пом. 14-ка Ф.О. Полтавского ОВК
Майор Минин

По всем карточкам 10 отг. пров. 2-6-48 З.С.

Fot. 6-7. Standardowe zaświadczenie o śmierci oficera wysyłane przez jednostkę wojskową do Rejonowej Komendy Wojskowej. Na fotografii dokument poświadczający śmierć dowódcy batalionu z 242 Pułku Strzeleckiego Gwardii mjr. Siemiona Siemionowicza Oniszczenki, który zmarł z ran 10 lutego 1945 roku i został pochowany w Swarzędzu. (CAMO, f. 33, op. 744828, d. 10, k. 1-2).

Здравствуйти дзядь Стёпа.
Шлють вам сердатыя мерканы дружэз прывет.
и жаляютъ вамъ большыя успыховъ въ вашей жызн.
Щас я какъ мерканы другъ напишу вамъ такое пишаеця
это дзядь васъ будитъ огенъ негально.
Мора вашъ сынъ убитъ. въ городе Познань в полкъши
похороненъ на кладбище городскомъ на вершинскомъ
шоссе, хоронили огенъ хорошо я лично здавалъ звезду
железную, здавалъ напиксы хорошо, убили ево 7го февраля
в центре города снайперомъ попалъ в горло.
Потеряли мы друга, ну мы отомстимъ за него
онъ последнее время сталъ командиромъ орудия.
и тафя пишаеця получилоя дзядь насъ плохо а дзядь
васъ еще хуже - мы тоже чувствуюемъ цогда уходять

отъ насъ дружэз похороненъ 8го февраля.
Взяли это будитъ такъ спрашивать то пишите
на ево адресъ а фамилия моя Пацевъ ильичъ.
я виделъ все факъ онъ и помералъ.
Писать мне больше нечего и Нилиому.
Мари Марна
Молодой онъ за последнее время сталъ здоровый
Красивый.
Помидъ онъ смертью храбрыя.
слава ему.
слава всемъ дружэзамъ.
18. 2. 45 года.

Fot. 8-9. Oryginalny, odręcznie napisany list, w którym dowódca oddziału w 87 Pułku Artylerii Gwardii Ilija Iwanowicz Pacajew informuje rodzinę o śmierci Georgija Stiepanowicza Popowa, który poległ w czasie walk o centrum Poznania 7 lutego 1945 roku i został pochowany „na cmentarzu miejskim przy drodze berlińskiej” (Cmentarz Jeżycki przy ul. Nowina). Fot. Adam Pleskaczyński

Форма № 3/Б1
СЕКРЕТНО
(после заполнения)
Экз. № 2

ИМЕННОЙ СПИСОК II
умерших от ран и полученных на фронте болезней в 42 Самодельном батальоне медико-санитарном
(наименование лечебного учреждения)

за период с 12 января по 2 февраля 1945 года

ЦТ НКВД 3609-46

№ п/п	Фамилия, имя и отчество	Наименование части	Военное звание	Должность и специальность	Партий- ность	Дата рождения	Какой местности уроженец	Класс РВК в какой области призыва и с какого года в армии	Прочные и другие поступления на лечение	Прочные и дата смерти	Где похоронен	Важнейшие родственники	Где проживает (подробный адрес)
1	Жданов Александр Иванович	114	сержант	ком. с/п	8/н	1914	Иркутская обл. РВК	Ранен 28.1.45	Умер от ран 29.1.45	Голова, Иркутская обл. 29.1.45	Иркутск	Жданов Александр Иванович	Иркутск, ул. ...
2	Литвинов Фридрих Андреевич	114	рядовой	с/п	5/н	1913	Брянская обл. Брянск	Ранен 28.1.45	Умер от ран 29.1.45	Иркутск	Иркутск	Литвинов Фридрих Андреевич	Иркутск, ул. ...
3	Новиков Александр Иванович	114	ст. сержант	ком. с/п	5/н	1913	Сталинградская обл. Волгодонск	Ранен 28.1.45	Умер от ран 29.1.45	Иркутск	Иркутск	Новиков Александр Иванович	Иркутск, ул. ...
4	Кушкарёв Федор Александрович	114	сержант	с/п	5/н	1914	Калининградская обл. Зарайск	Ранен 28.1.45	Умер от ран 29.1.45	Иркутск	Иркутск	Кушкарёв Федор Александрович	Иркутск, ул. ...
5	Смирнов Иван Александрович	114	рядовой	с/п	5/н	1914	Иркутская обл. Иркутск	Ранен 28.1.45	Умер от ран 29.1.45	Иркутск	Иркутск	Смирнов Иван Александрович	Иркутск, ул. ...
6	Козлов Степан Александрович	114	рядовой	с/п	5/н	1914	Иркутская обл. Иркутск	Ранен 28.1.45	Умер от ран 29.1.45	Иркутск	Иркутск	Козлов Степан Александрович	Иркутск, ул. ...
7	Норченко Алексей Иванович	114	мл. сержант	ком. с/п	5/н	1913	Черкасская обл. Черкассы	Ранен 28.1.45	Умер от ран 29.1.45	Иркутск	Иркутск	Норченко Алексей Иванович	Иркутск, ул. ...
8	Демидович Михаил Иванович	114	рядовой	с/п	5/н	1914	Иркутская обл. Иркутск	Ранен 28.1.45	Умер от ран 29.1.45	Иркутск	Иркутск	Демидович Михаил Иванович	Иркутск, ул. ...
9	Харин Иван Александрович	114	рядовой	с/п	5/н	1914	Иркутская обл. Иркутск	Ранен 28.1.45	Умер от ран 29.1.45	Иркутск	Иркутск	Харин Иван Александрович	Иркутск, ул. ...
10	Саркис Михаил Иванович	114	рядовой	с/п	5/н	1914	Иркутская обл. Иркутск	Ранен 28.1.45	Умер от ран 29.1.45	Иркутск	Иркутск	Саркис Михаил Иванович	Иркутск, ул. ...
11	Серков Александр Иванович	114	рядовой	с/п	5/н	1914	Иркутская обл. Иркутск	Ранен 28.1.45	Умер от ран 29.1.45	Иркутск	Иркутск	Серков Александр Иванович	Иркутск, ул. ...
12	Дроздов Александр Иванович	114	рядовой	с/п	5/н	1914	Иркутская обл. Иркутск	Ранен 28.1.45	Умер от ран 29.1.45	Иркутск	Иркутск	Дроздов Александр Иванович	Иркутск, ул. ...

Fot. 10. Imienny wykaz zmarłych z ran i chorób podoficerów i żołnierzy leczonych w 42 Samodzielnym Batalionie Medyczno-Sanitarnym, który pod koniec stycznia 1945 roku rozlokował się na północnych rubieżach Poznania, w majątku Radojewo. (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 195, k. 5).

Форма № 3/Б1
СЕКРЕТНО
(после заполнения)
Экз. №

ИМЕННОЙ СПИСОК
офицерского состава умерших от ран и полученных на фронте болезней в 15 Полковном пункте эвакуационном
(наименование лечебного учреждения)

за период с 20 февраля по 28 февраля 1945 года

ЦТ НКВД 3609-46

№ п/п	Фамилия, имя и отчество	Наименование части	Военное звание	Должность и специальность	Партий- ность	Дата рождения	Какой местности уроженец	Класс РВК в какой области призыва и с какого года в армии	Прочные и другие поступления на лечение	Прочные и дата смерти	Где похоронен	Важнейшие родственники	Где проживает (подробный адрес)
1	КИРИЛОВ Иван Александрович	240 ОП	мл. лейтенант	ком. взв.	6/н	1909	Западно-Сибирский фронт, ул. ...	Красноярский РВК, 1941г.	Ранен 28.1.45	Умер от ран 29.1.45	Иркутск	Кирилов Иван Александрович	Иркутск, ул. ...
2	КОЗЛОВ Иван Александрович	167 ГОП	мл. лейтенант	ком. взв.	6/н	1920	г. Одесса	г. Одесса, 1941г.	Ранен 28.1.45	Умер от ран 29.1.45	Иркутск	Козлов Иван Александрович	Иркутск, ул. ...
3	МАТВЕЕВ Андрей Михайлович	1106 ОП	лейтенант	ком. взв.	6/н	1920	г. Москва	Красноярский РВК, 1941г.	Ранен 28.1.45	Умер от ран 29.1.45	Иркутск	Матвеев Андрей Михайлович	Иркутск, ул. ...
4	МЕРЯВИН Александр Михайлович	40 БР	гв. ст. лейтенант	ком. взв.	6/н	1924	г. Москва	Красноярский РВК, 1941г.	Ранен 28.1.45	Умер от ран 29.1.45	Иркутск	Мерявин Александр Михайлович	Иркутск, ул. ...
5	МИХАЙЛОВ Игорь Иванович	47 ОП	лейтенант	ком. взв.	6/н	1924	г. Москва	Красноярский РВК, 1941г.	Ранен 28.1.45	Умер от ран 29.1.45	Иркутск	Михайлов Игорь Иванович	Иркутск, ул. ...
6	БАРАНИ Михаил Александрович	242 ОП	лейтенант	ком. взв.	6/н	1920	г. Иркутск	Красноярский РВК, 1941г.	Ранен 28.1.45	Умер от ран 29.1.45	Иркутск	Барани Михаил Александрович	Иркутск, ул. ...
7	ИВАНОВ Николай Иванович	172 ОП	мл. лейтенант	ком. взв.	6/н	1922	г. Иркутск	Красноярский РВК, 1941г.	Ранен 28.1.45	Умер от ран 29.1.45	Иркутск	Иванов Николай Иванович	Иркутск, ул. ...

Fot. 11. Zbiorczy wykaz oficerów zmarłych pod koniec lutego 1945 roku w szpitalach Polowego Punktu Ewakuacyjnego nr 15 i pochowanych w Swarzędzu. (CAMO, f. 33, op. 11458, d. 821, k. 2).

№	Фамилия, имя и отчество	Дата рождения	Дата смерти	Место рождения	Место смерти	Причина смерти	Место погребения	№ захоронения
1	Алимов Александр	30 лет	1910	с. Ямал-Аре	Фрунзенский ФБК	1. Лихорадка	0914	28/10
2	Арциров Николай Георгиевич	83 лет	1923	Нижнекамск	Шуршевский ФБК	2. Лихорадка	0911	4/11
3	Артамонов Матвей Викторович	59 лет	1925	Ленинградская обл.	Финский ФБК	2. Лихорадка	0911	7/11
4	Атаков Тимур Филиппович	52 лет	1926	Кудымский обл.	Кудымский ФБК	2. Лихорадка	0914	24/11
5	Алиев Гунгал	113 лет	1918	Магнитская обл.	Фрунзенский ФБК	2. Лихорадка	0911	4/11
6	Алиев Николай Салвович	111 лет	1906	Татарстанская обл.	Барановский ФБК	2. Лихорадка	0911	23/11

Fot. 12. Alfabetyczna księga zmarłych 2763 Szpitala Ewakuacyjnego. Na fotografii widoczne są strony, na których odnotowano osoby pochowane na „cmentarzu miejskim na Sołacz” (Cmentarzu Parafialnym św. Jana Vianneya) i których nazwiska zaczynają się na literę A. (CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 4942, k. 2).

№	Фамилия, имя и отчество	Дата рождения	Дата смерти	Место рождения	Место смерти	Причина смерти	Место погребения	№ захоронения
231	Зборик Григорий Александрович	31 лет	1923	Семановский РАК	неизвестно	неизвестно	14	14
232	Зобгарев Салер Михайлович	31 лет	1926	Фрунзенский ФБК	неизвестно	неизвестно	15	15
233	Петров Федор Иванович	37 лет	1911	Магнитская обл.	неизвестно	неизвестно	15	15
234	Богородов Николай	31 лет	1922	Магнитская обл.	неизвестно	неизвестно	15	15
235	Мезеник Александр Степанович	31 лет	1918	Кудымский ФБК	неизвестно	неизвестно	15	15

Fot. 13. Księga miejsc pochówku 1674 Szpitala Ewakuacyjnego. Zapisywano w niej dane o dacie pogrzebu i miejscu pochowania zwłok żołnierza. W tym przypadku zmarłych pacjentów chowano na cmentarzu na stokach poznańskiej Cytadeli. (CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 3201, k. 63).

1. OPERACJA WIŚLAŃSKO-ODRZAŃSKA NA TERENIE KRAJU WARTY W STYCZNIU 1945 ROKU

Straty w ludziach poniesione przez Armię Czerwoną podczas walk o Poznań były niewspółmiernie wysokie w stosunku do pozostałych działań bojowych prowadzonych w ramach operacji wiślańsko-odrzańskiej, a tempo zdobywania miasta – nieporównywalnie wolniejsze. W celu pełnego zrozumienia przyczyn tych dysproporcji należy przeanalizować przebieg ofensywy styczniowej, zarówno z punktu widzenia Niemców, jak i Rosjan – przyjętej taktyki, potencjału bojowego i sposobu jego wykorzystania.

Ofensywa wiślańsko-odrzańska w styczniu i lutym 1945 roku, której jednym z etapów było zdobycie Poznania, to z pewnością jedna z najbardziej udanych radzieckich operacji zaczepnych II wojny światowej. W ciągu zaledwie dwudziestu trzech dni trwania ofensywy (od 12 stycznia do 3 lutego) Rosjanom udało się przełamać niemiecką linię frontu na Wiśle, opanować terytorium niemal całego Kraju Warty¹, przekroczyć przedwojenną granicę polsko-niemiecką i ostatecznie zająć pozycje nad Odrą wraz z lewobrzeżnymi przyczółkami². Rosjanie osiągnęli sukces dzięki zgromadzeniu ogromnych środków bojowych – kilkunasto-, a nawet kilkudziesięciokrotnej przewadze w ludziach, a przede wszystkim w sprzęcie. Siły niemieckie były z kolei rozproszone i na terenie Kraju Warty jedynie w Poznaniu udało się Niemcom utworzyć stosunkowo liczne ugrupowanie bojowe.

¹ Oficjalna nazwa: Okręg Rzeszy Kraj Warty (po niem. Reichsgau Wartheland lub Warthegau).

² A.W. Isajew, *Bierlin 45-go: Sraženija w logowie zwieria*, Eksmo, Moskwa 2007, s. 94-96; tamże o tempie natarcia. 1 Armia Pancerna Gwardii pokonała w ciągu 17 dni 610 km, z czego 100 km na terytorium Niemiec, a zatem średniodobowe tempo natarcia wyniosło 36 km. Prawoskrzydłowa 2 Armia Pancerna Gwardii posuwała się jeszcze szybciej pokonując w 16 dni aż 705 km, co oznacza, że dziennie średnio przemieszczała się o 44 km. Gdyby odjąć od tych 16 dni czas, który armia gen. S. I. Bogdanowa poświęciła na oczekiwanie na dowóz paliwa to średniodobowe tempo natarcia wyniosłoby aż 59 km.

1.1. RADZIECKIE PLANY OFENSYWNE

W początkach października 1944 roku Stawka (Kwatera Główna Najwyższego Naczelnego Dowództwa Armii Czerwonej) rozpoczęła przygotowania do przeprowadzenia w styczniu 1945 roku wielkiej operacji zaczepnej, która do historii przeszła pod nazwą operacji wiślańsko-odrzańskiej. Główne uderzenie planowano wyprowadzić znad Wisły, skąd 1 Front Białoruski marszałka Gieorgija Żukowa uderzyć miał w stronę Warszawy i Poznania (w ramach operacji warszawsko-poznańskiej), a 1 Front Ukraiński marszałka Iwana Koniewa w kierunku Wrocławia i linii Odry (w ramach operacji sandomiersko-śląskiej). Wojska 2 Frontu Białoruskiego dowodzone przez marszałka Konstantego Rokossowskiego miały początkowo nacierać na Prusy Wschodnie, a po odcięciu od reszty Rzeszy znajdującego się tam garnizonu niemieckiego skierować się przez Pomorze w stronę Szczecina i ujścia Odry³. Przewidywano, że wojska 1 Frontu Białoruskiego już jedenastego – dwunastego dnia wkroczą na terytorium Okręgu Rzeszy Kraj Wart i osiągną rubież: Sanniki – Żychlin – Łódź, a następnie uderzą na Poznań⁴. W tym samym mniej więcej czasie czołowe oddziały 1 Frontu Ukraińskiego miały zająć wschodnie powiaty Generalnego Gubernatorstwa, opanować rubież: Piotrków – Radomsko – Częstochowa – Miechów, i stamtąd kontynuować natarcie na Wrocław. Z kolei 2 Front Białoruski miał dotrzeć do linii Myszyniec – Wielbark – Nidzica – Działdowo – Biezuń – Płock – Piotrówek, a następnie rozwijać uderzenie na Nowe Miasto i Malbork. Po osiągnięciu przez wszystkie trzy fronty rubieży: Elbląg – Bydgoszcz – Poznań – Ścinawa – Wrocław, Rosjanie zamierzali rozpocząć drugi etap operacji czyli ofensywę na Berlin⁵. Linia rozgraniczenia 1 Frontu Białoruskiego od 2 Frontu Białoruskiego została określona od ujścia Bugu do Wisły i dalej Wisłą do Torunia, a od 1 Frontu Ukraińskiego od Józefowa do Ilży, Opoczna, Pabianic i Jarocina (przy czym wszystkie te punkty leżały w pasie natarcia 1 Frontu Białoruskiego)⁶. Jak zatem widać, niemal cały obszar Kraju Warty

³ *Russkij archiw: Wielikaja Otieczestwiennaja: Stawka WGK. Dokumenty i materiały*, t. 16 (5-4), Wyd. TIERRA, Moskwa, 1999, s. 20-21.

⁴ *Diriektiwa Stawki WGK № 220275 komandujuszczemu wojskami 1-go Bieloruskogo Fronta na razgrom Warszawsko-Radomskoj gruppirowki protivnika, 28 nojabria 1944 g.* [w:] *Ibid.*, s. 177-178.

⁵ S. Okęcki, *op. cit.*, s.13.

⁶ Ostatecznie linia rozgraniczenia pomiędzy 1 Frontem Białoruskim a 1 Frontem Ukraińskim przebiegała w ten sposób, że w obszarze operacyjnym tego pierwszego znalazły się: Sieradz, Kalisz, Śmigiel, a 1 Frontu Ukraińskiego: Ostrów Wielkopolski, Krotoszyn, Leszno. (Mapa 22. „Obszary wyzwolone przez Fronty

miał zostać zdobyty siłami wojsk podległych Żukowowi. Tylko południowe obrzeża tego regionu administracyjnego (Wieluń, Kępno, Ostrów Wielkopolski, Rawicz) znajdowały się w pasie natarcia prawoskrzydłowych armii 1 Frontu Ukraińskiego marszałka Koniewa.

W przededniu rozpoczęcia ofensywy Rosjanie zgromadzili na linii Wisły ogromne siły w ludziach i sprzęcie. Sam 1 Front Białoruski, który nacierać miał na kierunku warszawsko-poznańskim liczył 68 dywizji wchodzących w skład ośmiu armii ogólnowojskowych oraz dwie armie pancerne, w których łącznie służyło 789.958 oficerów i żołnierzy. Z jednostkami tyłowymi było to ponad milion sto tysięcy czerwonoarmistów. Zabezpieczenie artyleryjskie zapewniało piechocie 6526 luf armatnich o kalibrze 76 mm i większych oraz 2374 działka i rusznice przeciwpancerne. Ponadto jednostki frontowe dysponowały 7180 moździerzami 82 i 120 mm, 1117 działami przeciwlotniczymi oraz 1114 wyrzutniami artylerii raketowej. Na wyposażeniu jednostek pancernych i zmechanizowanych było aż 1975 czołgów średnich i ciężkich oraz 1245 dział samobieżnych wszystkich kalibrów. Natarcie piechoty wspierało również 2190 samolotów różnych typów⁷.

Zgodnie z dyrektywą dowódcy 1 Frontu Białoruskiego marszałka Gieorgija Żukowa, główne uderzenie miały wykonać z przyczółka magnuszewskiego trzy armie ogólnowojskowe: 61 Armia gen. płk. Pawła Biełowa, 5 Armia Uderzeniowa gen. lejtn. Nikołaja Bierzarina i 8 Armia Gwardii gen. płk. Wasilija Czujkowa. Po przełamaniu taktycznej strefy obrony nieprzyjaciela drugiego dnia operacji w wytworzony wylom miała wejść 1 Armia Pancerna Gwardii gen. płk. Michaiła Katukowa, a trzeciego dnia: 2 Armia Pancerna gen. płk. Siemiona Bogdanowa i w ślad za nią 2 Korpus Kawaleryjski Gwardii gen. lejtn. Władimira Kriukowa. Plan operacyjny przewidywał, że 61 Armia swoimi głównymi siłami nacierać będzie w ogólnym kierunku na Grodzisk Mazowiecki, Sochaczew i Kutno, a wydzielonymi oddziałami uderzy od zachodu na Warszawę, aby zdobyć ją we współdziałaniu z 47 Armią gen. mjr. Franca Pierchorowicza i 1 Armią Wojska Polskiego gen. dyw. Stanisława Popławskiego. 5 Armia Uderzeniowa miała natomiast nacierać w kierunku na Skierniewice i Piątek, a 8 Armia Gwardii na Nowe Miasto, Rawę Mazowiecką, Jeżów, Stryków i Ozorków. Obie armie ogólnowojskowe poprzedzać miały wojska szybkie frontu:

radzieckie w poszczególnych operacjach (1944-1945 r.)” – załącznik do B. Dolata, *Wyzwolenie Polski 1944-1945*, Wyd. MON, Warszawa 1971, za s. 336).

⁷ I. Moszczanski, I. Chochłow, *Wpieredi Giermanija! Wisło-Odierskaja strategiczieskaja nastupatielnaja operacija 12 janwaria – 3 fiewrala 1945 goda. 1-j Bieloruszkij Front*, OOO „BTW-MN”, Moskwa 2005, Tablica 1, s. 12.

2 Armia Pancerna Gwardii wraz z 7 Korpusem Kawalerii Gwardii gen. lejtn. Michaiła Konstantinowa w kierunku na Kowal, Brześć Kujawski, Radziejów i Inowrocław, a 1 Armia Pancerna Gwardii na Kłodawę, Koło, Konin i Poznań.

Drugie potężne uderzenie w ramach 1 Frontu Białoruskiego miało być wyprowadzone spod Puław. Stamtąd nacierać miały dwie armie ogólnowojskowe: 69 Armia gen. płk. Władimira Kołpakczy i 33 Armia gen. płk. Wiaczesława Cwietajewa wraz ze swoimi grupami szybkimi, zorganizowanymi na bazie 11 Korpusu Pancernego gen. mjr. Iwana Juszcuka i 9 Korpusu Pancernego gen. lejtn. Iwana Kiriczenko. Zakładano, że trzeciego dnia operacji w ślad za 9 Korpusem Pancernym do walki przystąpi 7 Korpus Kawaleryjski Gwardii. 69 Armia miała rozwijać uderzenie w kierunku na Tomaszów, Drzewicę i Łódź, a 33 Armia na Szydłowiec, Politów i Opoczno. W rezerwie dowódcy frontu postanowiono zostawić 3 Armię Uderzeniową, którą trzeciego dnia ofensywy planowano przerzucić przez Wisłę i skierować na zachód w gotowości do rozwinięcia natarcia w ogólnym kierunku na Poznań⁸.

W bezpośrednich bojach na obszarze Kraju Warty z jednostek wchodzących w skład 1 Frontu Białoruskiego udział wzięć miały: 1 Armia Pancerna Gwardii, 1 Korpus Zmechanizowany i 9 Korpus Pancerny Gwardii z 2 APG, 9 i 11 Korpus Pancerny, 2 i 7 Korpus Kawalerii Gwardii, część sił 47 Armii, 61 Armia, 5 Armia Uderzeniowa, 8 Armia Gwardii, 69 i 33 Armia. Ponadto, w południowych powiatach Warthegau walczyć miały cztery armie 1 Frontu Ukraińskiego: 4 Armia Pancerna gen. płk. Dmitrija Leluszenki, 13 Armia gen. płk. Nikołaja Puchowa i 52 Armia gen. płk. Konstantina Korotiejewa oraz 3 Armia Pancerna Gwardii gen. płk. Pawła Rybałki. Linia rozgraniczenia pomiędzy 1 i 2 Frontem Białoruskim przebiegać miała od Modlina wzdłuż Wisły aż po Toruń, natomiast pomiędzy 1 Frontem Białoruskim a 1 Frontem Ukraińskim od Józefowa do Iłży, Opoczna, Pabianic i Jarocina (przy czym wszystkie te punkty leżały w pasie natarcia 1 Frontu Białoruskiego). Jak zatem widać, w ramach operacji warszawsko-poznańskiej niemal cały obszar Kraju Warty miał zostać zdobyty siłami 1 Frontu Białoruskiego. Tylko południowe obrzeża Wartheland (Wieluń, Kępno, Ostrów Wielkopolski, Rawicz) znajdowały się w pasie natarcia 1 Frontu Ukraińskiego marszałka Koniewa.

⁸ *Dokład komandującego wojskami 1-go Białoruskiego Frontu № 01223/op Wierchownomu Głównokomandującemu planu razgroma warszawsko-radomskiej gruppirowki protivnika, 25 diekabria 1944 g. [w:] Russkij archiw: Wielikaja Otieczestwiennaja: Stawka W GK. Dokumenty i materiały, t. 16 (5-4), Wyd. TIERRA, Moskwa, 1999, s. 320-325.*

W ramach przygotowań do przeprowadzenia ofensywy zimowej Rosjanie opracowali założenia taktyczne dla poszczególnych rodzajów wojsk⁹. Za przełamanie linii frontu nad Wisłą odpowiedzialne były armie ogólnowojskowe, które wspierała cała dostępna artyleria (zarówno organiczna, jak i z armii i korpusów pancernych oraz korpusów kawalerii). Po przełamaniu frontu do walki miały zostać rzucone armie pancerne i samodzielne korpusy pancerne i zmechanizowane. W ślad za nimi planowano skierować korpusy kawalerii. Głównym zadaniem związków pancernych i zmechanizowanych było rozbijanie słabych ugrupowań nieprzyjaciela, a w przypadku napotkania silniejszego oporu oskrzydlenia takich punktów oporu i odczekania do nadejścia oddziałów piechoty i artylerii. Przyszłość miała pokazać, że taka taktyka zazwyczaj przynosiła oczekiwane rezultaty, a samo już pojawienie się radzieckich czołgów na skrzydłach lub tyłach wojsk niemieckich skutkowało wybuchem paniki i wycofywaniem się z zajmowanych stanowisk obronnych. Dopiero za armiami pancernymi i korpusami zmechanizowanymi postępować miały armie ogólnowojskowe. We wszystkich tych związkach operacyjnych zorganizowano oddziały awangardowe. Funkcjonowały one na szczuble armii, korpusu i dywizji. Skład oddziałów awangardowych był różny: od wzmocnionej pancernej lub zmechanizowanej brygady w korpusach pancernych i zmechanizowanych do wzmocnionych batalionów strzeleckich poruszających się samochodami ciężarowymi w korpusach i dywizjach strzeleckich¹⁰. Oddziały awangardowe wyprzedzały siły główne o około 30-35 km, choć czasem potrafiły odbić na większą odległość. Ich zadaniem było zdobywanie ważnych punktów oporu, przepraw rzecznych, węzłów komunikacyjnych. Ze względu na mobilność stanowiły rodzaj łącznika pomiędzy armiami pancernymi poruszającymi się w awangardzie frontu a armiami

⁹ *Ibid.*

¹⁰ Np. oddział awangardowy w 5 Armii Uderzeniowej składał się z jednej samodzielnej brygady pancernej, pułku pancernego, pułku piechoty transportowanego samochodami, dywizjonu artylerii samobieżnej, pułku artylerii przeciwpancernej i innych środków wzmocnienia. Z kolei awangardową grupą szybką 69 Armii dowodził gen. mjr Siemien Abramowicz Tichonczuk. W jej skład wchodziły: 68 Brygada Pancerna, 12 Brygada Artylerii Samobieżnej, część sił 8 Brygady Artylerii Przeciwpancernej oraz wydzielona piechota z 370 Dywizji Strzeleckiej. (W. A. Runow, *Szturmy Wielikoj Oteczestwennoj Gorodskoj boj, on trudnyj samyj*, Jauza, Moskwa 2011 [online] [http://lib.aldebaran.ru/author/runov_valentin/runov_valentin_shturmy_velikoi_otechestvennoi_gorodskoi_boi_on_trudnyi_samyi__17.html](http://lib.aldebaran.ru/author/runov_valentin/runov_valentin_shturmy_velikoi_otechestvennoi_gorodskoi_boi_on_trudnyi_samyi/runov_valentin_shturmy_velikoi_otechestvennoi_gorodskoi_boi_on_trudnyi_samyi__17.html) [dostęp: 7.11.2013]).

ogólnowojskowymi¹¹. Główne siły tych armii poruszały się natomiast w kolumnach i rozwijały się w szyk bojowy wyłącznie w sytuacji, gdy oddziały awangardowe nie były w stanie swoimi siłami pokonać przeciwnika.

1.2. NIEMIECKIE PRZYGOTOWANIA DO OBRONY

Na obszarze XXI Okręgu Wojskowego (Warthegau) już od sierpnia 1944 roku przygotowywano trzy przebiegające południkowo rubieże umocnień polowych nazywane pozycjami OKH (OKH-Stellungen): wysunięty najbardziej na wschód pas umocnień „B”, na który składały się dwie oddalone od siebie o około 25-35 km linie „B1” i „B2” oraz przecinającą Wielkopolskę mniej więcej w połowie linię „C”, której integralną częścią była Twierdza Poznań (Festung Posen) mająca pełnić rolę – jak to ujmowano – „łamacza fal”. Ponadto tuż za dawną granicą polsko-niemiecką znajdowały się umocnienia oparte o rzekę Obrę nazywane przez Niemców niejednocie „rygłem obrzańskim”, „rygłem trzielskim” lub „pozycją trzielską” (odpowiednio Obrariegel, Tirschtiegelriegel, Tirschtiegelstellung), stanowiące pas obrony zagradzający wejście na terytorium „Starej Rzeszy”¹². Niemiecka

¹¹ M. Tur, *Iz opyta priesledowanija wo frontowych nastupatielnych opieracyjach* [w:] "Wojenno-istoriczeskij żurnal" 1967, №3 [online] <http://rkka.ru/analys/presl/main.htm> [19.01.2015].

¹² T. Rawski, *Niemieckie umocnienia na ziemiach polskich w latach 1919-1945* [w:] „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. IX, cz. I, 1966, s. 295-296. (Por. Z. Szumowski, *Boje o Poznań 1945*, wyd. II poprawione i uzupełnione, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1985, s. 174). Linia obrony B1, poza niewielkim odcinkiem nad Nerem, nie była oparta na znaczniejszych przeszkodach naturalnych. Rozciągała się od Włocławskiego Rejonu Umocnionego (Riegelstellung Leslau-Schröttersburg) i poprzez Kłodawę, Poddębice, Łask, Pajęczno biegła aż po śląski VIII Okręg Wojskowy. W obszar przedwojennego województwa poznańskiego linia B1 wkraczała jedynie w okolicach Kłodawy. Stanowiąca dla niej odwód linia B2 opierała się z kolei na ciągu przeszkód wodnych. Łącząc się na północy z Toruńskim Rejonem Umocnionym biegła wzdłuż jeziora Gopło, Kanału Ślesińskiego, potem w okolicach Konina wpadała do Warty i dalej tą rzeką przez Sieradz i Działoszyn docierała na Górny Śląsk. Pozycja OKH „C” miała łączyć trzy Twierdze: Piłę, Poznań i Głogów linią biegnącą od Noteci do Obornik i dalej Wartą do Mosiny, gdzie odbijała na południowy zachód aby poprzez Kościan i Leszno dotrzeć do Głogowa. (Bundesarchiv Abteilung Militärarchiv in Freiburg (dalej: BA Abt. MA), Das eigentliche Kriegstagebuch, sygn. RH-53-21/14, *Kriegstagebuch des Stellv. Gen. Kdo. XXI A.K. v. 14.1.-5.2.1945*, k. 5).

koncepcja obrony Kraju Warty opierała się na założeniu, że kolejne linie obrony stanowiąc będą oparcie dla wycofujących się w wyniku radzieckiego natarcia oddziałów frontowych i że na nich właśnie uda się zorganizować skuteczną obronę, a może nawet wyprowadzić silne kontruderzenie. W wykonaniu tego zadania jednostkom frontowym pomoc miały przygotowane z góry załogi odcinków fortecznych skompletowane z aż dwudziestu czterech dywizji regularnego wojska, które zostały obiecane władzom wojskowym Warthegau osobiście przez szefa Sztabu Generalnego Heinza Guderiana oraz oddziałów stacjonujących na miejscu i podległych dowódcy XXI Okręgu Wojskowego¹³. Problem w tym, że niemieckie dowództwo nie było przekonane co do celowości wzmocnienia tego właśnie odcinka zaplecza frontu i jesienią 1944 roku „lekką ręką” uszczupliło i tak nieliczne siły własne Warthegau na rzecz m.in. tworzonej przez Reichsführera SS Heinricha Himmlera Grupy Armii „Górny Ren”¹⁴.

Zadziwiająca beztroska niemieckiego Naczelnego Dowództwa, wynikająca być może z radzieckiej akcji dezinformacyjnej sugerującej inne kierunki natarcia, spowodowała, że na najbardziej naturalnym, „berlińskim” kierunku ofensywy znajdował się okręg wojskowy praktycznie nieprzygotowany do obrony, z nieobsadzonymi umocnieniami polowymi i zdecydowanie niewystarczającymi siłami wojska¹⁵. Na paradoks zakrawał fakt, że nie było

¹³ Spośród owych dwudziestu czterech dywizji na newralgiczną linię B1 miało trafić czternaście, na Rygiel Włocławsko-Płocki – dwie i osiem na linię C, z których trzy miały zasilić załogę Twierdzy Poznań. (BA Abt. MA, Das eigentliche Kriegstagebuch, sygn. RH-53-21/14, *Kriegstagebuch des Stellv. Gen. Kdo. XXI A.K. v. 14.1.-5.2.1945*, k. 12).

¹⁴ Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 84. Zmniejszanie potencjału obronnego Warthegau było wyrazem zmiany ogólnej koncepcji strategicznej Naczelnego Dowództwa Wojsk Lądowych – OKH (i osobiście Adolfa Hitlera), które mniej więcej od września 1944 roku przestało uważać kierunek berliński za zagrożony atakiem radzieckim, przenosząc swoją uwagę na front zachodni. W tym czasie odwołano z zajmowanego stanowiska za „szerzenie paniki” dowódcę 9 Armii niemieckiej generała Nikolausa von Vormanna, który nie zgadzał się z oficjalnym poglądem naczelnego dowództwa. (N. Bączyk, *Domek z kart. 9. Armia niemiecka nad środkową Wisłą na początku 1945 roku* [w:] „Poligon. Magazyn Miłośników Wojsk Lądowych” nr 1/2010, s.20).

¹⁵ Wg Guderiana całą winę za zaistniałą sytuację ponosił Hitler, który w okresie poprzedzającym ofensywę styczniową był przekonany, że Rosjanie bluffują i nie mają wystarczających sił ani środków aby podjąć ofensywę na berlińskim kierunku natarcia. Führer niedowierzał alarmistycznym raportom wywiadowczym Gehlenowskiego wydziału „Armie Obce na Wschodzie”, który informował o koncentracji nad środkową Wisłą poważnych sił przeciwnika. Swoją drogą niemiecki wywiad błędnie oszacował siły radzieckie, w rezultacie czego OKH założyło, że celem ewentualnej ofensywy będzie co najwyżej próba zajęcia Generalnego Gubernatorstwa i atak na Górny Śląsk. Co ciekawe, Guderian, który po wojnie dystansował się od opinii

tu żadnej dywizji liniowej, a jedynymi realnymi posiłkami, jakie zdołano przysłać zanim Rosjanie rozpoczęli swoją zimową ofensywę były dwa mizerne bataliony Wehrmachtu przekazane przez Naczelne Dowództwo Wojsk Zapasowych. Ta wielce niekomfortowa sytuacja nie uległa zmianie nawet wówczas, gdy czołówki radzieckie osiągnęły wschodnie rubieże Warthegau. Dodatkowym powodem do zmartwień dla głównodowodzącego XXI Okręgiem Wojskowym generała artylerii¹⁶ Waltera Petzela był fakt, że 9 Armia, która w planach operacyjnych miała wycofać się na linie obrony i powstrzymać na nich wroga natarcie, została w ciągu czterech pierwszych dni operacji styczniowej niemal całkowicie rozbita, a jej dowództwo utraciło jakąkolwiek kontrolę nad szczątkami swoich własnych oddziałów, które w tej sytuacji próbowały przedostać się jak najszybciej na zachód, na linię Odry¹⁷.

Naczelny Wódz w kwestii radzieckich planów ofensywnych, nie napomknął w swoich wspomnieniach, jak to osobiście 9 lub 10 stycznia w Poznaniu uspokajał Greisera, twierdząc że nie należy obawiać się rosyjskiego ataku na terytorium Kraju Warty. Wiemy o tym z relacji zapisanej w *Dzienniku* przez gen. Matterna, potwierdzonej później w zeznaniach przed Trybunałem Narodowym przez samego Greisera. W świetle tych opisów wydaje się, że również szef sztabu zlekceważył przeciwnika i nieprawidłowo odczytał jego intencje. (Por. G. Guderian, *Vospominanija soldata*, Wyd. Rusciz, Smolensk, 1999, s. 254; o błędnych ocenach niemieckiego wywiadu i próbie wybielania się przez Guderiana „kosztem” Hitlera: Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 47-48 oraz przypis 32 na s. 48; o zapewnieniach Guderiana w rozmowach z Greiserem – tamże, s. 49, 76).

¹⁶ Po niem. General der Artillerie odpowiednik polskiego generała broni.

¹⁷ Wg Szumowskiego ta swoista samolikwidacja dowództwa spowodowała, że nie zdołano przekazać kompetencji nad cofającymi się oddziałami 9 Armii poznańskiemu Okręgowi Wojskowemu, co ostatecznie poskutkowało trudnościami z wykorzystaniem ich do obsady rubieży obronnych. Jego zdaniem placówki XXI OW zaczęły przechwytywać pierwszych znajdujących się w odwrocie żołnierzy dopiero wówczas, gdy obie rubieże pasa „B” zostały już przełamane przez Armię Czerwoną i wykorzystano ich do zasilenia załóg stacjonujących na linii „C” i w samej Twierdzy Poznań. (Z. Szumowski, *Działania wojenne Armii Radzieckiej na obszarze Poznańskiego w 1945 r.*, Sesja Popularno-Naukowa Poświęcona XX Rocznicy Wyzwolenia Poznania i Wielkopolski w 1945 roku, Związek Bojowników o Wolność i Demokrację. Zarząd Okręgu w Poznaniu, Poznań 1965, s. 27-28). Szumowski eksponował ten wątek, który miał mu posłużyć do podtrzymania twierdzenia o „22 600 żołnierzach jednostek liniowych podległych komendantowi poznańskiej twierdzy”, ale wydaje się, że liczba takich żołnierzy oscylowała wokół dwóch tysięcy (M. Krzyżaniak, *Ilu żołnierzy niemieckich bronilo Poznania w styczniu i lutym 1945 r.? Przyczynek do badań* [online] <http://zhw.amu.edu.pl/pdf/on36.pdf>, [dostęp: 31.03.2010]). Żołnierze z rozbitych oddziałów z reguły kierowali się na rubież Odry, którą uznawano, nie bez racji, za najtrudniejszą dla przeciwnika przeszkodę naturalną. Kwestia wykorzystania, zwłaszcza przez obrońców Twierdzy Poznań oddziałów rozbitych na froncie wschodnim pozostaje otwarta.

Generał Petzel musiał więc liczyć wyłącznie na swoje własne, nader skromne siły. Poza około dziesięcioletnim garnizonem poznańskim, który każdego dnia powiększał się o żołnierzy przechwyconych przez posterunki wojskowe, dysponował jeszcze dwunastoma tysiącami żołnierzy, których mógł skierować na obie rubieże obronne. Były to oddziały powstałe na bazie odtwarzanej w okręgu 192 Dywizji Zapasowej¹⁸ oraz żołnierzy kilku szkół wojskowych i pododdziałów szkolnych, przekształconych w ramach akcji „Gneisenau” w samodzielne jednostki bojowe¹⁹. W tej sytuacji niemieckie dowództwo musiało sięgnąć po Volkssturm. W Warthegau akcję organizowania jednostek pospolitego ruszenia rozpoczęto z osobistego rozkazu Bormanna już 14 stycznia. Za jej przeprowadzenie odpowiadali poszczególni szefowie powiatowych oddziałów NSDAP (kreisleiterzy), a całością dowodził gauleiter Greiser. W krótkim czasie zmobilizowano ponad 40 batalionów (po 450-500 ludzi w każdym z nich). Choć więc łączna liczba zmobilizowanych mężczyzn była imponująca, to jednak ich wartość bojowa była niemal żadna lub w najlepszym wypadku znikoma. Wyposażenie składało się ze zdobycznej radzieckiej broni, a zdarzało się że również z granatów bez zapalników i ćwiczebnych pancernych. Większość Volkssturmistów nie była wyszkolona w obsłudze co bardziej skomplikowanego sprzętu (moździerzy, karabinów maszynowych) i nie przejawiała większej woli walki²⁰.

¹⁸ BA Abt. MA, Befehle, Meldungen und anliches auch Anlagen, sygn. RH-53 – 21/15, *Besetzung der B1-Linie bis zum 19.1.1945*, k. 24-27. Szumowski błędnie zidentyfikował ją jako 251 Dywizję Piechoty, którą miano jakoby „odtworzyć na terenie Warthegau” (Z. Szumowski, *Działania wojenne Armii Radzieckiej na obszarze Poznańskiego w 1945 roku...*, s. 28). W tym czasie 251 DP była najlepszym związkiem taktycznym w całej armii, klasyfikowanym na II lub III poziomie sprawności bojowej i w tym czasie obsadzała północne brzegi ujścia Pilicy do Wisły. (N. Bączyk, *op. cit.*, s. 27-28). W istocie w Warthegau rewitalizowano 192 Dywizję Zapasową, składającą się z 1 Zapasowego i Szkolnego Pułku Piechoty Konnej, 32 Szkolnego Pułku Grenadierów, 121 Zapasowego i Szkolnego Pułku Grenadierów oraz 121 Zapasowego i Szkolnego Batalionu Artyleryjskiego. Po walkach w Warthegau dywizję wycofano na Pomorze, a potem skierowano w okolice Frankfurtu nad Odrą, gdzie ostatecznie, 3 lutego została zniszczona przez Armię Czerwoną. (S.W. Mitcham jr, *Niemieckie siły zbrojne 1939-1945. Wojska lądowe. Ordre de Bataille*, Wyd. Bellona, Warszawa 2009, s. 241).

¹⁹ Akcja „Gneisenau” została zarządzona nocą z 19 na 20 stycznia 1945 roku we wszystkich okręgach wojskowych leżących na wschód od Łaby, natomiast dodatkowo dowódców okręgów znajdujących się na wschód od Odry zobowiązano do jak najszybszego obsadzenia tymi siłami wszelkich odwodów fortyfikacyjnych (Z. Szumowski, *op. cit.*, s.111).

²⁰ Na przykład 167 batalion z Wolsztyna składał się w wyłącznie z folksdojców i przesiedleńców ze Wschodu, a 20 procent mężczyzn nie mówiło po niemiecku. Zresztą w krótkim czasie co piąty z Volkssturmistów zdezerterował. Batalion nie imponował również uzbrojeniem: na każdego człowieka przypadał karabin

W oparciu o takie właśnie siły gen. Petzel przystąpił do organizowania obrony swojego okręgu. Dowództwo nad kluczową w początkowym etapie walk linią „B1”, nazywaną od tej pory w niemieckiej nomenklaturze 44 Odcinkiem Ufortyfikowanym Linii B1 (Fest. Abschn. 44 für die B 1-Linie) objął Generalleutnant Otto Matterstock, dowódcą Odcinka Ufortyfikowanego Linii C (Fest. Abschn. C-Linie) został legendarny Generalleutnant Theodor Scherer, natomiast za obronę Twierdzy Poznań odpowiadał Generalmajor Ernst Mattern²¹.

Ponad dwustukilometrowa (na obszarze Warthegau) rubież obronna B1 biegła równolegle do wschodniej granicy przedwojennego województwa poznańskiego, łącząc Włocławski Rejon Umocniony (Riegelstellung Leslau-Schröttersburg) z umocnieniami na terenie śląskiego VIII Okręgu Wojskowego. W związku z przewidywaniami OKH, że główne natarcie radzieckie skupi się na kierunku śląskim i wschodniopruskim, wielkopolski odcinek linii B1 został potraktowany jako drugorzędny i wybudowano na nim stosunkowo niewiele umocnień betonowych, które z reguły sytuowano w okolicach węzłowych punktów oporu (Ortsstützpunkte²²) w Kłodawie (Tonningen), Kole (Warthbrücken), Sieradzu (Schieratz) i Działoszynie (Dilltal). Podstawą rubieży B1 były przede wszystkim prowizoryczne umocnienia typu polowego, głównie okopy i rowy przeciwczołgowe. Już w 1944 roku rubież podzielono na siedem sektorów i w zasadzie aż do rozpoczęcia ofensywy styczniowej przebywały na nim jedynie oddziały sapersko-budowlane i wartownicze. W chwili rozpoczęcia przez Rosjan natarcia na kierunku poznańskim, linia B1 uznana została przez

z 30 nabojami. (BA Abt. MA, Berichte über den Warthelander Volkssturm, sygn. RH-53-21/17, *Bericht: Robert Fuhrmann, Kp. Fuhrer, V. Btl. 167*, k.70). Jeszcze gorzej pod tym względem prezentował się 161 batalion z Koła, gdzie jeden pistolet przypadał na 14 ludzi. O materiale ludzkim nienajlepiej wyrażał się sam Petzel: „Utworzenie Volkssturmu w Warthegau przysparzało w porównaniu z innymi częściami Rzeszy wiele trudności. Tylko 23% całej ludności stanowili Niemcy. Z tego w dużej części byli to przesiedleńcy z krajów bałtyckich, Rosji, Besarabii, Wołynia i byłej Polski wschodniej. Militarnie byli oni niczym, lub przeszkoleni w obcych armiach według zupełnie innych zasad“. (BA Abt. MA, Den Bericht des general Petzel über die militärischen Vorbereitungen, sygn. RH-53-21/19, Petzel Walter, *Militärische Vorbereitung für des Warthegaues*, 15.06.1949, k. 4).

²¹ BA Abt. MA, Das eigentliche Kriegstagebuch, sygn. RH-53 – 21/14, *Kriegstagebuch des Stellv. Gen. Kdo. XXI A.K. v. 14. I.-5.2.1945*, k.6.

²² Ortsstützpunkte, tzw. miejscowości-punktu oporu, stanowiły jak gdyby namiastkę twierdz. Posiadały własne garnizony, pewną ilość umocnień i były zdolne do obrony, ale tylko w ramach linii frontu, natomiast nie w okrążeniu. (T. Rawski, *Niemieckie umocnienia na ziemiach polskich w latach 1919-1945* [w:] „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. IX, cz. I, 1966, s. 295-296).

Niemców za priorytetowy rejon obrony, a dowództwo nad nią objął gen. Otto Matterstock, którego sztab ulokowano we Wrześni²³.

Pojawienie się radzieckich czołówek we wschodnich powiatach Warthegau i definitywna odmowa Guderiana nadesłania jakichkolwiek posiłków spowodowały, że generał Petzel podjął samowolną decyzję o obsadzeniu linii B1 „siłami własnymi” XXI Okręgu Wojskowego²⁴. Musiał opierać się na nielicznych oddziałach regularnego wojska i większych, ale praktycznie nieprzygotowanych do walki batalionach pospolitego ruszenia. Zdając sobie sprawę, że siły, którymi dysponował nie są zdolne do obrony tak rozległej rubieży, jaką była linia B1 nakazał, aby oddziały wojskowe rozmieścić w miejscowościach przygotowywanych do roli węzłowych punktów oporu: głównie w okolicach Działoszyna, Sieradza i Koła, natomiast powstałe pomiędzy nimi luki zapełnić batalionami Volkssturmu. Po południu 17 stycznia gen. Petzel rozkazał skierować na linię B1 jedenaście batalionów wojska. Były to przede wszystkim oddziały powstałe na bazie 192 Dywizji Zapasowej (około pięć i pół tysiąca żołnierzy) oraz jednostki bojowe utworzone w oparciu o 200 szkolno-zapasowy oddział dział szturmowych z Sieradza i jednostkę pancerną z Kalisza (około dwa tysiące żołnierzy)²⁵. Następnego dnia dodatkowo wzmocnił najbardziej zagrożony radzieckim atakiem odcinek rubieży obronnej w okolicach Koła i Kłodawy, wysyłając w tym kierunku blisko dwa tysiące żołnierzy, rekrutujących się głównie z jednostek szkolnych z Bolechowa, Poznania i Kościana oraz silny batalion grenadierów pancernych z Biedruska. Ponadto na odsłonięty odcinek w okolicach Sieradza postanowił wysłać zmotoryzowaną kompanię z Inowrocławia i „rocznik” szkoły oficerskiej z Gniezna. W sumie do 19 stycznia dowództwu XXI Okręgu Wojskowego nie udało się obsadzić linii B1. Większość oddziałów nie zdołała dotrzeć na wyznaczone pozycje i komendanci poszczególnych sektorów przystąpili do

²³ *Ibid.*, s. 5. Linia B2 oparta o naturalne przeszkody wodne, głównie Wartę, ale również Kanał Ślesiński i jezioro Gopło stanowić miała odwód dla oddziałów broniących linię B1. W razie przełamania tej ostatniej, żołnierze niemieccy mieli wycofać się na pozycję B2 i przystąpić do obrony w oparciu o przeszkody naturalne.

²⁴ Wg J. Thorwalda, kiedy 16 stycznia generał Petzel po raz kolejny zwrócił się do Guderiana z dramatyczną prośbą o dostanie obiecanych dywizji, miał usłyszeć z ust szefa Sztabu Generalnego OKH: „Nie mamy nic, radźcie sobie sami”. Na brak owych dywizji, jako jednego z podstawowych czynników warunkujących klęskę niemieckiej obrony Warthegau wskazywał w swoim raporcie Greiser, który wspominał o czternastu dywizjach, jakimi planowano obsadzić linię B1. (zob. obszerny fragment wyjaśnień w książce Zbigniewa Szumowskiego, wyd. II poprawione i uzupełnione, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1985, s. 92).

²⁵ BA Abt. MA, Befehle, Meldungen und anliches auch Anlagen, sygn. RH-53 – 21/15, *Besetzung der B1-Linie bis zum 19.1.1945*, k. 24-27.

obsadzania odcinków linii B2. W zasadzie na tej rubieży utworzono zaledwie trzy znaczniejsze punkty oporu. Najsilniejszy z nich, liczący łącznie około 3800-3900 żołnierzy regularnego wojska znajdował się w sektorze V w okolicach Koła. Drugim pod względem zgromadzonego wojska i sprzętu bojowego był sektor I, w rejonie Działoszyna na południowych rubieżach Kraju Warty, gdzie znalazło się ponad 3300 żołnierzy, a po nim sektor III rozciągający się na północ od Sieradza z 2500-2600 żołnierzy²⁶. Problem stanowiły odcinki, za które miał odpowiadać Volkssturm. Inicjatywa z wysłaniem go na linię B1 okazała się mocno spóźniona, choć już 14 stycznia gauleiter Greiser zdecydował o przekazaniu na linię B1 dwudziestu jeden batalionów Volkssturmu, które zgodnie z harmonogramem miały dotrzeć na miejsce nie później niż do 18 stycznia. Zmodyfikowany 16 stycznia plan zakładał, że dotrze tam dziewiętnaście batalionów, ale faktycznie do 19 stycznia udało się to tylko dziewięciu z nich. Trzy zostały podporządkowane komendanturze III Odcinka Bojowego w Sieradzu, cztery komendanturze V Odcinka Bojowego w Kole (z czego dwa bataliony zajęły pozycje w Kłodawie, jeden w Grabowie na wschód od Dąbia, jeden w Kole) a dwa trafiły do najbardziej na północ wysuniętych sektorów VI w Izbicy Kujawskiej i VII w Radziejowie²⁷.

Ostatecznie w przededniu ataku Rosjan na linii B1 i B2 znalazło się około jedenaście tysięcy żołnierzy z jednostek zapasowych XXI Okręgu Wojskowego oraz około trzech i pół tysiąca Volkssturmistów. Batalionów Volkssturmu w obszarze całego pasa B było więcej, jednak część z nich wycofując się ze wschodnich powiatów Warthegau nie została podporządkowana komendanturom bojowym, inne z kolei błąkały się na zachód od niego i z powodu panującego bałaganu nie wzięły udziału w walce i również wycofały się bądź popadły w rozsypkę.

Kolejna niemiecka rubież obronna – Linia C rozciągała się na długości kilkuset kilometrów łącząc ze sobą trzy miasta-twierdze (Festungen): Piłę (Schneidemühl), Poznań (Posen) i Głogów (Glogau). Na całej swojej długości była ona rozbudowana o okopy strzeleckie, stanowiska obronne i rowy przeciwpancerne, a ponadto w obszarze Kraju Warty

²⁶ *Ibid.*, k. 24.

²⁷ BA Abt. MA, das eigentliche Kriegstagebuch, sygn. RH 53-21/14, *Kriegstagebuch des Stellv. Gen. Kdo. XXI. A.K. vom 14.1.1945-5.2.1945*, k. 20; BA Abt. MA, Berichte von Offizieren der Wehrbezirks – Amter und anlichen, sygn. RH 53-21/18, *Auszug aus dem Berichte das Fest. Abschn. Kdt. 44 General Matternstock*, k. 4; *Auszug aus dem Kriegstagebuch des Stellv. Gen. Kdo. XXI. A.K. und Einzelberichten, insbesondere von Offizieren des Stabes*, k. 24-26.

przygotowano na niej trzy węzłowe punkty oporu: w Obornikach, Kościanie i Lesznie²⁸. Niemieckie dowództwo zakładało, że do skutecznej obrony tak rozległej rubieży, która tylko na krótkim odcinku wzdłuż Warty (od Obornik do Mosiny) opierała się na naturalnej przeszkodzie wodnej, potrzeba było przynajmniej ośmiu dywizji regularnego wojska. Jednak i w tym przypadku Niemcom pozostały do dyspozycji bardzo skromne siły, jeszcze mizerniejsze niż w przypadku linii B1.

Z dostępnych materiałów wynika, że do 23 stycznia na rubieży C zdołano zgromadzić zaledwie dwa i pół tysiąca żołnierzy regularnego wojska. Były to najróżniejsze formacje, począwszy od dobrze wyszkolonych i zmotywowanych junkrów ze szkoły SS w Owińskach, czy batalionu grenadierów pancernych, po kolaborantów azerskich i zbieraninę około trzystu żołnierzy skompletowanych z różnych rozbitych jednostek Wehrmachtu, przechwyconych w okolicach poligonu w Biedrusku (Warthelager). Linię C mieli również bronić niemieccy policjanci, których w liczbie stu pięćdziesięciu skierowano w to miejsce z wrocławskiego pułku policji. Z kolei spośród sześciu batalionów Volkssturmu, którymi miano wzmocnić kluczowe odcinki, dotarły tylko trzy. 167 batalion z Wolsztyna (Wollenstein) znalazł się w Lesznie (nie zdołał dotrzeć tam drugi batalion Volkssturmu z Kalisza), 49 batalion z Opalenicy (Oppenbach) zajął pozycje w Kościanie, a 155 batalion ze Środy Wielkopolskiej (Schroda) – w Mosinie. Nie dotarły natomiast dwa bataliony Volkssturmu ze Słupcy i z Mogilna, które miały wzmocnić obrońców Obornik²⁹.

Łącznie były więc to siły odpowiadające liczebnie słabej dywizji, w której służyło bardzo niewielu doświadczonych i wyszkolonych żołnierzy. Rozlokowano je nierównomiernie. W najsilniejszym na linii C garnizonie w Lesznie zdołano zgromadzić około 1400 uzbrojonych Niemców, w Kościanie 660, a w Obornikach około 900.

Z całą pewnością najliczniejszym i najsilniejszym zgrupowaniem niemieckim na terenie całego Kraju Warty był garnizon Twierdzy Poznań (Festung Posen), który stanowił integralną część linii obronnej C. Walory obronne samej twierdzy z pewnością daleko odbiegały od oczekiwań niemieckiego dowództwa. Zewnętrzna linia obronna nie została na czas ukończona, a tym bardziej obsadzona żołnierzami, dominowały fortyfikacje typu polowego. Tym niemniej Niemcy oparli obronę Poznania na stworzonym w poprzednim

²⁸ BA Abt. MA, Befehle, Meldungen und anliches auch Anlagen, sygn. RH-53-21/15, *Besetzung der C-Linie (auser Posen) bis zum 23.1.45*, k. 48-49.

²⁹ BA Abt. MA, Einzelberichte von Offizieren und Beamten des General, sygn. RH-53-21/16, *Besprechung mit Oberst Sauvant in Koenigswusterhausen am 10.2.45, 21.00 Uhr*, k. 38.

stuleciu systemie fortów i schronów otaczających miasto (o czym Rosjanie za sprawą beznadziejnego rozpoznania nie mieli żadnego pojęcia) oraz fortyfikacji znajdujących się wewnątrz miasta z fortem głównym – Cytadelą na czele. Ponadto przystosowali do skutecznej obrony całe kwartały miejskie, adaptując do tego celu wiele solidnych gmachów użyteczności publicznej i wielkomiejskich kamienic. Zgodnie z zapisem umieszczonym w Dzienniku Bojowym XXI Okręgu Wojskowego (Kriegstagebuch XXI A.K.) pod datą 20 stycznia 1945 roku, w Poznaniu miało się wówczas znajdować około dziesięciu tysięcy żołnierzy garnizonu twierdzy, których trzon stanowiło około tysiąc dziewięciuset słuchaczy (podoficerów i poruczników) V Szkoły Podchorążych Piechoty Wehrmachtu³⁰.

Dopiero później liczebność załogi twierdzy wzrosła o kolejnych żołnierzy, którzy pochodzili z jednostek wycofujących się przed Rosjanami i których w drodze na zachód zatrzymano w Poznaniu. Garnizon poznański został również wzmocniony przez żołnierzy z oddziałów przysłanych z Berlina i innych części Rzeszy, a także wojskowych, którzy w wyniku różnych okoliczności znajdowali się w mieście w chwili ogłoszenia alarmu.

Oszacowanie liczebności niemieckiego garnizonu Twierdzy Poznań jest niezwykle trudne ze względu na szczupłość i niekompletność materiałów źródłowych. W ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat, które minęły od zakończenia wojny w oficjalnym obiegu pojawiło się przynajmniej kilkanaście mniej lub bardziej prawdopodobnych propozycji odnośnie liczby Niemców broniących Poznania. Daje się przy tym zauważyć pewną charakterystyczną prawidłowość polegającą na tym, że Niemcy starali się tę liczbę zaniżyć, a Rosjanie oraz część polskich historyków z okresu PRL-u zawyżać. Według obliczeń niemieckich kombatantów w Poznaniu miało walczyć od 12 do 15 tysięcy żołnierzy niemieckich³¹. Większe rozbieżności panowały wśród historyków polskich i radzieckich. Najniższą wartość podawał Stanisław Okęcki, który twierdził, że Niemców było 30-32 tysiące natomiast jego główny oponent Zbigniew Szumowski doliczył się niemal dwukrotnie większych sił

³⁰ BA Abt. MA, das eigentliche Kriegstagebuch, sygn. RH 53-21/14, *Kriegstagebuch des Stellv. Gen. Kdo. XXI. A.K. v. 14.1.-5.2.1945*, k. 32.

³¹ Liczbę dwunastu tysięcy obrońców Festung Posen podawał podczas walk gen. Mattern, ale po wojnie twierdził, że było ich piętnaście tysięcy. Na czternaście tysięcy oszacowali liczbę żołnierzy niemieckich kombatanci z Towarzystwa Wspierania Byłych Walczących w Poznaniu (Hilfsgemeinschafts ehem. Posenkämpfer). Podobną liczbę („około piętnaście tysięcy, łącznie z załogami dział szturmowych, artylerzystami, obsługą artylerii przeciwlotniczej i innymi”) podawał również Guenter Baumann w swojej monografii walk o Poznań (G. Baumann, *Poznań '45. Bastion nad Wartą*, (tom I), Wydawnictwo Pomost, Poznań 2013, s. 55).

(dokładnie 61 i pół tysiąca Niemców)³². W opracowaniach radzieckich, a później rosyjskich, najczęściej podawaną liczbą było 60 tysięcy obrońców Festung Posen i w zasadzie do dziś uznawana jest ona za najbardziej prawdopodobną. W latach dziewięćdziesiątych ub. wieku Karol Olejnik zakwestionował ustalenia Szumowskiego uznając, że bliższe prawdy są rachuby Okęckiego i stwierdził, że w Poznaniu mogło walczyć od 25 do 33 tysięcy żołnierzy niemieckich³³. Ostatnio pojawiła się kolejna propozycja zaprezentowana przez Michała Krzyżaniaka, który oszacował poznański garnizon niemiecki na 15 do 20 tysięcy żołnierzy³⁴.

Aby oszacować liczbę niemieckich obrońców Festung Posen należy uwzględnić i zsumować liczbę żołnierzy niemieckich:

- wziętych do niewoli przez Armię Czerwoną podczas walk o Poznań,
- którzy podjęli próbę ucieczki z okrążonego miasta,
- pochowanych na kwaterze niemieckiej cmentarza miłostowskiego (z wyłączeniem z tej liczby ekshumowanych poza Poznaniem i zmarłych w obozach przejściowych, którzy nie walczyli w Poznaniu).

Tylko w stosunku do pierwszego z tych trzech elementów dysponujemy materiałami źródłowymi. Trudno co prawda jednoznacznie określić ich wartość, ale na pewno nie powinno się ich bagatelizować w rozważaniach na temat liczebności garnizonu niemieckiego w Poznaniu³⁵. Oficjalny rosyjski komunikat podany przez Radzieckie Biuro Informacyjne 23 lutego 1945 roku informował, że podczas walk o Poznań wzięto do niewoli 23 tysiące

³² S. Okęcki, *op. cit.*, s. 35-44, Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 141-145. Co ciekawe, liczbę 34.600 Niemców tworzących garnizon Festung Posen podawały tuż przed zakończeniem walk o Poznań oddziały rozpoznawcze 8 Armii Gwardii (S. Okęcki, *op. cit.*, s. 318).

³³ K. Olejnik, *Wyzwolenie Poznania w 1945 roku* [w:] *Dzieje Poznania 1918-1945*, t. 2**, pod red. J. Topolskiego i L. Trzeciakowskiego, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa-Poznań 1998, s. 1514.

³⁴ M. Krzyżaniak, *Obraz bitwy o Poznań (1945) w świetle materiałów i dokumentów niemieckich*, s. 80, praca doktorska na stronie repozytorium cyfrowego UAM [online] <https://repozytorium.amu.edu.pl/jspui/browse?type=author&order=ASC&rpp=20&value=Krzy%C5%BCaniak%2C+Micha%C5%82> [dostęp 1.10.2014].

³⁵ W przeciwieństwie do meldunków o stratach zadanych nieprzyjacielowi w czasie walki, w których podawano całkiem fantastyczne liczby zabitych żołnierzy przeciwnika (i nie dotyczy to tylko Armii Czerwonej, ale wszystkich armii świata), raporty o wziętych do niewoli jeńcach i zdobyczach wypełniane na formularzach № 11/OP (*Doniesienije o plennych i trofejach, zachwaczennych u protivnika*) musiały być bardzo precyzyjne i zgodne ze stanem faktycznym. W odpowiednich rubrykach zapisywano liczby wziętych do niewoli z podziałem na generałów, oficerów, podoficerów, żołnierzy i osoby niewojskowe oraz poszczególne rodzaje uzbrojenia i amunicji.

Niemców³⁶. Dane te są zbliżone do informacji szacunkowych podanych przez poszczególne związki taktyczne wchodzące w skład obu korpusów piechoty walczących o Poznań. W raporcie 29 Korpusu Strzeleckiego Gwardii (a więc podstawowej siły zgrupowania lewobrzeżnego) odnotowano 17.150 jeńców niemieckich, a w raporcie 91 Korpusu Strzeleckiego (zgrupowanie prawobrzeżne) informowano o 6.127 wziętych do niewoli jeńców. Razem dawałoby to sumę 23.277 jeńców³⁷.

Trudno z kolei precyzyjnie określić liczbę żołnierzy niemieckich, którym udało się uciec z oblężonego miasta. Dane niemieckie oparte w głównej mierze na mało wiarygodnych wspomnieniach kombatantów mówią nawet o 3-4 tysiącach żołnierzy, którzy podjęli taką próbę. Z pewnością natomiast podczas dwóch wielkich ucieczek na odcinku Zachód i odcinku Wschód wyłamało się przynajmniej odpowiednio 1.500 i 800 żołnierzy, choć w tym drugim przypadku niektórzy szacują uciekinierów na 1.000 albo i 3.000 żołnierzy³⁸. Tym niemniej przyjmując najniższe wartości można założyć, że z Poznania wyrwało się co najmniej 2.300 żołnierzy niemieckich.

Nierozstrzygnięta pozostaje również kwestia liczby poległych podczas walk o Poznań żołnierzy niemieckich. Według Czesława Łuczaka, który zaczerpnął informacje z KTB des OKW, do 7 lutego 1945 roku poległo w Poznaniu 1.830 Niemców³⁹. A zatem według najostrożniejszego szacunku w walkach o Poznań mogło polec 2.000 żołnierzy niemieckich, a prawdopodobnie więcej, w granicach 2.500-3.000. Być może liczba ta jest jeszcze wyższa, bo w wykazie opracowanym w 1954 roku poinformowano, że na cmentarzu miłostowskim pochowano wówczas 3.973 Niemców⁴⁰. Z pewnością niektóre z ekshumowanych zwłok pochodziły z grobów, w których chowano Niemców zmarłych w obozach jenieckich

³⁶ *Chronika Wielikoj Otieststwiennoj wojny/Fiewral 1945 goda* [online]
<http://9may.ru/chronicle/19450223/69146.html> [dostęp: 12.05.2015].

³⁷ Dane dotyczące 29 Korpusu Strzeleckiego Gwardii (w oparciu o materiały źródłowe z CAMO) w: O. Je. Aszczeułow, *Artillerija Krasnoj Armii w bojach za Poznan'*, EKLIT, Moskwa 2011, s. 116. Informacje o jeńcach niemieckich wziętych do niewoli przez 91 Korpus Strzelecki (również na podstawie źródeł z CAMO) w: A. D. Szemienkow, *Szturm Citadeli*, Wyd. Wojenizdat, Moskwa 1969, s. 52.

³⁸ M. Krzyżaniak, *op. cit.*, s. 184, 197, 201.

³⁹ Cz. Łuczak, *Dzień po dniu w okupowanym Poznaniu*, Wyd. Poznańskie, Poznań 1989, s. 603.

⁴⁰ Archiwum Ambasady Federacji Rosyjskiej w Warszawie (dalej AAFR), *Protokół Nr 25, spisany w Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Poznaniu dnia 21.7.54 r. z akcji ekshumacji przeprowadzonej w okresie od dnia 21.11.52 r. do dnia 9.9.53 r. z terenu m. Poznania*, (kopia w posiadaniu autora). Być może wśród pochowanych znajdowali się również żołnierze niemieccy ekshumowani spoza Poznania, z jego najbliższych okolic.

znajdujących się na terenie Poznania i niekoniecznie wchodzących w skład poznańskiego garnizonu. Tym niemniej należy pamiętać, że największą liczbę żołnierzy niemieckich, bo aż 1185, którzy zmarli w obozie jenieckim, wyekshumowano z rejonu Gołęcina dopiero trzy lata później: w okresie od 23 marca 1957 do 24 kwietnia 1957 roku. Biorąc więc pod uwagę wszystkie te okoliczności należy skonkludować, że liczba pochowanych na Miłostowie żołnierzy garnizonu poznańskiego, którzy polegli w walkach o Poznań przy najostrożniejszych szacunkach waha się od 2500 do przynajmniej 3000 osób.

Zakładając zatem, że liczba wziętych do niewoli przez Rosjan Niemców jest wiarygodna, można oszacować wielkość niemieckiego garnizonu na przynajmniej 28 tysięcy żołnierzy. Jest to liczba zbliżona do szacunków Olejnika i nieco niższa niż u Okęckiego⁴¹.

1.3. OFENSYWA ZIMOWA

Początkowo ofensywę wiślańsko-odrzańską zamierzano rozpocząć pod koniec stycznia 1945 roku. Ostatecznie, ze względu na ciężką sytuację, w jakiej znalazły się wojska koalicji anglo-amerykańskiej w Ardenach, przyspieszono ten termin o kilka dni. 12 stycznia na pozycje niemieckie uderzyły armie 1 Frontu Ukraińskiego, a dwa dni później rozpoczął natarcie 1 Front Białoruski. Przebieg wydarzeń zaskoczył Niemców, ale również dowództwo radzieckie: wojska obu frontów w ciągu zaledwie sześciu dni wypełniły zadania przewidziane do realizacji w terminie 10-12 dni. Już 17 stycznia wieczorem oddziały czołowe 1 Frontu Białoruskiego przełamały niemieckie pozycje obronne na odcinku od Spały nad Pilicą po ujście Bzury i tym samym otworzyła się możliwość natarcia na Kraj Warty. Równocześnie wojska 1 Frontu Ukraińskiego zdobyły Częstochowę i podeszły pod Kraków. W tej sytuacji Stawka wydała dowódcom obu frontów nowe rozkazy. Dla 1 Frontu Ukraińskiego oznaczało to kontynuowanie natarcia w stronę Wrocławia i uchwycenie, najpóźniej do 30 stycznia,

⁴¹ O 25-tysięcznym garnizonie niemieckim walczącym w Poznaniu mowa była w materiale filmowym zatytułowanym *Wyzwolenie Poznania – ruiny miasta*, pod redakcją Jerzego Bossaka z 15 marca 1945 roku, zamieszczonym w Polskiej Kronice Filmowej nr 6/45 [w:] strona Repozytorium Cyfrowe Filмотeki Narodowej z filmem „Wyzwolenie Poznania – ruiny miasta” [online] <http://www.repozytorium.fn.org.pl/?q=pl%2Fnode%2F4464> [dostęp 15.03.2013].

lewobrzeżnych przyczółków nad Odrą znajdujących się na „południe od Leszna”⁴². 1 Front Białoruski nacierać miał z kolei na Bydgoszcz i Poznań z zadaniem wyjścia na tę rubież do 2-4 lutego⁴³.

Wojska 1 Frontu Białoruskiego miały zatem nacierać w kierunku północno-zachodnim, w stronę Noteci, w oparciu o którą Niemcy przygotowali rubież obronną zwaną „rygłem Noteci” oraz w kierunku zachodnim, gdzie znajdowały się trzy linie obronne: B1, B2 i C wraz z Twierdzą Poznań. Zadaniem zdobycia Bydgoszczy i uchwycenia przyczółków na Noteci miało zająć się prawe skrzydło frontu, które tworzyły 9 Korpus Pancerny Gwardii gen. mjr. Nikołaja Wiedieniejewa i 12 Korpus Pancerny Gwardii gen. mjr. Nikołaja Tieliakowa (oba korpusy z 2 Armii Pancerniej Gwardii) oraz 2 Korpus Kawalerii Gwardii, za którymi posuwały się dwie armie ogólnowojskowe (47 i 61). Na lewo od nich nacierał 1 Korpus Zmechanizowany gen. Siemiona Kriwoszeina (również z 2 Armii Pancerniej Gwardii), który poprzedzał 5 Armię Uderzeniową. Zadaniem tego zgrupowania było dotarcie do Noteci na styku z linią obronną C, który wypadał mniej więcej pomiędzy Czarnkowem a Obornikami. Bezpośrednio w stronę Poznania nacierać miała 1 Armia Pancerna Gwardii. W ślad za nią przemieszczała się 8 Armia Gwardii, która miała opanować rubież warciańską na północ od Poznania, natomiast 69 Armia na południe od miasta. Sam Poznań leżał w pasie operacyjnym 69 Armii, a ściślej, jego prawoskrzydłowego 91 Korpusu Strzeleckiego⁴⁴. Na lewym skrzydle 1 Frontu Białoruskiego nacierała 33 Armia, która miała kierować się w stronę Jarocina i współpracować z prawoskrzydłowymi armiami 1 Frontu Ukraińskiego. Grupy szybkie 69 i 33 armii tworzyły 11 i 9 Korpus Pancerny oraz 7 Korpus Kawalerii Gwardii⁴⁵.

Południowa część Warthegau znajdowała się w pasie natarcia 3 Armii Gwardii, 13 Armii i 52 Armii oraz dwóch armii pancernych: 4 Armii Pancerniej i 3 Armii Pancerniej Gwardii. Prowadząc natarcie z rejonu Piotrkowa Trybunalskiego i Radomska w stronę

⁴² Z. Szumowski, *Działania wojenne...*, s. 24.

⁴³ *Direktiwa Stawki WGK № 11008 komandujuszczemu wojskami 1-go Bieloruskiego Fronta o razwitii nastuplenija na Poznan', 17 janwaria 1945 g.* [w:] *Russkij archiw: Wielikaja Otieczestwiennaja: Stawka WGK. Dokumenty i materiały*, t. 16 (5-4), Wyd. TIERRA, Moskwa, 1999, s.191-192.

⁴⁴ *Dokład komandujuszczego wojskami 1-go Bieloruskiego Fronta № 01223...op. cit.* O Poznaniu jako celu operacyjnym 69 Armii, w oparciu o monografię F. Daniłowa, *Radom-lodzinskaja opieracija*, wydana w Moskwie w 1958 roku, pisał Szumowski (Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 67).

⁴⁵ Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 25.

Wrocławia i dolnej Odry 1 Front Ukraiński był jednak wówczas nieco wycofany w stosunku do 1 Frontu Białoruskiego⁴⁶.

Po wkroczeniu Rosjan do Kraju Warty ich ofensywa nadal rozwijała się w imponującym tempie. 19 stycznia wolne od Niemców były już Gostynin, Żychlin i Łódź. Zdobyć Łódź, drugiego największego polskiego miasta i największego w Warthegau było ogromnym sukcesem militarnym i propagandowym. Walki o miasto trwały zaledwie kilkanaście godzin, straty poniesione przez Rosjan były stosunkowo niewielkie (poległo kilkudziesięciu żołnierzy), a sama infrastruktura miejska była niemal nienaruszona⁴⁷. Tego samego dnia, na głównym kierunku natarcia, oddziałom awangardowym 1 Armii Pancerniej Gwardii udało się uchwycić i rozszerzyć przyczółek na zachodnim brzegu Warty koło Uniejowa, co *de facto* oznaczało przełamanie słabo obsadzonej pozycji obronnej B1. Po przeprawieniu 20 stycznia na zachodni brzeg rzeki głównych sił 1 Armii Pancerniej Gwardii, Rosjanie nie tracąc inicjatywy podjęli energiczne natarcie w stronę Poznania. Wieczorem, wydzielone siły 8 Korpusu Zmechanizowanego Gwardii uderzyły na Koło, które stanowiło najsilniejszy punkt oporu niemieckiego w pasie obronnym B. Trwały tam już od kilku godzin zacięte walki oddziałów z grupy szybkiej 5 Armii Uderzeniowej, które bezskutecznie próbowały zdobyć miasto. Przybycie „katukowców” i zaatakowanie pozycji niemieckich od strony zachodniej przechyliło ostatecznie szalę zwycięstwa na stronę Rosjan. Również tego samego dnia główne siły 1 Korpusu Zmechanizowanego wyzwoliły Izbicę Kujawską, Sompolno, Ślesin i Kleczew przełamując w tym miejscu umocnienia linii B1, która była oparta o system jezior i kanał Warta-Gopło.

Po przełamaniu pasa umocnień B i zdobyciu Koła grupy szybkie 5 Armii Uderzeniowej i 8 Armii Gwardii w błyskawicznym tempie osiągnęły linię C. Już 22 stycznia oba korpusy 1 Armii Pancerniej Gwardii dotarły pod Poznań, wypierając pod drodze Niemców, stawiających zresztą dość słaby i niezorganizowany opór. Niemal z marszu oddziały przednie 8 Korpusu Zmechanizowanego Gwardii rozpoczęły rozpoznanie bojem wschodniego przedpoła twierdzy, a kiedy okazało się, że jest ona bardzo silnie broniona, przystąpiły do oskrzydlenia Poznania od strony południowej. Jeszcze wieczorem tego samego

⁴⁶ *Ibid.*, s. 25-26.

⁴⁷ B. Dolata, *Wyzwolenie Polski 1944-1945 (Działania wyzwolenicze Armii Radzieckiej i Ludowego Wojska Polskiego)*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1966, s. 152 oraz G. I. Chietagurow, *Ispolnienije dołga*, Wojenizdat, Moskwa 1977, s. 169.

dnia pierwsze oddziały 8 Korpusu Zmechanizowanego Gwardii sforsowały Wartę pod Czapurami i wywalczyły pierwszy przyczółek na zachodnim brzegu rzeki. Nie udało się to prawoskrzydłowemu 11 Korpusowi Pancernemu Gwardii, który osiągnął rubież Warty na północ od miasta (między Czerwonakiem i Owińskami). Podjęte przez niego próby sforsowania rzeki okazały się bezowocne i dopiero następnego dnia udało się przerzucić na lewy brzeg Warty pierwszy oddział, który zajął się poszerzaniem przyczółka. W tym czasie na południe od Czarnkowa dotarła 19 Brygada Zmechanizowana z 1 Korpusu Zmechanizowanego i przełamała linię C, nieopierającą się o Wartę, choć nie zdołała zdobyć przyczółków na przeciwnym brzegu Noteci. Udało się to natomiast 219 Brygadzie Pancernej, która opanowała niewielkie przyczółki na północnym brzegu Noteci w rejonie Milcza i Ujścia.

W tym samym czasie gdy 1 Armia Pancerna Gwardii oraz 1 Korpus Zmechanizowany zmierzały ku liniom Warty i Noteci, z równym powodzeniem prowadziły natarcie prawoskrzydłowe jednostki 1 Frontu Białoruskiego. Zarówno 9 Korpus Pancerny jak i 12 Korpus Pancerny osiągnęły w planowanym terminie do 22 stycznia rubież Noteci i w oczekiwaniu na nadejście armii ogólnowojskowych przygotowywały się do szturm na Bydgoszcz oraz sforsowania rzeki na zachód od tego miasta. Do walk o Bydgoszcz został wydzielony 9 Korpus Pancerny podległy 47 Armii, natomiast 12 Korpus Pancerny z 61 Armią skierowany został na odcinek Noteci od Szamocin po Czarnków.

Nieco wolniej rozwijało się natomiast natarcie radzieckie w południowej części Warthegau, na styku 1 Frontu Białoruskiego z 1 Frontem Ukraińskim. 21 stycznia wojska 33 Armii rozpoczęły trzydniowe boje w rejonie zaciekle bronionego przez Niemców odcinka linii B1 Brodnia-Sieradz. Szczególnie ciężkie walki prowadzono w widłach Warty i Pilchny, a później na podejściach do Kalisza, szczególnie w okolicach Błaszek. Ostatecznie 22 stycznia wyzwolono Wartę, a dzień później Sieradz i Kalisz. Dopiero 26 stycznia czołowe oddziały 33 Armii dotarły na przedpole Kościana – obok Leszna najsilniejszego węzłowego punktu oporu na linii C leżącego na południe od Poznania. Następnego dnia Rosjanie zaatakowali Niemców przełamując ich obronę, ponosząc jednak w ciągu dwóch dni walk bardzo poważne straty liczone na ponad stu żołnierzy. Następnego dnia oddziały awangardowe 33 Armii osiągnęły przedwojenną granicę polsko-niemiecką.

Po dotarciu pierwszych oddziałów 1 Frontu Białoruskiego do linii C i rygła na Noteci dowództwo naczelne podjęło decyzję o wydłużeniu zasięgu ofensywy do rubieży Odry, co

miało uniemożliwić Niemcom odtworzenie rubieży obronnej na linii C i przede wszystkim pozwolić na uzyskanie lepszej pozycji wyjściowej do ofensywy na Berlin. Mając nadzieję, że Poznań uda zdobyć się w równie łatwy sposób co Łódź, Naczelne Dowództwo rozkazało dowodzącemu 8 Armią Gwardii, której oddziały znajdowały się już na przedpolach twierdzy, zdobycie miasta do wieczora 24 stycznia. Czujkowowi pomoc w tym miały oddziały 1 Armii Pancernej Gwardii, natomiast wydzielone oddziały 1 Korpusu Zmechanizowanego i 12 Korpusu Pancernego Gwardii z 2 Armii Pancernej Gwardii miały kontynuować pościg w kierunku Odry. Zdobycie Poznania w zakładanym czasie zakończyło się całkowitym fiaskiem, natomiast w trakcie dwudniowych walk (24-25 stycznia) 37 Brygada Zmechanizowana z 1 Korpusu Zmechanizowanego i 34 Brygada Strzelców Zmotoryzowanych Gwardii z 12 Korpusu Pancernego Gwardii zdobyły Czarnków, a następnego dnia sforsowały Noteć i wkroczyły na terytorium Niemiec. Udało się również zlikwidować niemiecki punkt oporu w Obornikach, który już od 22 stycznia próbowała zdobyć 44 Brygada Pancerna Gwardii z 1 Armii Pancernej Gwardii, a od 24 stycznia 102 Pułk Strzelecki Gwardii z 35 Dywizji Strzeleckiej Gwardii z pomocą 35 Brygady Zmechanizowanej z 1 Korpusu Zmechanizowanego. Ostatecznie Oborniki zdobyto 25 stycznia.

Tego dnia, wobec niepowodzenia kolejnych prób zdobycia Poznania, Stawka zaakceptowała plan dowódcy frontu zakładający, że miasto będzie zdobywane przez wydzielone siły 8 Armii Gwardii i 69 Armii, a zwolnione z tego obowiązku 1 Armia Pancerna Gwardii oraz reszta sił 8 Armii Gwardii i 69 Armia miały nacierać w kierunku Odry. Obie armie ogólnowojskowe i armia pancerna miały zająć rubież na Odrze od Frankfurtu do Kostrzyna. W ten sposób rozwiane zostały nadzieje niemieckiego dowództwa, że zamieniony w twierdzę Poznań zdoła związać na dłużej siły trzech armii radzieckich, hamując działania na kierunku berlińskim. Oczywiście, Poznań wiązał kilka dywizji strzeleckich oraz przede wszystkim poważne siły artyleryjskie, jednak w ciągu kilku najbliższych dni pozostały obszar dawnego Warthegau został wyzwolony od wojsk niemieckich.

25 stycznia wojska 1 Armii Pancernej Gwardii przeszły do pościgu ku brzegom Odry. 8 Korpus Zmechanizowany Gwardii w ogólnym kierunku na Grodzisk i Wolsztyn, a 11 Korpus Pancerny Gwardii na Pniewy. Za 8 Korpusem Zmechanizowanym Gwardii rozwijały się ze Śremu wojska 69 Armii (poza dwiema dywizjami 91 Korpusu Strzeleckiego odkomenderowanymi do walk o Poznań), natomiast za 11 Korpusem Pancernym Gwardii

nacierają 8 Armia Gwardii (bez czterech dywizji zdobywających Festung Posen). W krótkim czasie udało się wyzwolić zachodnie obszary przedwojennego województwa poznańskiego. 28 stycznia oddziały obu korpusów pancernych 1 Armii Pancernej Gwardii oraz większa część sił 8 Armii Gwardii i 69 Armii dotarły nad granicę z Niemcami i przystąpiły do działań bojowych na terenie Rzeszy⁴⁸.

Natarcie prawoskrzydłowych armii 1 Frontu Ukraińskiego rozwijało się najwolniej i było opóźnione w stosunku do ruchów 33 Armii z 1 Frontu Białoruskiego. I nie wynikało to bynajmniej z faktu, że znajdowały się w tym rejonie szczególnie silne ugrupowania niemieckie XXI Okręgu Wojskowego. Przyczyną były bardzo poważne zgrupowania niemieckie zorganizowane w ramach tzw. „wędrujących kotłów”, które spychane przez 1 Front Białoruski połączyły się w okolicach Sieradza i zmierzały w kierunku Odry i Głogowa. Były to XXIV Korpus Pancerny z 4 Armii Pancernej, resztki 9 Armii oraz Korpusu Pancernego „Grossdeutschland”. Wszystkie te siły przesunęły się w okolice na południowy-wschód od Leszna w pasie natarcia 3 Armii Gwardii, gen. Gordowa. Dowodzący 1 Frontem Ukraińskim zamierzał zniszczyć to zgrupowanie siłami Gordowa i 4 Armii Pancernej gen. Leluszenki, które miały wziąć Niemców w kleszcze⁴⁹. Ostatecznie większości Niemców udało wyrwać się z okrążenia i dobić do swoich pozycji. W rezultacie Leszno zdobyto dopiero 30 stycznia i niebawem wojska radzieckie wkroczyły na terytorium Rzeszy. Tego samego dnia na północnych obrzeżach Warthegau, 12 Korpus Pancerny wspólnie z wojskami 47 i 61 Armii, gwałtownym natarciem znad Noteci na północ od Chodzieży przełamały rygiel Noteci i wkroczyły na terytorium Niemiec w okolicach Piły. Tym samym, do końca stycznia 1945 roku całe terytorium Kraju Warty, poza Poznaniem zostało wyzwolone od wojsk niemieckich.

⁴⁸ W.I. Czujkow, *Koniec trzeciego riejcha*, Wyd. Sowietskaja Rossija, Moskwa 1973, s. 142, M. Je. Katukow, *Na ostrije głównego udara*, Wojenizdat, Moskwa 1974, s. 361, K. Motyl, *Przełamanie Oderstellung w rejonie Cigacic* [w:] „Studia Zielonogórskie”, 2006 nr 12, s. 120 i B. Dolata, *op. cit.*, s. 348.

⁴⁹ I. Koniew, *Czterdziesty piąty*, Wyd. MON, Warszawa 1968, s. 44.

2. SIŁY RADZIECKIE W WALKACH O POZNAŃ. ORGANIZACJA I LICZEBNOŚĆ

Niezbędnym warunkiem umożliwiającym poprawne oszacowanie strat ludzkich poniesionych przez Armię Czerwoną w walkach o Poznań jest zidentyfikowanie jednostek wojskowych (związków taktycznych, oddziałów i pododdziałów wojskowych), które aktywnie uczestniczyły w walkach o miasto oraz – w późniejszym okresie – o Cytadelę. W dotychczasowej literaturze przedmiotu odnaleźć można zaledwie dwa autorskie wykazy wymieniające jednostki radzieckie, które wzięły udział w bojach o Poznań. Wszystkie pozostałe są tylko pochodnymi tych dwóch opracowań i nie wnoszą niczego nowego w kwestii pełniejszej identyfikacji oddziałów Armii Czerwonej zaangażowanych w walkach o zdobycie Festung Posen.

Pierwszy z wykazów odnaleźć można w podstawowej publikacji Stanisława Okęckiego, *Wyzwolenie Poznania 1945*, wydanej w 1975 roku¹. I choć opracowany został na podstawie radzieckich materiałów źródłowych zdeponowanych w ówczesnym Archiwum Ministerstwa Obrony ZSRR, to sam autor zastrzegł, że zaprezentowany przez niego spis z całą pewnością nie jest pełny. Ponadto, poważnym mankamentem tego opracowania jest niewłaściwie przedstawiona struktura jednostek artyleryjskich, pancernych i inżyniersko-saperskich oraz błędna numeracja i nazewnictwo niektórych związków i jednostek wojskowych.

Dziesięć lat później opublikowano w Związku Radzieckim monumentalne opracowanie *Oswobodzenie miast. Sprawozdanie po oswobodzeniu miast w okresie Wielkiej Ojczyźnianej wojny 1941–1945*, w którym między innymi zaprezentowano pełniejszą i bardziej uporządkowaną listę jednostek uczestniczących w wyzwoleniu Poznania². Niestety, również ona okazała się niekompletna. Poza tym w obu publikacjach

¹ S. Okęcki, *op. cit.*, Załącznik nr 2 „Wykaz związków i oddziałów piechoty oraz jednostek wsparcia Armii Radzieckiej uczestniczących w walkach o Poznań”, s. 262-265 oraz tamże wykaz jednostek artylerii, wojsk pancernych, inżynierskich i chemicznych, s. 47.

² *Oswobodzenie miast. Sprawozdanie po oswobodzeniu miast w okresie Wielkiej Ojczyźnianej wojny 1941–1945*, M. L. Dudarienko, Ju. G. Pierieczniew, W. T. Jelisiejew i inni, Wyd. Wojenizdat, Moskwa 1985.

brakowało informacji, w jakim przedziale czasowym dana jednostka uczestniczyła w walkach o Poznań i czy prowadziła działania bojowe całym swoim składem, czy tylko wydzielonymi siłami.

Dopiero szczegółowa analiza źródeł archiwalnych, zwłaszcza zaś opracowywanych na poziomie pułków i samodzielnych jednostek wojskowych raportów o bezpowrotnych stratach osobowych, umożliwiła sporządzenie najpełniejszego wykazu jednostek, które wzięły udział w walkach o Poznań i Cytadelę. Informacje zawarte w tych dokumentach (zwłaszcza daty śmierci poległych żołnierzy i ich przynależność służbowa) pozwoliły na oszacowanie sił i środków wydzielonych do prowadzenia działań bojowych oraz określenie przedziału czasowego, w którym dana jednostka była zaangażowana bojowo. Powyższe ustalenia umożliwiły z kolei przeprowadzenie szacunku sił radzieckich biorących udział w walkach o Poznań i Cytadelę.

W radzieckich planach operacyjnych zdobycie Poznania przypaść miało awangardowej 1 Armii Pancernej Gwardii gen. Michaiła Katukowa, a ściślej mówiąc jego 8. Korpusowi Zmechanizowanemu Gwardii, którym dowodził gen. Iwan Fiodorowicz Driemow. Dowództwo 1 Frontu Białoruskiego zakładało, że miasto zostanie „wzięte z marszu” i to nie później niż 22 stycznia 1945 roku³. Po niepowodzeniu tej operacji, zadanie zdobycia miasta naturalną kolejną rzeczą przypaść powinno 91 Korpusowi Strzeleckiemu gen. Iwana Wołkowa z 69 Armii gen. płk. Władimira Ja. Kołpakczy, w którego pasie natarcia znajdował się właśnie Poznań⁴. Na przeszkodzie stanęło jednak tempo natarcia 69 Armii podczas Ofensywy Styczniowej. Tempo to zostało pod Łodzią wyraźnie spowolnione przez stawiających opór Niemców, a ponadto grupa szybka tej armii nie potrafiła sforsować Warty i zdobyć przyczółków niezbędnych do zbudowania przeprawy w okolicach Miłkowic. W tej sytuacji cała 69 Armia była zmuszona zmienić kierunek przemarszu i skierować się na przeprawę pod Uniejowem, zbudowaną wcześniej przez 1 Armię Pancerną Gwardii⁵.

³ Rozkaz Naczelnego Dowódcy 1 Frontu Białoruskiego marszałka Gieorgija Żukowa z 19 stycznia 1945 roku (wg CAMO, f. 299, op. 3070, d. 712, k. 48) w: A. Ch. Babadżanian, N. K. Popiel, M. A. Szalin, I. M. Krawczenko, *Luki odkryli w Berlinie. Bojowej put' 1-j gwardiejskiej tankowej armii*, Wojenizdat, Moskwa 1973 [online] http://nkosterev.narod.ru/vov/mem_3/luki_6.html [dostęp: 13.10.2013].

⁴ Dyrektywa marszałka Gieorgija Żukowa z 19 stycznia 1945 roku wyznaczała 69 Armii termin zajęcia zachodniego brzegu Warty na odcinku śremsko-poznańskim do wieczora 25 stycznia. (Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 176).

⁵ *Ibid.*, s. 176-177.

Te okoliczności sprawiły, że pierwsze dywizje strzeleckie, które podeszły pod Poznań należały do 8 Armii Gwardii gen. płk. Wasilija Czujkowa i to jemu właśnie zlecono ostatecznie zdobycie Festung Posen⁶. Zgodnie z rozkazem Dowódcy Frontu Czujkow miał skoordynować działania wszystkich jednostek wojskowych, które znajdowały się w pobliżu Poznania (z 1 Armii Pancerniej Gwardii, 8 Armii Gwardii i 69 Armii) i do 25 stycznia zdobyć miasto⁷. Walki trwać miały jednak aż do 23 lutego, przy czym od 17 lutego dotyczyły wyłącznie Cytadeli i jej najbliższego otoczenia.

W ciągu trzydziestu dwóch dni trwania bitwy o Poznań, zmieniał się zarówno skład uczestniczących w niej związków i jednostek wojskowych, jak i liczba zaangażowanych żołnierzy oraz wykorzystywanych przez nich środków bojowych. Wiązało się to oczywiście ze zmianą rodzaju działań bojowych (działania rozpoznawcze, okrążenie Festung Posen, boje o przełamanie pasa fortecznego, walki uliczne, szturm Cytadeli). Na skład jednostek zaangażowanych w walki o Poznań rzutowała również sytuacja operacyjna całego 1 Frontu Białoruskiego; w miarę potrzeby wycofywano poszczególne oddziały i kierowano je na przyczółki odrzańskie (artyleria, piechota, saperzy) lub wzmacniano nimi siły operujące na Pomorzu Zachodnim (czołgi ciężkie).

⁶ Zupełnie zatem niedorzeczne wydają się rojenia niektórych autorów, jakoby Czujkow, ze względów ambicjonalnych zamierzał samowolnie zdobyć Poznań, wbrew dyrektywom dowództwa Frontu. (M. Jones, *Wojna totalna. Armia Czerwona od klęski do zwycięstwa*, Wyd. Literackie, bez miejsca wydania, 2013, s. 354). Czujkow był wręcz „wściekły”, że Żukow nakazał mu zdobywanie Poznania (*Pisarz na wojnie. Wasilij Grossman na szlaku bojowym Armii Czerwonej 1941-1945*, opracowanie A. Beevor, L. Winogradowa, Wyd. Magnum, Warszawa 2006, s. 332). Poznań z pewnością nie był dla niego atrakcyjnym celem. Można powiedzieć, że mało spektakularnym. Celem strategicznym było przecież sforsowanie Odry, a samemu Czujkowowi marzyło się nawet dotarcie do Berlina. Takie fantasmagorie snuł zresztą jeszcze wiele lat po wojnie, co spotkało się ze słuszną krytyką jego głównego oponenta marszałka Żukowa.

⁷ 23 stycznia 1945 roku Czujkow otrzymał rozkaz telefoniczny o następującej treści: „W związku z pozostawianiem w tyle wojsk 69 armii i możliwością zahamowania walk o Poznań, dowódca Frontu rozkazał dowódcy 8 armii gwardii gen. płk. Wasilijowi Czujkowowi skoordynowanie działań 1 armii pancerniej gwardii, 29 korpusu armijnego gwardii oraz jednostek 69 armii osiagających linię Warty, by wspólnym wysiłkiem tych wojsk zdobyć obowiązkowo Poznań do dnia 25 stycznia”. (Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 179 na podstawie dokumentów źródłowych z CAMO).

2.1. PIECHOTA

Trzonem sił uderzeniowych w bojach o Poznań był 29 Korpus Strzelecki Gwardii gen. mjr Afanasija D. Sziemienkowa z 8 Armii Gwardii, którą dowodził gen. płk. Wasilij Czujkow. 29 Korpus Strzelecki Gwardii tworzyły trzy dywizje strzeleckie gwardii: 27 DSG gen. mjr Wiktora S. Glebowa, 74 DSG gen. mjr. Dmitrija Je. Bakanowa oraz 82 DSG gen. mjr. Gieorgija I. Chetagurowa. Podstawową siłą uderzeniową korpusu było dziewięć pułków strzeleckich i trzy pułki artyleryjskie (74, 76 i 83 Pułk Strzelecki Gwardii oraz 54 Pułk Artylerii Gwardii z 27 DSG; 226, 236 i 240 psg oraz 157 pag z 74 DSG; 224, 244 i 246 psg oraz 185 pag z 82 DSG). Wszystkie one dotarły w pobliże Poznania pomiędzy 23 a 25 stycznia i uczestniczyły w bojach aż do samego końca walk o Poznań i Cytadelę 23 lutego 1945 roku. Wyjątkiem był 240 psg z 74 DSG, który wycofano z bojów najprawdopodobniej 17 lutego, a więc w przededniu rozpoczęcia szturm Cytadeli⁸.

⁸ Nocą 17 lutego 240 Pułk Strzelecki Gwardii został wycofany z pierwszej linii i odkomenderowany do rezerwy dowódcy armii. Po godz. 12 znajdował się już w marszu zmierzając do rejonu ześrodkowania 8 Armii Gwardii nad Odrą. (*Owładnienie 236-m gwardiejskim strzelkowym pułkiem jugo-zapadnoej czastju głównego forta «Cytadela» krieposti Poznan' 18–23 fiewrala 1945 g.* [w:] „Bojowyje dziejstwijsia strielkowego pułka (Sbornik bojowych primierow)”, Wojenizdat, Moskwa 1958, s. 189 oraz S. Okęcki, *op. cit.*, s. 79). Nieco inaczej sprawę przedstawił Zbigniew Szumowski, który w oparciu o relacje gen. D. Bakanowa i B. Kondratienki napisał, że 19 lutego pułk cały dzień walczył o zdobycie stacji kolejowej Tama Garbarska (Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 440), a dzień później „niemal bez strat” dotarł na cmentarz koło „małej śluzy” i oczyszczał od nieprzyjaciela torowiska od strony Północnej (*Ibid.*, s. 458, 460). Zdaniem autora dopiero o północy 20/21 lutego pułk miał zostać wycofany nad Odrę (*Ibid.*, s. 493). Relacja Szumowskiego nie znajduje potwierdzenia w meldunkach strat bezpowrotnych 240 psg, ponieważ ostatnie straty w walkach o Poznań jednostka odnotowała 16 lutego. (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 432, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowego sostawa po 74-j Gwardiejskiej strielkowej Niżniednieprowskiej ordiena Bogdana Chmielnickiego diwizii* [z 1.03.1945 r.]). Nieprawdziwe jest również twierdzenie, że przed rozpoczęciem walk o Cytadelę (S. Okęcki, *op. cit.*, s. 79) lub w trakcie jej trwania (Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 437, 466, 485) wycofany został z walki jeden pułk strzelecki gwardii z 82 DSG. Okęcki nie informuje o który pułk chodzi, natomiast Szumowski pisał o odejściu 246 psg (na s. 437), 242 psg (na s. 466, zresztą błędnie jako 142 psg) i o 244 psg (na s. 485). W rzeczywistości wszystkie one uczestniczyły w bojach do 23 lutego. Potwierdzają to zarówno meldunki strat bezpowrotnych przechowywane w CAMO, wnioski o przyznanie tytułu Bohatera Związku Radzieckiego dla uczestników tych walk czy wreszcie relacja dowódcy 82 DSG gen. Chietagurowa (G. I. Chietagurow, *op. cit.*, s. 180-192).

26 stycznia 1945 roku w skład zgrupowania wyznaczonego do zdobycia twierdzy włączono również 39 DSG płk. Jefima T. Marczenki pochodzącą z 28 Korpusu Strzeleckiego Gwardii, która w tym czasie forsowała Wartę na północ od Poznania⁹. 39 DSG do 3 lutego prowadziła intensywne działania bojowe wszystkimi swoimi siłami, a następnie dwa z jej trzech pułków: 112 i 117 psg zostały skierowane do Drossen (ob. Ośno Lubuskie), żeby wziąć udział w walkach o utrzymanie przyczółków na lewym brzegu Odry¹⁰. Od tego momentu w Poznaniu pozostawały jedynie 120 psg i 87 pag, które nie wykazywały się wzmożoną aktywnością bojową, ograniczając się – jak można przypuszczać – do aktywnej blokady swojego odcinka frontu¹¹. Najpóźniej 14 lutego ostatni żołnierze z 39 DSG zostali wycofani z Poznania i skierowani do miejsca zgrupowania swojej dywizji na przyczółku odrzańskim¹².

⁹ W skład 28 Korpusu Strzeleckiego Gwardii poza 39 DSG wchodziły jeszcze 79 i 88 DSG, które jednak nie wzięły udziału w bezpośrednich walkach o Festung Posen. 79 DSG siłami dwóch swoich pułków gwardyjskich (227 i 220) sforsowała Wartę na północ od Poznania w okolicach Owińsk i zdobyła lewobrzeżne Radojewo, znajdujące się na ówczesnej niemieckiej linii obrony C. a następnie, jako czołowy oddział 8 Armii Gwardii kontynuowała natarcie w kierunku granicy z Niemcami. (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 183, *Imiennej spisok N° 1 biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa 79 Gwardiejskoj Strielkowoj diwizii] za wriemnia bojew s 14 po 31 janwarja 1945 goda.*, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 198, *Opis' imiennych spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa czastiej 88 Gwardiejskoj Strielkowoj Zaporoskoj Krasnoznamiennoj ordiena Suworowa i Bogdana Chmielnickogo diwizii [z 15.02.1945 r.]*). Myli się zatem Okęcki – na co już wcześniej zwrócił uwagę Szumowski – jakoby 30 stycznia 1945 roku 79 DSG miała ześrodkować się w okolicach poznańskiej Ławicy i „kontynuować likwidowanie garnizonu w Poznaniu” (S. Okęcki, *op. cit.*, s. 61). Wspomniana w radzieckich dokumentach Ławica, to nie podmiejska wieś włączona w 1940 roku do Poznania, tylko niewielka wioska nad jeziorem Ławickim w gminie Sieraków, oddalona o ponad 60 kilometrów od Poznania. Również 88 DSG nie uczestniczyła w walkach o przełamanie obrony Festung Posen. Po zdobyciu Biedruska, dywizja została co prawda ześrodkowana na północny zachód od Poznania na wypadek gdyby oddziały niemieckie próbowały wydostać się z okrajonej twierdzy w kierunku berlińskim, ale wobec braku aktywności wroga 88 DSG rozpoczęła 31 stycznia marsz ku Odrze (Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 139).

¹⁰ O przybyciu nad Odrę dwóch pułków strzeleckich należących do 39 DSG w: *Bojowyje diejstwija wojsk 8-j Gwardiejskoj Armii po zachwatu i passzyrieniju placdarma juźnije g. Kiustrin w fiewrale 1945 g. Obszczaja obstanowka na uczastkie 8-j Gwardiejskoj Armii na 2 fiewrala 1945 g.* [w:] „*Sbornik wojenno-istoriczeskich materialow Wielikoj Otieczestwiennoj wojny*”, Wyp. 6, Wojenizdat MWS SSSR, Moskwa 1952, s. 25.

¹¹ O niewielkim zaangażowaniu 120 psg świadczyć mogą niewielkie straty, jakie pułk poniósł po 3 lutego (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 198, *Doniesienije-Opis' biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa po 39 Gwardiejskoj Strielkowoj Barwienkowoj Dwaždy Krasnoznamiennoj ordienow Suworowa i Bogdana Chmielnickogo Diwizii s 14.1.45 g. po 6.2.45 g. i za proszloje wriemnia 1944 g.*). Również Okęcki,

27 stycznia decyzją dowódcy frontu marszałka Żukowa, 8-ej Armii Gwardii podporządkowano 91 Korpus Strzelecki dowodzony przez gen. lejtn. Fiodora A. Wołkowa, który wchodził w skład 69 Armii gen. płk. Władimira Ja. Kołpakczy. Wszystkie trzy jego dywizje już od kilku dni prowadziły nieskoordynowane z oddziałami Sziemienkowa działania bojowe na południowo-wschodnich rubieżach Festung Posen. Pierwsze w okolice Poznania przybyły 24 stycznia wydzielone oddziały 370 Dywizji Strzeleckiej płk. Piotra S. Gawiljewskiego, które wraz z jednostkami pancernymi i artyleryjskimi stanowiły przodujący oddział 69 Armii¹³. Wkrótce potem dotarły: 117 DS gen. mjr. Jermołaja G. Koberidze (25 stycznia) i 312 DS gen. mjr. Aleksandra G. Moisiejewskiego (26 stycznia). O ile jednak 370 DS wzięła udział w walkach o Poznań epizodycznie i już wkrótce skierowana została w okolice Lebus nad Odrą¹⁴, to dwie pozostałe dywizje miały stanowić podstawę radzieckiej piechoty walczącej w prawobrzeżnym Poznaniu do 16 lutego. W skład 117 DS wchodziły 240, 275 i 820 ps oraz 322 Pułk Artylerii, natomiast 312 DS tworzyły 1079, 1081 i 1083 ps oraz 859 pa. Tuż przed rozpoczęciem szturm Cytadeli, na osobiste żądanie dowódcy 69 Armii gen. Kołpakczy, 312 Dywizję Strzelecką wycofano z Poznania, tak że ostatecznie w walkach o ostatni punkt oporu niemieckiego w mieście wzięła udział wyłącznie 117 DS¹⁵.

w swoim kalendarium walk o Poznań odnotował aktywność bojową „jednego pułku” 39 DSG wyłącznie pod datą 6 lutego (S. Okęcki, *op. cit.*, s. 69).

¹² Wg Okęckiego 14 lutego „jeden pułk” znajdował się już w marszu kierując się w stronę dyslokacji pozostałych dwóch pułków na wzgórzu 81,5 (S. Okęcki, *op. cit.*, s. 76). Nie napisał tylko, że owo wzgórze znajdowało się na południe od Reitwein (*Bojowyje diejstwija wojsk 8-j Gwardiejskoj Armii ...*, *op. cit.*, s. 26).

¹³ W. A. Runow, *op. cit.*

¹⁴ Rosyjskie opracowanie *Oswobożdzenie gorodow* informuje, że 370 DS brała udział w walkach o Poznań od 24 do 26 stycznia, ale najprawdopodobniej chodzi o wydzielony oddział, który stanowił Grupę Szybką 69 Armii. (*Oswobożdzenie gorodow*, *op. cit.*). Z meldunków strat bezpowrotnych wynika, że bezpośrednio w oblężeniu Poznania uczestniczył wyłącznie 1230 ps, który poniósł straty 27 stycznia. W polskich opracowaniach (Okęcki, Szumowski) w ogóle nie wspomina się o udziale tej dywizji w bojach o Poznań.

¹⁵ Co prawda Okęcki wymienia 117 DS jako biorącą udział w walkach o Cytadelę (S. Okęcki, *op. cit.*, s. 80, 81 oraz mylnie – jako 312 DS na stronach 79, 80), to jednak w fundamentalnej pracy Zbigniewa Szumowskiego nie ma o tym mowy. Szumowski nie wspomina o aktywnym udziale jakiegokolwiek jednostki ze 117 DS w walkach o Cytadelę (Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 406), a jedynie o blokowaniu przez jeden pułk tej dywizji rejonu Szeląga, podając zresztą błędną numerację: „312” (*Ibid.*, s. 408). Dwa pozostałe pułki miały, zdaniem Szumowskiego opuścić Poznań już 18 lutego (Z. Szumowski, *Bitwa o Poznań*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1971, s. 224).

Incydentalnie (wyłącznie w dniu 30 stycznia 1945 roku), w bezpośrednich walkach o Poznań wzięły również udział oddziały rozpoznawcze 145 Pułku Strzeleckiego Wojsk Wewnętrznych NKWD (ppłk. Gieorgija N. Mazanaszwili), który wchodził w skład 64 Zbiorczej Dywizji NKWD (dowodzonej od 4 stycznia przez gen. mjr. Pawła Wasiljewicza Browkina)¹⁶. Użycie w walkach, na pierwszej linii frontu tego typu formacji było sytuacją

Również mapy zaprezentowane w książce wskazują, że w okolicach Szeląga walczyły wyłącznie oddziały 27 DSG (Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 424, 540). Tymczasem w walkach o Cytadelę były zaangażowane przynajmniej dwa pułki strzeleckie (*Ibid.*, s. 275 i 240) oraz pułk artyleryjski, dywizjon przeciwpancerny i liczne oddziały pomocnicze 117 DS. (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 432, *Doniesienije-opis' imiennych spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa po 117 strielkowej Krasnoznamiennoj diwizii* [z 16.03.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 433, *Doniesienije-opis' imiennych spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa po 117 strielkowej Krasnoznamiennoj diwizii* [z 18.03.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 421, *Doniesienije-opis' imiennych spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa po 117 strielkowej Krasnoznamiennoj diwizii* [z 6.04.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 445, *Doniesienije-opis' imiennych spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa po 117 strielkowej Krasnoznamiennoj diwizii* [z 4.03.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 388, *Doniesienije-opis' imiennych spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa po 117 strielkowej Krasnoznamiennoj diwizii* [z 16.03.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 388, *Doniesienije-opis' imiennych spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa po 117 strielkowej Krasnoznamiennoj diwizii* [z 24.03.1945 r.]). Podobnie w monografiach radzieckich generałów z 8 Armii Gwardii nie wspomina się o udziale jednostek z 69 Armii w zdobywaniu Cytadeli. Nie pisał o tym dowódca 29 Korpusu Strzeleckiego Gwardii gen. Szemienkow (A. D. Szemienkow, *op. cit.*, s. 88-110), dowódca 82 DSG gen. Chetagurowa (G. I. Chietagurov, *Ispolnienije dolga, Wojenizdat, Moskwa 1977*) ani sam głównodowodzący 8 Armią Gwardii, gen. Czujkow (W.I. Czujkow, *Koniec trzietiego riejcha, Sowietkaja Rossija, Moskwa 1973* oraz tenże, *Ot Stalingrada do Bierlina, Sowietkaja Rossija, Moskwa 1985*).

¹⁶ 145 Pułk Strzelecki Wojsk Wewnętrznych NKWD (*145-j strielkowyj Poznan'skij polk wnutriennich wojsk NKWD SSSR*), sformowany został w styczniu 1942 roku. W 1944 roku włączono go w skład organizowanej w Lublinie Zbiorczej Dywizji NKWD, którą w styczniu 1945 roku przemianowano na 64 Dywizję Strzelecką Wojsk Wewnętrznych NKWD. Oprócz 145 Pułku Strzeleckiego Wojsk Wewnętrznych NKWD, w skład dywizji weszły: 2, 11, 18 i 98 Pułk Pograniczny, 198 Samodzielny Batalion Strzelców Zmotoryzowanych Wojsk Wewnętrznych NKWD oraz 107 samodzielna grupa manewrowa Zarządu Wojsk NKWD. Od samego początku, głównym zadaniem dywizji była walka z polskim podziemiem niepodległościowym, ponadto wylapywano dezertersów z WP i likwidowano „inny wrogi element”. Również 145 Pułk Strzelecki NKWD, zanim skierowano go do w okolice Poznania, wziął udział w akcjach zbrojnych przeciwko Armii Krajowej. 4 kwietnia 1945 roku, 145 ps ww NKWD został wyróżniony honorowym tytułem „poznańskiego”, „za waleczność, którą wykazał się podczas walk o Poznań”. W okresie od 16-25 lutego 1945 roku pułk miał zlikwidować i wziąć do niewoli 700 żołnierzy niemieckich. (W. Roman, *Działalność Zbiorczej Dywizji Wojsk Wewnętrznych NKWD na terenie Polski w latach 1944-1946 w świetle wybranych dokumentów* [online]

raczej wyjątkową, ponieważ zadaniem jednostek wojsk wewnętrznych było przede wszystkim szeroko rozumiane ochranianie tyłów¹⁷.

2.2. ARTYLERIA

W bojach o Poznań zaangażowanych było wiele związków i jednostek artyleryjskich Armii Czerwonej. Poza artylerią organiczną dywizji, pułków i batalionów strzeleckich, walczyły tutaj związki artyleryjskie i samodzielne jednostki artylerii pochodzące z Rezerwy Naczelnego Dowództwa (*Riezierz Wierchownogo Gławnogo Komandowanija*) a także jednostki artylerii armijnej i korpusnej z 8 Armii Gwardii i z 69 Armii. Tylko niektóre z nich uczestniczyły w bojach całym swoim składem aż do samego końca walk o Poznań i Cytadelę. Większość przebywała tutaj tylko przez pewien czas i jeszcze w trakcie walk o miasto skierowana została na zachód w okolice przyczółków nadodrzańskich.

Najważniejszego wsparcia nacierającym dywizjom strzeleckim udzieliła 29 Dywizja Artylerii Przełamania, dowodzona przez gen. mjr. artylerii Nikołaja Grigoriewicza Lebedowskiego, którą podporządkowano 8 Armii Gwardii. Ten potężny związek artyleryjski już 25 stycznia większością swoich jednostek zdołał zająć pozycje ogniowe na

http://archiwumcaw.wp.mil.pl/biuletyn/b17/b17_10.pdf [dostęp: 13.06.2013], A. Siewier, *Wielikaja missija NKWD*, Izdatielstwo «Algoritm», Moskwa 2008, s. 32, A. W. Toptygin, *Nieizwiestnyj Bierija*, Izdatielskij Dom "Niewa" Sankt-Pietierburg, OŁMA Priess, Moskwa 2002, s. 130, W. Baranow, *Spieczadaczu wypolnili. Diejatielnost' wnutriennich wojsk w gody Wtoroj Mirowoj Wojny* [w:] „Wojenno-Promyslennyj Kurjer” nr 46 (113) z 7 X 2005 r. [online] <http://vpk-news.ru/articles/2540> [dostęp: 17.10.2014], P. A. Aptiekar', *Wnutriennije Wojska NKWD protiv polskogo podolja. (Po dokumentam Rossijskogo gosudarstwiennogo wojennogo archiwa)* [online] <http://www.memo.ru/history/polacy/apt10jun.htm> [dostęp: 3.12.2013]).

¹⁷ Przyczyny zaangażowania tego pułku w bezpośrednich walkach o miasto nie są znane. Co prawda w Centralnym Archiwum Wojskowym w Warszawie znajduje się bogata kolekcja dokumentów 64 Dywizji NKWD (W. Roman, *Działalność Zbiorczej Dywizji Wojsk Wewnętrznych NKWD na terenie Polski w latach 1944-1946 w świetle wybranych dokumentów*), ale obecnie, w trakcie długotrwałego remontu archiwum dostęp do tego zbioru nie jest możliwy. Do zadań wojsk wewnętrznych NKWD należało przede wszystkim: walka z dezercją, maruderami, panikarzami, wrogą propagandą, rabunkiem transportów wojskowych, szpiegami i sabotażystami (*Rol i zadaczy wojsk NKWD w gody Wielikoj Oteczestwiennoj wojny (riefierat po kursu: Istorija OWD)*, Sankt-Pietierburgskaja Akademijskaja MWD Rossii, Sankt-Pietierbug 1999, s. 3).

przedmieściach Poznania. Bezpośrednie kierownictwo nad 29 DAP objął wówczas sztab 6 Korpusu Artylerii Przełamania, pod dowództwem płk. A. M. Maniło¹⁸. 29 DAP była związkiem taktycznym znajdującym się w dyspozycji połączonych rezerw Naczelnego Dowództwa Armii Czerwonej. Pierwsze artyleryjskie dywizje tego typu powstały jesienią 1942 i zostały bojowo przetestowane podczas kontrofensywy pod Stalingradem zimą 1942/1943 roku. Dywizje artylerii przełamania porażały swoją artyleryjską mocą i przeznaczone były do przełamywania umocnionych odcinków obrony nieprzyjaciela. Początkowo dywizja przełamania składała się z ośmiu pułków artylerii, później – od wiosny 1943 roku – z sześciu brygad: lekkiej brygady artylerii haubic, brygady moździerzowej, brygady artylerii armat, ciężkiej brygady artylerii haubic i brygady artylerii haubic Wielkiej Mocy. Razem stanowiło to siłę 356 dział i moździerzy. Latem 1944 roku przystąpiono do formowania 7-brygadowych dywizji. Od tej pory w jej skład wchodziły: brygada artylerii lekkiej, ciężka brygada artylerii haubic, brygada artylerii haubic Wielkiej Mocy, brygada moździerzy, ciężka brygada moździerzy i brygada moździerzy gwardyjskich („katiusz”). W tej konfiguracji siłę bojową dywizji stanowiły 364 działa, moździerze i wyrzutnie artylerii raketowej¹⁹. Część dywizji przełamania wchodziło w skład Artyleryjskich Korpusów Przełamania (tak było w przypadku 29 DAP, która była w składzie 6 Korpusu Artylerii Przełamania), pozostałe były jednostkami samodzielnymi. Do końca drugiej wojny światowej powstały łącznie trzydzieści dwie takie dywizje²⁰.

W bezpośrednich bojach o Poznań udział wzięły wszystkie brygady wchodzące w skład 29 DAP. Były to: 182 Brygada Artylerii Lekkiej, pułkownika Iwana Anifatowicza Kozuba w skład której wchodziły 1154 i 1191 Pułk Artylerii Lekkiej, 184 Brygada Artylerii Haubic Wielkiej Mocy, pułkownika Piotra Grigoriewicza Prozorowa, 186 Brygada Artylerii Haubic, pułkownika Nikołaja Aleksejewicza Poczitałowa, w składzie: 1262, 1283 i 1285 pułk artylerii haubic, 189 Brygada Artylerii Ciężkich Haubic, pułkownika Afanasija Fiodorowicza Szewczenki, 46 Brygada Moździerzy Przełamania, pułkownika Piotra Iwanowicza Kolesnika,

¹⁸ G. S. Nadysiew, *Na służbie sztabnoj*, Wojenizdat, Moskwa 1976, s. 222.

¹⁹ Błędnie określa Szumowski liczbę etatowych dział 29 DAP na 356. Ta liczba odnosiła się do etatowego wyposażenia dywizji sześciobrygadowej a 29 DAP składała się z siedmiu brygad. (Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 224).

²⁰ *Bolszaja sowietskaja encykłopedija*, hasło: „Artillerijskaja diwizija prorywa” [online] <http://www.diclib.com/cgi-bin/d1.cgi?l=ru&base=bse&page=showid&id=4359> oraz hasło „Sowietskaja artiłlerija” [online] <http://liveussr.info/publ/14-1-0-57> [dostęp: 10.10.2013].

składający się z 416, 419 i 565 pułku moździerzy, 26 Brygada Moździerzy Ciężkich, pułkownika Innokientija Semienowicza Kozyriewa oraz 36 Brygada Moździerzy Gwardii, pułkownika Siergieja Timofiejewicza Potiemkina.

Tylko dwie z nich (182 BAL i 184 BAH WM) uczestniczyły w walkach o Poznań całym swoim składem aż po kapitulację niemieckiej załogi Cytadeli. Trzy kolejne (186 BAH, 46 BMP i 36 BMG) były bardzo intensywnie wykorzystywane w walkach o miasto, ale do 16 lutego wycofano je z pierwszej linii i skierowano do Brandenburgii, tak więc nie wzięły udziału w artyleryjskim zabezpieczeniu szturmie Cytadeli²¹. Najkrócej zaangażowana w walki była 26 BMC, która aktywnie uczestniczyła w bojach tylko do 27 stycznia. Później do walki wyekspediowano zaledwie jeden dywizjon, ale i on z braku amunicji praktycznie nie prowadził ostrzału²². Z kolei aktywność bojowa 189 BACH ograniczyła się do ostrzeliwania stanowisk niemieckich w czasie walk o przełamanie wokółmiejskiego pierścienia dzieł fortecznych. Z chwilą wtargnięcia oddziałów radzieckich w głąb miasta i rozpoczęcia typowych walk ulicznych zdecydowano o wycofaniu trzech spośród czterech dywizjonów tworzących 189 BACH i skierowaniu ich nad Odrę²³. Pozostawiony w Poznaniu dywizjon oddano do dyspozycji dowództwa 29 Korpusu Strzeleckiego Gwardii i wykorzystano później przy szturmie Cytadeli²⁴.

²¹ 46 Brygada Moździerzy Przełamania już przynajmniej od 10 lutego odnotowywała poległych w Niemczech (Reitwein na lewym brzegu Odry), a 186 Brygada Artylerii Haubic od co najmniej od 14 lutego na terenie Brandenburgii. (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 299, *Imiennyje spiski biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowego sostawa czastiej 29 Artillerijskoj Krasnoznamiennoj Diwizii prorywa RGK* [z 23.02.1945], r. k. 6).

²² 26 Brygada Moździerzy Ciężkich wyposażona była w moździerze kal. 160 mm. Wiadomo, że podczas walk o Poznań zużyto zaledwie 2310 pocisków tego typu. Dla porównania podczas tych samych bojów wystrzelono ponad 98 tysięcy pocisków moździerzowych kal. 82 mm i ponad 60 tysięcy pocisków moździerzowych kal. 120 mm. (O. Je. Aszceułow, *Artillerija Krasnoj Armii w bojach za Poznan'*, EKLIT, Moskwa 2011, rozdział: *Raschod artillerijskich bojeprizasow i potieri w materialnoj czasti artillerii 1-go Bieloruskiego fronta w bojach za Poznan'*, s.92).

²³ S. Okęcki, *op. cit.*, s. 155-156 oraz O. Je. Aszceułow, *op. cit.*, s. 79. Ten ostatni błędnie zapisał skrót nazwy związku artyleryjskiego, nie był to bowiem 189 ПАБр (od Пушечная Артиллерийская Бригада) tylko oczywiście 189 ТГАБр (od Тяжелая Гаубичная Артиллерийская Бригада).

²⁴ Dowódca 82 Dywizji Strzeleckiej Gwardii wspominał, że jego dywizja została na czas szturmie Cytadeli wzmocniona jednym dywizjonem ciężkich haubic ze 189 Brygady Artylerii Ciężkich Haubic (G. I. Chietagurow, *op. cit.*, s. 181). Wiadomo również, że 236 Pułk Strzelecki Gwardii z 74 DSG otrzymał wsparcie jednej baterii z 189 BACH (*Owładienije 236-m gwardiejskim strielkowym polkom jugo-zapadnoj czastju glawnogo forta*

Kolejną dywizją pochodzącą z Rezerwy Naczelnego Dowództwa i podporządkowaną 8 Armii Gwardii była 5 Dywizja Moździerzy Gwardii, dowodzona przez pułkownika Giennadija Michajłowicza Fantałowa²⁵. 5 DMG była związkiem artyleryjskim, który jako pierwszy w Armii Czerwonej, w lutym 1943 roku zorganizowano wg tzw. nowego etatu. Oznaczało to, że dywizję tworzyły trzy brygady: 16 Brygada Moździerzy Gwardii, pułkownika Piotra Iwanowicza Walczenko, 22 Brygada Moździerzy Gwardii, pułkownika Władimira Wasiljewicza Rusanowa oraz 23 Brygada Moździerzy Gwardii, pułkownika Pawła Piotrowicza Cariewa. Jako pierwsza (nocą 27/28 stycznia 1945 roku), przybyła do Poznania 23 BMG, która z miejsca została podporządkowana 74 DSG. 28 stycznia pojawiły się kolejne jednostki dywizji raketowej: 1 dywizjon 16 BMG i 1 dywizjon z 22 BMG. Ostatecznie 16 BMG i 23 BMG wspierały natarcie 74 DSG, a 22 BMG ofensywę 27 DSG²⁶. 5 lutego 1 dywizjon z 16 BMG został wycofany z Poznania i skierowany nad Odrę, na północ od Kostrzyna, gdzie został podporządkowany 5 Armii Uderzeniowej. Pozostałe jedenaście dywizjonów 5 DMG dołączyło do 5 Armii Uderzeniowej 17 lutego²⁷.

Poza brygadami artyleryjskimi, wchodzącymi w skład 29 DAP i 5 DMG, do Poznania skierowano również kilka jednostek z 12 DAP, dowodzonej przez gen. mjr. artylerii Mojsieja Naumowicza Kurkowskiego, która również pochodziła z Rezerwy Naczelnego Dowództwa,

«Cytadela»..., *op. cit.*, s. 189). Z kolei na schemacie prezentującym rozmieszczenie radzieckiej artylerii na początku szturm Cytadeli widać wyraźnie, że baterie 189 BACH zostały rozlokowane w dwóch miejscach: na bezpośrednich tyłach 74 DSG (choć błędnie zapisano tam numerację: 2/180 *mzabp*) oraz na dalekim zapleczu ugrupowania bojowego (Rys. 2. *Bojowej poriadok artillerii 29 gw. sk, 91 sk i artillerii usilenija k naczalu szturma cytadeli krieposti Poznan' 17 fiewrala 1945 g.* [w:] „Diejstwija artillerijskich podrazdielenij w Wielikoj Otieczestwiennoj wojnie”. Zb. 13. „Artillerijskije czasti i podrazdielenija w bojach za krupnyje nasielennyje punkty”, Wojenizdat, Moskwa 1958, s. 40). Okęcki pisał natomiast, że do akcji przeciwko niemieckiemu garnizonowi Cytadeli wyznaczono osiem armatohaubic, z których trzy strzelały na wprost, a pięć z ukrycia (S. Okęcki, *op. cit.*, s. 85). Oznacza to, że w Poznaniu użyto wówczas jednego dywizjonu ciężkich haubic o sile dwóch baterii.

²⁵ Okęcki błędnie podaje, że była to „5 brygada artylerii raketowej”, jak również przeinacza nazwisko dowódcy (*Ibid.*, s. 264). W nomenklaturze radzieckiej, jednostki artylerii wyposażone w wyrzutnie raketowe typu „Katusza” nazywane były jednostkami (pułkami, dywizjami) moździerzy gwardyjskich.

²⁶ W. W. Gurkin, A. Je Iwaszczienko, *5-ja Gwardiejskaja Kalinkowiczskaja*, Wojenizdat, Moskwa 1979, s. 124-125.

²⁷ Rozkaz o wycofaniu 5 Dywizji Moździerzy Gwardii z Poznania wydano 15 lutego 1945 roku (*Ibid.*, s. 125, 128).

ale podporządkowana była 69 Armii gen. Kołpakczy²⁸. Były to: 11 Brygada Moździerzy, pułkownika Gawriła Gawriłowicza Jegoszina, w składzie: 208, 224 i 232 Pułk Moździerzy, 41 Brygada Artylerii Armat, pułkownika Iwana Nikołajewicza Cariewskiego, w skład której wchodziły: 125 i 155 Pułk Artylerii Armat oraz 786 Pułk Artylerii Lekkiej z 46 BAA dowodzonej przez pułkownika Siergieja Georgiewicza Kolesnikowa. O ile udział tej ostatniej jednostki w walkach o Poznań miał charakter zdecydowanie epizodyczny²⁹, to dwie poprzednie stanowiły podstawę wsparcia artyleryjskiego radzieckich jednostek walczących w prawobrzeżnym Poznaniu. Przy czym w walkach o Cytadelę wzięły udział oba pułki 41 BAA oraz przynajmniej jeden pułk (224 pm) z 11 BM³⁰.

Z Rezerwy Naczelnego Dowództwa pochodziły również dwie kolejne jednostki, które do Poznania dotarły najpóźniej, bo dopiero około 10 lutego. Chodzi tu oczywiście o 122 Brygadę Artylerii Haubic Wielkiej Mocy pułkownika Leonida Michajłowicza Winogradowa z 14 DAP, która podporządkowana była 5 Armii Uderzeniowej oraz o 34 Samodzielny Dywizjon Artylerii Najcięższej Mocy wyposażony w największe w całej Armii Czerwonej działa artyleryjskie: mortiry Br-5 kal. 280 mm³¹. Obie jednostki sprowadzono do Poznania na wniosek dowódcy artylerii 1 Frontu Białoruskiego gen. Wasilija Iwanowicza Kazakowa z zadaniem artyleryjskiego burzenia umocnień niemieckich na Cytadeli.

²⁸ Trudno jednoznacznie określić kiedy jednostki 12 DAP dotarły pod Poznań, ale z pewnością pierwszych poległych w walkach o Festung Posen odnotowano już 27 stycznia. (CAMO, f. 33, op. 11458, d. 818, *Imiennej spisok biezwozwratnych potier' oficerskiego czastiej 12 artillerijskoj Krasnoznamiennoj ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii prorywa RGK za period s 1 janwarja po 28 fiewrala 1945 goda*, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 432, *Imiennej spisok i opis' k imiennomu spisku na biezwozwratnyje potieri sierżantskogo i riadowogo sostawa czastiej 12 artillerijskoj Krasnoznamiennoj ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii prorywa RGK za period s 1 po 28 fiewrala 1945 goda*).

²⁹ 786 pał nie wymieniają żadne polskie opracowania. Pułk walczył w Poznaniu bardzo krótko (od końca stycznia do przynajmniej 3 lutego 1945 roku) i to niekoniecznie całym składem, bo 3 lutego odnotowano straty 2 dywizjonu w Brandenburgi. (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 432, *Imiennej spisok i opis' k imiennomu spisku na biezwozwratnyje potieri sierżantskogo i riadowogo sostawa czastiej 12 artillerijskoj Krasnoznamiennoj ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii prorywa RGK za period s 1 po 28 fiewrala 1945 goda*, k. 5).

³⁰ Ostatnie odnotowane w Poznaniu straty poszczególnych pułków moździerzy z 11 Brygady Moździerzy: 208 Pułku Moździerzy – 16 lutego, 232 Pułku Moździerzy – 12 lutego a 224 Pułku Moździerzy – 18 lutego. Jednak żadne opracowania nie wspominają o udziale 11 Brygady Moździerzy w walkach o Cytadelę.

³¹ G. S. Nadysiew, *op. cit.*, s. 225, O. Je. Aszczeułow, *op. cit.*, s. 57.

W początkowej fazie bojów o Poznań (podczas okrążania miasta i przełamywania obrony niemieckiej na obwodzie zewnętrznym) uczestniczyły również niektóre związki i jednostki artylerii armijnej oraz korpusnej 8 Armii Gwardii i 69 Armii³².

Jako pierwsze w okolice Poznania dotarły wydzielone pododdziały 8 Brygady Artylerii Przeciwpancernej, pułkownika Nikołaja Michajłowicza Zabiełło. Wchodziły one w skład awangardowej Grupy Szybkiej 69 Armii i działały na przedpolu Festung Posen od 24 do 26 stycznia³³. Nieco później pojawił się tutaj 22 Pułk Artylerii Przeciwpancernej z 69 Armii, ale i jego obecność była krótkotrwała³⁴.

Zdecydowanie większą rolę odegrały związki i jednostki artyleryjskie 8 Armii Gwardii, które włączyły się do walki pomiędzy 25 a 27 stycznia. Były to: 43 Brygada Artylerii Armat Gwardii, pułkownika Pantelejmona Aleksejewicza Kobrina³⁵, 295 Pułk Artylerii Armat Gwardii³⁶, 266 Pułk Artylerii Przeciwpancernej Gwardii³⁷, 141 Pułk

³² Przynależność poszczególnych związków i jednostek artylerii do 8 Armii Gwardii ustalona na podstawie *Bojowej Sostaw Sowietsoj Armii, czast' V (Janwar' – sientjabr' 1945 g.)*, Ministerstwo Obrony SSSR Istoriko-Archiwuj Otdiel Gienieralnogo Sztaba, Moskwa 1990, s. 49.

³³ W. A. Runow, *op. cit.* oraz *Oswobożdienije gorodow. Sprawocznik po oswobożdieniju gorodow w pieriod Wielikoj Otieczestwiennoj wojny 1941–1945*, pod red. M.Ł. Dudarienko, Ju. G. Pierieczniew, W. T. Jelisiejew i innych, Wojeizdat, Moskwa 1985 [online] <http://militera.lib.ru/h/liberation/index.html> [dostęp: 1.02.2011].

³⁴ Jednostka nie została wymieniona w *Oswobożdienije gorodow*, ale wspomina o nim Okęcki pisząc, że 27 stycznia pułk miał stacjonować na południe od Starołęki (S. Okęcki, *op. cit.*, s. 160). Niekwestionowanym dowodem udziału 22 pappanc w walkach o Poznań są straty osobowe odnotowane 27 i 28 stycznia, z jednym zidentyfikowanym pochówkiem w Kobylimpolu. (CAMO, f. 58, op. A-52614, d. 2, *Sprawka-Zapros swiazano s priniatijem na piersonalnoj uczet biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa* [z 28.8.1989 r.]).

³⁵ 43 Brygada Artylerii Armat Gwardii nie została wymieniona w fundamentalnej pracy rosyjskiej *Oswobożdienije gorodow*. Wymienia ją wszakże Okęcki (S. Okęcki, *op. cit.*, s. 47 i 156). Jego zdaniem 43 Brygada Artylerii Armat Gwardii miała przybyć 26 stycznia 1945 roku na wschodni brzeg Warty w okolicach Kobylnicy i rozwinąć swoje stanowiska ogniowe (*Ibid.*, s. 159). Już 3 lutego pierwsze straty 43 BAAG były odnotowywane na terenie Brandenburgii. (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 307, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa 8 gw. armii* [z 24.02.1945 r.], k. 8).

³⁶ 295 Pułk Artylerii Armat Gwardii również nie został wymieniony w *Oswobożdienije gorodow*. Okęcki pisze o nim w kontekście wycofywania jednostek artylerii w pierwszym okresie walk o Poznań i kierowania ich na zachód (S. Okęcki, *op. cit.*, s. 156).

³⁷ 266 Pułk Artylerii Przeciwpancernej nie został wymieniony w żadnym opracowaniu monograficznym, ani polskim ani rosyjskim. Jednostka z pewnością walczyła w Poznaniu i to dość głęboko w terenie zabudowanym,

Moździerz³⁸ oraz 311 Pułk Moździerzy Gwardii, ppłk. Iwana Nikołajewicza Anaszkin. Z tej ostatniej jednostki do walk o Poznań skierowano wyłącznie dwa dywizjony. 25 stycznia pozycje bojowe zajął 1 dywizjon dowodzony przez kpt. S.W. Zubariewa, a 27 stycznia 3 dywizjon mjr. W.W. Kazakowa. 2 dywizjon odkomenderowano w tym czasie do dyspozycji 4 Korpusu Strzeleckiego Gwardii walczącego na przyczółku odrzańskim³⁹. Wszystkie z wymienionych związków i jednostek artyleryjskich (poza 1 i 3 dywizjonem 311 pmg) zostały, nie później niż do 3 lutego, wycofane z walki i skierowane w miejsca dyslokacji macierzystych armii w rejonie przyczółków odrzańskich⁴⁰. W późniejszym okresie wycofano również 3 Dywizjon Moździerzy Gwardii, tak więc w czasie szturm Cytadeli, spośród wszystkich wymienionych jednostek artylerii armijnej i korpuśnej, w walkach o ostatni punkt oporu niemieckiego w Poznaniu wziął udział wyłącznie 1 Dywizjon Moździerzy Gwardii z 311 pmg⁴¹.

Oslonę przeciwlotniczą wojsk walczących w Poznaniu zapewniały w różnych okresach trzy dywizje: wchodząca w skład 8 Armii Gwardii, 3 Dywizja Artylerii Przeciwlotniczej Gwardii, gen. mjr. art. Innokientija Michajłowicza Sieriedina, pochodząca

bo od 27 stycznia do 2 lutego 1945 roku odnotowano pochówki na Wildzie, w pobliżu ogródków działkowych nad Wartą. Nie wiadomo wszakże, czy w Poznaniu przebywał cały pułk, bo 3 lutego odnotowano również poległych z tej jednostki na terenie Brandenburgii. (CAMO f. 33, op. 744825, d. 27, [Prośba do Głównego Zarządu Kadr o wykreślenie z listy składu osobowego Armii Czerwonej Jakowa Anisimowicza Raduga, z 11.04.1945 r.] oraz CAMO, f. 58, op. 18003, d. 263, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozwratnych potier' czastej i sojedinenij 8 gwardiejskoj armii* [z 6.03.1945 r.]).

³⁸ 141 Pułk Moździerzy został przydzielony do 39 DSG, kiedy ta forsowała Wartę na odcinku Owińska - Czerwonak (S. Okęcki, *op. cit.*, s. 159). Odnotowano jednego zabitego żołnierza z tego pułku, który poległ 27 stycznia 1945 roku i został pochowany w Umultowie. (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 241, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierzantskogo i riadowogo sostawa czastej i sojedinenij 8 gwardiejskoj armii* [z 11.02.1945 r.]).

³⁹ I. N. Anaszkin, *Zalpy «Katiusz» wyzwali ogromnuju paniku u niemcew* [w:] „Ot soldata do gienierała. Wspominanija o wojnie”, Tom 10, Akadiemija istoriczeskich nauk, Moskwa 2008, s. 66-67. 1 dywizjon zajął pozycje na tyłach 74 DSG, natomiast 3 dywizjon został podporządkowany 39 DSG atakującej Poznań od północy (O. Je. Aszczeułow, *op. cit.*, s. 109 -111).

⁴⁰ Terminy aktywności jednostek artyleryjskich 8 Armii Gwardii i 69 Armii określono na podstawie meldunków strat bezpowrotnych CAMO. O powodach wycofania związków i jednostek artylerii armijnej 8 Armii Gwardii spod Poznania w: S. Okęcki, *op. cit.*, s. 155-156.

⁴¹ O. Je. Aszczeułow, *op. cit.*, s. 58 i 105.

z rezerwy 1 Frontu Białoruskiego, 19 Dywizja Artylerii Przeciwlotniczej, płk. Piotra Iwanowicza Paško, w składzie: 1332, 1338, 1344 i 1350 Pułku Artylerii Przeciwlotniczej oraz 88 Dywizja Obrony Przeciwlotniczej z 5 Korpusu Obrony Przeciwlotniczej Obszaru Kraju (*Wojska PWO Tierritorii strany*), która najprawdopodobniej zluzowała 19 DAPlot. skierowaną nad Odrę⁴².

2.3. WOJSKA PANCERNE I ZMECHANIZOWANE

Walki o Festung Posen wyraźnie wykazują, że dowodzący związkami pancernymi bardzo niechętnie używali swoich czołgów i dział pancernych w operacjach ofensywnych na terenie dużych aglomeracji miejskich. Tak też było w przypadku 1 Armii Pancernej Gwardii, gen. płk. Michaiła Jefimowicza Katukowa, która w okolice Poznania dotarła już 22 stycznia 1945 roku. Po rozpoznaniu walką silnie ufortyfikowanych i bronionych pozycji niemieckich, podjęto decyzję o okrążeniu aglomeracji i izolowaniu jego garnizonu, w oczekiwaniu na

⁴² *Oswobodzenie miast, op. cit.* W polskiej literaturze przedmiotu nie ma żadnych szczegółów na temat działalności związków artylerii przeciwlotniczej w Poznaniu. Zarówno Szumowski, jak i Okęcki nie wymieniają żadnej jednostki, która była odpowiedzialna za osłonę przeciwlotniczą nacierających oddziałów Armii Czerwonej. Jedynie u Szumowskiego znajduje się bardzo ogólna informacja o tym, że polska 4 Dywizja Artylerii Przeciwlotniczej, która „od 21 lutego uczestniczyła w osłonie Poznania”, zastąpiła związki artylerii przeciwlotniczej 8 Armii Gwardii (Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 371, przyp. 93). Jednak nie wydaje się to prawdopodobne. Po pierwsze dlatego, że już w początkach lutego przybyła do Poznania 82 Dywizja Obrony Przeciwlotniczej z 5 Korpusu Obrony Przeciwlotniczej Obszaru Kraju, który został oddelegowany do obrony przeciwlotniczej 1 Frontu Białoruskiego (Z. Bulzacki, *Przeciwlotnicza osłona Poznania w 1945* [w:] „Kronika Miasta Poznania”, 1976 nr 2, s. 39 oraz *Bojowej Sostaw Sowietsoj Armii, op. cit.*, s. 98). Po drugie, znając pragmatykę działań sztabów armii i frontów, można założyć następującą sekwencję wydarzeń. Po przybyciu 8 Armii Gwardii w rejon Poznania osłonę przeciwlotniczą zapewniała jej własna 3 Dywizja Artylerii Przeciwlotniczej Gwardii. Jednak później, gdy trzon armii rozpoczął walki o przyczółki odrzańskie zapewne większość sił 3 DAPlotG została skierowana w ten właśnie obszar. Wraz z przedłużaniem się walk o Festung Posen dowództwo frontu skierowało do Poznania 19 DAPlot., co umożliwiło przesunięcie całości sił 3 DAPlotG nad Odrę. I to właśnie 19 DAPlot. zluzowała z początkiem lutego siły 82 DOP, co zresztą mogą sugerować daty śmierci żołnierzy 19 DAPlot. w Poznaniu, z których ostatnie stwierdzono 4 lutego 1945 roku (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 279, *Imiennej spisok biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowego sostawa* [19 DAPlot] *i schiemy mogił po nich za pieriod s 10 janwarja po 10 fiewrala 1945 goda*). Jednak kwestie te może ostatecznie rozwiązać dotarcie do archiwalnych dzienników bojowych wyżej wymienionych związków artyleryjskich.

pojawienie się jednostek ogólnowojskowych. Po ich przybyciu, wydzielono z 1 Armii Pancerniej Gwardii bataliony piechoty zmotoryzowanej i pułki pancerne, które wzięły udział w walkach o miasto od 24 do 29 stycznia. W tym czasie *gros* sił 1 Armii Pancerniej Gwardii skutecznie nacierała w kierunku zachodnim, przekraczając granicę polsko-niemiecką i walcząc o Międzyrzecki Rejon Umocniony.

Choć w walkach o Poznań wzięły udział wydzielone siły z obu korpusów tworzących 1 Armie Pancerną Gwardii, to zdecydowanie większą rolę odegrał 8 Korpus Zmechanizowany Gwardii gen. mjr. Iwana Fiodorowicza Driemowa. Z jego składu, w bezpośrednich bojach o Festung Posen uczestniczyły: 19 Brygada Zmechanizowana Gwardii, mjr. Andrieja Grigoriewicza Baranowa, 20 Brygada Zmechanizowana Gwardii, płk. Aleksieja Ignatiewicza Anfimowa, 21 Brygada Zmechanizowana Gwardii, płk. Iwana Andriejewicza Koszelewa, 1 Brygada Pancerna Gwardii, płk. Abrama Matwiejewicza Tiemnika, 353 Pułk Artylerii Samobieżnej Gwardii⁴³, mjr. Nikołaja Siemienowicza Kwasznina, 358 Pułk Artylerii Przeciwlotniczej Gwardii⁴⁴, mjr. Wasilija Iwanowicza Ponomarienko, 8 Motocyklowy Batalion Rozpoznawczy Gwardii⁴⁵, mjr. Władimira

⁴³ 353 Pułk Artylerii Samobieżnej Gwardii pozostawał po 24 stycznia 1945 roku na prawym brzegu Warty, gdzie miał dozorować wschodnie przedpole Poznania (Z. Szumowski, *Boje o Poznań 1945*, wyd. I, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1980, s. 181). Jednego poległego odnotowano 24 stycznia 1945 roku (błędna data w dokumencie: 19 stycznia) w Czapurach. (CAMO, f. 33, op. 11458, d. 727, *Doniesienije-opis' biezwozwratnych potier' oficerskiego sostawa po 8 Gwardiejskomu Miechanizirowannomu Prikarpatському Korpusu* [z 9.02.1945 r.] oraz CAMO, f. 33, op. 11458, d. 723, *Dopohnitelno k imiennomu spisku biezwozwratnych potier' oficerskiego sostawa 8 gwardiejskiego miechanizirowannogo Prikarpatського korpusa za pieriod s 14.I. po 1.2.45 g.*).

⁴⁴ 358 Pułk Artylerii Przeciwlotniczej Gwardii nie został wymieniony w żadnym opracowaniu. O jego udziale w bojach o Poznań świadczą meldunki strat bezpowrotnych. (CAMO, f. 33, op. 11458, d. 812, *Imiennyje spiski biezwozwratnych potier' oficerskiego sostawa bronietankowych i miechanizirowannych wojsk 1 Bielorussskogo fronta za pieriod janwar'-fiewral 1945 goda*).

⁴⁵ 8 Motocyklowy Batalion Rozpoznawczy Gwardii nie został wymieniony w żadnym opracowaniu opisującym boje o Poznań. O jego udziale w walkach świadczy meldunek strat bezpowrotnych 8 Korpusu Zmechanizowanego Gwardii. (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 187, [Meldunek o stratach bezpowrotnych 8 Korpusu Zmechanizowanego Gwardii za okres od 24.01. do 6.02.1945 r.]).

Siergiejewicza Grafowa, 133 Samodzielny Batalion Saperski Gwardii⁴⁶, 20 Batalion Pontonowo-Mostowy⁴⁷ oraz 405 Samodzielny Dywizjon Moździerzy Gwardii⁴⁸.

Drugim korpusem, który wchodził w skład 1 Armii Pancерnej Gwardii był 11 Korpus Pancерny Gwardii, płk. Amazaspa Chaczaturowicza Babadżaniana. Próbując sforsować Wartę na północ od Poznania w zasadzie ominął umocnienia Festung Posen. W obszarze jego działań operacyjnych znajdowały się natomiast Biedrusko i Oborniki, a więc silnie bronione przez Niemców punkty oporu na tzw. Linii C. Nie można jednak pominąć roli, jaką odegrała w początkowej fazie walk o Poznań tzw. Grupa Leńskiego oraz wspierające ją siły artyleryjskie z 11 Korpusu Pancерnego Gwardii i armijny batalion specjalnego znaczenia wyposażony w amfibie.

Grupę Leńskiego tworzyli żołnierze, którym 24 stycznia 1945 roku udało się sforsować Wartę na odcinku pomiędzy Czerwonakiem a Kozimiłowami i którzy później (aż do nadejścia luzujących oddziałów z 8 Armii Gwardii) blokowali północne przedpole Festung Posen. W skład owej grupy, nad którą dowództwo objął płk Władimir Eremiejewicz Leński⁴⁹, wchodziły: batalion strzelców zmotoryzowanych pod dowództwem mjr Witalija Iwanowicza Urukowa⁵⁰ z 40 Brygady Pancерnej Gwardii, który jako pierwszy osiągnął lewy

⁴⁶ 133 Samodzielny Batalion Saperski Gwardii również nie został wymieniony w żadnym dotychczasowym opracowaniu. Poległych w walkach o Poznań wymienia CAMO, f. 58, op. 18003, d. 187, *Ibid*.

⁴⁷ 20 Batalion Pontonowo-Mostowy (*20-j pontonno-mostowej batalon*) wymieniony jest w pracy A. Ch. Babadżaniana, N. K. Popiela, M. A. Szalina, I. M. Krawczenki, *op. cit.* Miał on działać na Warcie, w rejonie forsowania rzeki przez 8 Korpusu Zmechanizowanego Gwardii, a więc w Czapurach.

⁴⁸ 405 Samodzielny Dywizjon Moździerzy Gwardii nie został wymieniony w żadnym opracowaniu o Poznaniu. Jego udział w walkach potwierdza wykaz poległych 8 Korpusu Zmechanizowanego Gwardii z przełomu stycznia i lutego 1945 roku. (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 187, *op. cit.*).

⁴⁹ Płk Władimir E. Leński był zastępcą dowódcy 40 Brygady Pancерnej Gwardii z 11 Korpusu Pancерnego Gwardii. Poległ 3 marca 1945 roku w pobliżu berlińskiego Treptow. (CAMO, f. 33, op. 11458, d. 745, *Imiennoj spisok biezwozwratnych potier' oficerskogo sostawa 40 tankowej Kr. Znamiennoj brigady za pieriod s 1 marta 1945 g. po 10 marta 1945 goda*, k. 1).

⁵⁰ Mjr Witalij Iwanowicz Urukow, dowódca batalionu strzelców zmotoryzowanych 40 BPancG, pośmiertnie (31 maja 1945 roku) wyróżniony tytułem Bohatera Związku Radzieckiego. Ranny 28 stycznia podczas walk w okolicach Fürstenberg nad Odrą, został przetransportowany do szpitala polowego 1 Armii Pancерnej Gwardii w Iwnie (PPE 76), gdzie zmarł w dniu następnym. Pochowany na tymczasowym cmentarzyku w pobliżu pałacu w Iwnie, a później bezimiennie ekshumowany na kwaterę radziecką na cmentarzu na poznańskim Miłostowie. (CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 1788, [Imiennyje spiski umierszych 653 PPG od 08.1944 do 05.1945], s. 9).

brzeg rzeki, 3 Batalion Strzelców Zmotoryzowanych z 27 Brygady Strzelców Zmotoryzowanych Gwardii, batalion strzelców zmotoryzowanych z 45 BPancG oraz dwa bataliony strzelców zmotoryzowanych z 19 BZmechG⁵¹. W celu wsparcia oddziałów zgromadzonych na prawym brzegu Warty, gen. Katukow przekazał do dyspozycji 11 Korpusu Pancernego Gwardii 273 Samodzielny Zmotoryzowany Batalion Specjalnego Znaczenia⁵² wyposażony w samochody-amfibie, za pomocą których przetransportowano na przeciwległy brzeg: 6 baterii armat przeciwpancernych i 3 baterie moździerzy⁵³. Grupa Leńskiego prowadziła aktywną blokadę Niemców do 27 stycznia 1945 roku⁵⁴.

Poza jednostkami wchodzącymi w skład 8 Korpusu Zmechanizowanego Gwardii i 11 Korpusu Pancernego Gwardii, w walkach o Poznań uczestniczyły również armijne związki artyleryjskie 1 Armii Pancerniej Gwardii. Były to: 41 Brygada Artylerii

⁵¹ Według źródeł rosyjskich w skład Grupy Leńskiego weszły dwa bataliony strzelców zmotoryzowanych z 19 BZmechG (I. Driemow, *Forsirowanie r. Warta i okrużenije goroda Poznan'w:] Bojowej put' armii i jeje geroi*, Tom 6 *Nastupenije ot Wisły na Odier, Kolbiereg i Gdyniu*, pod red. N. K. Popiel, M. A. Szalin, A. G. Żurawlew, P. Ł. Pawłowcew, rękopis, 1945 r., muzeum 1 Armii Pancerniej Gwardii w Smoleńsku. Kopia w posiadaniu autora niniejszej pracy dzięki uprzejmości Nikołaja Aleksandrowicza Kostieriewa). Z. Szumowski twierdził natomiast, że w walkach w ramach Grupy Leńskiego uczestniczył tylko jeden batalion strzelców zmotoryzowanych z 19 BZmechG (Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 185).

⁵² Szumowski błędnie oznaczył tę jednostkę jako: „236 specjalny batalion transportowy” (*Ibid.*, s. 187) i pod taką nazwą i numeracją trafiła ona do polskiej literatury przedmiotu. Jest to o tyle dziwne, że jednostka pod właściwą nazwą wymieniona jest chociażby w klasycznym opracowaniu rosyjskich dot. 1 Armii Pancerniej Gwardii. Po rosyjsku pełna nazwa brzmi: *273-й отдельный моторизованный батальон особого назначения* (w skrócie: *273 омб ОЧА3*). (A. Ch. Babadżanian, N. K. Popiel, M. A. Szalin, I. M. Krawczenko, *op. cit.*).

⁵³ Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 187.

⁵⁴ Szumowski pisał, że Grupa Leńskiego zdała swoje pozycje bojowe oddziałom z 28 Korpusu Strzeleckiego Gwardii 25 stycznia 1945 roku (*Ibid.*, s. 205), jednak jeszcze 27 stycznia w okolicach Piątkowa 3 Batalion Strzelców Zmotoryzowanych 27 BSZmotG walczył z Niemcami i ponosił straty w poległych. (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 192, *Doniesienije-opis' biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa po 27 Gw. Motostrielkowej Czernowickoj Krasnoznamiennoj Ordiena Bogdana Chmielnickogo brigady* [z 7.02.1945 r.]).

Przeciwpancernej⁵⁵, płk. Gieorgija Jakowlewicza Kagana, 197 Brygada Artylerii Lekkiej⁵⁶, ppłk. Nikołaja Iwanowicza Karaiczewa.

Po dotarciu w okolice Poznania 8 Armii Gwardii, która dysponowała własnymi (organicznymi) jednostkami pancernymi, to one właśnie przejęły zadania bojowe do tej pory wykonywane przez oddziały 1 Armii Pancernej Gwardii. Dowodzący 8 Armią Gwardii gen. Czujkow skierował do wsparcia swoich czterech dywizji strzeleckich niemal wszystkie czołgi i działa samobieżne, którymi dysponował. Zaledwie trzy lekkie pułki artylerii samobieżnej (694, 1061 i 1087), które bardzo intensywnie wykorzystano w pierwszych dniach Ofensywy Styczniowej skierowano na zachód i oddano do dyspozycji sił głównych 8 Armii Gwardii, które toczyły boje o utrzymanie przyczółku na lewym brzegu Odry⁵⁷.

Najsilniejszą jednostką pancerną, która uczestniczyła w walkach o Poznań była bez wątpienia 11 Samodzielna Brygada Czołgów Ciężkich Gwardii, dowodzona przez płk. Borysa Romanowicza Jeriemiejewa. Z reguły tego typu jednostki przydzielane były przez naczelne dowództwo do przełamania szczególnie silnie bronionych i umocnionych odcinków frontu. Tym razem jednak ciężka brygada wspierać miała wydzielone siły 8 Armii Gwardii w walkach o umocnione miasto i było to najprawdopodobniej pierwsze w dziejach Armii Czerwonej użycie ciężkiej jednostki pancerniej w takich warunkach⁵⁸. Organizacyjnie 11 Samodzielna Brygada Czołgów Ciężkich Gwardii składała się z trzech pułków czołgów ciężkich gwardii: 90, 91 i 92, zmotoryzowanego batalionu fizylierów, kompanii artylerii przeciwlotniczej, kompanii zabezpieczenia technicznego oraz oddziału medycznego.

⁵⁵ O udziale 41 Brygady Artylerii Przeciwpancernej w blokadzie południowych rubieży Poznania (I. Driemow, *Forsirowanie r. Warta i okrużenije goroda Poznan', op. cit.*).

⁵⁶ Informacja o udziale 197 Brygady Artylerii Lekkiej w walkach o Poznań wyłącznie na podstawie: *Oswobodienije gorodow, op. cit.*

⁵⁷ Pomiędzy 5 a 7 lutego 1945 roku na przyczółek znajdujący się na lewym brzegu Odry, pomiędzy Neu Manschnow a Reitwein przeprowadzono 1087 Pułk Artylerii Samobieżnej, który wspierał 4 Korpusu Strzeleckiego Gwardii oraz 1061 i 694 Pułki Artylerii Samobieżnej, które wspierały 28 Korpus Strzelecki Gwardii. (*Bojewyje diejstwija wojsk 8-j Gwardiejskoj Armii po zachwatu i passzyrieniju placdarma jużnieje g. Kiustrin w fiewrale 1945 g. Obszczaja obstanowka na uczastkie 8-j Gwardiejskoj Armii na 2 fiewrala 1945 g., op. cit., s. 22, A.W. Isajew, Bierlin 45-go: Sraženija w logowie zwieria, Eksmo, Moskwa 2007, s. 91).*

⁵⁸ I. Żeltow, I. Pawłow, M. Pawłow, A. Siergiejew, *Tanki IS w bojach, «Tankomastier» – spieczalnyj wypusk, bez miejsca wydania, 2002, s. 43* oraz portal „Tankowyj Front 1941-1945” [online] http://tankfront.ru/ussr/in_action/in-action_tanki_is.html [dostęp: 15.06.2013].

W walkach o Poznań brygada uczestniczyła całym swoim składem już od 25 stycznia⁵⁹. Po dotarciu do ścisłego centrum miasta, gdzie użycie ciężkich czołgów miało się z celem, 3 lutego 11 SBCzCG wycofano z Poznania i skierowano w okolice Arsnwalde (obecnie Choszczno), gdzie wzięła udział w ciężkich bojach podczas niemieckiej ofensywy w ramach Operacji *Sonnenwende*⁶⁰.

Kolejną jednostką wyposażoną w czołgi ciężkie był 34 Samodzielny Pułk Czołgów Ciężkich Gwardii, ppłk. Michaiła Aleksiejewicza Ogłobina, który walczył o Poznań przynajmniej od 26 stycznia⁶¹. Samodzielny pułk czołgów ciężkich gwardii składał się z czterech kompanii czołgów (w każdej po pięć czołgów), kompanii fizylierów, kompanii zabezpieczenia technicznego, plutonu zarządzania, saperskiego i gospodarczego oraz pułkowego punktu medycznego. Pułk prowadził walkę przede wszystkim na wschodnim przedpolu Poznania, ale 2 lutego wspierał natarcie 244 psg na północ od Naramowic. 3 lutego, podobnie jak 11 SBCzCG został wycofany z walki i skierowano go do Sonneburga (obecnie Słońsk), do którego dotarł 7 lutego⁶². Żadne czołgi ciężkie nie zostały zatem wykorzystane w walkach o Cytadelę⁶³.

⁵⁹ Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 229.

⁶⁰ 11 SBCzCG oddano do dyspozycji 61 Armii (S. Okęcki, *op. cit.*, s. 185). Niecały tydzień po wycofaniu brygady z Poznania, pochówki poległych żołnierzy zaczęto odnotowywać: 9 lutego w Klein Silber (Suliborek), 12 lutego w Kallies (Kalisz Pomorski) i 20 lutego w Arnswalde (Choszczno). (CAMO, f. 33, op. 11458, d. 723, *Dopólnitielno k imiennomu spisku biezwozwratnych potier' oficerskogo sostawa 8 gwardiejskogo miechanizirowannogo Prikarpatkogo korpusa za period s 14.I. po 1.2.45 g.*).

⁶¹ Tego dnia odnotowano pierwszego poległego. W meldunkach strat widnieje również zapis o śmierci dowódcy czołgu 21 stycznia, którego pochowano na zachodnich przedmieściach Swarzędza. Data wydaje się błędna, być może chodzi o 24 stycznia. (CAMO, f. 33, op. 11458, d. 844, *Imiennyje spiski biezwozwratnych potier' oficerskogo sostawa bronietankowych i miechanizirowannych wojsk 1 Bieloruskogo fronta za period janwar'-fiewral 1945 goda*, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 848, *Imiennyje spiski biezwozwratnych potier' oficerskogo sostawa bronietankowych i miechanizirowannych wojsk 1 Bieloruskogo fronta za period janwar'-fiewral 1945 goda* oraz CAMO, f. 58, op. 18003, d. 503, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozwratnych potier' czastej i sojedinenij 8 gwardiejskoj armii* [z 11.04.1945 r.]).

⁶² *Bojowyje diejstwija wojsk 8-j Gwardiejskoj Armii po zachwatu i passzyrieniju placdarma juźnije g. Kiustrin w fiewrale 1945 g. Obszczaja obstanowka na uczastkie 8-j Gwardiejskoj Armii na 2 fiewrala 1945 g.*, *op. cit.*, s. 24.

⁶³ Jako pierwszy o udziale „wielkich czołgów IS” w szturmie Cytadeli napisał dowódca 29 Korpusu Strzeleckiego Gwardii, gen Szemienkow (A. D. Szemienkow A. D., *op. cit.*, s. 106). Opierając się na tej publikacji, jak również na relacjach złożonych przez wyższych dowódców radzieckich (Chetagurowa, Mandriki,

W bojach o Festung Posen wzięły również udział co najmniej dwa, a być może nawet trzy pułki pancerne z 8 Armii Gwardii wyposażone w czołgi średnie T-34. Bez wątpienia najbardziej eksploatowaną jednostką spośród wszystkich pułków pancernych walczących w Poznaniu był 259 Samodzielny Pułk Czołgów⁶⁴, mjr. Iwana Siergiejewicza Iwanowa, który przynajmniej od 29 stycznia wspierał działania 27 i 74 DSG w ścisłym centrum miasta⁶⁵. Poza tym w Poznaniu operował 65 Samodzielny Pułk Czołgów⁶⁶, pułkownika Nikołaja Demjanowicza Omielczenko, wspierający 39 DSG w walkach na północnych rubieżach Poznania⁶⁷. Przepuszczalnie w działaniach bojowych wziął udział również 42 Samodzielny Szkolny Pułk Czołgów. Brakuje co prawda na jego temat jakichkolwiek informacji źródłowych, ale 3 lutego 1945 roku w Radojewie, w szpitalu polowym 39 DSG zmarł w wyniku ran odniesionych na polu walki mechanik – kierowca czołgu z tego pułku⁶⁸. Spośród wymienionych pułków pancernych, w walkach o Cytadelę uczestniczył jedynie

Wołczenki i Wajnruba), również Szumowski napisał o tym, że 23 lutego do wnętrza Cytadeli wjechały „czołgi ciężkie IS-122” (Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 541). Z kolei ze schematu zamieszczonego we wspomnieniach dowódcy 82 DSG, gen. Chetagurowa, wynika, że od 18 lutego jego dywizję wspierała 11 Samodzielna Brygada Pancerna Gwardii (G. Chetagurow, *Żołnierska powinność*, Wydawnictwo MON, Warszawa 1980, s. 181). Jeszcze dalej poszedł głównodowodzący 8 Armią Gwardii gen. Czujkow, który wymienił 34 Samodzielny Pułk Czołgów Ciężkich Gwardii, który jego zdaniem miał wdrzeć się na dziedziniec Cytadeli (W.I. Czujkow, *Ot Stalingrada do Bierlina*, *op. cit.*, s. 562). W istocie, żadna z tych relacji nie jest zgodna z prawdą.

⁶⁴ Okęcki, a za nim pozostali autorzy podają błędną numerację pułku. Powinno być 259 (a nie 250) Samodzielny Pułk Czołgów (S. Okęcki, *op. cit.*, s. 47, 184, 264).

⁶⁵ Pochówki zmarłych z ran żołnierzy 259 Samodzielnego Pułku Czołgów stwierdzono na Wildzie przy ulicy Bosej i na Łazarzy przy kościele pw. Matki Boskiej Bolesnej, a więc w pasie natarcia 27 i 74 DSG (CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 6685, *Alfawitnaja kniga umierszych Polewoj podwiżnoj gospiatal. № 4364 naczata 20 awgusta 1942, okonczena 15 nojabria 1945*, CAMO, f. 58, op.18003, d. 302, *Swodnyj imiennoj spisok po f. № z/WŁ na lic sierżantskogo i riadowogo sostawa, umierszych ot ran i bolezniej w leczunrieżdienijach PEP-109 za pierwuju diekadu fiewrała s/g.*).

⁶⁶ Również w przypadku 65 Samodzielnego Pułku Czołgów Okęcki podał błędną numerację pułku: „650”. (S. Okęcki, *op. cit.*, s. 47, 184, 264).

⁶⁷ Z. Szumowski, *Boje o Poznań*, wyd. I, Wyd. Poznańskie, Poznań 1980, s. 218.

⁶⁸ CAMO, f. 58, op. A-71693, d. 2384, *Alfawitnaja Kniga Umierszych 42 otd. Mied San Bata* [zgony rejestrowane od 26.08.1944 r. do 03.03.1945 r.].

259 Samodzielny Pułk Czołgów, który najprawdopodobniej blokował północne i zachodnie przedpole twierdzy, a może nawet wspierał wydzielone oddziały szturmowe 27 DSG⁶⁹.

W walkach o Poznań uczestniczyły również jednostki wyposażone w działa samobieżne ISU-152, SU-152 i SU-76. Te o największym kalibrze znajdowały się na wyposażeniu dwóch pułków ciężkich. Były to: 351 Pułk Ciężkiej Artylerii Samobieżnej Gwardii, ppłk Wiktora Fiodorowicza Gorcewa oraz 394 Pułk Ciężkiej Artylerii Samobieżnej Gwardii, mjr. Miejera Abramowicza Wiejsmana. Oba pułki dotarły do Poznania dopiero 30 stycznia 1945 roku i wówczas ich samobieżne działa zostały rozdzielone pomiędzy poszczególne oddziały szturmowe⁷⁰. Trzy pozostałe pułki artylerii samobieżnej wyposażone były w działa lżejszego kalibru (76 mm) i wzięły udział w walkach o Poznań już od 25 stycznia. Były to: 371 Pułk Artylerii Samobieżnej Gwardii mjr. Wiktora Andrejewicza Kibala, 1200 Pułk Artylerii Samobieżnej ppłk. Afanasija Michajłowicza Iwanjuka oraz 1504 Pułk Artylerii Samobieżnej ppłk. Siergieja Konstantinowicza Łuksza. Wszystkie jednostki artylerii dział samobieżnych zostały wycofane z Poznania przed rozpoczęciem szturmu Cytadeli, poza 394 Pułkiem Ciężkiej Artylerii Samobieżnej Gwardii, którego kilka dział pancernych przydzielono do wsparcia poszczególnych oddziałów szturmowych.

Przez bardzo krótki czas, od 24 stycznia do przynajmniej 30 stycznia, wokół Poznania prowadziły działania bojowe również jednostki pancerne 69 Armii, które wchodziły w skład grupy szybkiej tej armii⁷¹. Były to: 68 Brygada Pancerna, ppłk. Piotra Michajłowicza Bordiukowa oraz 12 Brygada Artylerii Samobieżnej, płk. Wasilija Siergiejewicza Agafonowa. Ponadto, w walkach uczestniczył również 1206 Pułk Artylerii Samobieżnej ppłk.

⁶⁹ O udziale czołgów 259 spcz w walkach o Cytadelę wspominał gen. Czujkow, zdaniem którego miały one wdrzeć się na dziedziniec Cytadeli (W. I. Czujkow, *Ot Stalingrada do Bierlina*, *op. cit.*, s. 562). Również Szumowski pisał, że 23 lutego do wnętrza Cytadeli wjechały czołgi średnie T-34 (Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 541) oraz że T-34/85 wspierały oddziały szturmujące Cytadelę (*Ibid.*, s. 370).

⁷⁰ Na podstawie relacji gen. Bakanowa, dowódcy 74 DSG, (*Ibid.*, s. 250).

⁷¹ Wg *Oswobodzenie miast*, jednostki te walczyły o Poznań tylko do 26 stycznia, ale przeczą temu raporty strat bezpowrotnych, w których straty 68 BPanc odnotowują również 27 stycznia a 12 BAS do 30 stycznia 1945 r. (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 257, *Imiennej spisok biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowego sostawa 68 otdielnoj tankowej Kalinkowiczeskaj Krasnoznamiennoj brigady za pieriod s 25.01.45 g. po 20.02.1945 g.* oraz CAMO, f. 33, op. 11458, d. 453, *Imiennej spisok biezwozwratnych potier' [oficerskogo] sostawa 12 samochodnoj artillerijskaj Krasnoznamiennoj brigady za pieriod s 20 janwaria po 31 janwaria 1945 g.*).

Wiktora Siemionowicza Gubanowa, który poległ 26 stycznia w Minikowie i został pochowany w Krzesinach⁷².

2.4. WOJSKA INŻYNIERYJNE I SAPERSKIE ORAZ ODDZIAŁY MIOTACZY OGNI

Specyfika walk o Poznań (konieczność zdobywania licznych obiektów ufortyfikowanych, solidnych murowanych kamienic, a na końcu samej Cytadeli), wymagała użycia specjalistycznych oddziałów inżynieryjno-saperskich oraz miotaczy ognia. Poza batalionami saperskimi, które wchodziły w skład każdej z dywizji piechoty, w bojach o Poznań wzięły udział trzy samodzielne bataliony inżynieryjno-saperskie (w tym dwa szturmowe), dwa samodzielne bataliony ręcznych miotaczy ognia i jeden samodzielny pułk czołgów-miotaczy ognia⁷³. Wszystkie jednostki walczyły do samego końca bojów o Poznań i Cytadelę.

⁷² W żadnej znanej publikacji nie informowano o udziale 1206 pas w walkach o Poznań. Ustalenia poczyniono wyłącznie na podstawie raportów strat bezpowrotnych opracowanych przez komórki oddziału kadr 69 Armii. (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 531, *Doniesienije-opis' biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowogo sostawa po 69 armii* [z 10.04.1945 r.]).

⁷³ W swoich wspomnieniach, wydanych w 1973 roku, marszałek wojsk inżynieryjnych Wiktor Kondratjewicz Charczenko, który w 1945 roku był zastępcą dowódcy 1 Samodzielnej Zmotoryzowanej Brygady Inżynieryjnej Gwardii pisał, że jeden z jej pododdziałów (6 Zmotoryzowany Batalion Inżynieryjny), dowodzony przez Michaiła Michajłowicza Kuszczę brał „aktywny udział w walkach o Poznań”. Saperzy mieli rozminowywać wolne od Niemców dzielnice miasta, a kiedy walki o twierdzę weszły w fazę decydującą, gwardziści wspierali oddziały piechoty wysadzając w powietrze nieprzyjacielskie punkty oporu i wybijając w bronionych przez Niemców budynkach wyłomy. Podczas jednej z takich akcji miał też zginąć dowódca batalionu. (W.K. Charczenko, *...Spieczalnogo naznaczenija*, Wojenizdat, Moskwa 1973, s. 213-214). Istotnie podpułkownik Kuszczę zginął 25 stycznia 1945 roku, ale z meldunków strat bezpowrotnych wynika, że został pochowany w Brześciu nad Bugiem. Nie stwierdzono również żadnych strat bojowych 1 Samodzielnej Zmotoryzowanej Brygady Inżynieryjnej Gwardii w Poznaniu. Przewożenie zwłok oficera, będącego zaledwie dowódcą batalionu, do Związku Radzieckiego, wydaje się nieprawdopodobne, takich działań nie praktykowano. Można zatem założyć, że autor wspomnień, przynajmniej co do okoliczności śmierci podpułkownika, pomylił fakty. (CAMO, f. 33, op. 11458, d. 454, *Imiennoj spisok biezwozwratnych potier oficerskiego sostawa po*

Z jednostek inżynieryjno-saperskich, najważniejszą rolę podczas walk o Festung Posen odegrała 2 Szturmowa Brygada Inżynieryjno-Saperska, gen. mjr. Michaiła Pietrowicza Woronowa, która pochodziła z Rezerwy Naczelnego Dowództwa. Była ona jedną z dwudziestu brygad tego typu, którymi dysponowali Rosjanie i nie bez przyczyny uważano je za najbardziej elitarne związki taktyczne w całej Armii Czerwonej⁷⁴. W skład 2 SzBInż-Sap wchodziło pięć szturmowych batalionów inżynieryjno-saperskich oraz od 1944 roku: batalion ręcznych miotaczy ognia i pułk czołgów-miotaczy ognia. Był to związek taktyczny o wyjątkowo ofensywnym charakterze, bo aż 88% stanu przeznaczone było do wykonywania zadań bojowych. Do bojów o Poznań wydzielono z 2 SzBInż-Sap⁷⁵: 7 Samodzielny Szturmowy Batalion Inżynieryjno-Saperski, 10 Samodzielny Szturmowy Batalion Inżynieryjno-Saperski, 41 Samodzielny Batalion Ręcznych Miotaczy Ognia oraz 516 Samodzielny Pułk Czołgów Miotaczy Ognia⁷⁶, dowodzony przez ppłk. Niła Iwanowicza Łobanowa. Bataliony szturmowe i miotaczy ognia wkroczyły do akcji 29 stycznia, a pułk czołgów miotaczy ognia dzień później.

Poza jednostkami inżynieryjno-saperskimi z Rezerwy Naczelnego Dowództwa, w walkach o Festung Posen wzięły również udział bataliony organiczne 8 Armii Gwardii. Były to: 261 Batalion Inżynieryjno-Saperski z 64 Brygady Inżynieryjno-Saperskiej⁷⁷, ppłk.

I-j Otdielnoj Gwardiejskoj Motorizowannoj Inżeniernoj Briestskoj Krasnoznamiennoj I ordiena Suworowa Brigady RGK s 1-10.02.45 g.).

⁷⁴ N. I. Nikoforow, *Szturmowije brigady Krasnoj Armii. W bojach za Sowietskiju Rodinu*, Eksmo, Moskwa 2008.

⁷⁵ Pozostałe dwa szturmowe bataliony inżynieryjno-saperskie wykorzystano na przeprawach odrzańskich w obszarze działania głównych sił 8 Armii Gwardii (*Bojewyje diejstwija wojsk 8-j Gwardiejskoj Armii po zachwatu i passzyrieniju placdarma jużnieje g. Kiustrin w fiewrale 1945 g. Obszczaja obstanowka na uczastkie 8-j Gwardiejskoj Armii na 2 fiewrala 1945 g., op. cit., s. 21*).

⁷⁶ Pułk powstał w styczniu 1944 roku na bazie 516 Samodzielnego Batalionu Czołgów Miotaczy Ognia i wyposażony został w czołgi OT-34-85, których produkcję sfinansowano z datków kapłanów i wiernych rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej w ramach zbiórki zainicjowanej przez Patriarchat Moskiewski. Szerzej na ten temat: *Tankowaja kolonna «Dimitrij Donskoj»* [online] http://tankfront.ru/ussr/columns/dimitri_donskoi.html [dostęp: 15.02.2013].

⁷⁷ Pozostałe bataliony 64 Brygady Inżynieryjno-Saperskiej (262, 270 i 19) od przynajmniej 3 lutego operowały nad Odrą (*Bojewyje diejstwija wojsk 8-j Gwardiejskoj Armii po zachwatu i passzyrieniju placdarma jużnieje*

Nikifora Iwanowicza Kuzniecowa oraz 19 Samodzielny Batalion Ręcznych Miotaczy Ognia⁷⁸. Pierwszy z tych batalionów wziął udział w budowie przeprawy czapurskiej 25 stycznia⁷⁹, drugi przybył pod Poznań również pod koniec stycznia.

2.5. LOTNICTWO

W obszarze powietrznym Poznania walczyły następujące związki i jednostki radzieckiego lotnictwa⁸⁰:

- 301 Dywizja Lotnictwa Bombowego, płk. Fiodora Michajłowicza Fiodorenko z 3 Korpusu Lotnictwa Bombowego dowodzonego przez gen. mjr. lotn. Afanasija Zinowiewicza Karawackiego,
- część sił 197 Dywizji Lotnictwa Szturmowego, płk. Wiaczesława Arseniewicza Timofiejewa oraz część sił 198 Dywizji Lotnictwa Szturmowego płk. Władimira Ignatiewicza Bielousowa z 6 Korpus Lotnictwa Szturmowego dowodzonego przez gen. mjr. lotn. Borisa Kuz'micza Tokariewa,
- część sił 265 Dywizji Lotnictwa Myśliwskiego, płk. Aleksandra Aleksandrowicza Kariagina z 3 Korpusu Lotnictwa Myśliwskiego dowodzonego przez gen. lejtn. lotnc. Jewgienija Jakowlewicza Sawickiego,

g. Kiustrin w fiewrale 1945 g. Obszczaja obstanowka na uczastkie 8-j Gwardiejskoj Armii na 2 fiewrala 1945 g., op. cit., s. 21).

⁷⁸ Z kolei *Oswobożdzenie miast*, wymienia dowodzony przez mjr. Jewgienija Iwanowicza Gołenko 233 Batalion Inżynierijno-Saperski, który w uznaniu zasług bojowych miał otrzymać honorową nazwę „poznański” (*Oswobożdzenie miast*, op. cit.), ale nie odnaleziono takiej jednostki w wykazach batalionów inżynierijno-saperskich Armii Czerwonej w okresie II wojny światowej (*Pierieczien' № 27 Inżeniernych czastiej (otdielnych batalonow, rot, otriadow) so srokami wchożdienija ich w sostaw diejstwujuszczej armii w gody Wielikoj Oteczestwiennoj Wojny 1941-1945 gg.*, oprac. 1960 [online] http://www.teatrskazka.com/Raznoe/Perechni_voisk/Perechen_27.html [dostęp 27.04.2015]). Być może doszło do pomyłki w zapisie i w istocie chodzi o 273-j motorizowanyj batalon osobogo naznaczenija z 1 Armii Pancernejszej Gwardii.

⁷⁹ A. D. Szemienkow, *Szturm Citadeli*, op. cit., s. 16.

⁸⁰ Na podstawie: *Oswobożdzenie miast*, op. cit., s. 51.

- 273 Dywizja Lotnictwa Myśliwskiego płk. Nikołaja Wasiljewicza Isajewa oraz część sił 234 Dywizji Lotnictwa Myśliwskiego gen. mjr. Jewstafija Zacharowicza Tatanaszwili z 6 Korpus Lotnictwa Myśliwskiego, dowodzonego przez gen. mjr. lotn. Ibrahima Mahometowicza Dzusowa,
- 2 Dywizja Lotnictwa Szturmowego Gwardii, gen. mjr. lotn. Georgija Iosifowicza Komarowa,
- 11 Dywizja Lotnictwa Szturmowego Gwardii, ppłk. Alieksandra Georgijewicza Nakoniecznikowa,
- 1 Dywizja Lotnictwa Myśliwskiego Gwardii, płk. Władimira Wikientiewicza Suchoriabowa,
- 282 Dywizja Lotnictwa Myśliwskiego płk. Jurija Michajłowicza Bierkala,
- 286 Dywizja Lotnictwa Myśliwskiego płk. Iwana Iwanowicza Iwanowa oraz
- 9 Dywizja Lotnictwa Nocnych Bombowców Gwardii płk. Konstantina Iwanowicza Rasskazowa⁸¹.

⁸¹ Wszystkie wykazy jednostek lotniczych uczestniczących w walkach nad Poznaniem prezentowane przez polskich autorów miały charakter niepełny (por. Z. Bulzacki, *Wyzwolenie Wielkopolski i Poznania w 1945 r.* [w:] *Wielkopolska w walce z naporem germańskim*, Poznań 1969, Z. Szumowski, *Bitwa o Poznań 1945*, Wyd. Poznańskie, Poznań 1971, s. 221, S. Okęcki, *op. cit.*, s. 193-194). Okęcki twierdził i wręcz polemizował z Szumowskim, że w walkach o Poznań uczestniczyły całe korpusy i dywizje lotnicze. Jako przykład podawał wykorzystanie 3 Korpusu Lotnictwa Bombowego i 6 Korpusu Lotnictwa Myśliwskiego. Tymczasem z rzetelnego opracowania rosyjskiego (*Oswobodzenie miast*), wynika, że z 3 Korpusu Lotnictwa Bombowego nad Poznaniem walczyła jedynie 301 Dywizja Lotnictwa Bombowego, natomiast 241 Dywizja Lotnictwa Bombowego nie była w ogóle wykorzystywana bojowo. Udział tej ostatniej jednostki jest u Okęckiego wyraźnie eksponowany, zresztą z błędną numeracją jako „214 DLB”. Podobnie rzecz się ma z 6 Korpusem Lotnictwa Myśliwskiego, którego udział w bojach również był ograniczony do 273 Dywizji Lotnictwa Myśliwskiego i części sił 234 Dywizji Lotnictwa Myśliwskiego. Okęcki myli się także pisząc, że nad Poznaniem walczyła 3 Dywizja Lotnictwa Myśliwskiego, ponieważ taki związek lotniczy nie wchodził w skład 16 Armii Lotniczej operującej w obszarze działania 1 Frontu Białoruskiego. 3 Dywizja Lotnictwa Myśliwskiego Gwardii wchodziła w skład 3 Armii Lotniczej, być może więc autorowi chodziło o 3 Korpus Lotnictwa Myśliwskiego? (S. Okęcki, *op. cit.*, s. 195-196 oraz zwłaszcza przypis. 13 na s. 196). Ze względu na specyfikę działań lotnictwa (szerzej w rozdziale poświęconym stratom) udało się odnaleźć zaledwie trzy raporty strat bezpowrotnych 16 Armii Lotniczej dokumentujące poległych lotników nad Poznaniem. Potwierdzają one udział następujących jednostek w walkach nad miastem: 765 Pułk Lotnictwa Szturmowego ze 197 Dywizji Lotnictwa Szturmowego, 58 Pułk Lotnictwa Szturmowego Gwardii z 2 Dywizji Lotnictwa Szturmowego Gwardii oraz nieokreśloną jednostkę z 3 Korpusu Lotnictwa Bombowego. (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 307, *Imiennej spisok biezwozwratnych potier' licznogo sostawa 197 szturmowoj Awiaconnoj Demblinskoj Krasnoznamiennoj Diwizii*

Z braku dostępnych materiałów źródłowych odnośnie udziału lotnictwa radzieckiego w walkach o Poznań nasza wiedza na ten temat jest bardzo skąpa. Wiadomo na pewno, że samoloty radzieckie zaczęły pojawiać się nad Poznaniem przynajmniej od 22 stycznia i w miarę możliwości atakowały pozycje niemieckie w mieście i na Cytadeli do 19 lutego. Tak przynajmniej wynika z meldunków operacyjnych 16 Armii Lotniczej, na których opierał się w swojej publikacji Stanisław Okęcki. Zdaniem jednak polskich świadków wydarzeń, radzieckie bombardowania lotnicze na Cytadeli miały trwać aż do 22 lutego⁸².

2.6. WOJSKA KOLEJOWE

W Poznaniu działała również 5 Brygada Kolejowa płk. Timofieja Kiryłowicza Jacyny, która została nawet wyróżniona mianem „poznańskiej”⁸³.

2.7. DYSKUSJA WOKÓŁ LICZBY ŻOŁNIERZY RADZIECKICH UCZESTNICZĄCYCH W WALKACH O POZNAŃ

Kwestia liczebności żołnierzy Armii Czerwonej, którzy uczestniczyli w walkach o Poznań, po dziś dzień budzi emocje i wydaje się być nierozstrzygnięta. Przynajmniej do momentu dotarcia badaczy do dzienników bojowych jednostek biorących udział w bitwie

s 18 po 27 fiewrala 1945 g., CAMO, f. 20198, op. 2, d. 12, *Imiennoj spisok biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa 765 SzAP za period s 15 fiewrala po 27 fiewrala 1945 goda*, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 307, *Imiennoj spisok biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa czastiej 3 Bombardirowocznego awiaconnogo Bobrujskogo ordiena Suworowa korpusa za fiewrala 1945 goda oraz CAMO, f. 33, op. 11458, d. 817, Imiennoj spisok czastiej 198 Szturmowej Awiaconnoj Warszawskoj Krasnoznamennoj Diwizii po biezwozwratnym poteram za period s 15.2.45 g. po 1.3.45 goda.*

⁸² S. Okęcki, *op. cit.*, s. 192-203.

⁸³ O działalności 5 Brygady Kolejowej: N. A. Antipienko, *Na glawnom naprawlenii*, Wyd. Nauka, Moskwa 1967, rozdział *Ot Wisły do Odiera*, s.187-246.

o Festung Posen. Jako pierwszy w tym temacie wypowiedział się były dowódca 29 Korpusu Strzeleckiego Gwardii gen. Afanasij Szemienkow, który zakładając, że Poznań broniony był przez 62-tysięczny garnizon niemiecki napisał, że na początku szturm niemiecka przewaga nad radziecką w sile żywej była dwukrotna⁸⁴. Oznaczałoby to, że łączna liczba żołnierzy radzieckich tj. piechoty oraz wsparcia artyleryjskiego, pancernego i wojsk inżynieryjno-saperskich wynosiła około 30 tysięcy. Podobną liczbę (około 30-32 tysięcy żołnierzy piechoty wraz z jednostkami wsparcia), ale na dzień 1 lutego 1945 roku podawał w swojej publikacji Stanisław Okęcki. Z jego dosyć nieczytelnego wywodu mogłoby również wynikać, że z ogólnej liczby 30-32 tysięcy żołnierzy, około 18 tysięcy miało przypadać na piechotę, a 12-14 tysięcy na pozostałe formacje⁸⁵.

Niestety, w oparciu o dostępne materiały nie sposób wiarygodnie określić liczebności poszczególnych jednostek wsparcia (artylerii, wojsk pancernych czy oddziałów inżynieryjno-saperskich). W tej materii pozostaje nam tylko założyć, że większość z nich przybyła do Poznania w niepełnym stanie etatowym. Trzeba jednak zauważyć, że straty poniesione w początkowej fazie Ofensywy Styczniowej przez oddziały pancerne i artylerię 8 Armii Gwardii oraz 69 Armii, były nieporównywalnie mniejsze od strat piechoty czy awangardowej 1 Armii Pancernej Gwardii⁸⁶. W tej sytuacji możemy się pokusić jedynie o oszacowanie liczby uczestniczących w walkach o Festung Posen żołnierzy piechoty.

⁸⁴ A. D. Szemienkow, *Szturm Citadeli*, *op. cit.*, s. 13.

⁸⁵ Kalkulacja Okęckiego została jednak oparta na błędnych założeniach i w rezultacie nie ma ona żadnej wartości. Autor, zakładając na podstawie relacji Żukowa, że w każdej dywizji 8 Armii Gwardii w dniu 1 lutego było od 3800 do 4800 ludzi (G. K. Żukow, *Wspominanija i razmyszlenija*, Ołma-Priess, Moskwa 2002, s. 277), wyliczył średnią (4300) i podzielił ją przez 9 batalionów strzeleckich, które wchodziły w skład każdej dywizji. Dało mu to liczbę 470 żołnierzy w batalionie. Nie uwzględnił jednak w swoich rachunkach struktury dywizji, która poza batalionami strzeleckimi składa się z pułku artyleryjskiego, dywizjonu artylerii przeciwpancernej, batalionu medycznego, łączności i saperskiego oraz innym pomniejszych pododdziałów. Okęcki również błędnie założył, że 117 DS i 312 DS z 91 Korpusu Strzeleckiego posiadały po dwa pułki strzeleckie (a zatem po sześć batalionów). W rzeczywistości obie dywizje były trzypułkowe i posiadały po dziewięć batalionów. Ponadto w swoich obliczeniach pominął całą 39 DSG z jej kolejnymi dziewięcioma batalionami. W ten sposób, zamiast rzeczywistych 54 batalionów strzeleckich biorących udział w walkach, uzyskał wynik trzydzieści sześć batalionów: dwadzieścia siedem z 29 Korpusu Strzeleckiego Gwardii i dwanaście z 91 Korpusu Strzeleckiego. Uzyskany wynik przemnożył przez 470 żołnierzy, co dało mu wynik około 18,5 tysięcy żołnierzy piechoty zaangażowanych w walkach o Poznań. (S. Okęcki, *op. cit.*, s. 46).

⁸⁶ W przypadku 8 Korpusu Zmechanizowanego Gwardii posiadamy pełną wiedzę na temat liczby sprzętu, którym dysponował ten związek taktyczny w momencie dotarcia pod Poznań (22 stycznia 1945 roku).

Bez wątpienia wszystkie dywizje strzeleckie Armii Czerwonej, które dotarły pod Poznań były uszczuplone o straty poniesione w pierwszym etapie Ofensywy Styczniowej oraz w trakcie przemarszu, podczas którego dochodziło do potyczek z oddziałami nieprzyjaciela. Odnośnie liczebności radzieckich dywizji strzeleckich zaangażowanych w zdobywanie Poznania, w literaturze przedmiotu odnaleźć można różne stanowiska, niekiedy budzące duże wątpliwości. Co istotne, żadne z nich nie zostało podparte szczegółową analizą źródeł. Polskie opracowania (Okęcki, Szumowski) zdają się pomniejszać szacunki, niemieckie – wręcz przeciwnie – starają się powiększyć liczebność radzieckiej piechoty. Radzieckie (i rosyjskie) opracowania piszą na ten temat enigmatycznie bądź w ogóle pomijają to zagadnienie. Co ciekawe, w żadnym z opublikowanych wspomnień radzieckich dowódców, którzy odgrywali znaczącą rolę w zdobywaniu Poznania nie znalazła się jednoznaczna i precyzyjna informacja o sile własnej piechoty. Głównodowodzący 8 Armią Gwardii gen. Wasilij Czujkow nie podjął tego zagadnienia w żadnej ze swoich książek⁸⁷. Podobnie jak dowódca 82 DSG gen. Gieorgij Chetagurow, który kwestię liczebności swojej dywizji pominął milczeniem.

Pierwszym polskim historykiem, który podał szacunkową liczbę piechoty radzieckiej, choć wyłącznie dywizji wchodzących w skład 29 Korpusu Strzeleckiego Gwardii był Zbigniew Szumowski⁸⁸. Opierając się na monograficznym szkicu byłego dowódcy 29 Korpusu Strzeleckiego Gwardii, Ananasija Sziemienkowa zatytułowanym *Padienije krieposti nad Wartoj*, który otrzymał do wglądu w postaci maszynopisu wynotował, że w dniu 24 stycznia 1945 roku w szykach bojowych dywizji 29 Korpusu Strzeleckiego Gwardii było po 6.500-7.000 żołnierzy w każdej z nich⁸⁹. Oznaczałoby to, że w samym tylko 29 Korpusie

W stosunku do stanów etatowych było to ok. 50%. W nawiasie podano stan etatowy: czołgów T-34 – 109 (206), czołgów IS-2 – 10 (21), dział samobieżnych SU-85 – 8 (16), SU-76 – 14 (21). (I. Driemow, *Forsirowanie r. Warta i okrużenije goroda Poznan'*, *op. cit.* oraz: *Organizacyja tankowych wojsk Krasnoj Armii*, *op. cit.*).

⁸⁷ W. I. Czujkow, *Koniec trzietniego riejcha*, Sowietskaja Rossija, Moskwa 1973 i W. I. Czujkow, *Ot Stalingrada do Bierlina*, *op. cit.*; Jedynie w czasopiśmie „Oktjabr” pisał, że ugrupowanie szturmowe składało się z czterdziestu ośmiu batalionów (Z. Szumowski, *op. cit.*, przyp. 92, s. 223).

⁸⁸ Z. Szumowski, *Przed decydującym szturmem. „Twierdza” Poznań na tle wyzwoleniczej operacji wiślańsko-odrzańskiej w styczniu 1945 r.* [w:] „Kronika Miasta Poznania” nr 1/1970, s. 38.

⁸⁹ Z. Szumowski, *Bitwa o Poznań 1945*, *op. cit.*, s. 9 (o maszynopisie Sziemienkowa) i s. 139 (dane dotyczące liczebności wojsk radzieckich w chwili podjęcia walk o Poznań).

Strzeleckim Gwardii znajdowało się przed rozpoczęciem bitwy o Poznań około 20 tysięcy żołnierzy (19.500-21.000)⁹⁰.

Do tej liczby należałoby zatem dodać siły 39 DSG z 28 Korpusu Strzeleckiego Gwardii, czyli kolejne 6.500-7.000 żołnierzy oraz żołnierzy z dwóch zwykłych dywizji z 91 Korpusu Strzeleckiego. Mowa tu oczywiście o 117 i 312 DS, które wedle słów gen. Szemienkowa miały być „słabo skompletowane”⁹¹. Nie wiedzieć czemu i na jakiej podstawie Okęcki i Szumowski uznali, że miały one zaledwie po dwa pułki, skoro już w publikacji Szemienkowa wymieniono udział wszystkich trzech pułków z 312 DS. Choć zatem etaty zwykłych dywizji liczbowo nie ustępowały etatom dywizji gwardyjskich, powinniśmy założyć, że 117 i 312 DS były słabsze liczebnie od dywizji 8 Armii Gwardii. Świadczyć o tym może wypowiedź Aleksandra Krajnowa, byłego dowódcy 1083 Pułku Strzeleckiego z 312 DS, który wspominał: „Musieliśmy brać pod uwagę, że od momentu przerwania silnie ufortyfikowanej obrony przeciwnika na przyczółku puławskim żołnierze naszego pułku przeszli w ciągu dwóch tygodni 350 km, tocząc nieprzerwanie ciężkie boje. Kompanie piechoty zostały zaś znacznie osłabione i liczyły zaledwie po 30-40 ludzi”⁹². Pomijając oczywistą nieprawdę, jakoby 312 DS po przełamaniu linii frontu prowadziła nieprzerwane dwutygodniowe walki, zwraca uwagę zaskakująco niska liczba żołnierzy w kompaniach strzeleckich. Etatowy stan kompanii strzeleckiej wynosił bowiem 144 ludzi czyli mniej więcej cztery razy więcej niż było ich w momencie dotarcia pułku pod Poznań⁹³. Tak niska liczebność nie wynikała zresztą ze strat, które pułk poniósł podczas walk na przyczółku

⁹⁰ W oficjalnej publikacji Szemienkowa (A. D. Szemienkow, *Szturm Citadeli*, *op. cit.*), która powstała na bazie maszynopisu *Padienije krieposti nad Wartoj*, nie umieszczono danych o liczebności dywizji strzeleckich wchodzących w skład 29 Korpusu Strzeleckiego Gwardii. Najwyraźniej więc informacja została oceniona. Prawdopodobnie uznano, że tego typu wzmianka mogłaby w złym świetle ukazać Armię Czerwoną i jej dowódców. Szumowski w kolejnych wydaniach/mutacjach swojej rozprawy doktorskiej również usunął tę istotną informację i zaczął pisać o udziale w szturmie Poznania „niespełna 20.000 piechurów” (Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 223), choć liczba ta odnosiła się tylko do żołnierzy trzech spośród sześciu dywizji zaangażowanych w boje o Poznań.

⁹¹ A. D. Szemienkow, *Szturm Citadeli*, *op. cit.*, s. 46.

⁹² A. Krajnow, H. Chłopin, *312. Smoleńska Dywizja Piechoty w walkach o Starołękę*, Wyd. Pomost, Poznań 2010, (tłum. z języka rosyjskiego Wawrzyniec Popiel-Machnicki), s. 13.

⁹³ Dywizja wg etatu № 05/40 liczyła: 11780 ludzi (w tym: 1135 oficerów, 3098 podoficerów i 7547 żołnierzy); każdy pułk miał liczyć 2725 ludzi, każdy batalion strzelecki 670 ludzi, a każda kompania strzelecka 144 ludzi (A. W. Isajew, *op. cit.*, s. 67).

puławskim⁹⁴. Prawdopodobnie przed rozpoczęciem Operacji Styczniowej nie udało się uzupełnić strat osobowych i skompletować etatów. Z drugiej strony trzeba pamiętać, że Krajnow wspomina wyłącznie o liczbie żołnierzy w kompaniach strzeleckich, podczas gdy dywizję strzelecką tworzył cały szereg innych jednostek, które nie były narażone na straty w takim stopniu jak kompanie strzeleckie⁹⁵. Przy takiej masie niewiadomych trudno jednoznacznie określić liczbę żołnierzy służących w dywizjach strzeleckich 91 Korpusu Strzeleckiego w momencie pojawienia się ich pod Poznaniem, ale musiała wynosić po kilka tysięcy w każdej z nich.

Warto również zwrócić uwagę na fakt, że w tym okresie w pobliżu Poznania znajdowały się okresowo dodatkowe oddziały piechoty, którymi w określonych okolicznościach mógł dysponować dowodzący wszystkimi siłami walczącymi o Poznań. I tak, do 27 stycznia w walkach brały udział wydzielone bataliony strzelców zmotoryzowanych (fizylierów) z 8 Korpusu Zmechanizowanego Gwardii, a 30 stycznia zaangażowano w bojach o miasto oddziały rozpoznawcze 154 Pułku Strzeleckiego NKWD⁹⁶.

Należy zatem stwierdzić, że skierowana do działań bojowych w Poznaniu radziecka piechota liczyła około 26.000-28.000 żołnierzy z dywizji wchodzących w skład 8 Armii

⁹⁴ Za drugą dekadę stycznia 1945 roku w 1083 Pułku Strzeleckim poległo zaledwie dwudziestu trzech podoficerów i żołnierzy, w 1079 Pułku Strzeleckim – dwudziestu dziewięciu, a 1081 Pułku Strzeleckim – szesnastu. (CAMO, f. 33, op. 11458, d. 125, *Doniesienije-Opis' imiennych spiskow biezwozwratnykh potier' sierzantskogo i riadowogo sostawa 312 strielkowej Smolenskoj Krasnoznamiennoj diwizii* [z 22.01.1945 r.]).

⁹⁵ W 1945 roku w skład dywizji strzeleckiej wchodziły: trzy pułki strzeleckie, pułk artylerii, samodzielny dywizjon artylerii przeciwpancernej, samodzielny batalion saperski, samodzielny batalion łączności, samodzielny batalion medyczno-sanitarny, samodzielna kompania zwiadu, samodzielna kompania samochodowa, samodzielna kompania zabezpieczenia chemicznego, Kasa Banku Polowego, Piekarnia Polowa, Dywizyjny Ambulans Weterynaryjny, Wojskowa Stacja Poczty Polowej, Oddział Kontrwywiadu oraz niekiedy kompania karna, którą w Poznaniu odnotowano tylko w dokumentach 312 DS, jako samodzielna armijna kompania karna.

⁹⁶ Z danych zawartych w meldunkach strat osobowych 154 Pułku Strzeleckiego NKWD wynika, że wszyscy polegli oficerowie pochodzili z jednostek zwiadu (w przypadku żołnierzy i podoficerów nie zaznaczono ich przynależności służbowej). Nie znamy liczebności pułku w czasie walk o Poznań, ale w momencie formowania 64 Dywizji Zbiorczej NKWD (16 października 1944 roku), 145 Pułk Strzelecki NKWD liczył 1093 żołnierzy i oficerów, natomiast 20 października ukompletowanie pułku wynosiło 1032 osób. Pułk składał się z trzech batalionów strzeleckich. („Meldunek do Ludowego Komisarza Spraw Wewnętrznych Związku Radzieckiego Ł. P. Berii o sformowaniu Zbiorczej Dywizji NKWD ZSRR” [w]: W. Roman, *op. cit.*, s. 3 oraz tamże tabela na s. 4).

Gwardii oraz dodatkowo kilka tysięcy żołnierzy z dwóch dywizji należących do 69 Armii. Na pewno więc łącznie było ich ponad trzydzieści tysięcy, a w szczytowym okresie (do 3 lutego) być może nawet 36 tysięcy⁹⁷.

Oczywiście, inaczej przedstawiała się sytuacja w chwili rozpoczęcia szturm na Cytadelę. Dywizje piechoty były przerzedzone w wyniku kilkutygodniowych walk ulicznych, część jednostek została skierowana w międzyczasie nad Odrę albo na Pomorze Zachodnie, w tym również oddziały artyleryjskie i pancerne. Wbrew powszechnie pokutującej opinii, opartej w głównej mierze na ustaleniach zaprezentowanych w publikacjach Stanisława Okęckiego i Zbigniewa Szumowskiego, którzy określali liczbę bezpośrednio zaangażowanych w walkach o Cytadelę żołnierzy rosyjskich na około 8.000-10.000 (ale bez jednostek wsparcia artyleryjskiego i pancernego, które liczyć miało kolejne siedem tysięcy)⁹⁸, oddziały szturmowe wyznaczone do bezpośredniego natarcia były zdecydowanie mniejsze: liczyły około czterech, maksymalnie pięciu tysięcy żołnierzy radzieckich.

Jak już ustaliliśmy w poprzednich podrozdziałach, w przededniu rozpoczęcia szturm Cytadeli, Rosjanie skoncentrowali wokół twierdzy następujące dywizje piechoty: 82 DSG, uszczuploną o jeden pułk strzelecki 74 DSG a także 27 DSG i 117 DS. Do bezpośredniego szturm wyznaczono początkowo pięć pułków strzeleckich z 82 i 74 DSG, natomiast pozostałe dwie dywizje strzeleckie miały blokować Cytadelę: 27 DSG od północy i północnego-zachodu, a 117 DS od wschodu i południowego wschodu. Jak jednak pokazała nieodległa przyszłość z obu tych jednostek naprędce kompletowano wydzielone oddziały do aktywnego uczestnictwa w szturmie twierdzy.

Wsparcia artyleryjskiego udzieliły szturmującym oddziałom: 1154 i 1191 Pułk Artylerii Lekkiej z 182 Brygady Artylerii Lekkiej, 184 Brygada Artylerii Haubic Wielkiej Mocy,

⁹⁷ Taką liczbę żołnierzy radzieckiej piechoty (36 tysięcy) podaje niemiecki weteran walk w Poznaniu i jednocześnie autor jedynej na ten temat niemieckiej monografii, Guenter Baumann. Jednak jego twierdzenie nie jest poparte żadną analizą, nie przedstawia również żadnego materiału źródłowego, który mógłby poprzeć to twierdzenie. Niemiec w dosyć trywialny sposób założył, że każda z sześciu rosyjskich dywizji strzeleckich liczyła po około 6 tysięcy żołnierzy i w rezultacie otrzymał powyższy wynik. (G. Baumann, *Poznań 45. Bastion nad Wartą*, Tom. I, wyd. Pomost, Poznań 2012, s. 55).

⁹⁸ Taką właśnie liczbę 8.000-10.000 żołnierzy przeznaczonych do bezpośredniego szturm Cytadeli zaproponował w swojej pracy Okęcki (S. Okęcki, *op. cit.*, s. 46), podczas gdy Szumowski ogólną liczbę zaangażowanych w szturm Cytadeli żołnierzy określił na mniej niż połowę spośród 16.800 ogółu żołnierzy. Reszta, jego zdaniem, zabezpieczała szturmującym „druzgocącą przewagę ognia broni ciężkiej” (Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 407).

dywizjon haubic ze 189 Brygady Artylerii Ciężkich Haubic oraz 125 i 155 Pułk Artylerii Armat z 41 Brygady Artylerii Armat. Ponadto od strony północnej Cytadelę ostrzeliwał dywizjon „katiusz” z 311 Pułku Moździerzy Gwardii, a od południa 122 Brygada Artylerii Haubic Wielkiej Mocy i 34 Samodzielny Dywizjon Artylerii Najcięższej Mocy z Rezerwy Naczelnego Dowództwa⁹⁹.

Specyfika walk o Cytadelę spowodowała, że dowództwo radzieckie wyznaczyło silne wsparcie inżynieryjno-saperskie oraz bardzo niewielkie siły pancerne. Atak piechurów wspierały: 7 Samodzielny Szturmowy Batalion Inżynieryjno-Saperski, 10 Samodzielny Szturmowy Batalion Inżynieryjno-Saperski, 41 Samodzielny Batalion Ręcznych Miotaczy Ognia oraz 516 Samodzielny Pułk Czołgów Miotaczy Ognia z 2 Szturmowej Brygady Inżynieryjno-Saperskiej oraz 261 Batalion Inżynieryjno-Saperski z 64 Brygady Inżynieryjno-Saperskiej i 19 Samodzielny Batalion Ręcznych Miotaczy Ognia. Wsparcie pancerne ograniczyło się natomiast do zaledwie kilku ciężkich dział samobieżnych z 394 Pułku Ciężkiej Artylerii Samobieżnej Gwardii.

Podstawową jednostką uderzeniową podczas walk o Cytadelę był oddział szturmowy powstały na bazie batalionu strzeleckiego (strzelcy, fizylierzy, artyleria przeciwpancerna i moździerze), wzmocnionego saperami, miotaczami ognia, oddziałem chemików, 76 mm działami pułkowymi i dywizyjnymi oraz czołgami-miotaczami ognia lub ciężkimi działami samobieżnymi. Na bazie każdego z pięciu pułków strzeleckich utworzono po dwa takie oddziały oraz trzeci w odwodzie, który składał się z batalionu piechoty o niepełnym składzie¹⁰⁰. Statystycznie każdy oddział szturmowy składał się z około trzystu żołnierzy, a oddział w odwodzie z około dwustu¹⁰¹. Biorąc zatem pod uwagę, że do szturmowania Cytadeli

⁹⁹ O wykorzystaniu podczas walk o Poznań najcięższych radzieckich 280 mm mortirów Br-5: G. S. Nadysiew, *op. cit.*, s. 225 i O. Je. Aszczeułow, *op. cit.*, s. 57.

¹⁰⁰ *Owładnienie 236-m gwardiejskim strzelkowym pułkiem jugo-zapadnoej czastju glawnogo forta «Cytadiela» krieposti Poznan' 18–23 fiewrala 1945 g.*, *op. cit.*, s. 189.

¹⁰¹ W dostępnej literaturze przedmiotu odnaleźć można precyzyjny wykaz przedstawiający skład dwóch spośród dziesięciu oddziałów szturmowych utworzonych na okoliczność zdobycia Cytadeli. Dotyczy on 1 i 2 Oddziału Szturmowego 236 Pułku Strzeleckiego Gwardii. Różnice liczbowe pomiędzy oboma oddziałami są niewielkie i przedstawiają się następująco (pierwsza liczba dotyczy 1. Oddziału Szturmowego, druga – 2. Oddziału Szturmowego): sztab i pluton łączności – 25/26 żołnierzy; trzy kompanie strzelców, kompania karabinów maszynowych i pluton fizylierów – 119/159 żołnierzy; kompania moździerzy – 21/20 żołnierzy; pluton artylerii przeciwpancernej – 17/14 artylerzystów; pluton miotaczy ognia – 35/34 żołnierzy; pluton saperski – 23/23 saperów; pluton chemiczny – 11/10 żołnierzy; oddział artylerii dywizyjnej i pułkowej 76 mm – 30/23

skierowano dziesięć oddziałów szturmowych i pięć oddziałów odwodowych, można założyć, że łącznie dawało to liczbę około czterech tysięcy żołnierzy wyznaczonych do bezpośrednich walk o Cytadelę.

Musimy jednak pamiętać, że okoliczności bojowe zmusiły stronę rosyjską do zmiany planów i wzmocnienia oddziałów szturmowych 82 i 74 DSG dodatkowymi siłami. 20 lutego włączono do walki oddziały szturmowe 27 DPG, które miały wspomóc lewoskrzydłowy 224 psg z 82 DSG. Była to tzw. dywizyjna grupa szturmowa gen. Duki. Dzień później aktywizowały się oddziały 27 DPG, które, niezależnie od zgrupowania gen. Duki, ciągle szturmującego rawelin 1, przystąpiły do opanowania szczątkowego przedpoła północnego frontu Cytadeli¹⁰². Również 20 lutego skierowano do walki prawoskrzydłową 117 DS oraz podjęto bezprecedensową w skali Polski decyzję zmobilizowania do walki około 2.000 poznaniaków. Z braku informacji źródłowych nie możemy podać po jakie siły sięgnięto 20 i 21 lutego (nie wliczając w to rzecz jasna Polaków).

artylerzystów, działa samobieżne ISU-152 – 8/4 żołnierzy; czołgi miotacze ognia – 8/4 czołgistów; łącznie 299/313 ludzi. (*Owładnienie 236-m gwardiejskim strzelkowym polkom jugo-zapadnoj czastju głównego forta «Cytadela» kriegosti Poznan' 18-23 fiewrala 1945 g.*, *op. cit.*, s. 189). Podobny potencjał prezentował jeden z oddziałów szturmowych 246 psg z 82 DSG. Porównując liczbę strzelców i fizylierów (bez żołnierzy kompani ręcznych karabinów maszynowych było ich 85, czyli o 14 mniej od 1 Oddziału Szturmowego 236 psg) oraz posiadane przez oddział uzbrojenie widać wyraźnie, że różnice pomiędzy oddziałami nie były duże (por. Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 370 i *Owładnienie 236-m gwardiejskim...*, tabela na s. 191 i 192). Można zatem przyjąć, że każdy oddział szturmowy liczył około 300 żołnierzy. Natomiast o liczbie żołnierzy w oddziałach odwodowych można wnioskować na podstawie liczby żołnierzy z batalionu strzeleckiego, którzy wchodzili w skład Oddziału Szturmowego (bez żołnierzy wsparcia). Było ich około 200.

¹⁰² Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 441 i 491. Na podstawie meldunków strat bezpowrotnych można wywnioskować, że byli to żołnierze 74 i 76 psg z 27 DSG. (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 706, *Doniesienije-Opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa po 27-j Gwardiejskoj Strielkowej Nowobugskoj Krasnoznamiennoj ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii* [z 13.04.1945 r.] oraz CAMO, f. 58, op. 18003, d. 210, *Doniesienije-Opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa po 27-j Gwardiejskoj Strielkowej Nowobugskoj Krasnoznamiennoj ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii* [z 26.02.1945 r.]).

3. AKTYWNOŚĆ BOJOWA JEDNOSTEK ARMII CZERWONEJ PODCZAS WALK O POZNAŃ

Po szczegółowej analizie źródeł archiwalnych, zwłaszcza raportów o bezpowrotnych stratach osobowych oraz porównaniu ich z relacjami radzieckich uczestników walk o Poznań, można na nowo zrekonstruować przebieg działań bojowych i zakwestionować niektóre z dotychczasowych ustaleń utrwalonych w literaturze przedmiotu¹. Dotyczy to zwłaszcza stopnia zaangażowania jednostek wojskowych w walkach o miasto oraz skali i natężenia prowadzonych działań bojowych.

3.1. OSKRZYDLENIE MIASTA

Pierwszym wielkim związkiem operacyjnym Armii Czerwonej, który pojawił się w okolicach Poznania z zadaniem zdobycia miasta była 1 Armia Pancerna Gwardii gen. Michaiła Katukowa. Składała się z dwóch korpusów, 8 Korpusu Zmechanizowanego Gwardii gen. Iwana Driemowa i 11 Korpusu Pancernego Gwardii płk. Amazaspa Babadżaniana. W pasie natarcia 8 Korpusu Zmechanizowanego Gwardii znajdował się Poznań, natomiast operujący na jego prawym skrzydle 11 Korpus Pancerny Gwardii dotarł do linii Warty nieco na północ od miasta. Kiedy czołowe jednostki 8 Korpusu

¹ Z prac polskich autorów poświęconych działaniom bojowym w Poznaniu można w zasadzie ograniczyć się do wspomnianych już wcześniej fundamentalnych książek Zbigniewa Szumowskiego: *Bitwa o Poznań 1945*, Wyd. Poznańskie, Poznań 1971 i będących jej rozwinięciem obu wydań *Bojów o Poznań 1945*, Wyd. Poznańskie, Poznań 1980 i 1985 oraz Stanisława Okęckiego, *Wyzwolenie Poznania 1945. Studium wojskowo-historyczne*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1975. Wszystkie pozostałe publikacje polskich autorów co najwyżej bezkrytycznie powielają zawarte u Szumowskiego informacje i nie wnoszą niczego nowego w kwestii naukowego poznania zaangażowania jednostek Armii Czerwonej w walkach o Poznań. W przypadku prac rosyjskich, mamy do czynienia z dość sporą liczbą opracowań. Mają one różną wartość naukową (zazwyczaj dość niską), ale zdarza się, że w niektórych z nich cytowane są oryginalne dokumenty archiwalne, co stanowi dużą pomoc w pracy badawczej.

Zmechanizowanego Gwardii zbliżyły się do Poznania, Driemow otrzymał rozkaz o bezzwłocznym zaatakowaniu miasta i jego zajęciu. Przyjął ten rozkaz niechętnie, zdając sobie sprawę, że jest to operacja ryzykowna, tym bardziej że nie posiadał żadnych informacji wywiadowczych o niemieckim potencjale wojskowym². Podobną opinię wyrażał dowódca całej armii pancernej gen. Katukow („*Poznan' była typicznej tankowej «duszegubkoj»*”).³, ale najprawdopodobniej liczone się z powtórzeniem scenariusza łódzkiego, czyli szybkiego zajęcia dużego miasta, w którym Niemcy nie będą stawiać większego oporu. Kiedy więc oddziały awangardowe 8 Korpusu Zmechanizowanego Gwardii (przede wszystkim z 19 BZmechG) dotarły 22 stycznia około godz. 14:00-15:00 na wschodnie przedpole Festung Posen „z marszu” przystąpiły do rozpoznania bojem. Wykazało ono, że Niemcy obsadzili już swoje pozycje na wschodnich przedmieściach Poznania i są przygotowani do obrony. Zrezygnowano więc tego dnia z poważniejszych działań i postanowiono czekać do przybycia sił głównych korpusu⁴. Tuż za nimi przemieszczały się trzy, z czterech brygad korpusu

² Dowódca 8 Korpusu Zmechanizowanego Gwardii wspominał, że wobec braku rozpoznania, decyzja o rozpoczęciu szturmie Poznania była niezwykle ryzykowna, ale skoro taki rozkaz został wydany przez naczelne dowództwo należało go wykonać. (I. F. Driemow, *Nastupała groźna bronnia*, Izd-wo politicheskoj literatury Ukrainy, Kijew 1981).

³ M. Je. Katukow, *Na ostrije głównego udara*, Wojenizdat, Moskwa 1974, s. 358.

⁴ Nieco inaczej przedstawił te wydarzenia były dowódca 8 Korpusu Zmechanizowanego Gwardii, gen. I. F. Driemow. Jego zdaniem tego dnia bataliony awangardowe korpusu przeprowadziły rozpoznanie bojem wschodniego przedpola Poznania i dwukrotnie zaatakowały pozycje niemieckie. Jednak, celny ostrzał Niemców zatarasował im drogę i oddziały radzieckie, ponosząc poważne straty za każdym razem musiały się wycofywać (I. F. Driemow, *op. cit.*). Z kolei wg Diemidowa, ryzykowną decyzję zdobycia twierdzy z marszu, zanim do Poznania podejść główne siły korpusu, podjął dowodzący awangardową 1 brygadą pancerną gwardii pułkownik Tiemnik. Najpierw wydzielił kilka grup zwiadowczych wzmocnionych czołgami, transporterami i plutonem motocyklistów oraz baterią SU-57 rozkazując im rozpoznać wschodnie rubieże miasta, a potem, około godziny 15:00 przeprowadził siłami swojej brygady natarcie (P. M. Diemidow, *Na służbie u boga wojny*, Jauza, Eksmo, Moskwa 2007, s. 251). Obie relacje wydają się przesadzone, zwłaszcza odnośnie do skali walk. Straty poniesione tego dnia wykazują niewielkie zaangażowanie sił korpusu w tym rejonie. Poległo wówczas tylko trzech żołnierzy z 19 BZmechG i dwóch z kompanii samochodowej 358 paplotg. (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 284, *Spisok biezwozwratnych potier' sierzantskogo i riadowego sostawa 19 Gwardiejskoj Miechanizirowannoj Krasnoznamiennoj Ordiena Bogdana Chmielnickogo brigady* [za okres od 15.01. do 6.02.1945 r.]). Nie ma również dowodów, że 1 BPancG wzięła udział w bezpośrednich walkach o Poznań. Wskazują na to raporty strat bezpowrotnych, z których wynika, że w tych dniach brygada była zaangażowana w walkach na wschód od Poznania. Z kolei w oficjalnym opracowaniu przedstawiającym działania bojowe 1 BPancG w czasie II wojny światowej napisano, że 22 stycznia 1 BPancG „dotarła w rejon Główna na wschodnich przedmieściach

Driemowa: w Ziełińcu, na zachód o jeziora Swarzędzkiego skoncentrowała się 19 Brygada Zmechanizowana Gwardii, w Swarzędzu 1 Brygada Pancerna Gwardii, a w Zalasewie 21 Brygada Zmechanizowana Gwardii. Natomiast 20 Brygada Zmechanizowana Gwardii dotarła do Tulc, skąd miała kontynuować natarcie w kierunku południowo-zachodnim, aby sforsować Wartę i oskrzydlić Poznań⁵.

Już pod wieczór 22 stycznia wydzielony 1 Batalion Strzelców Zmotoryzowanych pod dowództwem mjr. Aleksieja Kunina dotarł do rzeki w okolicach Czapur i zajął przyczółek na jej lewym, zachodnim brzegu⁶. Zajęcie przyczółka na zachodnim brzegu Warty nie sprawiło większej trudności, bowiem Niemcy nie wykazali znaczącej inicjatywy⁷. Broniąca tego

Poznania. Nie wzięwszy udziału w walkach o Poznań, brygada obeszła tę twierdzę (...) sforsowała trzeci raz rzekę Wartę i 26 stycznia dotarła nad polsko-niemiecką granicę”. (A. M. Szyszkow, *Ot Moskwy do Bierlina. Bojowej put' 1-j gwardiejskiej Czortkowskiej dwaždy ordiena Lenina Krasnoznamiennoj ordienow Suworowa, Kutuzowa i Bogdana Chmielnickogo tankowej brigady*, Komitet po telekommunikacyjam i sriedstwam massowej informacyi goroda Moskwy, Moskwa 2005 [online] http://ta-1g.narod.ru/mem/shishkov/shish_5.html [dostęp: 17.04.2013]). Co znamienne, w rękopisie przechowywanym obecnie w Muzeum 1 Armii Pancernej Gwardii w Smoleńsku, zapisano, że 22 stycznia przeprowadzono atak na Poznań z marszu, ale się nie powiódł. Brak obszerniejszego opisu tych wydarzeń wskazuje, że nie doszło wówczas do jakichś dramatyczniejszych i godnych odnotowania działań bojowych (I. Driemow, *Forsirowanie r. Warta i okrużenije goroda Poznan'*, *op. cit.* i I. Driemow, *Wychod 8-go Gwardiejskiego Miechanizirowanogo Korpusa w rajon Poznan'*, tamże).

⁵ Całkowicie nierealny plan zakładał, że do godz. 20:00 następnego dnia (tj. 23 stycznia) Poznań będzie zdobyty siłami wyłącznie trzech brygad 8 Korpusu Zmechanizowanego Gwardii. A zatem: 19 BZmechG miała zająć Koziegłowy, sforsować Wartę i wyjść w rejonie Sołacza i Winiar; 1 BPancG oraz 21 BZmechG miały przedostać się w rejon przeprawy pod Czapurami i wyjść na lewy brzeg rzeki. Potem 1 BPancG z rejonu Bocianowa i Żabikowa miała uderzyć na Wildę, a 21 BZmechG z Plewisk i Kotowa, miała nacierać w kierunku południowo-zachodnich dzielnic Poznania. (I. Driemow, *Forsirowanie r. Warta i okrużenije goroda Poznan'*, *op. cit.*).

⁶ A. Ch., Babadżanian, N. K. Popiel, M. A. Szalin, I. M. Krawczenko, *op. cit.*

⁷ Opracowania podają różne wersje wydarzeń: Zbigniew Szumowski pisze o zniesieniu przez żołnierzy radzieckich niewielkiego oddziału niemieckiego (Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 164), natomiast Przemysław Maćkowiak, opierając się na opracowaniu G. Baumanna twierdzi, że Niemcy w ogóle nie stawiali oporu (P. Maćkowiak, *Ostatni pociąg ewakuacyjny*, w: „Kronika Wielkopolski” nr 1 (113)/2005, s. 35); także szczegółowa rekonstrukcja wydarzeń związanych z zajęciem przez żołnierzy radzieckich przyczółka w Kątniku i zatrzymania pociągu ewakuacyjnego podążającego z Poznania do Wrocławia. Zupełnie fantastyczną wersję tych wydarzeń przedstawił gen. Popiel, który w swoich wspomnieniach pisał o czternastu atakach odpartych przez batalion Kunina przeprowadzonych przez resztki Dywizji Grenadierów Pancernych „Brandenburg” (N. K. Popiel, *Wpieriedi — Bierlin!*, Terra Fantastica, Moskwa, Astrachań, Sant Peterburg, 2001, s. 207).

odcinka (Abschnitt Warthe) 3. kompania (tłumaczy) z batalionu Luftwaffe pułkownika Fritza Rogalskiego właściwie bez walki oddała pola nacierającym gwardzistom.

23 stycznia o 7:30 rano miał miejsce, jak pisze Szumowski „po półgodzinnym przygotowaniu artyleryjskim”⁸, frontalny atak na wschodnią część Poznania. Trzy brygady znowu miały utknąć na przedpolu pasa fortów i o godz. 10:00 Driemow przerwał natarcie. Jednak analiza działań 8 Korpusu Zmechanizowanego Gwardii w dniu 23 stycznia wykazuje bardzo małą aktywność bojową brygad. Tego dnia na prawym brzegu Warty poległo zaledwie 5 żołnierzy z 19 BZmechG, których pochowano na Główniej i prawdopodobnie 1 żołnierz z 1 BPancG⁹. Wydaje się, że Rosjanie nie mieli wcale zamiaru atakować miasta czołgami, zdając sobie sprawę z bezsensu takich poczynań. W związku z tym przeprowadzili niewielki rekonesans siłami batalionu strzelców zmotoryzowanych, który potwierdził, że do likwidacji niemieckiego garnizonu Poznania należy użyć sił ogólnowojskowych. W południe Katukow przesłał do dowództwa Frontu meldunek o niepowodzeniu porannego ataku sił głównych 8 Korpusu Zmechanizowanego Gwardii, a wówczas zdecydowano o zmianie koncepcji zdobycia miasta. Katukow został zwolniony z obowiązku samodzielnego zdobywania miasta i rozpoczął siłami obu swoich korpusów operację oskrzydlenia Festung Posen. 11 Korpus Pancerny Gwardii po całonocnych próbach przeprawienia się na lewy brzeg Warty, dopiero wieczorem zdołał wywalczyć przyczółek w okolicach Różanego Młyna. Do następnego dnia przerzucono tam cztery bataliony strzelców zmotoryzowanych oraz sześć baterii armat przeciwpancernych i trzy baterie moździerzy. Nie udało się natomiast przetransportować czołgów i ciężkiej artylerii, która pozostała na wschodnim brzegu rzeki. Dowództwo nad lewobrzeżnymi siłami objął ppłk. Wasilij Leńskij i od jego nazwiska zaczęto je nazywać Grupą Leńskiego. Równoległe do działań na północnych rubieżach Poznania pomyślnie rozwijała się operacja oskrzydłająca w obszarze działania 8 Korpusu Zmechanizowanego

⁸ Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 165.

⁹ Odnośnie strat poniesionych podczas działań bojowych 19 BZmechG: CAMO, f. 58, op. 18003, d. 231, *Spisok biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa 19 Gwardiejskoj Miechanizirowannoj Krasnoznamiennoj Ordiena Bogdana Chmielnickogo brigady* [za okres od 14.01. do 8.02.1945 r.] i CAMO, f. 58, op. 18003, d. 284, *Spisok biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa 19 Gwardiejskoj Miechanizirowannoj Krasnoznamiennoj Ordiena Bogdana Chmielnickogo brigady* [za okres od 15.01. do 6.02.1945 r.]. Aktywność 1 BPancG: CAMO, f. 58, op. 18003, d. 204, *Doniesienije-opis' biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa 1 Gwardiejskoj Tankowej Cziertkowskoj Ordiena Lenina Krasnoznamiennoj Ordiena Suworowa Ordiena Bogdana Chmielnickogo brigady* [z 14.02.1945 r.].

Gwardii. Dwie z jej brygad zostały zaangażowane do opanowania południowego i zachodniego przedpoła Poznania. 20 BZmechG, która jako pierwsza przeprawiła się na lewy brzeg Warty pod Czapurami, zajęła się poszerzaniem przyczółka i zapewnieniem mu osłony. Z kolei 21 BZmechG wieczorem 23 stycznia opanowała lotnisko na Ławicy w zachodnim Poznaniu¹⁰, a następnego dnia – sądząc po pochówkach żołnierzy z tej brygady – obsadziła rubież ciągnącą się od Żabikowa aż po Edwardowo. Tym samym 1 Armia Pancerna Gwardii zakończyła operację oskrzydlenia Poznania¹¹.

24 stycznia w walkach o Poznań wzięły udział przede wszystkim dwie brygady. W dniu przybycia oddziałów 8 Armii Gwardii, na wschodnim przedpołu Festung Posen operowały już oddziały i pododdziały 19 Brygady Zmechanizowanej Gwardii. Była to wydzielona grupa składająca się z jednego batalionu strzelców zmotoryzowanych wspieranych czołgami 67 Pułku Pancernego Gwardii.

Tego dnia największym zaangażowaniem bojowym wykazały się 19 i 21 BZmechG. Pierwsza z nich atakowała z okolic Koziegłów pozycje niemieckie nacierając w stronę strzelnicy wojskowej na prawym brzegu Warty (strzelcy zmotoryzowani wsparci czołgami 67 pczg), natomiast część sił (strzelcy zmotoryzowani) po przeprawieniu się na lewy brzeg rzeki w pobliżu Naramowic, walczyli o utrzymanie i poszerzenie tamtejszego przyczółka. Drugim poważnym miejscem walk był odcinek zachodni (Ławica, Przeźmierowo,

¹⁰ Szumowski (a za nim wszyscy pozostali autorzy) myli się twierdząc, że lotnisko na Ławicy zostało zdobyte przez wydzielony oddział z 20 Brygady Zmechanizowanej Gwardii, pod dowództwem mjr. Iwana Mironowa (Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 182-183). Otóż major Iwan Mironowicz był zastępcą dowódcy 21 Brygady Zmechanizowanej Gwardii i raczej mało prawdopodobne, aby objął on dowodzenie nad oddziałem żołnierzy wywodzących się z innej brygady. Ponadto udział 21 Brygady Zmechanizowanej Gwardii w zdobyciu lotniska na Ławicy potwierdzają bez żadnej wątpliwości raporty strat bezpowrotnych. 23 stycznia odnotowano na Ławicy poległych wyłącznie z kompanii zwiadu oraz kompanii artylerii przeciwpancernej, które wchodziły w skład 21 BZmechG. (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 199, *Doniesienije-opis' biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowego sostawa* [21 Gwardiejskiej Miechanizirowannoj Jarosławskiej Krasnoznamiennej ordiena Bogdana Chmielnickogo brigady z 7.02.1945 r.]). Prawdopodobnie w akcji wzięli również udział żołnierze rozpoznania z 8 Samodzielnego Batalionu Motocyklowego Gwardii pod dowództwem lejtn. Aleksandra Jakowlewicza Barsukowa (A. M. Sobolew, *Razwiedka bojem. Zapiski wojskowego razwiedczika*, Moskowskij raboczij, Moskwa 1975, s. 180). Co ciekawe, w tej publikacji w ogóle nie wspomina się o udziale w walkach o Ławicę pododdziałów z 20 lub 21 BZmechG, całą zasługę zdobycia lotniska przypisując oddziałowi Barsukowa z 8 Samodzielnego Batalionu Motocyklowego Gwardii.

¹¹ I. Driemow, *Forsirowanie r. Warta i okrużenije goroda Poznan'*, *op. cit.* k. 26.

Krzyżowniki) gdzie działała 21 BZmechG ze swoim 69 Pułkiem Pancernym Gwardii. Niestety, brak jakichkolwiek szczegółów na ten temat¹². Brak powodzenia w natarciu spowodował, że tego dnia podjęto decyzję o nie angażowaniu czołgów w walkach o Poznań i przekazaniu inicjatywy 8 Armii Gwardii. Do tymczasowej dyspozycji Czujkowa pozostawiono bataliony strzeleckie 19 BZmechG, które aktywnie miały blokować swój odcinek w Kozichgłowach i oskrzydlać, z innymi batalionami strzeleckimi z tzw. Grupy Leńskiego, północy Poznań, natomiast 20 BZmechG miała blokować zachodnie i południowe rubieże miasta. Tymczasem 1 BPancG i 20 BZmechG właściwie ominęły Poznań i bardzo szybko skierowały się na zachód.

Początkowo siły te zajmowały się blokadą północno-wschodniego odcinka niemieckiej obrony (od Antoninka po Wartę na wysokości Koziegłów), a od 25 stycznia próbowały przede wszystkim przełamać pozycje nieprzyjacielskie na wysokości strzelnicy wojskowej w lasku Schiesstandwaeldchen, pomiędzy Fortem IV Hake a brzegiem Warty (między dzisiejszymi ulicami Gdyńską a Chemiczną).

Nocą z 24 na 25 stycznia dowódcy obu korpusów otrzymali rozkazy dotyczące dalszych działań. Pozostawiwszy siły wydzielone do blokowania Poznania, 8 Korpus Zmechanizowany Gwardii miał nacierać w kierunku Stęszewa i Chobienic, aby stamtąd przełamywać się w stronę Babimostu i Świebodzina, natomiast 11 Korpus Pancerny Gwardii miał skierować się w stronę Buku i Pniew, a stamtąd przebijać się w kierunku Trzciela, Międzyrzecza i Międzychodu¹³.

Na podstawie analizy ruchów i miejsc dyslokacji 1 Armii Pancernej Gwardii oraz porównania ich z miejscami pochówków poległych żołnierzy, można odtworzyć rozlokowanie poszczególnych jednostek armii Katukowa, które okrążyły Poznań.

Północo-wschodni odcinek frontu rozciągający się od Antonina po Koziegłowy blokował jeden batalion strzelców zmotoryzowanych (dwa pozostałe znajdowały się na lewym brzegu Warty w ramach Grupy Leńskiego) oraz 67 Pułk Pancerny Gwardii

¹² 24 stycznia dowódca 1 Armii Pancernej Gwardii zdecydował, że 21 BZmechG wyznaczona zostanie do stworzenia kordonu oskrzydlenia miasta od strony zachodniej i południowej, a nie południowo-zachodniej, jak pisał Zbigniew Szumowski (Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 204). Natomiast 41 Brygada Artylerii Przeciwpancernej (a nie „brygada artylerii pancernej”, jak pisał Szumowski), zajęła stanowiska bojowe na rubieży Marlewa, Lubonia i Żabikowa, celem osłony przeprawy czapurskiej.

¹³ Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 204.

z 19 BZmechG. Jednostka pancerna została jednak bardzo szybko, bo już nocą z 24 na 25 stycznia skierowana na przeprawę czapurską i dalej do Stęszewa.

Południowo-wschodnie obrzeża Poznania pozostawiono pod kontrolą 1 Batalionu Strzelców Zmotoryzowanych z 21 BZmechG, który wzmocniono „oddziałem czołgów” z 1 BPancG oraz działami przeciwpancernymi armijnej 41 Brygady Artylerii Przeciwpancernej. Ta ostatnia jednostka osłaniała rubież od Marlewa, poprzez Czapury, do południowego skraju Lubonia i Żabikowa¹⁴.

Południowo-zachodnie przedpole Festung Posen oskrzydlała 21 Brygada Zmechanizowana Gwardii (bez jednego batalionu strzeleckiego, pozostawionego na prawym brzegu Warty). 24 stycznia oddziały tej brygady były rozciągnięte na linii: Luboń – Bocianowo – południowe przedmieście Żabikowa – Plewiska – Skórzewo i Ławica¹⁵. Przynajmniej od 25 stycznia (bo od tego dnia odnotowane są straty w poległych żołnierzach) 69 Pułk Pancerny Gwardii wchodzący w skład 21 BZmechG zajmował stanowiska w Krzyżownikach i Przeźmierowie.

Ostatni, północny odcinek blokady, zaczynający się od Warty, w Naramowicach osłaniała Grupa Leńskiego, w której skład wchodziły trzy bataliony strzelców zmotoryzowanych z 11 Korpusu Pancernego Gwardii (po jednym batalionie z 27 Brygady Strzelców Zmotoryzowanych Gwardii oraz z 40 i 45 Brygady Pancernej Gwardii) oraz dwa bataliony strzelców zmotoryzowanych z 19 Brygady Zmechanizowanej Gwardii¹⁶. Analizując straty poniesione przez owe jednostki, można jednak założyć, że do bezpośredniej blokady wyznaczone zostały wyłącznie trzy bataliony: jeden z 27 BSZmotG i dwa z 19 BZmechG¹⁷.

¹⁴ I. Driemow, *Forsировanie r. Warta i okruženije goroda Poznan'*, *op. cit.* Z kolei Szumowski, zamiast 41 BAPPanc. wymienia 353 Pułk Artylerii Samobieżnej ze składu 8 Korpusu Zmechanizowanego Gwardii, który u tego autora występuje pod nazwą „pułku lekkiej artylerii pancernej” (Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 204).

¹⁵ Tak można wywnioskować z opisu działań oskrzydających Poznań oddziałów 1 Armii Pancernej Gwardii. Skoro do blokady południowo-zachodniej części Poznania wydzielono wyłącznie 21 BZmechG, a pozostałym brygadam rozkazano nacierać w stronę Odry, to lewobrzeżny odcinek frontu 8 Korpusu Zmechanizowanego Gwardii odnosi się tak naprawdę do obszaru zajmowanego przez 21 BZmechG (I. Driemow, *Forsировanie r. Warta i okruženije goroda Poznan'*, *op. cit.*).

¹⁶ Por. Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 185, który twierdzi, że w Grupie Leńskiego był tylko jeden batalion z 19 BZmechG.

¹⁷ CAMO, f. 58, op. 18003, d. 192, *Doniesienije-opis' biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa po 27 Gw. Motostrielkowej Czernowickoj Krasnoznamennoj Ordiena Bogdana Chmielnickogo*

Tymczasem bataliony strzeleckie z 40 i 45 BPancG, jak się wydaje, skierowane zostały już wieczorem 25 stycznia przez Złotniki, Kiekrz, Tarnowo Podgórne i Podrzewie w stronę Pniew i Śliwna, gdzie przyłączyły się do swoich macierzystych brygad¹⁸.

Nie jest to jednak obraz kompletny. W oskrzydleniu Poznania, o czym nie wspominają żadne opracowania, wzięły również udział jednostki pancerne 69 Armii. Jej siły szybkie dotarły w okolice Poznania już 24 stycznia 1945 roku¹⁹. I nadspodziewanie szybko, bo jeszcze tego samego dnia zostały przerzucone, przynajmniej część z nich, przez Wartę na lewy brzeg rzeki. Dowodzi tego zapis o śmierci i pochówku w Skórzewie szefa sztabu 12 Brygady Artylerii Samobieżnej, mjr. Wasilija Lieontijewicza Woronkowa²⁰. 12 Brygada Artylerii Samobieżnej, sądząc po umiejscowieniu kolejnych pochówków w Skórzewie i Poznaniu, najprawdopodobniej blokowała miasto pomiędzy Junikowem a Ławicą, a więc w obszarze kontrolowanym przez bataliony strzeleckie 21 BZmechG. Druga z brygad wchodzących w skład grupy szybkiej 69 Armii: 68 Brygada Pancerna, przynajmniej od 25

brigady [z 7.02.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 204, Spisok biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowogo sostawa 19 Gwardiejskiej Miechanizirowannoj Krasnoznamiennoj Ordiena Bogdana Chmielnickogo brigady [za okres od 15.01. do 5.02.1945 r.] i CAMO, f. 58, op. 18003, d. 284, Spisok biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowogo sostawa 19 Gwardiejskiej Miechanizirowannoj Krasnoznamiennoj Ordiena Bogdana Chmielnickogo brigady [za okres od 15.01. do 6.02.1945 r.].

¹⁸ Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 205. Co prawda Szumowski pisze, że „grupa ppłk. Leńskiego, która po przekazaniu wieczorem 25 stycznia blokady północnego przedpoła Poznania przednim oddziałom 28 korpusu armijnego gen. Ryżkowa, dokonała (...) śmiałego zagonu (...) przecinając linie komunikacyjne z Poznania na zachód”, ale nie odnosi się to z pewnością do batalionów z 27 BSZmotG i 19 BZmechG, ponieważ straty tych jednostek odnotowywano w Poznaniu i Piątkowie aż do 27 stycznia. (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 192, *Doniesienije-opis' biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowogo sostawa po 27 Gw. Motostrielkowej Czernowickoj Krasnoznamiennoj Ordiena Bogdana Chmielnickogo brigady [z 7.02.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 204, Spisok biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowogo sostawa 19 Gwardiejskiej Miechanizirowannoj Krasnoznamiennoj Ordiena Bogdana Chmielnickogo brigady [za okres od 15.01. do 5.02.1945 r.] i CAMO, f. 58, op. 18003, d. 284, Spisok biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowogo sostawa 19 Gwardiejskiej Miechanizirowannoj Krasnoznamiennoj Ordiena Bogdana Chmielnickogo brigady [za okres od 15.01. do 6.02.1945 r.]. Ponadto, batalion 19 BZmechG nie kierowałby się do miejsca ześrodkowania 11 Korpusu Pancernego Gwardii, ponieważ jego brygada należała do 8 Korpusu Zmechanizowanego Gwardii i znajdowała się w tym czasie w okolicach Grodziska i Nowego Tomysła.*

¹⁹ W. A. Runow, *op. cit.*

²⁰ CAMO, f. 33, op. 11458, d. 453, *Imiennoj spisok biezwozwratnych potier' [oficerskiego] sostawa 12 samochodnoj artillerijskiej Krasnoznamiennoj brigady za pieriod s 20 janwarja po 31 janwarja 1945 g.*

stycznia zajmowała stanowiska gdzieś w okolicach Woli lub Krzyżownik. Być może nawet uczestniczyła w natarciu ulicą Dąbrowskiego (a na pewno blokowała tę strategiczną szosę prowadzącą z Poznania do Berlina). Obie jednostki przebywały w tym rejonie dość krótko: 68 BPanc przynajmniej do 27 stycznia, natomiast 12 BAS – do 30 stycznia²¹.

3.2. UGRUPOWANIE BOJOWE W PRAWOBRZEŻNYM POZNANIU

W okresie od 23 stycznia (tj. od momentu dotarcia na wschodnie przedpole twierdzy pierwszego oddziału 29 Korpusu Strzeleckiego Gwardii) do końca stycznia sytuacja w tej części frontu była bardzo dynamiczna i zmienna. Co rusz przybywały nowe jednostki wojskowe, które próbowały rozpoznać pozycje obronne nieprzyjaciela lub wręcz atakowały Poznań z marszu. W tym czasie dowództwo radzieckie kilkakrotnie przegrupowywało swoje oddziały znajdujące się na wschodnim brzegu Warty, kierując większość z nich na lewy brzeg rzeki. Ostatecznie 30 stycznia postanowiono, że w tej części miasta pozostaną zaledwie cztery pułki strzeleckie (cała 117 DS) i 1083 ps z 312 DS. Później do tego zgrupowania dołączyły dwa pozostałe pułki piechoty 312 DS, ale zdecydowanie natężenie walk w lutym było mniejsze niż w styczniu. Wyraźnie odzwierciedlają to straty w poległych: w ciągu dziewięciu dni stycznia zginęło 746 czerwonoarmistów (średnie dobowe straty: 82 poległych), a przez szesnaście dni lutego 477 żołnierzy Armii Czerwonej (średnio dziennie: 30 poległych).

Już 23 stycznia na wschodnich przedmieściach Poznania pojawiły się pierwsze oddziały 8 Armii Gwardii. Były to dwa bataliony strzeleckie należące do 244 Pułku Strzeleckiego Gwardii z 82 Dywizji Strzeleckiej Gwardii, które z marszu przystąpiły do rozpoznania bojem pozycji niemieckich²².

²¹ CAMO, f. 33, op. 11458, d. 453, *op. cit.*, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 257, *Imiennej spisok biezwozwratnych potier' sierzantskogo i riadowogo sostawa 68 otdielnoj tankowej Kalinkowiczskoj Krasnoznamiennej brigady za period s 25.01.45 g. po 20.02.1945 g.*

²² O obecności na przedpolu Festung Posen w dniu 23 stycznia oddziałów 8 Armii Gwardii, a tym bardziej o ich udziale w walkach nie wspominają żadne opracowania. Zarówno Chietagurow (G.I. Chietagurow, *op. cit.*, s. 170), jak i Szumowski (Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 187) błędnie określili datę przybycia pierwszych oddziałów 8 Armii Gwardii i rozpoczęcia walk na 24 stycznia („Dnia 24 stycznia po południu dotarły pod Poznań i podjęły atak w wschodni front twierdzy czołowe oddziały 29 korpusu armijnego gen. Afanasija Szemienkowa”,

W dniu przybycia oddziałów 8 Armii Gwardii, na wschodnim przedpolu Festung Posen operowały już oddziały i pododdziały 19 Brygady Zmechanizowanej Gwardii. Była to wydzielona grupa składająca się z jednego batalionu strzelców zmotoryzowanych wspieranych czołgami 67 Pułku Pancernego Gwardii (o aktywności bojowej jednostek wchodzących w skład 1 Armii Pancerniej Gwardii mowa w poprzednim podrozdziale).

24 stycznia dotarły do nich siły główne 82 DSG. Dywizja rozwinęła się w pasie natarcia od ulicy Warszawskiej aż po linię kolejową biegnącą z Poznania w kierunku Gniezna. Na prawym skrzydle, od Bogucina (niem. Hammer), wzdłuż linii kolejowej nacierać miał 246 psg, natomiast na lewo od niego, wzdłuż ulicy Warszawskiej 244 psg. Jak można wnioskować na podstawie miejsc pochówków organizowanych przez 244 psg, ulica Warszawska stanowiła południową granicę pasa natarcia tego pułku, jak również całej 82 DSG²³. Gen. Szemienkow, dowodzący 29 Korpusem Strzeleckim Gwardii podjął wówczas

Szumowski, tamże). Jeszcze bardziej zagmatwane wydaje się datowanie Okęckiego, który pod datą 23 stycznia umieścił, w oparciu chyba o relację Szemienkowa, informację o rozbiciu tego dnia dwóch batalionów niemieckich przez czołowe oddziały 82 DSG i walkach o lotnisko w Kobylnicy („na wschód od m. Główna”).

Por.: S. Okęcki, *op. cit.*, s. 55 oraz A. D. Szemienkow, *op. cit.*, s. 14. Tych rewelacji nie potwierdził w swoich wspomnieniach dowódca 82 DSG, który nie wspominał o zniszczeniu dwóch batalionów w tym czasie, a lotnisko w Kobylnicy zostało zdobyte dopiero nocą 28/29 stycznia (Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 187, przyp. 76).

²³ Zgodnie z informacjami zawartymi w opracowaniu Szumowskiego, 244 psg był prawoskrzydłowym dla pozostałych pułków 82 DSG (*Ibid.*, s. 289). Zgadzałoby się to z danymi znajdującymi się na schemacie zamieszczonym w opracowaniu Chietagurowa, z którego wynika że 244 psg przed szturmem Poznania zajmował pozycje na północ od drogi warszawskiej, podczas gdy 246 na południe od tej szosy (G.I. Chietagurow, *op. cit.*, s. 171). Co ciekawe, w obu tych przypadkach nie wspomina się o lokalizacji i aktywności 242 psg, choć faktycznie przejął on od 28 stycznia inicjatywę bojową. Szumowski konsekwentnie informuje, że 244 psg złamał 28 stycznia niemiecki opór w Janikowie, natomiast 246 psg w rejonie Zielińca i pobliskiego Głównieńca. Analiza pochówków 82 DSG z tego okresu walk pozwala zakwestionować przebieg wydarzeń zaprezentowany przez Szumowskiego. Przede wszystkim na prawym skrzydle natarcia 82 DSG, w Bogucinie (niem. Hammer) leżącym na północ od linii kolejowej biegnącej w kierunku Gniezna, w pobliżu Janikowa, swoje pochówki zorganizował 246 psg, a swoich oficerów pochowano właśnie w samym Janikowie. Tymczasem wszystkie pochówki żołnierskie 244 psg zlokalizowano w położonym na południe od tych miejscowości Antoninku, a groby oficerskie urządzono w Głównej. Trzeci z pułków – 242 psg, który wkroczył do akcji 28 stycznia i zastąpił 246 psg, również zaczął organizować pochówki na północno-wschodnich rubieżach Poznania, od tego dnia w Koziegłowach, a od 29 stycznia w Głównej. Wynika z tego niezbiecie, że 246 psg walczył na prawym skrzydle o Janikowo, 244 psg działał na kierunku Os. Warszawskie – Główna, natomiast 242 psg, który przystąpił do walk dopiero 28 stycznia, skierowany został na Główną i dalej do Kozichgłów. (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 233, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa*

decyzję o bezzwłocznym zaatakowaniu prawobrzeżnego Poznania w kilku miejscach równocześnie. Główne uderzenie w tej części miasta wykonać miały dwa pułki strzeleckie 82 DSG. Od strony Bogucina nacierał 246 psg, a od strony Antoninka, na północ od ulicy Warszawskiej – 244 psg. Natarcie, które rozpoczęto bez głębszego rozpoznania i należytego wsparcia artyleryjskiego, a w dodatku tak skromnymi siłami, nie mogło się powieść. Po jego odparciu Szemienkow zaplanował główne uderzenie na wschodnie przedpole Poznania na następny dzień.

Tymczasem pozycje na lewym skrzydle 82 DSG zajmowała 74 DSG. Trudno dokładnie powiedzieć, kiedy ten związek taktyczny osiągnął południowo-wschodnie rubieże Poznania, być może również 23 stycznia, ale do nawiązania kontaktu bojowego z wrogiem doszło dopiero następnego dnia. 226 psg wchodzący w skład 74 DSG zajął pozycje naprzeciwko Kobylegopola²⁴. Z kolei 236 psg posuwał się wzdłuż Starołęki, częścią swoich oddziałów sforsował Wartę i już 24 stycznia atakował Niemców na lewym brzegu rzeki w Luboniu²⁵. W tym czasie trzeci z pułków strzeleckich należących do 74 Dywizji

czastiej 82 Gwardiejskiej strielkowej Zaporozskiej ordiena „Bogdana Chmielnickogo” diwizii [z 4.02.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 233, Doniesienije-opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa czastiej 82 Gwardiejskiej strielkowej Zaporozskiej ordiena „Bogdana Chmielnickogo” diwizii [z 5.03.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 261, Doniesienije-opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa czastiej 82 Gwardiejskiej strielkowej Zaporozskiej ordiena „Bogdana Chmielnickogo” diwizii [z 15.02.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 433, Doniesienije-opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa czastiej 82 Gwardiejskiej strielkowej Zaporozskiej ordiena „Bogdana Chmielnickogo” diwizii [z 8.03.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 322, Doniesienije-opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa czastiej 82 Gwardiejskiej strielkowej Zaporozskiej ordiena „Bogdana Chmielnickogo” diwizii [z 13.03.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 566, Doniesienije-opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa czastiej 82 Gwardiejskiej strielkowej Zaporozskiej ordiena „Bogdana Chmielnickogo” diwizii [z 24.03.1945 r.] i CAMO, f. 58, op. 18003, d. 608, Doniesienije-opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa czastiej 82 Gwardiejskiej strielkowej Zaporozskiej ordiena „Bogdana Chmielnickogo” diwizii [z 1.04.1945 r.]

²⁴ Wbrew twierdzeniom Szumowskiego, przyjętym później bezkrytycznie we wszystkich opracowaniach, odcinek ten nie znajdował się w obszarze działania 82 DSG (Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 217, mapa VII. „Decyzja dowódcy 29 korpusu gwardii gen. mjra A. Szemienkowa z 25 I 1945 r. o szturmie twierdzy Poznań w dniu 26 I 1945 r.”), ale właśnie 74 DSG. Świadczy o tym rozlokowanie pochówków żołnierzy obu tych dywizji.

²⁵ Szumowski, opierając się na dokumentach CAMO i maszynopisie Szemienkowa pisał, że dowódca korpusu nakazał „74 dywizji piechoty z Krzesin nacierać z marszu na Minikowo, Starołękę, by po ich zajęciu

Strzeleckiej Gwardii – 240 psg, podążał śladami 236 psg i również on przedostał się na lewy brzeg rzeki.

25 stycznia podjęto zatem kolejną próbę przełamania niemieckiej obrony we wschodniej części Poznania, ale tym razem działania dwóch pułków strzeleckich 82 DSG wspierać miał jeden pułk strzelecki 74 DSG. Na północ od ulicy Warszawskiej walkę prowadziły 244 i 246 psg, natomiast na południe od tej arterii 226 psg²⁶. Rozpoczęte wówczas walki trwać miały do 27 stycznia i pomimo wsparcia artyleryjskiego i użycia czołgów ciężkich IS-2 z 34 spzcg oraz dział samobieżnych z 1206 pas nie przyniosły one większych rezultatów.

Równolegle do działań prowadzonych w tych dniach przez 8 Armie Gwardii, do południowo-wschodnich obrzeży Poznania zaczęły docierać pojedyncze pułki strzeleckie należące do trzech dywizji tworzących 91 Korpus Strzelecki 69 Armii (117, 312 i 370 DS). Pierwszy w te okolice dotarł 240 ps ze 117 DS, który już 25 stycznia uderzył na pozycje niemieckie w Żegrzu²⁷. Później dołączył do niego 275 ps (również ze 117 DS), który 26 stycznia nawiązał kontakt bojowy z nieprzyjacielem w okolicach Kobylegopola. Tego samego dnia do Starołęki dotarł 1083 ps z 312 DS. Działania 91 Korpusu Strzeleckiego były jednak nieskoordynowane z działaniami 29 Korpusu Strzeleckiego Gwardii. Dowódcy obu korpusów należących do dwóch różnych armii nie udzielali sobie nawzajem żadnych informacji. Walką w zasadzie nikt nie kierował, a dowodzący 91 Korpusem Strzeleckim, gen. Fiodor Wołkow oderwał się nawet od swojego sztabu. Poważnym problemem był nie tylko brak koordynacji pomiędzy oboma korpusami, ale nawet pomiędzy poszczególnymi pułkami wchodzącymi w skład tej samej dywizji. Ich dowódcy nie mieli pojęcia o systemie obrony przeciwnika i bardzo często nie znali aktualnego położenia własnych oddziałów²⁸.

i sforsowaniu Warty, nazajutrz [25 stycznia – AP] opanować południową część lewobrzeżnego Poznania” (*Ibid.*, s. 188).

²⁶ 240 psg z 74 DSG, choć znajdował się jeszcze na prawym brzegu Warty, zajmował się wówczas przygotowaniem do przepłynięcia na lewy brzeg rzeki.

²⁷ Co prawda dzień wcześniej w okolicy Poznania dotarła grupa szybka 69 Armii, w skład której wchodził wydzielony oddział 370 DS, ale – jak można wywnioskować z topograficznego rozlokowania pochówków – obeszła ona Poznań od strony zachodniej i tam przez krótki czas blokowała pozycje niemieckie.

²⁸ S. Okęcki, *op. cit.*, s. 227. Zdeprymowane początkowymi niepowodzeniami walk o Poznań dowództwo Armii Czerwonej wszczęło nawet oficjalne dochodzenie, które miało ustalić przyczyny tego stanu rzeczy (M. Jones, *Wojna totalna. Armia Czerwona od klęski do zwycięstwa*, Wyd. Literackie, 2013, s. 357). Na czele zespołu

W tej sytuacji, 26 stycznia doszło do spotkania szefa sztabu 8 Armii Gwardii, gen. Bieljawskiego (któremu towarzyszył dowódca armijnej artylerii gen. Pożarski) z dowódcą 91 Korpusu Strzeleckiego, gen. Wołkowem. Omówiono na nim kwestie współdziałania dywizji z obu korpusów strzeleckich oraz współpracy piechoty z artylerią²⁹. Następnego dnia, 27 stycznia 91 Korpus Strzelecki został podporządkowany 8 Armii Gwardii. Podjęto również szereg decyzji reorganizujących dyslokację oddziałów radzieckich na prawym brzegu Warty. 312 DS otrzymała rozkaz przerzucenia dwóch swoich pułków strzeleckich (1081 i 1079 ps) na lewy brzeg Warty i podjęcia natarcia w rejonie Górczyna i Junikowa. Pozostawiony na prawym brzegu rzeki 1083 ps miał objąć pozycje zajmowane do tej pory przez 236 psg: od brzegu Warty po Minikowo³⁰. 236 psg również skierowano na lewy brzeg, gdzie dołączył do swojej macierzystej 74 DSG. Tymczasowym wzmocnieniem dla 1083 ps był 1230 ps z 370 DS. Ten ostatni przebywał w tej okolicy przynajmniej jeszcze jeden dzień, po czym wraz ze swoją dywizją został skierowany do Brandenburgii. W tym czasie podjęto również decyzję o wycofaniu ze wschodniego przedpoła Poznania 226 psg, który miał zostać przerzucony na lewy brzeg Warty, aby dołączyć do pozostałych jednostek 74 DSG. Sytuacja na wschodnim przedpołu Poznania zaczęła się więc wstępnie stabilizować i przedstawiała się następująco: odcinek od Warty do stacji kolejowej Poznań Starołęka kontrolował 1083 ps

przygotowującego raport stanął szef zarządu politycznego 1 Frontu Białoruskiego gen. lejtn. Siergiej Tieodorosowicz Gaładzew. Ukończony 31 marca 1945 roku wykazał wiele błędów dotyczących przede wszystkim koordynacji działań pomiędzy różnymi jednostkami i rodzajami broni. Szczególnie dużo miejsca poświęcono błędom popełnionym odnośnie zastosowania w walkach miejskich artylerii i broni pancernej. Jednak mimo wszystko doceniono wysiłek, który włożył Czujkow, w to, by szybko przeorganizować działania swoich wojsk. Dotyczyło to zwłaszcza oddziałów i grup szturmowych, które okazały się niezwykle efektywne w walkach o miasto. (R. R. Reese, *The Soviet Military Experience: A History of the Soviet Army, 1917-1991*, Routledge, London 2000, s. 133-134). Doświadczenia zdobyte podczas bojów o Poznań zostały wykorzystane przy opracowaniu przez dowództwo 8 Armii Gwardii specjalnej instrukcji dotyczących prowadzenia walk w miastach zamienionych w twierdze (zob. *Ukazanija wojskam 8-j Gwardiejskoj Armii po zachwatu i blokirowkie zdanij, priewraszczennyh Niemcami w opornyje punkty (po opytu bojew za Poznan')*, 16.02.45 [w:] „Sbornik wojenno-istoriczeskich matieriałow Wielikoj Otieczestwiennoj wojny Wyp. 11, Wojenizdat MWS SSSR, Moskwa 1950, s. 21-27).

²⁹ Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 239-240.

³⁰ Myli się zatem Szumowski, który twierdził, że 27 stycznia 236 psg (u niego błędnie „336 pułk piechoty gwardii”) przekazał swój odcinek od Warty po Minikowo 117 Dywizji Strzeleckiej (*Ibid.*, s. 258). Zdziwia to tym bardziej, że na mapce znajdującej się na stronach 232-233 wyraźnie zaznaczono przejęcie tego odcinka przez 1083 ps z 312 Dywizji Strzeleckiej. Równie niekonsekwentnie pisał, jakoby cała 312 DS znajdowała się na prawym brzegu i miała obejmować odcinek po 236 psg (*Ibid.*, s. 259-260).

z 312 DS. Na jego prawym skrzydle znajdowała się 117 DS, która blokowała odcinek od południowo-wschodniego skraju Starołęki po stację kolejową w Kobylimpolu (Okęcki błędnie określił tę stację jako Chartowo). Jej prawoskrzydłowy 275 psg od 27 stycznia zaczął przejmować pozycje zajmowane dotąd przez 226 psg aż po ulicę Warszawską. Dalej na północ od ulicy Warszawskiej zaczynał się obszar operacyjny 82 DSG, który ciągnął się łukiem aż do Kozichgłów, gdzie swoje zadania bojowe kończyła prowadzić piechota zmotoryzowana z 19 BZmechG. 27 stycznia, najprawdopodobniej wieczorem i nocą doszło do przegrupowania 82 DSG. Znajdujący się do tej pory w odwodzie 242 psg został skierowany do walki, natomiast wycofano z akcji 246 psg, który być może przejął w tym czasie funkcje blokowania linii frontu. Jego miejsce zajął 244 psg, do tej pory trzymany w odwodzie. Pułk został rozczłonkowany w ten sposób, że jeden z jego batalionów piechoty skierowano do Kozichgłów, gdzie zastąpił batalion zmotoryzowany 19 BZmechG, natomiast dwa pozostałe bataliony przejęły pozycje po 246 psg na wschodnim skraju pomiędzy osiedlem Warszawskim a Główną. Pochówki organizowano odpowiednio: w Koziegłowach i na pustej przestrzeni w okolicach dzisiejszej ulicy Nieszawskiej. Tymczasem 244 psg nadal zajmował pozycje w okolicach ulicy Warszawskiej, chowając poległych w Kolonii Główna.

28 stycznia był kolejnym dniem krwawych zmagania na wschodnich przedmieściach Poznania. Po wycofaniu 19 BZmechG, na całym północno-wschodnim przedpolu twierdzy rozwinęła się 82 DSG. A inicjatywę przejął 242 psg, który dopiero tego dnia został skierowany do walki o Poznań. Pułk poprowadził natarcie z dwóch kierunków: od strony północnej z Koziegłów w stronę strzelnicy wojskowej, pomiędzy Fortem IV Hake a brzegiem Warty oraz od Bogucina, w kierunku stacji kolejowej Poznań Wschód w Główniej³¹. Niemcy stawili silny opór. Szczególnie zażarte walki rozgorzały wokół Fortu IV Hake, którego Rosjanom nie udało się zdobyć. Ich oddziały na tym kierunku natarcia zostały zablokowane na wysokości rowu przeciwczołgowego³². Lepiej powiodło się gwardzistom atakującym od

³¹ Na schemacie przedstawiającym mogiły zbiorowe żołnierzy 242 psg poległych 28 i 29 stycznia zaznaczono dwa miejsca: w Koziegłowach (od 28 stycznia) i na południowy-wschód od stacji kolejowej Poznań-Wschód, na otwartej przestrzeni pomiędzy torami kolejowymi a północną granicą zabudowy osiedla Warszawskiego. (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 322, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierzantskogo i riadowogo sostawa czastiej 82 Gwardiejskoj strielkowej Zaporozskoj ordiena „Bogdana Chmielnickogo” diwizii* [z 13.03.1945 r. k. 26).

³² G. Baumann, *Poznań '45. Bastion nad Wartą* (tom I), Wydawnictwo Pomost, Poznań 2013, s. 77 i 80 (relacja leutnanta Egona Spranza) oraz schemat Szumowskiego (Z. Szumowski, *op. cit.*, s. s. 261).

strony Bogucina. Nacierając wzdłuż torów kolejowych prowadzących na Gniezno (pomiędzy Fortem IV Hake i IIIa Prittwitz) 242 psg zdołał przebić się aż do rozwidlenia linii kolejowej i zaatakować północne obrzeża osiedla Warszawskiego³³. Równocześnie lewoskrzydłowy 244 psg przełamał niemieckie pozycje w Zieleńcu i nacierał wzdłuż ulicy Warszawskiej. Ostatecznie dotarł do skraju lasu na wschód od ulicy Mogileńskiej i rozpoczął ostrzał osiedla Warszawskiego³⁴. W kolejnych dniach 242 psg w dalszym ciągu prowadził ciężkie walki na odcinku od Karolina do okolic stacji kolejowej Poznań Wschód i obrzeży osiedla Warszawskiego.

Już od 27 stycznia ciężar walk we wschodnim Poznaniu przesunął się wybitnie na obszar działania 117 DS. Wszystko zaczęło się 27 stycznia o godzinie 21:00 kiedy rozlokowany w okolicach Kobylegopola 275 ps zaatakował w kierunku Chartowa, a jego lewoskrzydłowy 820 ps uderzył w stronę Chartowa i Rataj³⁵. Następnego dnia rozgorzały jeszcze cięższe walki na odcinku frontu obsadzonym przez 820 ps. O zmierzchu Rosjanie wtargnęli na pozycje przed Fortem II Stülpnagel, ale Niemcom udało się zorganizować silne kontrnatarcie i wyprzeć czerwoarmistów z zajmowanych stanowisk. Nocą 29/30 stycznia Rosjanie ponownie spróbowali zdobyć fort. Żołnierzom oddziału szturmowego udało się nawet dostać na dach fortu, ale i tym razem po bardzo ciężkich walkach Niemcy pokonali Rosjan. Trzecią próbę Rosjanie podjęli 30 stycznia, i choć dotarli do fosy również tego dnia zostali odparci.

W tym okresie zdecydowanie spokojniej było na prawym skrzydle 117 DS, gdzie znajdowały się 240 i 275 ps. Jednak nocą z 29 na 30 stycznia Niemcy przeprowadzili bardzo

³³ O takim przebiegu linii frontu świadczy schemat pochówków żołnierzy 242 psg 29 stycznia, na którym zaznaczono miejsce pogrzebienia zwłok poległych: na południowy-wschód od stacji kolejowej Poznań-Wschód, na otwartej przestrzeni pomiędzy torami kolejowymi a północną granicą zabudowy Osiedla Warszawskiego. (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 322, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa czastiej 82 Gwardiejskiej strielkowej Zaporozskoj ordiena „Bogdana Chmielnickogo” diwizii* [z 13.03.1945 r.], k. 26). Oznacza to, że Rosjanie wniknęli głębiej wewnątrz miasta niż to pokazał Szumowski na swoim schemacie (*Ibid.*, s. 261).

³⁴ *Ibid.*, 289-290, S. Okęcki, *op. cit.*, s. 60. Zdaniem Szumowskiego (tamże, s. 290) Rosjanom udało się zająć Fort IIIa Prittwitz, ale Niemcy utrzymują, że po wycofaniu swoich sił z tego fortu utrzymywali w nim jeszcze jakiś wydzielony oddział, a do 6 lutego docierały tam niemieckie patrole rozpoznawcze (G. Baumann, tom I, *op. cit.*, s. 82).

³⁵ S. Okęcki, *op. cit.*, s. 58, Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 240.

silny atak z kierunku Żegrza na pozycje rosyjskie, który w ocenie radzieckiego dowództwa był próbą ataku na przyfabryczne lotnisko w Krzesinach³⁶.

Na lewym skrzydle 117 DS, naprzeciwko Starołęki, swoje pozycje zajmował 1038 ps z 312 DS. Od 26 stycznia oddziały szturmowe pułku bezskutecznie próbowały przełamać niemiecką linię obrony w okolicach fortów I (Röder) i Ia (Boyen).

30 stycznia o 17:30 wydano rozkazy o ponownym przegrupowaniu sił oblegających wschodni Poznań. 82 DSG miała opuścić swoje dotychczasowe pozycje i przemieścić się na lewy brzeg Warty. Wykorzystując osłonę ciemności, dwa pułki tej dywizji rozpoczęły przeprawę przez rzekę. Już od 31 stycznia 244 psg zaczął odnotowywać poległych, których pochowano w Naramowicach, a 246 psg na Piątkowie. Najdłużej, bo do 2 lutego na prawym brzegu Warty walczył 242 psg, który ostatecznie został skierowany na Sołacz³⁷.

Pozycje po 82 DSG przejęła 117 DS, która do tej pory walczyła na odcinku od południowo-wschodniego skraju Starołęki do Kobylegopola. Rozciągając rubież aż po Koziegłowy, 117 DS zmuszona była do zwinięcia swoich pozycji na lewym skrzydle, które z kolei zostały zluzowane przez 1083 ps z 312 DS. Od tej pory granicą operacyjną pomiędzy

³⁶ *Ibid.*, s.296. Baumann nie wspominał o takiej operacji. Jego zdaniem tego dnia rozgorzały bardzo ciężkie walki o Kobylepole, zwłaszcza o pozycje przed browarem Mycielskich, „posiadłością i stacją rozrządową” (G. Baumann, tom I, *op. cit.*, s. 81). Tymczasem układ strat wskazuje, że zdecydowanie cięższe walki toczyły się na wysokości Franowa niż Kobylegopola, bowiem straty 240 ps były dwukrotnie wyższe od strat 275 ps. (CAMO, f. 33, op. 11458, d. 705, *Imiennej spisok biezwozwratnych potier' oficerskiego sostawa czastiej [117] diwizii za pieriod s 14 janwaria po 1 fiewrala 1945 g.*, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 188, *Doniesienije-opis' imiennych spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa po 117 strielkowej Krasnoznamiennej diwizii [z 4.02.1945 r.]* i CAMO, f. 58, op. 18003, d. 203, *Doniesienije-opis' imiennych spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa po 117 strielkowej Krasnoznamiennej diwizii [z 12.02.1945 r.]*).

³⁷ O przetrzuceniu dwóch pułków 82 DSG na lewy brzeg Warty w dniu 30 stycznia: S. Okęcki, *op. cit.*, s. 62. Rozlokowanie pułków strzeleckich na północnych rubieżach Poznania na podstawie raportów strat bezpowrotnych. (CAMO, f. 33, op. 11458, d. 809, *Imiennej spisok biezwozwratnych potier' oficerskiego sostawa po 82 Gwardiejskiej Strielkowej Zaporozskiej ordiena Bogdana Chmielnickogo Diwizii za pieriod s 31.01.45 po 10.02.1945 goda.*, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 433, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa czastiej 82 Gwardiejskiej strielkowej Zaporozskiej ordiena „Bogdana Chmielnickogo” diwizii [z 8.03.1945 r.]* i CAMO, f. 58, op. 18003, d. 322, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa czastiej 82 Gwardiejskiej strielkowej Zaporozskiej ordiena „Bogdana Chmielnickogo” diwizii [z 13.03.1945 r.]*).

117 DS a 312 DS była droga prowadząca z Żegrza do Kórnik (współcześnie jest to ulica Ostrowska biegnąca przez Franowo)³⁸. W ten sposób zadanie przełamania obrony niemieckiej na wschodnim brzegu Warty przypadło początkowo czterem pułkom strzeleckim 91 Korpusu Strzeleckiego stacjonującym w prawobrzeżnym Poznaniu: trzem ze 117 DS (rozlokowanym od szosy kórnickiej po Wartę w rejonie Kozichgłów) oraz jednemu z 312 DS (rozlokowanemu od Warty w okolicach Starołęki po szosę kórnicką)³⁹. Dwa kolejne pułki strzeleckie 312 Dywizji Strzeleckiej: 1079 i 1081, zajęły pozycje na zachodnim brzegu Warty i po zdobyciu, 2 lutego, przyczółka na prawym brzegu Warty, przystąpiły do przerzucania swoich oddziałów na Starołękę.

Jak już wspomniano, po przerzuceniu 82 DSG na lewy brzeg Warty, wschodnie przedpole twierdzy blokowane było przez nader skromne siły: ich podstawą były trzy pułki strzeleckie ze 117 DS i 1083 Pułk Strzelecki z 312 DS. Aktywność tego ostatniego była w pierwszych dniach lutego ograniczona do minimum i, jak się zdaje, ograniczała się do aktywnej blokady powierzonego mu odcinka frontu, na obszarze którego znajdowały się forty I (Röder), Ia (Boyen) i II (Stülpnagel). Pułk przeszedł do natarcia 4 lutego, po wcześniejszym

³⁸ Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 354 i mapa na s. 355 (mapa XII. „Natarcie wojsk 117 i 312 dywizji piechoty (91 korpusu) przez wschodnie dzielnice Poznania (działania od 2 do 16 II 1945 r.)” oraz S. Okęcki, *op. cit.*, s. 62.

³⁹ Zdaniem Szumowskiego, do opanowania Starołęki pozostawiono na prawym brzegu Warty również 2 Batalion Strzelecki 1081 ps, wzmocniony dywizjonem artylerii dywizyjnej, dywizjonem moździerzy, baterią dział dużej mocy oraz jednym działem samobieżnym (Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 354 i na s. 355 mapa XII. „Natarcie wojsk 117 i 312 dywizji piechoty (91 korpusu) przez wschodnie dzielnice Poznania (działania od 2 do 16 II 1945 r.)”. Trudno jednak uznać ową informację za w pełni wiarygodną, bo nie potwierdzają jej meldunki strat bezpowrotnych. W tym okresie, na prawym brzegu Warty odnotowano wyłącznie poległych z 1083 ps. (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 246, *Doniesienije-Opis' imiennych spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa 312 strielkowej Smolenskoj Krasnoznamiennoj diwizii* [z 12.02.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 416, *Doniesienije-Opis' imiennych spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa 312 strielkowej Smolenskoj Krasnoznamiennoj diwizii* [z 24.02.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 535, *Doniesienije-Opis' imiennych spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa 312 strielkowej Smolenskoj Krasnoznamiennoj diwizii* [z 21.03.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 176, *Doniesienije-Opis' imiennych spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa 312 strielkowej Smolenskoj Krasnoznamiennoj diwizii* [z 1.02.1945 r.] i CAMO, f. 33, op. 11458, d. 733, *Imiennoj spisok biezwozwratnych potier' oficerskogo sostawa czastiej 312 strielkowej Krasnoznamiennoj diwizii za wriemia s 25.I.1945 g. po 10.02.1945 goda.*).

sukcesie lewobrzeżnych pułków 312 DS, które najpierw zdołały zdobyć przyczółek na prawym brzegu Warty, a potem rozszerzyć go i wyprzeć Niemców ze Starołęki (3 lutego).

Największe straty 1083 ps poniósł 5 lutego podczas wypierania nieprzyjaciela z Żegrza (stracił wówczas dwudziestu dziewięciu poległych) i 7 lutego w bojach o południowe Rataje (dwudziestu siedmiu poległych)⁴⁰. W ostatnim etapie walk 1083 ps przy stosunkowo niewielkich stratach zdołał zdobyć bronione przez Niemców forty twierdzy poligonalnej (a więc te, które znajdowały się w ścisłym centrum Poznania): 11 lutego – Fort Rauch (stracił wówczas ośmiu poległych) oraz od 14 do 15 lutego – Fort Radziwiłł i Fort Prittwitz-Gaffron (trzynastu poległych). Zdecydowanie trudniej poszło Rosjanom z fortem I na Starołęce, który pomimo okrążenia, przez cały luty pozostawał niezdobyty. 13 lutego po nawale artyleryjskiej, grupa szturmowa 1081 ps przeprowadziła natarcie, które pomimo utraty trzynastu poległych, zakończyło się niepowodzeniem. Fort zajęto następnego dnia, po ucieczce załogi niemieckiej, która wewnątrz fortu pozostawiła wyłącznie swoich rannych żołnierzy i polskich sanitariuszy⁴¹.

⁴⁰ Zdaniem Szumowskiego walki o Rataje toczył 1079 Pułk Strzelecki, natomiast 1083 ps „...aż do 8 lutego, musiał zdobywać fort II oraz toczyć walki o uporczywie utrzymywane przez Niemców Żegrze” (*Ibid.*, s. 356). Tymczasem zdaniem Baumanna fort II został opuszczony już 4 lutego wieczorem lub następnego dnia i w jego wnętrzach pozostali jedynie ranni oraz personel medyczny (G. Baumann, tom II, *op. cit.*, s. 75). Zdaniem Okęckiego Żegrze zostało zdobyte już 4 lutego (S. Okęcki, *op. cit.*, s. 68), choć akurat ta informacja wydaje się przesadzona i meldunki strat bezpowrotnych wyraźnie wskazują, że najkrwawsze walki na tym obszarze prowadzono 5 lutego. Dwa dni później, 7 lutego doszło do zaciętych walk wręcz na Ratajach, na ulicy Wioślarskiej, skąd Rosjanie próbowali przebić się w stronę Miasteczka (G. Baumann, tom II, *op. cit.*, s. 83 i 86). Potwierdzają to meldunki strat bezpowrotnych 1083 Pułku Strzeleckiego. Nie ma natomiast dokumentów potwierdzających straty poniesione tego dnia przez 1079 ps na prawym brzegu Warty. (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 246, *Doniesienije-Opis' imiennych spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa 312 strielkowej Smolenskoj Krasnoznamiennej diwizii* [z 12.02.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 416, *Doniesienije-Opis' imiennych spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa 312 strielkowej Smolenskoj Krasnoznamiennej diwizii* [z 24.02.1945 r.]).

⁴¹ Dokładny i wiarygodny opis wydarzeń w forcie I (Röder) przedstawił Baumann (G. Baumann, tom II, *op. cit.*, s. 113-116). Twierdzenie spotykane w starszych polskich publikacjach, jakoby fort I został zdobyty przez Rosjan już 3 lutego jest z pewnością nieprawdziwe (S. Okęcki, *op. cit.*, s. 142-144, Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 356). Wersję przedstawioną przez Baumanna potwierdza wniosek o przyznanie dowódcy 4 Kompanii Strzeleckiej 1081 ps kpt. Giermanowi Chłopinowi Orderu Czerwonego Sztandaru za m.in. zdobycie 14 lutego 1945 roku fortu znajdującego się w pobliżu stacji kolejowej Poznań Starołęka, choć w dokumencie błędnie nazywanego „Fortem Rauch” (G. P. Chłopin, *Ot batalona do armii. Bojowej put'*, Tom 2, Wyd. Akademia Istorycznych nauk, Moskwa 2008, s. 131).

Tymczasem 117 DS, która kontrolowała bardzo rozległą rubież sięgającą od drogi na Kórnik po Wartę w okolicach Koziegłów, w pierwszych dniach lutego zajmowała się wyłącznie blokowaniem pozycji niemieckich i nie prowadziła poważniejszych działań ofensywnych. Największe terytorialnie postępy poczynił lewoskrzydłowy 820 ps, który po przełamaniu 5 lutego obrony niemieckiej pomiędzy fortami IIa (Thümen) a III (Graf-Kirchbach), wdał się w walki o Żegrze, a potem przez Małtę dotarł do południowych obrzeży osiedla Warszawskiego. Tempo natarcia tego pułku było niewielkie, ale też nieduże ponosił przy tym straty. Również oba pułki znajdujące się na prawym skrzydle nie mogły wykazać się spektakularnymi sukcesami: 240 ps powoli przebijał się od wzdłuż ulicy Warszawskiej w stronę osiedla Warszawskiego, a 275 ps ciągle tkwił na pozycjach przejętych pod koniec stycznia od 82 DSG. Taka sytuacja panowała do 14 lutego. Do tego czasu 117 DS straciła stu czterdziestu czterech poległych żołnierzy. 15 lutego rozpoczęło się decydujące uderzenie 117 DS na niemieckie pozycje w prawobrzeżnym Poznaniu. W ciągu dwóch dni udało się Rosjanom osiągnąć rubież wzdłuż torów kolejowych na Gniezno i Wągrowiec i wyprzeć Niemców do obszaru Zawad, Głównej i Nadolnika. Zaciekle walki kosztowały 117 DS aż dziewięćdziesięciu sześciu poległych, przy czym największe straty poniósł 820 ps, który stracił sześćdziesięciu dwóch zabitych. Być może te straty zadecydowały, że pułk został wycofany na tyły i nie wziął już udziału w walkach o Cytadelę.

Obszar aktywności bojowej 312 DS objął, do 16 lutego (a więc ostatniego dnia walk tej dywizji w Poznaniu): Starołękę, Żegrze, Rataje, Obrzycę i Śródkę. Prawoskrzydłowa 117 DS operowała natomiast w Kobylimpolu, Chartowie, Antoninie, Komandorii i na osiedlu Warszawskim⁴².

Co znamienne, dywizje piechoty radzieckiej operujące na prawym brzegu Warty wzmocnione były stosunkowo niewielkimi siłami artyleryjskimi i jeszcze słabszymi pancernymi. Choć ostateczne i precyzyjne określenie dyslokacji tych oddziałów byłoby możliwe dopiero po zapoznaniu się z dziennikami bojowymi poszczególnych jednostek, to już dziś, w oparciu o szczątkowe informacje zawarte w literaturze przedmiotu i dane

⁴² Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 355 (mapa XII. „Natarcie wojsk 117 i 312 dywizji piechoty (91 korpusu) przez wschodnie dzielnice Poznania (działania od 2 do 16 II 1945 r.)”.

znajdujące się w meldunkach strat bezpowrotnych – możemy w pewnym przybliżeniu określić obszar aktywności bojowej większości z nich⁴³.

Wsparcie artyleryjskie wszystkim trzem dywizjom piechoty walczącym we wschodnim Poznaniu zapewniały wydzielone związki artylerii armijnej z 8 Armii Gwardii i 69 Armii oraz związki artyleryjskie pochodzące z Rezerwy Naczelnego Dowództwa⁴⁴.

82 DSG przede wszystkim została wzmocniona siłami 29 DAP. Na jej tyłach rozlokowano następujące jednostki pochodzące z tej dywizji: 2 kilometry na wschód od Główna rozwinięto 46 Brygadę Moździerzy Przełamania, jeden dywizjon 186 Brygady Artylerii Haubic – kilometr na południowy wschód od Kobylegopola i kilometr na północ od Sławia oraz jeden dywizjon 189 Brygady Artylerii Ciężkich Haubic w Antoninie⁴⁵. Ponadto, 26 stycznia, 43 Brygada Artylerii Armat Gwardii, pochodząca z rezerw artylerii armijnej, rozwinęła swoje stanowiska w okolicach Kobylnicy⁴⁶, ale niebawem wraz z przegrupowaniem 82 DSG na lewy brzeg Warty, związek ten został wycofany z walki i skierowany do Niemiec⁴⁷.

⁴³ W literaturze przedmiotu niemal całkowicie pominięta jest rola jednostek wsparcia podporządkowanych 69 Armii. W rosyjskich publikacjach, które uchodzą za fundamentalne w kwestii udziału artylerii w walkach o Poznań, czyli książkach gen. G. Nadysiewa i gen. W. Kazakowa, w ogóle nie wspomina się o jednostkach artyleryjskich 69 Armii (zob. G. S. Nadysiew, *op. cit.*, s. 221 i W. I. Kazakow, *Artillerija, ogon'*, DOSAAF, Moskwa 1975, s. 205-207). Niewiele również wnosi najnowsza praca rosyjskiego historyka O. Je. Aszczeułowa, w której wymienia się co prawda 11 Brygadę Moździerzy i 41 Brygadę Artylerii Armat z 69 Armii, ale sam przebieg działań bojowych oparty jest na przykładach jednostek artyleryjskich 8 Armii Gwardii, zaczerpniętych z opracowań Nadysiewa i Kazakowa (O. Je. Aszczeułow, *op. cit.*, s. 38, 40-45). Nieco więcej światła, i to przede wszystkim odnośnie dyslokacji niektórych jednostek artyleryjskich na prawym brzegu Warty, wnosi publikacja Okęckiego (S. Okęcki, *op. cit.*, rozdział VI. „Działania bojowe artylerii”, zwłaszcza zaś s. 158-160). W kwestii jednostek pancernych operujących w prawobrzeżnym Poznaniu, należy skonstatować, że do tej pory nie ukazało się żadne profesjonalne opracowanie, które wyczerpująco omówiłoby tą problematykę.

⁴⁴ Oczywiście każda dywizja posiadała własną (organiczną) artylerię dywizyjną i pułkową. Artylerię dywizyjną tworzyły: w 82 Dywizji Strzeleckiej Gwardii – 185 Pułk Artylerii Gwardii, w 117 Dywizji Strzeleckiej – 322 Pułk Artylerii, a w 312 Dywizji Strzeleckiej – 859 Pułk Artylerii.

⁴⁵ S. Okęcki, *op. cit.*, s. 157 oraz Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 230-231.

⁴⁶ S. Okęcki, *op. cit.*, s. 156.

⁴⁷ Już 3 lutego pierwsze straty 43 BAAG były odnotowywane na terenie Brandenburgii. (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 307, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa 8 gw. armii* [z 24.02.1945 r.]).

Do wsparcia dwóch dywizji z 91 Korpusu Strzeleckiego skierowano z 12 Dywizji Artylerii Przełamania dwie, a chwilowo może i trzy, brygady artyleryjskie. Pierwszą z wymienionych jednostek była 11 Brygada Moździerzy. Brygada, która etatowo składała się z trzech pułków moździerzy rozlokowała się 27 stycznia na tyłach 117 DS w rejonie Kobylegopola. I tak, 208 Pułk Moździerzy zajął południowy skraj Kobylegopola⁴⁸, 224 Pułk Moździerzy objął pozycję na północnym skraju Kobylegopola⁴⁹, a 232 Pułk Moździerzy – 700 metrów na północ od niezidentyfikowanej miejscowości nazywanej w rosyjskich dokumentach „Silwe”. Wszystkie trzy pułki wspierały przez cały luty wyłącznie 117 DS, być może więc każdy z nich podporządkowany był jednemu pułkowi strzeleckiemu tej dywizji⁵⁰.

Drugim związkiem artyleryjskim ze składu 12 DAP, który wspierał działania bojowe 91 Korpusu Strzeleckiego była 41 Brygada Artylerii Armat. W jej skład wchodziły dwa pułki artylerii armat i 27 stycznia oba zajęły pozycje na tyłach 117 DS: 155 paa w Garbach, natomiast 125 paa na północy wschód od wsi Tulce⁵¹. Później każdy z pułków został przydzielony do wsparcia oddzielnej dywizji strzeleckiej. 125 paa został podporządkowany 117 DS, a 155 paa – 312 DS, której siły główne operowały w tym czasie na lewym brzegu Warty. W lutym 155 paa przerzucono z powrotem do prawobrzeżnego Poznania⁵².

⁴⁸ Okęcki błędnie podał, że chodziło o 258 Pułk Moździerzy (S. Okęcki, *op. cit.*, s. 160).

⁴⁹ Również ta numeracja pułku została podana błędnie. Okęcki napisał, że był to 225 Pułk Moździerzy (*Ibid.*, s. 160).

⁵⁰ Świadczyć o tym może rozlokowanie mogił poległych żołnierzy: 232 pm w Żegrzu, 208 pm w Chartowie i 224 pm w Antoninie. (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 432, *Imiennej spisok i opis' k imiennomu spisku na biezwozwratnyje potieri sierżantskogo i riadowogo sostawa czastiej 12 artillerijskoj Krasnoznamiennoj ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii prorywa RGK za pieriod s 1 po 28 fiewrala 1945 goda*, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 818, *Imiennej spisok biezwozwratnych potier' oficerskogo czastiej 12 artillerijskoj Krasnoznamiennoj ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii prorywa RGK za pieriod s 1 janwarja po 28 fiewrala 1945 goda.*).

⁵¹ S. Okęcki, *op. cit.*, s. 160.

⁵² Dowodzą tego meldunki strat bezpowrotnych: w styczniu grzebano poległych żołnierzy na Junikowie i Dębcu, a w lutym w Nowej Wsi koło Swarzędza. (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 432, *Imiennej spisok i opis' k imiennomu spisku na biezwozwratnyje potieri sierżantskogo i riadowogo sostawa czastiej 12 artillerijskoj Krasnoznamiennoj ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii prorywa RGK za pieriod s 1 po 28 fiewrala 1945 goda*, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 818, *Imiennej spisok biezwozwratnych potier' oficerskogo czastiej 12 artillerijskoj Krasnoznamiennoj ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii prorywa RGK za pieriod s 1 janwarja po 28 fiewrala 1945 goda.*).

W początkowej fazie szturmowania Poznania prawobrzeżne jednostki radzieckie wspierał także 786 Pułk Artylerii Lekkiej z 46 Brygady Artylerii Lekkiej należącej do 12 DAP. Nie wiadomo, czy pod Poznaniem znalazła się cała brygada, odnotowano jedynie pochówek dwóch poległych 30 stycznia żołnierzy z tego pułku, których pochowano w Minikowie⁵³. Lokalizacja pochówku może świadczyć, że jednostka ta wspierała działania 1083 ps z 312 DS. Należy również wspomnieć o obecności na wschodnim brzegu Warty 22 Pułku Artylerii Przeciwpancernej z rezerw 69 Armii, choć i w tym przypadku jednostka ta została szybko wycofana z walki. Jednego poległego 27 stycznia żołnierza pochowano w Kobylimpolu i w dniu następnym również jednego, ale bez określonego miejsca pochówku. Ta jednostka zatem mogła wspierać działania 117 DS⁵⁴.

Równie mizernie, a może jeszcze gorzej, prezentowało się wsparcie pancerne radzieckiej piechoty walczącej we wschodnim Poznaniu. Działania 82 DSG wspierał 34 Samodzielny Pułk Czołgów Ciężkich Gwardii oraz 1200 Pułk Artylerii Samobieźnej⁵⁵. Po przekazaniu przez 82 DSG swojego dotychczasowego odcinka 117 DS, zarówno czołgi ciężkie, jak i działa samobieżne zostały przerzucone na prawy brzeg Warty, gdzie nadal wspierały „swoją” dywizję. Kompania czołgów IS-2 wspierała natarcie 244 psg 2 lutego, ale już następnego dnia podjęto decyzję o skierowaniu 34 Samodzielnego Pułku Czołgów

⁵³ Najprawdopodobniej 786 Pułk Artylerii Lekkiej przebywał w okolicach Poznania krótko, bo już 3 lutego odnotowano straty tej jednostki w Brandenburgii. (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 432, *Imiennej spisok i opis' k imiennomu spisku na biezwozwratnyje potier' sierżantskogo i riadowego sostawa czastiej 12 artillerijskoj Krasnoznamiennej ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii prorywa RGK za period s 1 po 28 fiewrala 1945 goda*, k. 5).

⁵⁴ Nie ma dowodów na obecność w tym czasie 8 Brygady Artylerii Przeciwpancernej z Grupy Szybkiej 69 Armii, która, jak się zdaje, już wówczas nie przebywała w tym rejonie.

⁵⁵ Czołgiści i fizylierzy z 34 samodzielnego Pułku Czołgów Ciężkich Gwardii byli chowani na wschodnich przedmieściach Poznania i w Swarzędzu, natomiast żołnierze 1200 Pułku Dział Samobieźnych w Antoninie, Swarzędzu i Poznaniu. (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 333, *Imiennyje spiski biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowego sostawa za czasti i sojedinenija frontowego podczinienija 1 Bieloruskiego fronta] na period po sostojaniju na 20 fiewrala 1945 goda.*, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 503, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozwratnych potier' czastej i sojedinenij 8 gwardiejskoj armii [z 11.04.1945 r.] i CAMO, f. 33, op. 11458, d. 844, Imiennyje spiski biezwozwratnych potier' oficerskogo sostawa bronietankowych i miechanizirowanych wojsk 1 Bieloruskiego fronta za period janwar'-fiewral 1945 goda.*).

Ciężkich Gwardii na zaplecze frontu⁵⁶. Z kolei 1200 Pułk Artylerii Samobieżnej wspierał działanie 82 DSG do samego końca walk o miasto na lewym brzegu Warty.

Równocześnie, w styczniu 1945 roku, odnotowano obecność niewielkich oddziałów pancernych 69 Armii. Na wysokości Minikowa walczył 1206 Pułk Artylerii Samobieżnej, być może zatem wspierał natarcie 1083 ps⁵⁷, a ponadto odnotowano pochówek jednego poległego żołnierza z batalionu zmotoryzowanego 68 Brygady Pancerniej. Wiadomo, że brygada operowała w tym czasie na południowo-zachodnich i zachodnich przedmieściach Poznania.

O ile więc w początkowej fazie walk o Poznań, w styczniu 1945 roku, odnotowano aktywność bojową i straty jednostek pancernych na wschodnim brzegu Warty, to brakuje takich informacji z lutego. Można zatem wywnioskować, że cały ogrom sił pancernych rzucono na lewy brzeg Warty, pozostawiając jednostkom 69 Armii jedynie wsparcie artyleryjskie (być może również artylerii samobieżnej). Niemieckie źródła informują co prawda o zniszczonych czołgach radzieckich w tym okresie, ale wiarygodność tych przekazów jest niewielka i niemożliwa do zweryfikowania. Tak czy inaczej problem wymaga dalszych badań w oparciu o dzienniki bojowe radzieckich jednostek pancernych.

3.3. PÓLNOCNE UGRUPOWANIE BOJOWE

25 stycznia na północne rubieże Poznania skierowana została 39 DSG. Jeszcze tego samego dnia dywizja zajęła pozycje i zorganizowała blokadę odcinka od Warty w pobliżu Naramowic aż po majątek Sedan (ob. Strzeszyn). 117 psg objął odcinek na wysokości

⁵⁶ O udziale kompanii czołgów IS-2 (mylnie nazwanych IS-3) wspominał dowódca 82 DSG, gen. Chietagurow (G.I. Chietagurow, *op. cit.*, s. 173).

⁵⁷ 26 stycznia poległ dowódca 1206 Pułku Artylerii Samobieżnej i jego szef sztabu oraz zginęło lub przepadło bez wieści aż 6 zwiadowców. Dowódca pułku pochowany został w Krzesinach, a szef sztabu w Minikowie. (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 531, *Doniesienije-opis' biezwozratnych potier' sierzantskogo i riadowego sostawa po 69 armii* [z 10.04.1945 r.], CAMO, f. 33, op. 11458, d. 812, *Imiennyje spiski biezwozratnych potier' oficerskogo sostawa bronietankowych i miechanizirowannyh wojsk 1 Bieloruskogo fronta za pieriod janwar'-fiewral 1945 goda*, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 838, *Imiennoj spisok biezwozratnych potier' oficerskogo sostawa* [91 Strielkowego Korpusa] *za pieriod s 20 janwaria po 1 fiewrala 1945 goda.*). Dodatkowy dokument dla żony uściśla, że dowódca pułku poległ na stacji kolejowej Minikowo, a więc zapewne chodzi o okolice stacji Poznań-Starołęka, rejon działania 1083 ps z 312 DS (CAMO, f. 33, op. 594259, d. 66, *Izwieszczenije* [z 8.03.1947 r.], k. 4).

Radojewa, dalej na jego prawym skrzydle ulokował się 112 psg, a jeszcze dalej w okolicach majątku Sedan, pozycje bojowe zajął 120 psg⁵⁸. Operacyjnie dywizję tymczasowo podporządkowano 29 Korpusowi Strzeleckiemu Gwardii. Do 30 stycznia, tj. do czasu przegrupowania na lewy brzeg Warty 82 DSG, dywizja gen. Marczenki była jedynym związkiem taktycznym piechoty, który prowadził działania bojowe w tej części Poznania. Mało tego, dla zabezpieczenia oddziałów szturmowych wyznaczono bardzo skromne siły artyleryjskie oraz śladowe wsparcie pancerne w postaci 141 Pułku Moździerzy Przełamania (artyleria armijna) oraz dwóch dywizjonów moździerzy gwardii, czyli 3 dyon z 311 Pułku Moździerzy Gwardii. Ponadto dywizja dysponowała artylerią organiczną w postaci 87 pag⁵⁹. Prawdopodobnie 39 DSG towarzyszył jako wsparcie pancerne 42 Samodzielny Szkolny Pułk Czołgów⁶⁰.

⁵⁸ O takim rozlokowaniu pułków 39 DSG świadczą pochówki organizowane w pierwszych dniach walk przez poszczególne pułki: 117 psg grzebał poległych w Radojewie, Umultowie i od 28 stycznia na Piątkowie, 112 psg na „północnych przedmieściach Poznania”, natomiast 120 psg „w majątku Sedan”. (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 184, *Doniesienije-Opis' biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa po 39 Gwardiejskoj Strielkowej Barwienkowskoj Dwaždy Krasnoznamiennoj ordienow Suworowa i Bogdana Chmielnickogo diwizii za janwar' miesiac* [1945 roku], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 198, *Doniesienije-Opis' biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa po 39 Gwardiejskoj Strielkowej Barwienkowskoj Dwaždy Krasnoznamiennoj ordienow Suworowa i Bogdana Chmielnickogo Diwizii s 14.1.45 g. po 6.2.45 g. i za proszłoje wriemia 1944 g.*).

⁵⁹ S. Okęcki, *op. cit.*, s. 56 oraz Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 231 – przy czym ten ostatni, opierając się na niepublikowanym maszynopisie B. Riesanowa, *Put' k' Tempelhofu*, podał błędną numerację niektórych jednostek: 141 pag zamiast 87, 1311 pmg zamiast 311. Pełna nazwa 141 pułku na podstawie *Bojowej Sostaw Sowietsoj Armii, czast' V (Janwar' – sientjabr' 1945 g.)*, *op. cit.*, s. 49. Ponadto zdaniem Szumowskiego w walkach o Poznań uczestniczyły 2 i 3 dywizjon 311 pmg, ale jego dowódca I. N. Anaszkin w swoich wspomnieniach wyraźnie mówi, że 2 dywizjon nie brał udziału w walkach o Poznań i że wspierał działania 4 Korpusu Strzeleckiego Gwardii w bojach nad Odrą (I. N. Anaszkin, *op. cit.*, s. 66-67). Ponadto Szumowski twierdzi, że poranny atak (26 stycznia) 39 DSG wsparła również artyleria dwóch dywizji 28 Korpusu Strzeleckiego Gwardii, z którego pochodził 39 DSG, ale taki wniosek wysnuł na podstawie informacji Okęckiego, który wszakże twierdził wyłącznie, że obie dywizje (88 i 79 DSG), wsparte swoją artylerią pułkową i dywizyjną, wyszły na rubież od Mrowina do Chyb i nie ma tam ani słowa o wydzieleniu jakichkolwiek oddziałów do wspierania natarcia 39 DSG (por. S. Okęcki, *op. cit.*, s. 158-159 i Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 225, zwłaszcza przyp. 96).

⁶⁰ W *medsanbacie* 39 DSG, 4 lutego odnotowano jednego żołnierza z tej jednostki, który zmarł w wyniku odniesionych na polu walki ran. (CAMO, f. 58, op. A-71693, d. 2384, *Alfawitnaja Kniga Umierszych 42 otd. Mied San Bata* [zgony rejestrowane od 26.08.1944 r. do 03.03.1945 r.], k. 10).

Tymczasem naprzeciwko dywizji Marczenki znajdował się pas fortyfikacji i umocnień z pięcioma podstawowymi fortami: VIa (Stockhausen), VI (Tietzen), Va (Bonin), V (Waldersee I) oraz IVa (Waldersee II). Nic zatem dziwnego, że trzy próby przełamania pozycji niemieckich, które podjęto 26 stycznia zakończyły się niepowodzeniem i dużymi stratami. Ataki na północne przedpola Festung Posen ponawiane były przez kolejne dni (117 psg przynajmniej do 1 lutego, a 112 psg do 3 lutego). Nieudane próby przebiccia się przez pas fortów na północy miasta i duże straty w ludziach spowodowały zmianę strategii. 29 stycznia gen. Marczenko wydzielił 117 psg do ataku Poznania od strony zachodniej, podczas gdy pozostałe dwa pułki nadal miały być zaangażowane w blokowaniu twierdzy od strony północno-zachodniej⁶¹.

28 stycznia, w obliczu dotychczasowych niepowodzeń (Rosjanie nie zdołali sforsować nawet rowu przeciwpancernego rozciągającego się na północ od pasa fortów), podjęto decyzję o przeprowadzeniu natarcia na odcinku pomiędzy fortami VIa i VII. Szansę na sukces tej operacji zwiększał fakt, że był to obszar parkowo-leśny, który rozciągał się wokół sztucznego jeziora Rusałka utworzonego podczas okupacji przez Niemców, a przy okazji realizowania tej inwestycji rozebrano również znajdującą się tam baterię polową (tzw. Bateria Bogdanka). Zadanie to wykonał 120 psg, który za cenę bardzo wysokich strat – stu dwudziestu poległych, w ciągu dwóch dni wyparł Niemców z Lasku Gołęcińskiego i Niestachowa aż po rubież ulicy Niestachowskiej. Część sił pułku pokonała nawet nasyp linii kolejowej biegnącej do Szczecina i wkroczyła na północne Jeżyce⁶².

⁶¹ Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 290-291.

⁶² Zdaniem Okęckiego tereny opanowane wówczas przez 39 DSG obejmowały kompleksy budynków mieszkalnych przy ulicach Kościelskiego, Niemcewicza, Engestroema, Bednarskiej, Szamarzewskiego. (S. Okęcki, *op. cit.*, s. 60 oraz Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 291). Szumowski mylił się twierdząc, że w przełamaniu pozycji niemieckich w rejonie jeziora Rusałka uczestniczył 117 psg (Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 290-291). Przeczą temu dane pochówkowe: polegli 28 stycznia żołnierze tego pułku grzebani byli w Piątkowie, a 1 lutego w Umultowie. Poza tym 29 stycznia 117 psg nie poniósł prawie żadnych strat. (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 184, *Doniesienije-Opis' biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa po 39 Gwardiejskoj Strielkowej Barwienkowskoj Dwaždy Krasnoznamiennoj ordienow Suworowa i Bogdana Chmielnickogo diwizii za janwar' miesiac* [1945 roku], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 282, *Doniesienije-Opis' biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa po 39 Gwardiejskoj Strielkowej Barwienkowskoj Dwaždy Krasnoznamiennoj ordienow Suworowa i Bogdana Chmielnickogo diwizii za janwar' - fiewral 1945 g.*, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 198, *Doniesienije-Opis' biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa po 39 Gwardiejskoj Strielkowej Barwienkowskoj Dwaždy Krasnoznamiennoj ordienow Suworowa i Bogdana Chmielnickogo Diwizii s 14.1.45 g.*

Tymczasem, 31 stycznia dowództwo korpusu podjęło decyzję o kolejnym przegrupowaniu 82 DSG i włączeniu jej w skład lewobrzeżnego zgrupowania bojowego. Przegrupowanie 82 DSG na lewy brzeg Warty rozpoczęło się 30 stycznia. Wkrótce wszystkie pułki strzeleckie wchodzące w skład tej dywizji zajęły wyznaczone pozycje bojowe. Na lewym skrzydle stanął 244 psg, który przejął rubież kontrolowaną do tej pory przez 117 psg z 39 DSG, dalej na prawo od niego rozlokował się 246 psg, a na jego prawym skrzydle 242 psg. Wraz z 82 DSG na lewy brzeg Warty przeprowiły się jednostki wsparcia artyleryjskiego i pancernego, które do tej pory zajmowały pozycje na prawym brzegu rzeki. Z wojsk pancernych były to 1200 Pułk Artylerii Samobieżnej i 371 Pułk Artylerii Samobieżnej Gwardii, które wspierać będą 82 DSG do samego końca walk o miasto i przynajmniej jedna kompania czołgów ciężkich IS-2 z 34 Pułku Czołgów Ciężkich Gwardii, którego udział w walkach w pasie natarcia 244 psg potwierdzał sam gen. Chietagurow⁶³.

Z kolei ugrupowanie bojowe artylerii tego związku taktycznego składało się z artylerii organicznej (185 Pułk Artylerii Gwardii i 86 Dywizjon Artylerii Przeciwpancernej), 1262 Pułk Artylerii Haubic ze 186 Brygady Artylerii Haubic oraz 46 Brygada Moździerzy Przełamania. Każdy z pułków strzeleckich otrzymał po jednym dywizjonie artylerii dywizyjnej i po jednej baterii artylerii przeciwpancernej. Ponadto, 242 psg wzmocniony został 2-im dywizjonem 1262 pah oraz 1-y i 2-im dywizjonem 565 pm natomiast 244 psg otrzymał do swojej dyspozycji 1-y i 2-i dywizjon 419 pm. Nieco później, 82 DSG wzmocniona została pozostałymi pułkami artylerii haubic ze składu 186 BAH: 1285 i 1283 pah oraz dodatkowo ciężką artylerią, która miała okazać się pomocna przy zdobywaniu fortów. Stanowiły ją: 4-y dywizjon 189 Brygady Artylerii Ciężkich Haubic (w początkach lutego) i bateria artylerii z 184 BAHWM, która wzmocniła przynajmniej od 12 do 16 lutego 246 psg⁶⁴.

po 6.2.45 g. i za proszłoje wriemia 1944 g., CAMO, f. 58, op. 18003, d. 454, Doniesienije-Opis' biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa po 39 Gwardiejskoj Strielkowej Barwienkowskoj Dwaždy Krasnoznamiennoj ordienow Suworowa i Bogdana Chmielnickogo diwizii za janwar' 1945 g., CAMO, f. 58, op. 18003, d. 256, Doniesienije-Opis' biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa po 39 Gwardiejskoj Strielkowej Barwienkowskoj Dwaždy Krasnoznamiennoj ordienow Suworowa i Bogdana Chmielnickogo diwizii s 31.1. po 5.2.45 g.).

⁶³ G.I. Chietagurow, *op. cit.*, s. 173.

⁶⁴ S. Okęcki, *op. cit.*, s. 160-161, przy czym autor popełnił kilka błędów w numeracji pułków.

W tym czasie 39 DSG była kierowana na zachodni skraj twierdzy poniżej majątku Sedan aż po Marcelin⁶⁵. Od tej pory 39 DSG miała ryglować zachodni skraj twierdzy od Marcelina po kolonię Gołęcin, z dwoma fortami jeżyckim VII – Colomb i gołęcińskim VIa Stockhausen. Dywizja miała również kontynuować natarcie przez tereny na północ od linii kolejowej i opanować Sołacz, Urbanowo, Przepadek, wychodząc na południowo-zachodni skraj Cytadeli, a ponadto współdziałać z prawoskrzydłową 27 DSG w opanowaniu północnych kwartałów Jeżyc i z lewoskrzydłową 82 DSG na przedpolu Cytadeli⁶⁶.

Od 30 stycznia rozpoczęły się zatem mozolne walki 120 psg o Sołacz i Jeżyce. Najprawdopodobniej około 2 lutego na Jeżyce przerzucono 117 psg. Świadczy o tym pochówek osiemnastu poległych żołnierzy z tego pułku, których pogrzebano tego dnia w okolicach zakładów mięsnych w pobliżu skrzyżowania ulic Niestachowskiej i Dąbrowskiego (dawna Fabryka Konserw Mięsnych Braci Dawidowskich). Przegrupowanie lewoskrzydłowego 117 psg było możliwe po zluźnieniu jego pozycji na północnych rubieżach Poznania przez oddziały 82 DSG. 3 lutego dowódca 8 Armii Gwardii zdecydował o wycofaniu z Poznania dwóch pułków 39 DSG (117 i 112 psg) i pozostawieniu tylko jednego z nich (120 psg). Od tej pory do 10 lutego 120 psg aktywnie blokował zachodnie kwartały Poznania.

W początkowej fazie walk w lewobrzeżnym Poznaniu największą inicjatywę wykazał się 246 psg, którego oddziały szturmowe już 1 lutego wtargnęły na teren Winiar i trwały tam w okrążeniu do 3 lutego, to jest do momentu przebicia się znacznie silniejszego macierzystego pułku⁶⁷. Następnego dnia pułk rozpoczął zażarte dwudniowe walki na Winiarach, których ukoronowaniem było zdobycie ostatnich punktów oporu niemieckiego w okolicach kościoła Św. Stanisława Kostki. Ostatecznie oddziały 246 psg osiągnęły kwartał przy ulicach Spornej, Cichej i dalej wzdłuż alei Pułaskiego oraz przy ulicy Żniwnej⁶⁸.

6 lutego rozpoczęło się natarcie, którego celem było wbicie się potężnym klinem pomiędzy pas fortów, do tej pory bezskutecznie obleganych przez Rosjan, a Cytadelę.

⁶⁵ Por. schemat XI. „Natarcie pułków 82 dywizji gwardii przez północno-zachodnie dzielnice Poznania (działania od 1 do 15 II 1945 r.)” w: Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 349 i 315-316.

⁶⁶ *Ibid.*, s. 315.

⁶⁷ Wg Szumowskiego 1 lutego prawoskrzydłowy 242 psg złamał opór nieprzyjaciela w rejonie stacji kolejowej Poznań-Gołęcin i kontynuowały natarcie wzdłuż linii kolejowej, opanowując Sołacz aż po Wołyńską i aleję Wielkopolską (*Ibid.*, s. 351). Wydaje się to o tyle dziwne, że tego dnia pułk ten nie odnotował żadnych strat.

⁶⁸ S. Okęcki, *op. cit.*, s. 69, Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 351.

Dla Niemców panowanie nad północnym przedpołem Cytadeli (Winogradami⁶⁹) było o tyle ważne, że traktowali ten obszar jako najdogodniejszy, w przypadku otrzymania rozkazu o przebijaniu się z Festung Posen ku linii frontu. Rosjanie nie spodziewali się chyba tak zażartego oporu, z jakim przyszło się im zmagać. W ciągu 11 dni walk ulicznych o ten obszar miasta, Rosjanie musieli odeprzeć 25 kontrataków organizowanych również przez załogi fortów. Do zajęcia Winograd wyznaczono 246 psg oraz część jej lewoskrzydłowego sąsiada – 244 psg⁷⁰. Ten ostatni od samego początku walk zajmował pozycje na północ od pasa fortów i bez większego zaangażowania szturmował pozycje niemieckie od tej właśnie strony⁷¹. Blokował pozycje niemieckie do 16 lutego.

8 lutego nie odnotowano na Winogradach większych strat, ale następnego dnia zaczął się kolejny etap natarcia. Tym razem inicjatywę przejął 244 psg, który miał nacierać północnym przedpołem Cytadeli w stronę Warty. Szczególnie zażarte boje toczono w rejonie cmentarza ewangelickiego na Szelażu (ob. park Kosynierów), który zdobyto 12 lutego. Dzień później Rosjanie dotarli wreszcie do rzeki. Ostatecznie od 8 do 16 lutego, 244 psg stracił pięćdziesięciu poległych żołnierzy⁷². W tym czasie w 246 psg poległo tylko siedemnastu

⁶⁹ Na radzieckich mapach sztabowych, obszar na północ od Cytadeli nazywany jest Szylingiem, obecnie natomiast uznaje się, że są to Winogrady, które na zachodzie wzdłuż ulicy Księcia Mieszka I graniczą z Winiarami.

⁷⁰ Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 351-352; S. Okęcki, *op. cit.*, s. 70.

⁷¹ Chietagurow wspominał: „Jeszcze gorzej przedstawiały się sprawy u Pawlenki [dowódcy 244 psg – AP]. Jego pułk trzykrotnie podrywał się do ataku i każdorazowo nieprzyjaciel odrzucał go na rubież wyjściową, a wreszcie zaczął kontratakować. (...) Po południu pojechałem tam i przebywałem do wieczora, pomagając młodemu dowódcy pułku kierować walką. (...) O świcie 2 lutego Niemcy znowu zaatakowali (...). Kilka godzin trwały ciężkie walki. Wróg stracił trzy czołgi, dwa działa pancerne, setki szeregowych i na pewno kilkudziesięciu oficerów” (G.I. Chietagurow, *op. cit.*, s. 173-174). Poza absurdalnie wysoką liczbą zniszczonych środków pancernych i niewiarygodną liczbą wyeliminowanych żołnierzy przeciwnika, zwraca uwagę opis ciężkich walk. Tymczasem z meldunków strat bezpowrotnych wynika, że 1 i 2 lutego 244 psg stracił tylko pięciu żołnierzy. (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 433, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa czastiej 82 Gwardiejskiej strielkowej Zaporozskoj ordiena „Bogdana Chmielnickogo” diwizii [z 8.03.1945 r.]*).

⁷² Świadczy o tym analiza miejsc pochówków poległych żołnierzy. Żołnierze 244 psg, którzy polegli na Winiarach byli chowani na cmentarzu dywizyjnym 82 DSG urządzonym na terenie koszar artyleryjskich na Sołacz, natomiast ci, którzy zginęli na północ od pasa fortów grzebani byli w Naramowicach i Umultowie. (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 233, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa czastiej 82 Gwardiejskiej strielkowej Zaporozskoj ordiena „Bogdana Chmielnickogo” diwizii*

ludzi. Nie ma zatem podstaw twierdzenie o ciężkich walkach, które jakoby miały się toczyć o zablokowane z północy i południa forty. Analiza strat 246 psg wykazuje wyraźnie, że od 8 lutego pułk ten przeszedł do zadań pasywnych i zajęty był co najwyżej blokowaniem pasa fortów i odpieraniem wyprowadzanych z nich niemieckich kontrataków. Nie oznacza to jednak, że Niemcom dano w tym czasie spokój. Oczywiście forty były nękanie ogniem artyleryjskim, ale póki co nie myślano o ich zdobyciu szturmem⁷³. Forty zostały zajęte przez Rosjan najprawdopodobniej pomiędzy 14 a 16 lutego. Fort IVa czerwonoarmiści zdobyli, natomiast pozostałe wpadły w ręce Rosjan po opuszczeniu ich przez załogi niemieckie⁷⁴.

Obszarem aktywności prawoskrzydłowego pułku 82 DSG – 242 Pułku Strzeleckiego Gwardii były natomiast Winiary, Sołacz i południowe obrzeża Winograd. Rozpoczęte 31 stycznia natarcie doprowadziło do opanowania w ciągu kilku dni Sołacza aż po ulicę Wołyńską i aleję Wielkopolską⁷⁵. 3 lutego wydzielone oddziały 242 psg zdobyły Fort VIa Stockhausen, a 5 lutego kontrolowały obszar aż rubież przy ulicach Spornej, Cichej i dalej wzdłuż alei Pułaskiego do ulicy Żniwnej. Tutaj wdały się w kilkudniowe walki, które ostatecznie doprowadziły do zajęcia obszarów na północno-zachodnim przedpolu Cytadeli.

[z 5.03.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 433, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowego sostawa czastiej 82 Gwardiejskoj strielkowej Zaporozskoj ordiena „Bogdana Chmielnickogo” diwizii* [z 8.03.1945 r.].

⁷³ Rosjanie starali się zmusić znajdujących się w fortach Niemców do kapitulacji poprzez notoryczny ostrzał artyleryjski przeplatany agitacją i nawoływaniem do poddania. Rosjanie przez głośniki wzywali załogi do poddania (G. Baumann, tom II, *op. cit.*, s. s.42). Ostatecznie udało się to tylko w jednym przypadku, kiedy po przerzuceniu pewnego leutemanta do Fortu Waldersee, udało się owemu oficerowi przekonać dowódcę oddziału stacjonującego w forcie do wywieszenia białej flagi i kapitulacji całej 116-osobowej załogi (S. Okęcki, *op. cit.*, s. 244).

⁷⁴ Bardziej wiarygodne wydają się opisy niemieckie (G. Baumann, tom II, *op. cit.*, s. 45-46, 51-56) niż polskich autorów, którzy twierdzili, że forty zostały zdobyte po kilku-kilkunastu godzinach 14 lutego: Va Bonin (zajęty po 12 godzinach), V Waldersee I (po 10 godzinach), IVa Waldersee II (po 2 godzinach) przez 246 psg (Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 353).

⁷⁵ Co prawda Szumowski pisał, że „natarcie 242 pułku doprowadziło we wczesnych godzinach rannych 1 lutego do złamania oporu Niemców w rejonie stacji kolejowej Poznań-Golecin”, ale tego dnia w tej jednostce nie odnotowano żadnych strat. Można zatem założyć, że informacja jest nieścisła ponieważ: albo Niemcy nie bronili tego obszaru, lub też całe wydarzenie miało miejsce następnego dnia, kiedy 242 psg zanotował dwunastu poległych żołnierzy (*Ibid.*, s. 351).

3.4. POŁUDNIOWE (GŁÓWNE) UGRUPOWANIE BOJOWE

Po nieudanych próbach przełamania, 25 stycznia, pozycji niemieckich we wschodnim Poznaniu, gen. Szemienkow podjął decyzję o przegrupowaniu swoich dywizji i utworzeniu głównego ugrupowania bojowego, które zaatakuje miasto od strony południowej. W planach dowódcy korpusu uderzenie miało zostać wykonane siłami 27 i 74 DSG wspartych wydzielonymi jednostkami artyleryjskimi 29 Dywizji Artylerii Przełamania i oddziałami pancernymi 8 Armii Gwardii⁷⁶. Przyszłość miała jednak zweryfikować te plany.

25 stycznia na lewy brzeg Warty udało się przerzucić całą 27 DSG oraz 240 psg z 74 DSG. Drugi pułk tej dywizji – 236 psg zajmował w tym czasie pozycje na prawym brzegu Warty od Krzesin do Minikowa i tylko niewielki oddział (od poprzedniego dnia) utrzymywał lewobrzeżny przyczółek w Luboniu w okolicach dzisiejszej ulicy 3 Maja⁷⁷. Jeśli chodzi o siły przerzucone przez przeprawę czapurską, to 240 psg rozlokował się w okolicach Lubonia, natomiast 27 DSG, stanowiąca trzon grupy uderzeniowej, zajęła pozycje wyjściowe w Fabianowie, skąd miało wyjść główne uderzenie na pozycje niemieckie. Następnego dnia wieczorem, na jej lewym skrzydle, w rejonie Górczyna i Junikowa, pojawiły się pierwsze oddziały 312 Dywizji Strzeleckiej z 91 Korpusu Strzeleckiego. Choć w początkowych planach dowódcy 29 Korpusu Strzeleckiego Gwardii nie brano pod uwagę udziału w południowym ugrupowaniu bojowym żadnych jednostek piechoty spoza 8 Armii Gwardii, to wraz z przybyciem w okolice Poznania 312 Dywizji Strzeleckiej, postanowiono skierować ją na południowo-zachodnie przedmieścia⁷⁸. Ostatecznie dotarły tu dwa pułki 312 DS: najpierw 1081, a później 1079 Pułk Strzelecki.

74 DSG miała nacierać w kierunku Dębca i dalej Wildy, 27 DSG na Górczyn i Łazarz, natomiast znajdująca się na lewym skrzydle ugrupowania 312 DS – w stronę Grunwaldu⁷⁹.

⁷⁶ Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 214-215, S. Okęcki, *op. cit.*, s. 57.

⁷⁷ Trzeci z pułków strzeleckich 74 Dywizji Strzeleckiej Gwardii, czyli 226 psg, prowadził w tym czasie działania bojowe na wschodnich przedmieściach Poznania w okolicach Kobylegopola i, póki co, nie było możliwości skierowania go na lewy brzeg Warty.

⁷⁸ S. Okęcki, *op. cit.*, s. 57, Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 240-241. Trzeci pułk 312 DS – 1083 pozostał na prawym brzegu Warty blokując niemieckie pozycje na wysokości Starołąki.

⁷⁹ Por. schemat VIII. „Natarcie pułków 27 i 74 dywizji gwardii przez południowo-zachodnie dzielnice Poznania (działania od 26 do 30 I 1945 r.)” w: Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 232-233.

Piechotę zgrupowaną na południowych przedmieściach Poznania wspierać miały trzy brygady artyleryjskie z 29 DAP (182 BAL, 26 BMC, 36 BMG) oraz jednostki artylerii armijnej i korpusnej z 8 Armii Gwardii (5 DMG, 266 Pułk Artylerii Przeciwpancernej Gwardii i jeden dywizjon z 311 pmg)⁸⁰. 25 stycznia wszystkie one znajdowały się jeszcze na prawym brzegu Warty, a 5 DMG w odległych od Poznania o 300 km Skierniewicach. Na lewy brzeg rzeki zdołano przeprowadzić wyłącznie artylerię organiczną 27 DSG. Dodać do tego należy nieznaną, ale na pewno niewielką liczbę dział ze 157 pag, należącego do 74 DSG, które przerzucono z Marlewa na przyczółek w Luboniu⁸¹. 26 stycznia zintensyfikowano przerzut artylerii przez przeprawę czapurską i ostatecznie, pod wieczór, kilka jednostek zdołało zająć wyznaczone pozycje. 182 BAL rozlokowała się w Świerczewie, 26 BMC w Bocianowie, a 1 dywizjon katusz z 311 pmg w Wirach. Na prawym brzegu rzeki pozostawała nadal 36 BMG, która przesunęła część swoich oddziałów w rejon Garaszewa. Następnego dnia przeprowały się one przez Wartę pod Czapurami i zajęły dogodniejsze stanowiska ogniowe w Luboniu⁸². Podobnie postąpiono z dywizjonem katusz 311 pmg, który

⁸⁰ Być może w tym składzie był również 295 Pułk Artylerii Armat Gwardii z 8 Armii Gwardii, bo znajdował się wówczas w pobliżu Poznania, ale nie wiadomo na którym brzegu Warty.

⁸¹ *Ibid.*, s. 230. Choć Okęcki pisał, że „153 pułk artylerii gwardii” (miał na myśli 157) znajdował się wówczas w prawobrzeżnym Marlewie (S. Okęcki, s. 158), to na podstawie meldunków strat bezpowrotnych wiadomo, że 25 stycznia odnotowano pierwsze pochówki żołnierzy tego pułku na lewym brzegu rzeki, w Luboniu. (CAMO, f. 33, op. 11458, d. 728, *Spiski biezwozwratnych potier' oficerskiego sostawa czastiej 74 Gwardiejskoj Strielkowej Diwizii za period s 20 janwaria po 31 janwaria 1945 goda* i CAMO, f. 58, op. 18003, d. 184, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierzantskiego i riadowego sostawa po 74-j Gwardiejskoj strielkowej Niżniednieprowskoj ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii* [z 2.02.1945 r.]).

⁸² Co prawda polscy autorzy piszą, że 36 Brygada Moździerzy Gwardii rozlokowana była 26 stycznia w rejonie Marlewa i Garaszewa (S. Okęcki, *op. cit.*, s. 158), a później miała wspierać szturm miasta od strony południowo-zachodniej (Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 230), to jednak analiza meldunków strat bezpowrotnych tej jednostki oraz informacji zawartych w opracowaniach rosyjskich pozwalają sformułować nieco inne wnioski. 36 BMG składała się z czterech dywizjonów moździerzy gwardii („katusz”), które 28 stycznia były rozdzielone pomiędzy poszczególne dywizje 29 Korpusu Strzeleckiego Gwardii (O. Je. Aszczeułow, *op. cit.*, s. 109). Trudno powiedzieć, czy w tym podziale uwzględniono również 39 DSG, która wówczas była podporządkowana była temu korpusowi, choć wydaje się, że raczej nie. Bezspornym faktem pozostaje natomiast lokalizacja pochówków żołnierzy 36 BMG, którzy polegali w ostatnich dniach stycznia. Grzebano ich wtedy w dwóch miejscach: na Głównej (obszar aktywności bojowej 82 DSG) oraz na Wildzie (74 DSG), ponadto w lutym na Ławicy, na tyłach 27 DSG. Wszystkie te fakty mogą zatem wskazywać, że część sił 36 BMG wspierała Południowe Ugrupowanie Bojowe (S. Okęcki, *op. cit.*, s. 165), a część – przynajmniej do końca stycznia – operowała na wschodnich przedmieściach Poznania. Dwóch poległych 31 stycznia 1945 roku żołnierzy tej brygady pochowano na

również skierowano do Lubonia, bliżej pozycji niemieckich⁸³. Wreszcie nocą z 27 na 28 stycznia przybyła 23 BMG z 5 Dywizji Moździerzy Gwardii, a w ciągu dnia dotarły jeszcze dwa dywizyjony moździerzy gwardii z 16 i 22 BMG⁸⁴.

Skoncentrowane na zachodnim brzegu Warty jednostki artylerii zostały przydzielone poszczególnym dywizjom piechoty. 74 Dywizji Strzeleckiej Gwardii podporządkowano 1154 pal ze 182 BAL, 1 dywizjon 311 pmg oraz jeden dywizjon z 26 BAC, o znikomej zresztą wartości bojowej (nie prowadził on praktycznie ostrzału ze względu na brak amunicji). Wraz z przybyciem do Poznania 5 DMG, dywizji gen. Bakanowa podporządkowano ponadto dwa dywizyjony szturmowe z 23 BMG. Podobnymi siłami dysponowała 27 DSG. Wzmocniono ją 1191 pal ze 182 BAL, jednym pułkiem moździerzy z 46 BMP⁸⁵ oraz dywizjonem szturmowym 22 BMG z 5 DMG⁸⁶. 36 BMG wspierała działania obu dywizji. Dwa „lewobrzeżne” pułki strzeleckie 312 DS korzystały zapewne ze wsparcia swojej własnej artylerii pułkowej i dywizyjnej oraz najprawdopodobniej z jakichś wydzielonych oddziałów artyleryjskich podporządkowanych 27 DSG⁸⁷.

Południowe ugrupowanie bojowe wzmocnione zostało również oddziałami czołgów i dział pancernych. Siły pancerne skupione zostały w rejonie Junikowa, a więc w miejscu, z którego 26 stycznia wyprowadzono główne uderzenie na pozycje niemieckie⁸⁸. Pancerną grupę uderzeniową tworzyły trzy pułki czołgów ciężkich IS-2 z 11 Samodzielnej Brygady Czołgów Ciężkich Gwardii (90, 91 i 92), dwa samodzielne pułki czołgów (65 i 259)

Główniej. (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 942, *Imiennyye spiski biezwozwratnykh potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa czastiej 29 Artillerijskoj Krasnoznamiennoj Diwizii prorywa RGK [z 29.06.1945 r.]*).

⁸³ O. Je. Aszczeułow, *op. cit.*, s. 110.

⁸⁴ W. W. Gurkin, A. Je. Iwaszczenko, *op. cit.*, s. 124-125.

⁸⁵ Okęcki pisze o 413 Pułku Moździerzy, ale takiego w Poznaniu nie było (S. Okęcki, *op. cit.*, s. 165).

Najprawdopodobniej doszło do literówki i chodzi o 416 albo 419 Pułk Moździerzy z 46 BMP.

⁸⁶ *Ibid.*, s. 165.

⁸⁷ Niestety, brak jakichkolwiek przekazów źródłowych każe wyłącznie domniemywać, że lewoskrzydłowa dla 27 Dywizji Strzeleckiej Gwardii – 312 DS mogła korzystać np. podczas walk o forty ze wsparcia artylerii cięższej niż dywizyjna.

⁸⁸ Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 229.

wyposażone w czołgi średnie T-34 oraz 1504 Pułk Artylerii Samobieżnej wyposażony w działa samobieżne SU-76⁸⁹.

W pasie natarcia 27 DSG walczyły dwa pułki czołgów ciężkich: 92 Pułk Czołgów Ciężkich Gwardii, który nacierał wzdłuż ulicy Focha (dzisiejszej Głogowskiej) na kierunku Górczyn – Łazarz, natomiast na jego lewym skrzydle 90 Pułk Czołgów Ciężkich Gwardii, który operował w okolicach Junikowa. Trzeci z pułków 11 SBCzCG, 91 Pułk Czołgów Ciężkich Gwardii został podporządkowany 74 DSG i od 27 stycznia działał w pasie natarcia tej dywizji na Dębcu i Wildzie⁹⁰. Trudno jednoznacznie określić obszar aktywności bojowej pułków pancernych wyposażonych w czołgi średnie, ale przynajmniej w przypadku 259 Samodzielnego Pułku Czołgów wydaje się, że był podporządkowany 27 DSG, ponieważ wszystkich swoich poległych w tym czasie chował na Górczynie⁹¹. Wiadomo również,

⁸⁹ W swojej pracy Szumowski nie wspomina o obecności 1504 Pułku Artylerii Samobieżnej i błędnie podaje, że oba samodzielne pułki czołgów (65 i 259) wchodziły w skład 11 Samodzielnej Brygady Czołgów Ciężkich Gwardii (*Ibid.*, s. 58). Aktywność bojową 1504 pas na południowo-zachodnich przedmieściach Poznania poświadczają natomiast meldunki strat bezpowrotnych z 26 i 27 stycznia. (CAMO, f. 33, op. 11458, d. 844, *Imiennyye spiski biezwozwratnyh potier' oficerskogo sostawa bronietankowych i miechanizirowannyh wojsk 1 Bieloruskogo fronta za period janwar'-fiewral 1945 goda* oraz CAMO, f. 58, op. 18003, d. 333, *Imiennyye spiski biezwozwratnyh potier' sierzantskogo i riadowogo sostawa za czasti i sojedinenija frontowogo podczinienija 1 Bieloruskogo fronta] na period po sostojaniju na 20 fiewrala 1945 goda.*).

⁹⁰ Wskazuje na to analiza strat osobowych trzech pułków czołgów ciężkich gwardii: 90 pczcg chował swoich poległych na zachodnich przedmieściach Poznania, 92 pczcg na zachód od ulicy Focha (Głogowskiej) nieopodal Dworca Górczyńskiego, a 91 pczcg, który w tym czasie nie poniósł strat lub nie zachowały się dokumenty źródłowe z tego okresu, stacjonował na Wildzie, o czym świadczy pochówek tego pułku z 29 stycznia na Wildzie. (CAMO, f. 33, op. 11458, d. 713, *Imiennyye spiski biezwozwratnyh potier' oficerskogo sostawa 11 otdielnoj Gwardiejskoj tjażeloj tankowej Korsun'skoj Krasnoznamiennoj ordiena Suworowa brigada „IS” za period s 26 janwaria 1945 g. po 7 fiewrala 1945 g.* oraz CAMO, f. 58, op. 18003, d. 232, *Doniesienije-opis' biezwozwratnyh potier' sierzantskogo i riadowogo sostawa 11 otdielnoj Gwardiejskoj tjażeloj tankowej Korsun'skoj Krasnoznamiennoj ordiena Suworowa brigada „IS”* [z 12.02.1945]).

⁹¹ Problem z tym pułkiem polega jednak na tym, że niemal wszystkich swoich poległych, również tych, którzy zginęli w walkach o Cytadelę, pochowano na cmentarzu pułkowym urządzonym na Górczynie (CAMO, f. 33, op. 11458, d. 844, *Imiennyye spiski biezwozwratnyh potier' oficerskogo sostawa bronietankowych i miechanizirowannyh wojsk 1 Bieloruskogo fronta za period janwar'-fiewral 1945 goda*, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 263, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozwratnyh potier' czastej i sojedinenij 8 gwardiejskoj armii* [z 6.03.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 452, *Doniesienije-opis' biezwozwratnyh potier' sierzantskogo*

że działa samobieżne 1504 Pułku Artylerii Samobieżnej zostały rozdzielone pomiędzy pułki strzeleckie⁹².

Po formalnym podporządkowaniu dowództwu 29 Korpusu Strzeleckiego Gwardii dwóch dywizji piechoty pochodzących z 91 Korpusu Strzeleckiego, podjęto szereg decyzji, które miały uporządkować dość pogmatwaną organizacyjnie sytuację południowego ugrupowania bojowego. 27 stycznia zdecydowano zatem o przerzuceniu wszystkich „prawobrzeżnych” oddziałów 74 DSG na lewy brzeg rzeki. W pierwszej kolejności udało się to 236 Pułkowi Strzeleckiemu Gwardii, który został zwolniony z obowiązku blokowania rubieży od Warty po Minikowo i zastąpiony przez 1083 Pułk Strzelecki z 312 DS. Później rozpoczęto przegrupowywanie 226 Pułku Strzeleckiego Gwardii zajmującego odcinek frontu w okolicach Kobylegopola, którego pozycje przejęły oddziały 117 DS.

26 stycznia Rosjanie rozpoczęli natarcie siłami 27 DSG oraz obu pułków strzeleckich 74 DSG, które wówczas znajdowały się na lewym brzegu Warty. Po całonocnych walkach, nocą z 26 na 27 stycznia, oddziałom radzieckim udało się w dwóch miejscach przełamać wokółmiejski obwód obronny. 27 DSG dokonała tego w okolicach Fortu IX, a 74 DSG w pobliżu Fortu IXa. Tym samym dywizje rozpoczęły zacięte boje o zdobycie południowych i zachodnich dzielnic Poznania i dotarcia do wokółśródmiejskiej linii obrony nieprzyjaciela, zorganizowanej przede wszystkim w oparciu o solidne budynki rozciągające się wzdłuż dzisiejszej ulicy Królowej Jadwigi i alei Niepodległości. Przez dwa dni (27-28 stycznia) trwały zacięte boje o Wildę i Łęgi Dębińskie, które prowadziła 74 DSG. O ile już pod wieczór 28 stycznia lewoskrzydłowe pułki strzeleckie zdołały dotrzeć do południowego odcinka obwodnicy śródmiejskiej (240 psg w okolicach gmachu gestapo przy dzisiejszej ulicy Niezłomnych, a 236 psg przy ówczesnych Wałach Królowej Jadwigi), to prawoskrzydłowy 236 psg wciąż zalegał na Dębinie odslaniając na długości 2,5 km prawą flankę jego lewoskrzydłowych pułków. Front udało się wyrównać dopiero 30 stycznia. Tymczasem 27 DSG wyparła Niemców z całkiem sporych obszarów Poznania: z części Górczyna, Łazarza, prowadząc walki o Grunwald i Jeżyce. Na Górczynie, w pobliżu Fortu VIIa walczyły z kolei dwa pułki 312 DS.

i riadowego sostawa 8 gw. armii [z 3.04.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 503, Doniesienije-opis' spiskow biezwozwratnych potier' czastej i sojedinenij 8 gwardiejskoj armii [z 11.04.1945 r.]

⁹² Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 250.

Po dotarciu do ścisłego centrum miasta postanowiono przegrupować swoje siły. Przede wszystkim 28 stycznia sprowadzono do Poznania elitarną 2 Szturmową Brygadę Inżynieryjno-Saperską, którą na czas walk o miasto przyporządkowano 29 Korpusowi Strzeleckiemu Gwardii. 74 Dywizji Piechoty Gwardii przydzielono 7 Samodzielny Szturmowy Batalion Inżynieryjno-Saperski i 516 Samodzielny Pułk Czołgów Miotaczy Ognia, a flankującej jej z lewego skrzydła 27 Dywizji Piechoty Gwardii: 10 Samodzielny Szturmowy Batalion Inżynieryjno-Saperski i 41 Samodzielny Batalion Ręcznych Miotaczy Ognia⁹³. Ponadto 74 DSG wzmocniono 19 Samodzielnym Batalionem Ręcznych Miotaczy Ognia z 8 Armii Gwardii. Wszystkim trzem pułkom strzeleckim tej dywizji podporządkowano po jednej kompanii miotaczy ognia⁹⁴. Ostatnia z jednostek saperskich uczestniczących w bojach o Poznań: 261 batalion inżynieryjno-saperski, najpewniej rozdzielona została pomiędzy 27 i 74 DSG⁹⁵.

⁹³ N. I. Nikoforow, *op. cit.* 300. O podporządkowaniu 74 Dywizji Strzeleckiej Gwardii 7 Samodzielnego Szturmowego Batalionu Inżynieryjno-Saperskiego i 516 Samodzielnego Pułku Czołgów Miotaczy Ognia świadczą dane dotyczące lokalizacji pochówków żołnierzy służących w tych jednostkach, którzy polegli lub zmarli z ran na przełomie stycznia i lutego 1945 r. W pasie natarcia 74 DSG (na placu Bergera na Wildzie) znajdował się cmentarz pułkowy 516 spczmo, jak również w tej samej okolicy (na cmentarzu polowym przy ulicy Bosej) pochowano trzech kolejnych żołnierzy zmarłych w szpitalu chirurgicznym 4186. W przypadku 7 szszbinż-sap zidentyfikowano wyłącznie jeden przypadek śmierci żołnierza, który zmarł w wyniku odniesionych ran w *medsanbacie* 74 DSG. Z kolei żołnierzy 10 Samodzielnego Szturmowego Batalionu Inżynieryjno-Saperskiego i 41 Samodzielnego Batalionu Ręcznych Miotaczy Ognia grzebano w mogiłach znajdujących się w pasie natarcia 27 DSG. Groby żołnierzy 10 szszbinż-sap odnotowano na skwerku naprzeciw Dworca Zachodniego, a 41 sbrmo na dawnym cmentarzu żydowskim przy ulicy Focha (obecnie Głogowska). Ponadto trzech zmarłych z ran pochowano na cmentarzu urządzonym przez 32 Samodzielny Batalion Medyczo-Sanitarny 27 DSG. (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 388, *Doniesienije-Opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierzantskogo i riadowogo sostawa po 27-j Gwardiejskoj Strielkowej Nowobugskoj Krasnoznamiennoj ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii* [z 2.01.1945 r.], k. 29). Przesłanką potwierdzającą hipotezę, że oba bataliony (10 i 41) były podporządkowane 27 DSG, może być również fakt, że podczas szturm Cytadeli obie jednostki wspierały 82 DSG, która przejęła od 27 DSG pozycje wyjściowe do ataku na twierdzę.

⁹⁴ 1 kompania 19 Samodzielnego Batalionu Miotaczy Ognia podporządkowana została 240 Pułkowi Piechoty Gwardii, 3 Kompania Miotaczy Ognia 236 Pułkowi Piechoty Gwardii, a zatem, zgodnie z logiką, 2 Kompania Miotaczy Ognia najprawdopodobniej została podporządkowana trzeciemu pułkowi 74 Dywizji Piechoty Gwardii: 226 psg. (S. Okęcki, *op. cit.*, s. 218-219).

⁹⁵ Świadczyć o tym może fakt, że pojedyncze pochówki żołnierskie tego batalionu urządzano w obszarach aktywności bojowej obu dywizji strzeleckich: na Wildzie (ulica Traugutta), na Łazarzu (Focha/Głogowska) i na Ławicy. (CAMO, f. 33, op. 11458, d. 817, *Imiennej spisok biezwozwratnych potier' oficerskogo sostawa*

Dzień później (29 stycznia) przegrupowano natomiast pancerną grupę uderzeniową południowego ugrupowania bojowego. W związku z decyzją o wycofaniu z rejonu zachodniego Poznania dwóch brygad 69 Armii (68 Brygady Pancernej i 12 Brygady Artylerii Samobieżnej), a z północno-zachodnich przedmieść – tzw. Grupy Leńskiego z 1 Armii Pancernej Gwardii, postanowiono skierować w te miejsca dwa pułki czołgów ciężkich z 11 SBCzCG⁹⁶. Z Łazarza wycofano zatem 91 Pułk Czołgów Ciężkich Gwardii, który zajął rubież od Ogrodów przez Sołacz do Piątkowa, a operujący do tej pory w Junikowie 90 Pułk Czołgów Ciężkich Gwardii blokował odcinek na jego prawym skrzydle. W ścisłym centrum miasta pozostawiono jedynie 91 Pułk Czołgów Ciężkich Gwardii, który opuścił pozycje 74 DSG na Wildzie i skierował się na obszar operacyjny 27 DSG na Jeżycach⁹⁷.

64 inżynierno-Sapiernoj Krasnoznamiennoj brigady 8 Gwardiejskoj Armii I-go Biełorusskogo Fronta za period s 20 po 28 fiewrala 1945 goda oraz CAMO, f. 58, op. 18003, d. 389, Imiennej spisok biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa po 64 inżynierno-Sapiernoj Krasnoznamiennoj brigadie, 8 Gwardiejskoj Armii I-go Biełorusskogo Fronta za period s 20 po 28 fiewrala 1945 goda.).

⁹⁶ Sztab 8 Armii Gwardii wydał wówczas rozkaz, aby „Armijna grupa pancerna (11 BPanc) dwoma pułkami osiągnęła rejon Ławicy, Gołęcina i w razie wyłamania się nieprzyjaciela z okrążenia w kierunku północno-zachodnim i zachodnim działać, mając na celu jego zniszczenie” (S. Okęcki, *op. cit.*, s. 61).

⁹⁷ O takim właśnie przebiegu zdarzeń świadczą dane dotyczące miejsc pochówków poległych żołnierzy znajdujące się w meldunkach strat poszczególnych pułków czołgów ciężkich gwardii. 92 spzcgc od 1 do 3 lutego grzebał swoich żołnierzy w trzech punktach: na Piątkowie, na terenie koszar artylerii na Sołaczu i w okolicach dzisiejszej pętli tramwajowej na Ogrodach. 90 spzcgc chował poległych od 31 stycznia do 2 lutego wyłącznie na „zachodnich przedmieściach Poznania” a 91 spzcgc od 30 do 31 stycznia w pobliżu kaponiery w samym centrum Poznania. (CAMO, f. 33, op. 11458, d. 713, *Imiennyje spiski biezwozwratnych potier' oficerskogo sostawa 11 otdielnoj Gwardiejskoj tjażeloj tankowoj Korsun'skoj Krasnoznamiennoj ordiena Suworowa brigada „IS” za period s 26 janwarja 1945 g. po 7 fiewrala 1945 g.* i CAMO, f. 58, op. 18003, d. 232, *Doniesienije-opis' biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa 11 otdielnoj Gwardiejskoj tjażeloj tankowoj Korsun'skoj Krasnoznamiennoj ordiena Suworowa brigada „IS”* [z 12.02.1945]). To właśnie zniszczone czołgi IS-2 z tego ostatniego pułku uwiecznione zostały fotograficznie tuż po wojnie przez Zbigniewa Zielonackiego, a jeden z nich zamieniony został na swoisty słup ogłoszeniowy: zob. fotografia: *Swój i obcy. Rok 1945 w Wielkopolsce*, katalog wystawy oprac. Barbara Fabiańska, Anna Adamska, Jarosław Bączyk, Wyd. Wielkopolskie Muzeum Walk Niepodległościowych w Poznaniu, Poznań 2005, s. 94.

Ubytek czołgów ciężkich w pasie natarcia 74 DSG zrekompensowano tego samego dnia ciężkimi działami samobieżnymi SU-152 z 351 i 394 Pułków Ciężkiej Artylerii Samobieżnej Gwardii, które właśnie dotarły do Poznania⁹⁸.

29 stycznia rozpoczęły się boje o przełamanie obwodnicy śródmiejskiej. Toczyły je oddział (batalion) szturmowy 240 psg z 74 DSG, który był wspierany czołgami miotaczami ognia i saperami szturmowymi oraz ciężkimi działami samobieżnymi (okolice parku Marcinkowskiego) oraz 83 psg z 27 DSG, który bezskutecznie – po opanowaniu ZOO i zajezdni tramwajowej – próbował przebić się w stronę mostu na Kaponierze otwierającego wjazd do ścisłego centrum miasta.

Z kolei jeden z „lewobrzeżnych” pułków 312 DS otrzymał rozkaz wyprowadzenia nocą z 29 na 30 stycznia swoich sił z południowo-zachodniego Poznania i opanowania zachodniego brzegu Warty, podczas gdy drugi z pułków miał jeszcze pozostawać na swoich dotychczasowych pozycjach „dla całkowitego oczyszczenia (...) z resztek pozostawionych tam grup fizylierów nieprzyjaciela”. 31 stycznia skierowano nad Wartę i ten pułk, a następnego dnia oba pułki (1079 i 1081) podjęły próbę sforsowania rzeki i zdobycia przyczółków na przeciwległym brzegu⁹⁹.

W tej sytuacji dowódca 74 DSG, gen. Bakanow miał już możliwość zaangażowania do szturmowania wszystkich trzech pułków i dlatego przerzucił 236 psg na lewe skrzydło w okolice placu Drwęskiego z zadaniem oczyszczenia terenów kolejowych oraz przełamanie oporu niemieckiego na zachodnim odcinku obwodnicy wokółśródmiejskiej. Co prawda udało się oddziałom szturmowym tego pułku dotrzeć aż do Domu Ewangelickiego, ale na pozostałych kierunkach natarcia nie osiągnięto żadnych sukcesów. 240 psg trzecią dobę bezskutecznie próbował przełamać niemiecki opór w okolicach ulicy Półwiejskiej, a prawoskrzydłowy

⁹⁸ O przybyciu 30 stycznia do 74 DSG „baterii dział pancernych dużych kalibrów (SU-152) informował Szumowski były dowódca tej dywizji gen. Bakanow (Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 250).

⁹⁹ S. Okęcki, *op. cit.*, s. 61 i Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 300 i 353-354. Przy czym Szumowski podał nieprawidłowe oznaczenia pułków strzeleckich. Napisał bowiem, że [31 stycznia – A.P.] „przywrócono 312 dywizji 1083 pułk, zatrzymany w zachodniej i południowo-zachodniej części miasta”, co nie jest zgodne z prawdą bowiem ten pułk od początku walk o Poznań stacjonował na prawym brzegu Warty. Informacja ta jest tym bardziej dziwna, że na sąsiedniej stronie zaprezentowano właściwe rozmieszczenie pułków „lewobrzeżnych”: 1079 i 1081 oraz „prawobrzeżnego” 1083. (Szkie XII. „Natarcie wojsk 117 i 312 dywizji piechoty (91 korpusu) przez wschodnie dzielnice Poznania (działania od 2 do 16 II 1945 r.)”, Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 355).

226 psg, którego pas natarcia sięgał od Półwiejskiej po Wartę, również nie posunął się do przodu, pomimo brawurowego i zakończzonego klęską rajdu czołgów OT-34 w stronę placu Bernardyńskiego. Również lewoskrzydłowy 27 DSG nie był w stanie przełamać niemieckiego oporu: zarówno operujący na Jeżycach 74 psg, jak i walczący o opanowanie rejonu Dworca Zachodniego 76 psg. Próba przebicia się 83 psg do Kaponiery ulicą Zwierzyniecką, przy wsparciu czołgów ciężkich IS również zakończyła się spektakularną klęską.

W tej sytuacji do kierowania walkami o Poznań włączył się osobiście dowódca 8 Armii Gwardii gen. Czujkow. Przyjął następujące rozwiązanie: siłami czterech dywizji 29 Korpusu Strzeleckiego Gwardii zdobyć zachodnią część Twierdzy aż po Wartę, natomiast prawobrzeżny Poznań zaryglować dwiema słabszymi dywizjami strzeleckimi 91 Korpusu Strzeleckiego. W rezultacie tych ustaleń, każdej dywizji strzeleckiej określono bardzo precyzyjny obszar działań bojowych. I tak, 74 DSG miała wyprzeć Niemców z terenów kolejowych aż po most Teatralny oraz złamać opór wroga na południowo-zachodnim i południowym odcinku obwodnicy wokółśródmiejskiej wraz z mostami i przyczółkami na Warcie. Z kolei 27 DSG miała opanować Jeżyce, a następnie: północno-zachodnią część śródmieścia po ulicę Fredry i 27 Grudnia, plac Wolności, aleje Marcinkowskiego, ulicę Św. Wojciecha. Dwa pozostające w lewobrzeżnym Poznaniu pułki strzeleckie 312 DS miały natomiast desantować się na przeciwległym brzegu rzeki i podjąć walkę we wschodniej części miasta¹⁰⁰. Zaskakująco skuteczna obrona niemiecka i odporność XIX-wiecznych dzieł fortyfikacyjnych na ostrzał artylerii radzieckiej, zmusiło z kolei Rosjan do skierowania do Poznania jednostek artylerii dużej najcięższej mocy (203 i 280 mm).

Opór niemiecki na wewnętrznej miejskiej linii obrony udało się ostatecznie złamać Rosjanom 2 lutego, kiedy to żołnierze oddziałów szturmowych 74 DSG zdołali opanować zamek cesarski przy ulicy Święty Marcin (236 psg), zrujnowaną siedzibę gestapo i gmachy wojskowe na tyłach Fortu Grolman (240 psg) oraz budynki przy Wałach Królowej Jadwigi oraz rejonu wylotu ulic Strzeleckiej i Garbary (226 psg). Do tego czasu 27 DSG opanowała całe Jeżyce.

3 lutego rozpoczęły się uciążliwe walki o centrum miasta, które trwały aż dwa tygodnie (do 16 lutego). W zasadzie 7 lutego opanowano śródmieście, ale jeszcze przez ponad

¹⁰⁰ *Ibid.*, s. 315-316.

tydzień trwało oczyszczanie z nieprzyjaciela północnego rejonu śródmieścia, czyli bezpośredniego przedpola Cytadeli¹⁰¹.

3.5. SIŁY SZTURMUJĄCE CYTADEŁĘ POZNAŃSKĄ

Zadanie zdobycia ostatniego bastionu niemieckiej obrony w Poznaniu, dowództwo 29 Korpusu Strzeleckiego Gwardii postawiło czterem zdziesiątkowanym w dotychczasowych walkach dywizjom. Początkowo, do bezpośredniego szturmu wyznaczono tylko dwie z nich: 82 i 74 DSG, przy czym tę ostatnią w niepełnym składzie (bez jednego pułku). Dwie pozostałe dywizje: 27 DSG i 117 DS miały jedynie aktywnie blokować Cytadelę i dopiero w razie niekorzystnego rozwoju sytuacji wspomóc główne siły uderzeniowe w bezpośrednim ataku na twierdzę.

W tym celu nocą z 16 na 17 lutego przeprowadzono przegrupowanie dywizji strzeleckich 29 Korpusu Strzeleckiego Gwardii. Znajdująca się na południowo-zachodnim przedpolu twierdzy, a więc w rejonie, z którego miało wyjść główne uderzenie 27 DSG zamieniła się swoimi pozycjami z 82 Dywizją Strzelecką Gwardii, która zajmowała do tej pory tereny na północ od Cytadeli. Trudno wytłumaczyć, co zadecydowało o „oszczędzeniu” 27 DSG. Na pewno nie wynikało to z wielkości strat poniesionych przez tę dywizję w dotychczasowych walkach o Poznań, jak również strat liczonych od rozpoczęcia ofensywy styczniowej¹⁰². W tej dziedzinie, niekwestionowanym liderem była wspomniana 82 DSG, która od samego początku operacji wiślańsko-odrzańskiej ponosiła największe straty, i to zarówno podczas przełamywania pozycji obronnych niemieckiej 9 Armii (14-16 stycznia), jak również w trakcie walk o sam Poznań¹⁰³.

¹⁰¹ *Ibid.*, s. 348.

¹⁰² Nie wiadomo, na jakiej podstawie Szumowski twierdził coś wręcz przeciwnego pisząc: „Ponieważ 27 dywizja gwardii gen. Glebowa, która po dotychczasowych walkach wyszła na podejścia do redut 1 i 2, była najbardziej przerzedzona, przydzielono jej zadanie aktywnego blokowania północnego frontu Cytadeli” (*Ibid.*, s. 370). Prawdopodobnie było to jedynie jego logiczne przypuszczenie.

¹⁰³ CAMO, f. 58, op. 18003, d. 322, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa czastiej 82 Gwardiejskoj strielkowej Zaporozskoj ordiena „Bogdana Chmielnickogo” diwizii* [z 13.03.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 233, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozwratnych potier'*

W wyniku tych przetasowań, 27 DSG objęła odcinek Winograd od ulicy Pod Stokami (ob. Armii Poznań) aż po ulicę Szelągowską, mając przeciwdziałać potencjalnym próbom wyrwania się Niemców z twierdzy¹⁰⁴. Pozycje na jej lewym skrzydle, a więc na terenie Szeląga i dalej na przeciwległym brzegu Warty zajmowała 117 DS. Ona również miała przede wszystkim blokować swój odcinek, ale już pierwszego dnia walk o Cytadelę przystąpiła do natarcia wypierając z terenu elektrowni na Ostrowie Tumskim ostatnie oddziały niemieckie, które do 18 lutego kontrolowały ten teren¹⁰⁵.

Pięć pułków strzeleckich stanowiących trzon ugrupowania szturmowego rozlokowało się na południowo-zachodnim przedpolu Cytadeli. Trzy z nich, pochodzące z 82 DSG zajęły pozycje na lewym skrzydle. Z rejonu glinianek (gdzie obecnie znajduje się stadion lekkoatletyczny AZS), w stronę Reduty II nacierać miał 244 psg. Na prawo od niego, wzdłuż ulicy Przepadek rozmieścił swoje siły 246 psg. Jego zadaniem było atakowanie pozycji niemieckich na wysokości Reduty 1 i Lunety 1. Ostatni z pułków 82 DSG – 242 psg rozlokował się w rejonie placu Niepodległości, skąd miał uderzyć i opanować wschodnie kwartały cmentarne sięgające po zjazd do byłej Małej Śluzy, a następnie Lunety 1¹⁰⁶.

74 DSG atakować miała tylko dwoma pułkami. Nocą 17 lutego zluzowany został 240 psg, którego miejsce zajął 236 psg. Dzień później oddziały szturmowe tego pułku wysunęły się na pozycję wzdłuż ulicy Św. Wojciecha. Zadaniem pułku było przebicie się do ulicy Północnej i zajęcie kwartałów 85 i 86 wraz z dworcem kolejowym Poznań Tama Garbarska (obecnie Poznań-Garbary). Z kolei 226 psg, po wycofaniu się Niemców z terenów rzeźni miejskiej,

sierżantskiego i riadowego sostawa czastiej 82 Gwardiejskiej strielkowej Zaporozskoj ordiena „Bogdana Chmielnickogo” diwizii [z 4.02.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 261, Doniesienije-opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowego sostawa czastiej 82 Gwardiejskiej strielkowej Zaporozskoj ordiena „Bogdana Chmielnickogo” diwizii [z 15.02.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 630, Doniesienije-opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowego sostawa czastiej 82 Gwardiejskiej strielkowej Zaporozskoj ordiena „Bogdana Chmielnickogo” diwizii [z 20.04.1945 r.].

¹⁰⁴ Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 408.

¹⁰⁵ Pozycje wyjściowe 117 DS przed szturmem Cytadeli, zaprezentowano na schemacie „Bojowej poriadok artillerii 29 gw. sk, 91 sk i artillerii usilenija k naczału szturma cytadieli kriepnosti Poznan' 17 fiewrala 1945 g.” w książce Aszczeułowa (O. Je. Aszczeułow, *op. cit.*, s. 47).

¹⁰⁶ Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 409.

zajął pozycje wzdłuż ulicy Północnej z zadaniem przebicia się w stronę wiaduktu nad ulicą Garbary aby później nacierać z ulicy Szelągowskiej na wschodnie dzieła Cytadeli¹⁰⁷.

Ugrupowanie artylerii wspierającej szturm Cytadeli tworzyły wydzielone jednostki artyleryjskie z odwodu Naczelnego Dowództwa oraz (organiczna) artyleria pułkowa i dywizyjna poszczególnych dywizji strzeleckich. Ta ostatnia jednak, po blisko miesięcznych walkach o Poznań, była już mocno zdekompletowana.

Największe wsparcie otrzymały oczywiście oddziały szturmowe sformowane z 82 i 74 DSG. Poza artylerią organiczną (185 pag i 86 Samodzielny Dywizjon Artylerii Przeciwpancernej), do dyspozycji 82 DSG przydzielono 1191 Pułk Artylerii Lekkiej ze 182 BAL, baterię armatohaubic 152 mm ze 189 BACH oraz dwa dywizjony armatohaubic 203 mm ze 184 BAHWM¹⁰⁸. Natomiast w pasie natarcia 74 DSG działały: artyleria organiczna (157 pag i 82 sdap-panc) oraz 1154 Pułk Artylerii Lekkiej ze 182 BAL, dwie baterie 152 mm armatohaubic ze 189 BACH oraz 122 BAHWM wyposażona w 203 mm armatohaubic¹⁰⁹.

¹⁰⁷ *Owładnienie 236-m gwardiejskim strzelkowym pułkiem jugo-zapadnoej czastju gawnogo forta «Cytadiela» krieposti Poznan' 18–23 fiewrala 1945 g., op. cit., schemat 19.*

¹⁰⁸ Wg niektórych opracowań 82 Dywizji Strzeleckie Gwardii podporządkowano całą 184 Brygadę Artylerii Haubic Wielkiej Mocy (G.I. Chietagurow, *op. cit.*, s. 181, Okęcki, s. 84) i cały dywizjon 189 Brygady Artylerii Ciężkich Haubic (G.I. Chietagurow, *op. cit.*, s. 181). Jednak w najbardziej wiarygodnym opracowaniu rosyjskim na załączonym schemacie przedstawiającym rozmieszczenie jednostek artylerii w przededniu szturm Cytadeli wyraźnie zaznaczono, że jeden z dywizjonów 184 BAHWM stacjonował na tyłach 117 DS na prawym brzegu Warty, nie mogła zatem cała brygada wspierać działań bojowych 82 DSG (Rys. 2. „Bojowej poriadok artillerii 29 gw. sk, 91 sk i artillerii usilenija k naczału szturma cytadieli krieposti Poznan' 17 fiewrala 1945 g”). [w:] G. A. Kołomijec, *Diejstwija artillerii w boju wnutri krupnogo goroda* [w:] „Diejstwija artillerijskich podrazdielenij w Wielikoj Otieczestwiennoj wojnie”. Zb. 13. „Artillerijskije czasti i podrazdielenija w bojach za krupnyje nasielennyje punkty”, Wojenizdat, Moskwa 1958, s. 40). Odnośnie podporządkowania dywizjonu 189 BACH zob. przyp. 24 w poprzednim rozdziale.

¹⁰⁹ S. Okęcki, *op. cit.*, s. 84. Przynajmniej dwie baterie 122 Brygady Artylerii Haubic Wielkiej Mocy były wykorzystane przez lewoskrzydłowy 236 Pułk Strzelecki Gwardii 74 DSG (*Owładnienie 236-m gwardiejskim strzelkowym pułkiem jugo-zapadnoej czastju gawnogo forta «Cytadiela» krieposti Poznan' 18–23 fiewrala 1945 g., op. cit.*, s. 191). Pozostałe haubice, służące do ostrzeliwania ze stanowisk zakrytych, skoncentrowane były najprawdopodobniej w widłach Warty i Cybiny, na pograniczu strefy operacyjnej 74 DSG i 117 DS (*Owładnienie 236-m gwardiejskim strzelkowym pułkiem jugo-zapadnoej czastju gawnogo forta «Cytadiela» krieposti Poznan' 18–23 fiewrala 1945 g., op. cit.*, schemat 19, na którym jednak błędnie zapisano skrótowe oznaczenie brygady i zamiast 122 *забр БМ* funkcjonuje tam jako 2 *забр БМ*).

Na prawym brzegu Warty, na Zawadach, skoncentrowano całą artylerię wspierającą działania 117 DS, w początkowej fazie bitwy włącznie z artylerią organiczną dywizji (322 Pułkiem Artylerii). Trzonem artyleryjskiej osłony 117 DS była 41 Brygada Artylerii Armat, która składała się z dwóch pułków: 125 i 155 Pułku Artylerii Armat. Również w tej okolicy skoncentrowano przynajmniej jeden pułk (224 pm) z 11 BM¹¹⁰. Ponadto na prawy brzeg rzeki skierowano jeden dywizjon 184 BAHWM¹¹¹.

Najsłabszą artylerią dysponowała natomiast 27 DSG, która blokowała Cytadelę od strony północnej. Do swojej dyspozycji miała wyłącznie organiczny 54 Pułk Artylerii Gwardii.

Do dyspozycji dowódcy 29 Korpusu Strzeleckiego Gwardii pozostawał ponadto 34 Samodzielny Dywizjon Artylerii Najcięższej Mocy, który stacjonował we wschodnim Poznaniu oraz dywizjon „Katiusz” z 311 Pułku Moździerzy Gwardii, zlokalizowany na tyłach 27 DSG¹¹².

Oddziały szturmujące Cytadelę na głównym kierunku natarcia wzmocniono również żołnierzami z jednostek inżynieryjnych. 82 Dywizji Strzeleckiej Gwardii podporządkowano wówczas 10 szturmowy Batalion Inżynieryjno-saperski oraz 41 Samodzielny Batalion Ręcznych Miotaczy Ognia z 2 Szturmowej Brygady Inżynieryjno-Saperskiej, które niejako „odziedziczyła” po 27 Dywizji Strzeleckiej Gwardii, kiedy 17 lutego przejęła jej pozycje. Dodatkowo wzmocniono ją 261 Samodzielnym Batalionem Inżynieryjno-saperskim 64 Brygady Inżynieryjno-saperskiej. Z kolei 74 DSG miała do dyspozycji 7 Samodzielny Szturmowy Batalion Inżynieryjno-saperski oraz 19 Samodzielny Batalion Ręcznych Miotaczy

¹¹⁰ O udziale tej jednostki w walkach o Cytadelę nie informuje żadna z dotychczasowych publikacji, jednak bezsporne są straty z 18 lutego. Poległych pochowano w Antoninku, gdzie grzebano żołnierzy tej jednostki od 10 lutego. (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 432, *Imiennej spisok i opis' k imiennomu spisku na biezwozwratnyje potieri sierżantskogo i riadowego sostawa czastiej 12 artillerijskoj Krasnoznamiennoj ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii prorywa RGK za period s 1 po 28 fiewwala 1945 goda* oraz CAMO, f. 33, op. 11458, d. 818, *Imiennej spisok biezwozwratnych potier' oficerskogo czastiej 12 artillerijskoj Krasnoznamiennoj ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii prorywa RGK za period s 1 janwaria po 28 fiewwala 1945 goda.*).

¹¹¹ Na podstawie schematu 19 w: w *Owładnienie 236-m gwardiejskim strzelkowym pułkiem jugo-zapadnoju czastju glawnogo forta «Cytadiela» krieposti Poznan' 18–23 fiewwala 1945 g., op. cit.*

¹¹² *Ibid.*

Ognia. Pomiędzy oddziały szturmowe obu dywizji rozdzielono również kilka czołgów – miotaczy ognia z 516 Samodzielnego Pułku Czołgów Miotaczy Ognia¹¹³.

Wsparcie pancerne, ze względu na charakter walk o Cytadelę było niewielkie. 236 psg wspierały dwa działa samobieżne SU-152, a 226 psg trzy z 394 Pułku Ciężkich Dział Pancernych¹¹⁴. Ponadto do dyspozycji oddziałów szturmowych były czołgi T-34 z 259 Samodzielnego Pułku Czołgów, które z pewnością współdziałały z 74 DSG, a być może również z pozostałymi dywizjami 29 Korpusu Strzeleckiego Gwardii¹¹⁵.

18 lutego, tuż przed rozpoczęciem natarcia, Rosjanie przeprowadzili koncentryczny, ciężki ostrzał artyleryjski przedpola kompleksu fortyfikacyjnego, a ponadto zbombardowali ten obszar z powietrza. Pomimo tego Niemcy, którzy zajmowali pozycje na stokach cmentarnych i w kwartale ulic Północnej, Na Podgórniku, Ku Cytadeli i Oficerskiej oraz na terenie torowisk w pobliżu stacji kolejowej Tama Garbarska, uniknęli większych strat i zachowali swój potencjał obronny. Nie pozostało to bez wpływu na tempo natarcia i straty

¹¹³ Informacje o podporządkowaniu 82 Dywizji Strzeleckiej Gwardii: 41 samodzielnego Batalionu Ręcznych Miotaczy Ognia i 10 Szturmowego Batalionu Inżynieryjno-Saperskiego w: G.I. Chietagurow, *op. cit.*, s. 181; o użyciu saperów z 10 Szturmowego Batalionu Inżynieryjno-Saperskiego w pasie natarcia 82 DSG w: S. Okęcki, *op. cit.*, s. 93; o podporządkowaniu 261 Samodzielnego Batalionu Inżynieryjno-Saperskiego 82 DSG w: Szemienkow, *op. cit.*, s. 100-102 i 105-106; o wspieraniu przez 7 Szturmowy Batalion Inżynieryjno-Saperski i 19 Samodzielnego Batalionu Ręcznych Miotaczy Ognia 74 DSG w: *Owładnienie 236-m gwardiejskim strielkowym polkom jugo-zapadnoj czastju głównego forta «Cytadela» kriegposti Poznan' 18–23 fiewrała 1945 g., op. cit.*, s. 190.

¹¹⁴ O pięciu działach samobieżnych SU-152 będących do dyspozycji 74 DSG w czasie walk o Cytadelę informuje artykuł *Ukazanija tankowym i samochodno-artilleriskim polkam 8-j Gwardiejskoj Armii po organizaciji i wiedeniju boja za krupnyje nasielennyje punkty i goroda Giermanii*, 17.03.45 [w:] „Sbornik wojenno-istoriczeskich matieriałow Wielikoj Otieczestwiennoj wojny Wyp. 11, Wojenizdat MWS SSSR, Moskwa 1950, s. 86, choć błędnie zapisano tam numer pułku: zamiast 394 jest „304”. Wiadomo również, że dwa z tych dział przyporządkowano w owym czasie 1. oddziałowi szturmowemu 236 psg (*Owładnienie 236-m gwardiejskim strielkowym polkom jugo-zapadnoj czastju głównego forta «Cytadela» kriegposti Poznan' 18–23 fiewrała 1945 g., op. cit.*, s. 191).

¹¹⁵ Poza odnotowanymi stratami bezpowrotnymi z okresu walk o Cytadelę, o udziale 259 spcz świadczy informacja zawarta w oficjalnym radzieckim wydawnictwie wojskowym, z którego wynika, że czołgi 259 pułku pancernego (błędnie zapisanego jako „250”), 20 lutego (błędnie zapisano jako „30.02.45”) wypierały przeciwnika z kwartałów 8,9,10 tzn. z rejonu pomiędzy ulicą Północną a torami kolejowymi na Garbarach (*Ukazanija tankowym i samochodno-artilleriskim polkam 8-j Gwardiejskoj Armii po organizaciji i wiedeniju boja za krupnyje nasielennyje punkty i goroda Giermanii*, 17.03.45, *op. cit.*, s. 85).

oddziałów radzieckich na głównym kierunku natarcia, czyli w obszarze działania 82 i 74 DSG oraz podporządkowanych im jednostek wsparcia.

W początkowym etapie walk o Cytadelę główny wysiłek bojowy spoczął na barkach żołnierzy 82 DSG, którzy przez dwa dni toczyli uciążliwe boje o opanowanie i utrzymanie południowo-zachodnich stoków Cytadeli. W walkach uczestniczyły wszystkie trzy pułki strzeleckie, przy czym na odcinkach 244 i 246 psg (cmentarz garnizonowy i cmentarz Świętego Wojciecha), opór niemiecki był najsilniejszy, a tempo natarcia najwolniejsze. Największe postępy poczynił prawoskrzydłowy 242 psg, który wieczorem osiągnął fosę i przystąpił do budowy prowizorycznego mostu, który miał zostać wykorzystany do przeprawienia oddziałów szturmowych do wnętrza Cytadeli¹¹⁶. Tego dnia największe straty poniosły 244 i 246 psg (odpowiednio siedmiu i dziewięciu poległych), natomiast prawoskrzydłowy 242 psg stracił tylko trzech żołnierzy. Nieco na wyrost wydają się zatem opisy Szumowskiego o zaciętych walkach w tym rejonie i stracie wielu saperów (tych zginęło tylko dwóch)¹¹⁷.

19 lutego Niemcy zorganizowali silne kontruderzenie na oba skrzydła zalegającej na stokach dywizji. W pierwszej kolejności zaatakowali i zniszczyli gotowy do przeprawy most¹¹⁸, a później uderzyli na pozycje prawoskrzydłowego 242 psg oraz zaatakowali od tyłu pododdziały szturmowe lewoskrzydłowego 244 psg. W rezultacie tych skoordynowanych ataków 82 DSG została odrzucona od fosy i dopiero na wysokości mniej więcej połowy stoku cmentarnego zdołała powstrzymać natarcie niemieckie. Po kolejnym przygotowaniu artyleryjskim, oddziały szturmowe wszystkich pułków strzeleckich 82 DSG zdołały ponownie dotrzeć do fosy, ale nie były już w stanie sforsować jej z marszu. Szczególnie niepewna była sytuacja 244 psg, która ciągle atakowana z lewej flanki musiała przejść do aktywnej obrony frontem na zachód.

W tym czasie, gdy 82 DSG prowadziła ciężkie boje na stokach cmentarnych i w okolicach fosy, jej prawoskrzydłowa 74 DSG tkwiła niemal w tym samym miejscu i bez

¹¹⁶ Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 430-432.

¹¹⁷ „Zaledwie jednak część z nich przystawiła swoje drabiny do skarpy (...) uaktywniły się (...) załogi komór bojowych w barkowej kaponierze części rdzennej (...) Serie z broni maszynowej dosięgły wielu saperów, zniszczyły również drabiny”. (*Ibid.*, 432).

¹¹⁸ „Głowice pancerfaustów zniszczyły most, zadały też duże straty skupionym wokół niego saperom oraz oczekującym na sygnał do przeprawy piechurom i artylerzystom”. (*Ibid.*, s. 435).

większych sukcesów próbowała wyprzeć Niemców z terenów przed nasypem kolejowym. Energiczniejsze działania dywizja podjęła 19 lutego (straciła wówczas dwudziestu pięciu żołnierzy), ale nadal bez większych efektów. 236 psg nacierał ul. Ku Cytadeli, aby dostać się do tunelu prowadzącego do alei Pod Stokiem (dziś aleja Armii Poznań), a 226 psg z podobnym efektem starał się przebić pod mostem znajdującym się na ulicy Tama Garbarska (dziś Garbary). Podjęta później przez 226 psg próba obejścia stanowisk niemieckich brzegiem Warty, również zakończyła się fiaskiem.

20 lutego przyniósł pierwsze poważniejsze sukcesy, i to na kierunkach natarcia obu dywizji. W efekcie ciężkich bojów 82 DSG opanowała aż ćwierćkilometrowy odcinek wału, choć nie zdołała wywalczyć warunków do utworzenia przeprawy. Pomimo tego, żołnierze 244 psg wtargnęli na teren dziedzińca twierdzy, ale zostali stamtąd wyparci w wyniku bardzo silnego kontrnatarcia Niemców (ostatniego przeprowadzonego na taką skalę w trakcie walk o Cytadelę)¹¹⁹.

Tymczasem 74 DSG sforsowała w końcu nasyp kolejowy i przedostała się swoimi oddziałami szturmowymi na bezpośrednie przedpole twierdzy. 236 psg pokonał wówczas tereny nowego cmentarza garnizonowego i zaatakował południowo-zachodnie skrzydło Reduty Koszarowej. W ten sposób rozpoczęły się bardzo ciężkie i długotrwałe, bo ciągnące się aż do 23 lutego, walki o kluczowy kompleks fortyfikacyjny Cytadeli. Prawoskrzydłowy 226 przedostał się natomiast brzegiem Warty aż do przystani Wojskowego Klubu Wioślarskiego¹²⁰.

Następnego dnia, 21 lutego na kierunku natarcia 82 DSG odnotowano kolejny sukces. Po wybudowaniu nocą w pobliżu Reduty II dwóch prowizorycznych mostów, Rosjanie przerzucili nimi oddziały szturmowe z 246 i 244 psg (wsparte kilkunastoma armatami) oraz saperów szturmowych z 41 Samodzielnego Batalionu Ręcznych Miotaczy Ognia. Po ciężkich walkach żołnierze 246 psg i 41 sbrmo zdobyli Redutę II, a żołnierze 244 psg zablokowali Niemców w Reducie I. Tego dnia, na kierunku natarcia 74 DSG walki toczył w zasadzie tylko 236 psg, który łamał niemiecki opór w pobliżu Bramy Południowej i na terenie Wieży Zegarowej. Jego prawoskrzydłowy sąsiad zajął w tym czasie rozległe tereny Szeląga (od kolonii willi oficerskich po strzelnicę Bractwa Kurkowego). Sądząc po niewielkich

¹¹⁹ *Ibid.*, s. 454-456.

¹²⁰ *Ibid.*, s. 458-463 oraz *Owładnienie 236-m gwardyjskim strzelkowym polkiem jugo-zapadnoj czastju glawnogo forta «Cytadela» krieposti Poznan' 18–23 fiewrala 1945 g., op. cit.*, s. 199.

stratach (dwóch poległych żołnierzy), była to raczej zasługa potężnych uderzeń artylerii i lotnictwa szturmowego, niż oddziałów szturmowych pułku¹²¹.

22 lutego ciężar walk najwyraźniej przesunął się w rejon działania 74 DSG. Najcięższe boje rozgorzały o Redutę Koszarową. Dwa oddziały szturmowe (1 i 3) 236 psg próbowały bezskutecznie przeprowadzić natarcie dziedzińcem reduty, co zakończyło się poważnymi stratami, natomiast 2 oddział szturmowy prowadził boje w południowo-zachodnim budynku kompleksu. Później walki przeniosły się również do zachodniego skrzydła reduty¹²². Tymczasem 1 oddział szturmowy Romanienki z 226 psg walczył o zdobycie budynków wschodniego skrzydła, natomiast 2 oddział szturmowy tego pułku – o lunetę i Redutę III. W toku ciężkich bojów 226 psg zdołał do wieczora opanować wszystkie te obiekty, a później przystąpić do decydującej walki o wnętrza północnego skrzydła reduty¹²³.

Przedostatni dzień walk był zdecydowanie spokojniejszy w rejonie działania 82 DSG, choć i tam trwały zacięte boje. Rano na pozycje zajmowane przez 242 psg w pobliżu Reduty I uderzyli Niemcy, którym początkowo udało się nawet wyprzeć czerwonoarmistów. Ostatecznie Niemcy musieli wycofać się do reduty, której jednak Rosjanom nie udało się zdobyć¹²⁴.

Walki na Cytadeli trwały do mniej więcej szóstej rano 23 lutego. O 1:30 na teren twierdzy wjechały pierwsze działa samobieżne i wtoczono działa artyleryjskie większych kalibrów, a 82 DSG przystąpiła do walnego natarcia ku północno-zachodnim dzielom wielkiego obwodu twierdzy¹²⁵. Niemcy nie stawiali większego oporu. Nieco inaczej wyglądało to w rejonie walk 74 DSG, gdzie jeszcze do 2 nocy trwał zacięty bój o północny budynek reduty.

¹²¹ Szumowski przedstawił te wydarzenia w nieco bardziej dramatyczny sposób, co nie umniejsza jednak sukcesu pułku, który tego dnia zdołał opanować doskonale pozycje wyjściowe do dalszego natarcia na Redutę III i wschodnie budynki Reduty Koszarowej (Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 502-503).

¹²² Szczegółowy opis walk na dziedzińcu przedstawił Szumowski (*Ibid.*, s. 517). Jego zdaniem w najgorszym położeniu znaleźli się gwardziści i wspomagający ich Cytadelowcy z 3 oddziału szturmowego mjr. Łukjanowa, którzy zostali „przyduszeni do ziemi salwami broni maszynowej na samym środku dziedzińca”. Niewiele lepszy los spotkał również Rosjan i Polaków z 1 oddziału szturmowego mjr. Litwinowa, którzy w pierwszej kolejności próbowali przebiec dziedzińiec: „ocaleli tylko nieliczni” (tamże).

¹²³ *Ibid.*, s. 519, 526, 530, 538-539.

¹²⁴ *Ibid.*, s. 534.

¹²⁵ *Ibid.*, s. 541.

Podczas walk o Cytadelę, poza głównym kierunkiem natarcia, straty odnotowano również w rejonach dyslokacji 117 DS i 27 DSG. I choć przebieg walk z udziałem tych związków taktycznych w literaturze przedmiotu jest marginalizowany lub – jak w przypadku 117 DS – niemal zupełnie nie występuje, to poniosły one całkiem wymierne straty osobowe.

Już pierwszego dnia walk o Cytadelę, 18 lutego do akcji wkroczył lewoskrzydłowy 240 ps ze 117 DS, który zajmował pozycje wyjściowe na prawym brzegu Warty. Wydzielone oddziały szturmowe natarły tego dnia w stronę północnej części Ostrowa Tumskiego, gdzie znajdował się budynek elektrociepłowni i wyparły stamtąd Niemców¹²⁶. Akcję wspierał zapewne 224 Pułk Moździerzy. Tymczasem stacjonujący na lewym brzegu Warty 275 ps blokował wschodnie przedpole Cytadeli od ulicy Murawa, przez Serbską po Naramowicką i dopiero 20 lutego został zaangażowany do bezpośrednich bojów. Próba przełamania niemieckich pozycji zakończyła się jednak niepowodzeniem¹²⁷. Następnego dnia 275 ps przeprowadził kolejne uderzenie w pasie natarcia przebiegającym od ulicy Naramowickiej, poprzez Szelańską i dalej wzdłuż wschodniego brzegu Warty, po port rzeczny¹²⁸. Również ten atak został odparty przez nieprzyjaciela, a przy tym poniesiono poważne straty – największe straty dobowe podczas walk o Cytadelę, jakie w ogóle poniosły pułki strzeleckie.

Prawdopodobnie ze względu na wielkość strat poniesionych 21 lutego przez jednostki 117 DS, następnego dnia zostały one skierowane do blokady tej części frontu. Jednak 23 lutego to na nie właśnie uderzyły z impetem oddziały niemieckie próbujące się wyłamać z Cytadeli¹²⁹.

Kolejnym związkiem taktycznym piechoty uczestniczącym w bojach o Cytadelę była 27 DSG. Początkowo dywizja, która została zobowiązana jedynie do blokady północnego i zachodniego przedpola twierdzy ponosiła niewielkie straty. Jednak wieczorem 19 lutego zdecydowano o utworzeniu dywizyjnej grupy szturmowej pod dowództwem zastępcy dowódcy dywizji gen. mjr. Michaiła Iljicza Duki. Grupa bojowa miała odciążyć lewe skrzydło 82 DSG i rozpocząć walki o stok cmentarny przed Rawelinem I z zadaniem jak

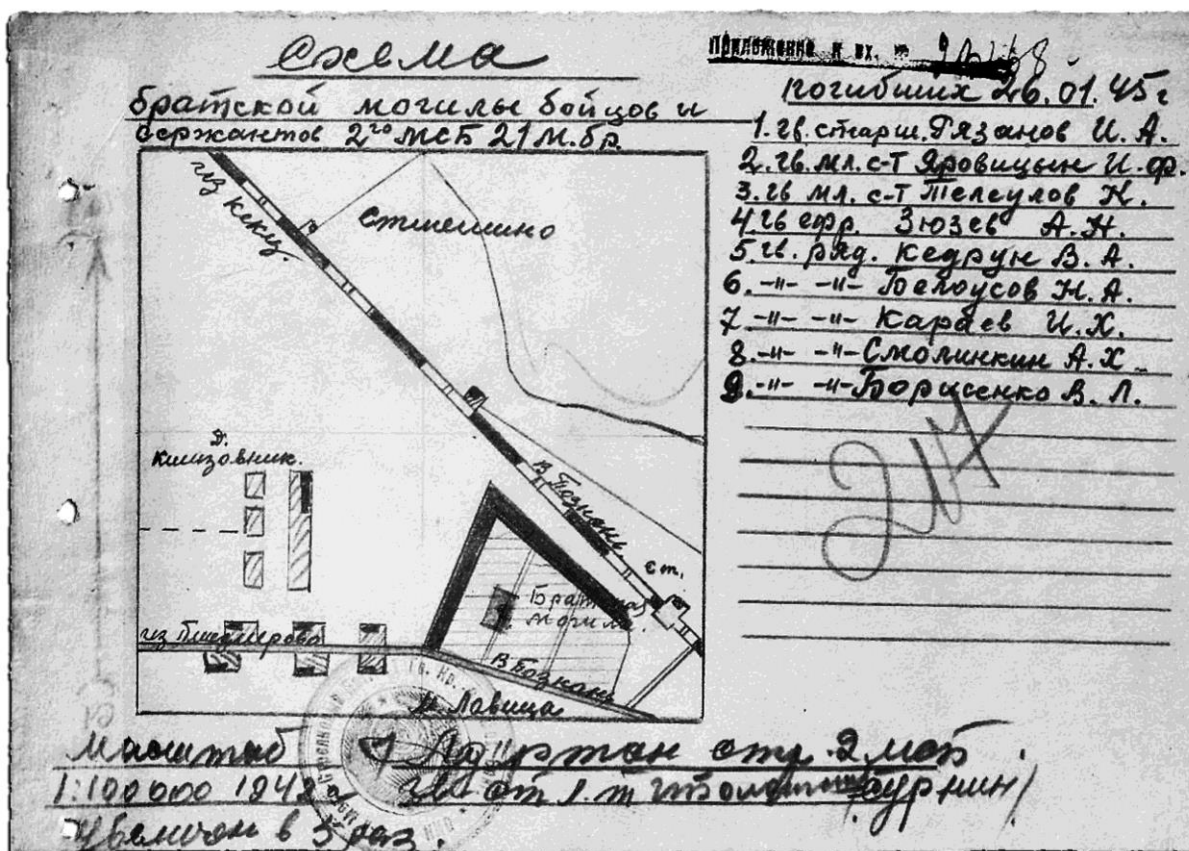
¹²⁶ O. Je. Aszceułow, *op. cit.*, s. 59.

¹²⁷ Przepuszczalnie natarcie 275 Pułku Strzeleckiego przeprowadzone 20 lutego było skoordynowane z działaniami 226 psg, który prowadził działania bojowe w rejonie Szelań (S. Okęcki, *op. cit.*, s.80).

¹²⁸ *Ibid.*, s. 81.

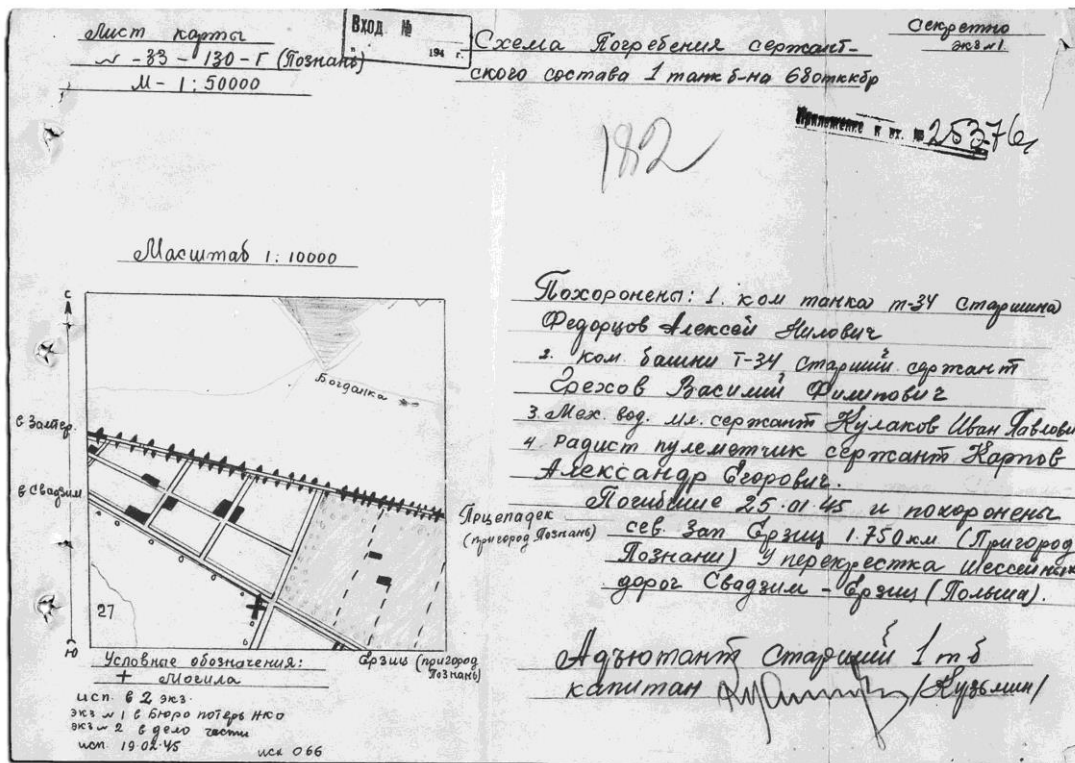
¹²⁹ O przeprowadzonym tego dnia wyłamaniu wspominał R. H. Oberheid (R. H. Oberheid, *Leutnanci z Poznania*, Wydawnictwo Pomost, Poznań 2008, s. 48-50 oraz szkic sytuacyjny na s. 46).

najszybszego opanowania tego dzieła¹³⁰. Przed świtem 20 lutego oddziały gen. Dukii, zaatakowały niemieckie pozycje i oczyściły z nieprzyjaciela niemal cały obszar. Poległo wówczas dziewiętnastu żołnierzy z trzech jednostek wchodzących w skład 27 DSG: 74 psg, 54 pag i 32 sdappanc, a także z 259 speczg. Najpewniej więc to właśnie z tych jednostek utworzono dywizyjną grupę szturmową, która aż do samej kapitulacji niemieckiego garnizonu prowadziła boje w okolicach Rawelinu I.

Fot. 14. Miejsce usytuowania mogiły zbiorowej żołnierzy 2 Batalionu Strzelców Zmotoryzowanych z 21 Brygady Zmechanizowanej Gwardii, którzy polegli 26 stycznia 1945 roku w czasie walk o przełamanie niemieckich pozycji w zachodnim Poznaniu i pochowanych w pobliżu stacji kolejowej Poznań-Lawica (ob. Poznań Wola). (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 199, k. 16).

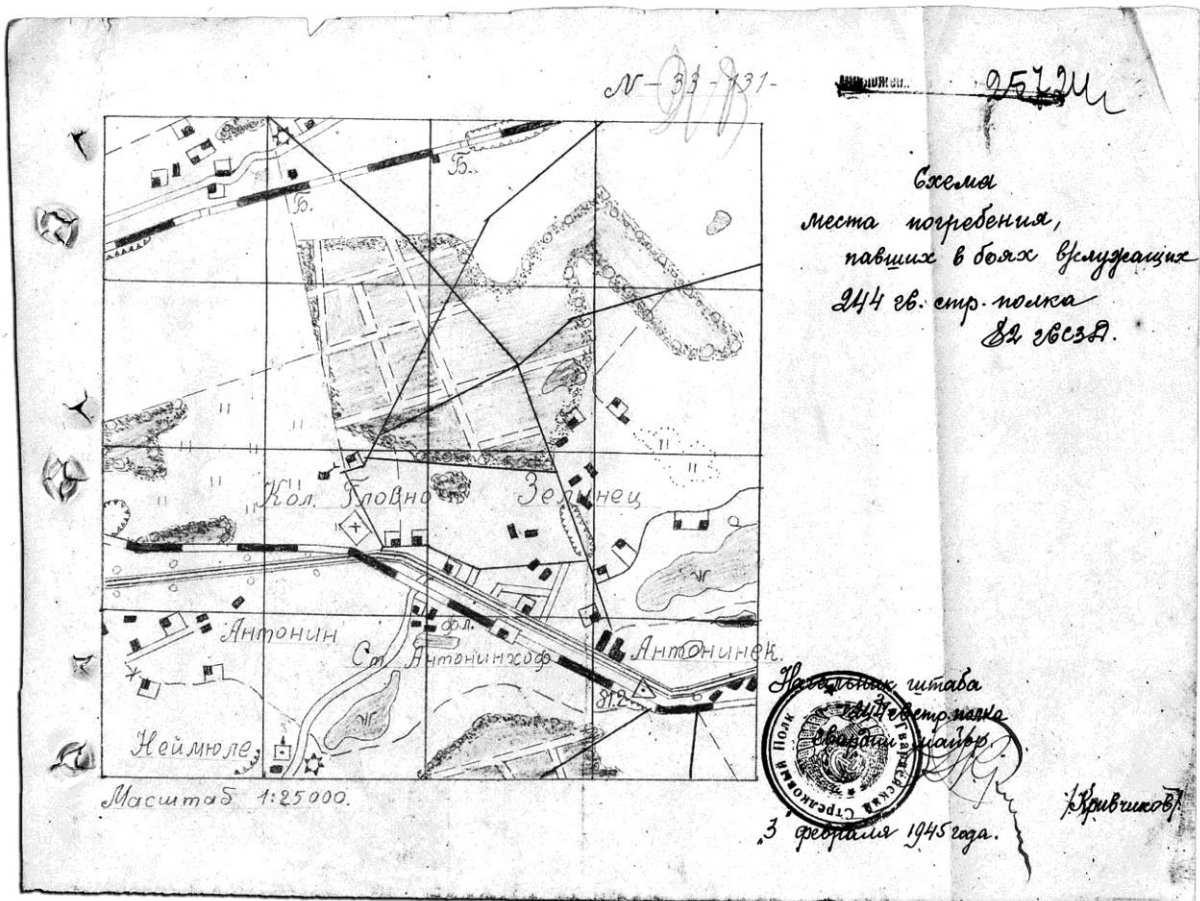
¹³⁰ Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 440-441.

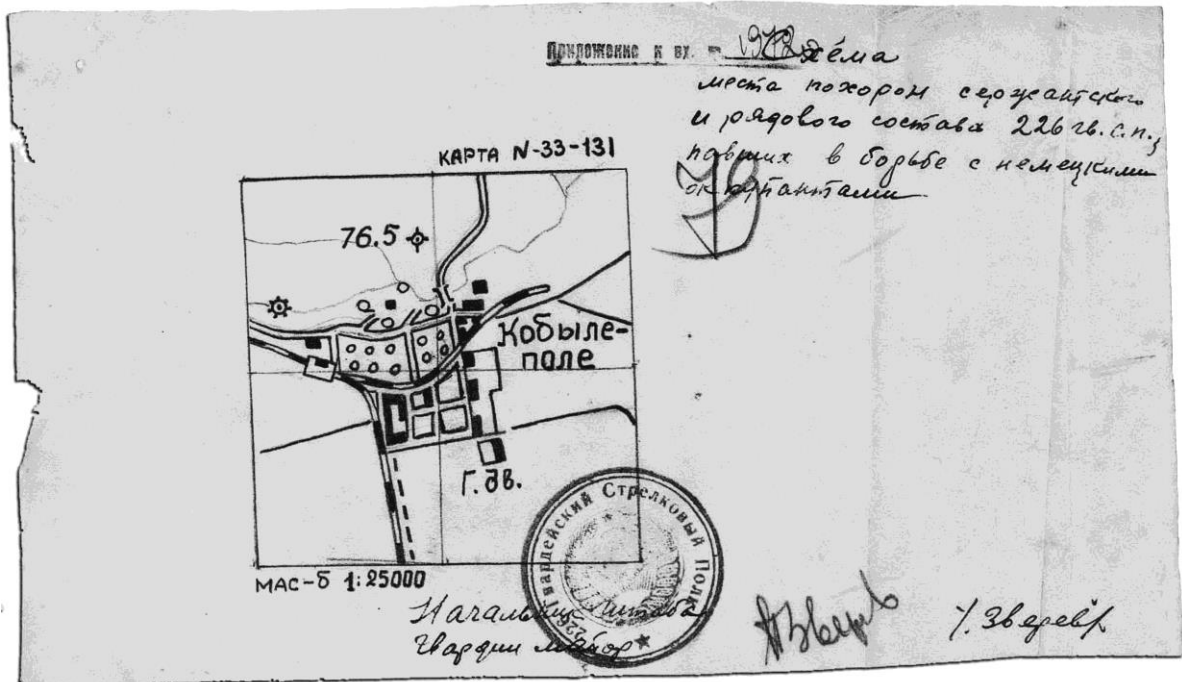
Fot. 15. Schemat lokalizacji mogiły czterech członków załogi czołgu T-34 z 1 Batalionu Czołgów 68 Brygady Pancerniej, którzy „polegli 25 stycznia 1945 roku i zostali pochowani w północno-zachodnich Jeżycach” (ob. okolice skrzyżowania ulicy J. H. Dąbrowskiego z ulicą Polską). (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 257, k. 9).

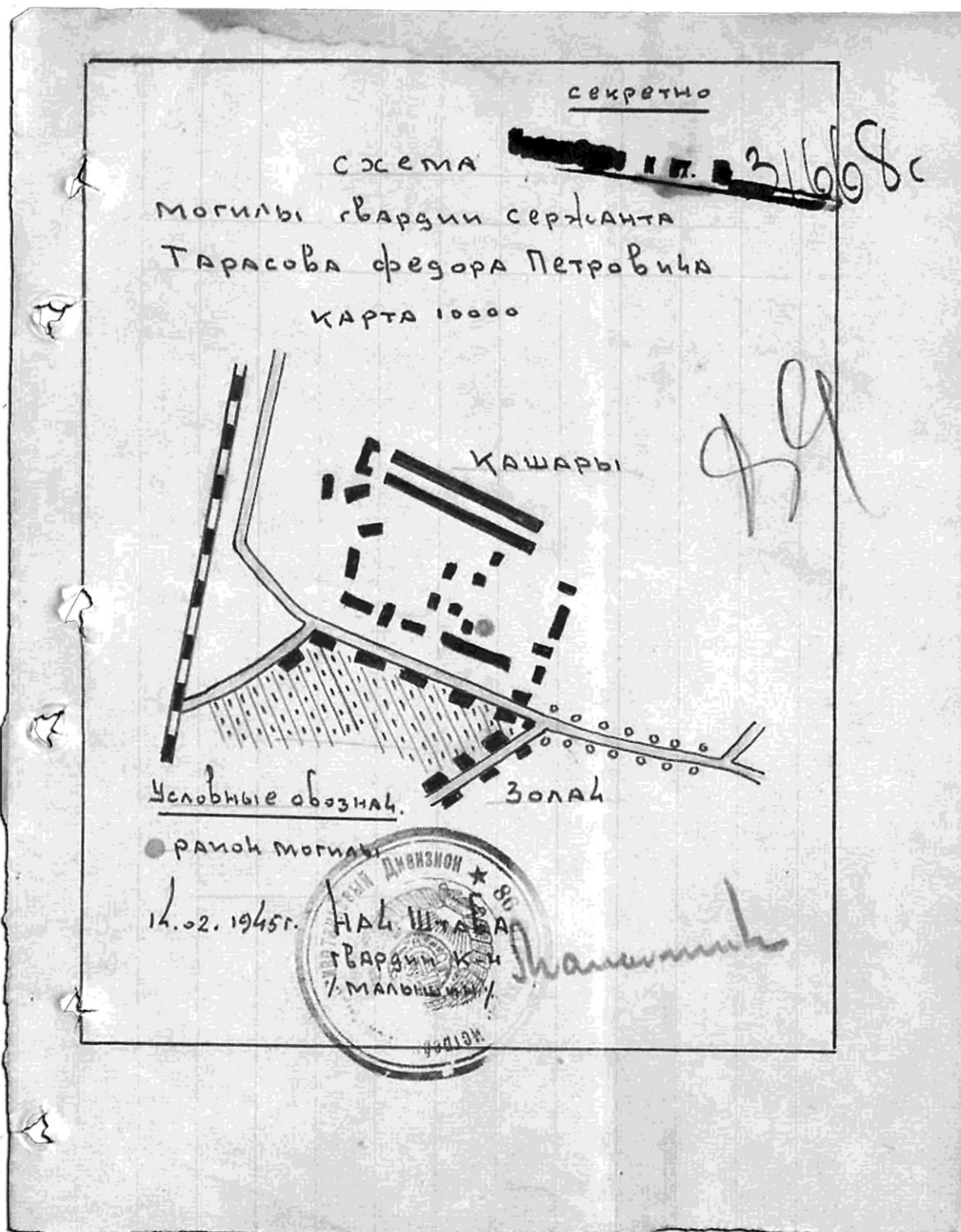
Fot. 16. Miejsce usytuowania w Bogucinie (po niem. Hammer) trzech mogił zbiorowych, w których łącznie pochowano 60 żołnierzy 246 Pułku Strzeleckiego Gwardii (82 DSG), poległych pomiędzy 24 a 27 stycznia 1945 roku podczas walk o przełamanie wschodnich rubieży obronnych Festung Posen. (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 263, k. 24).

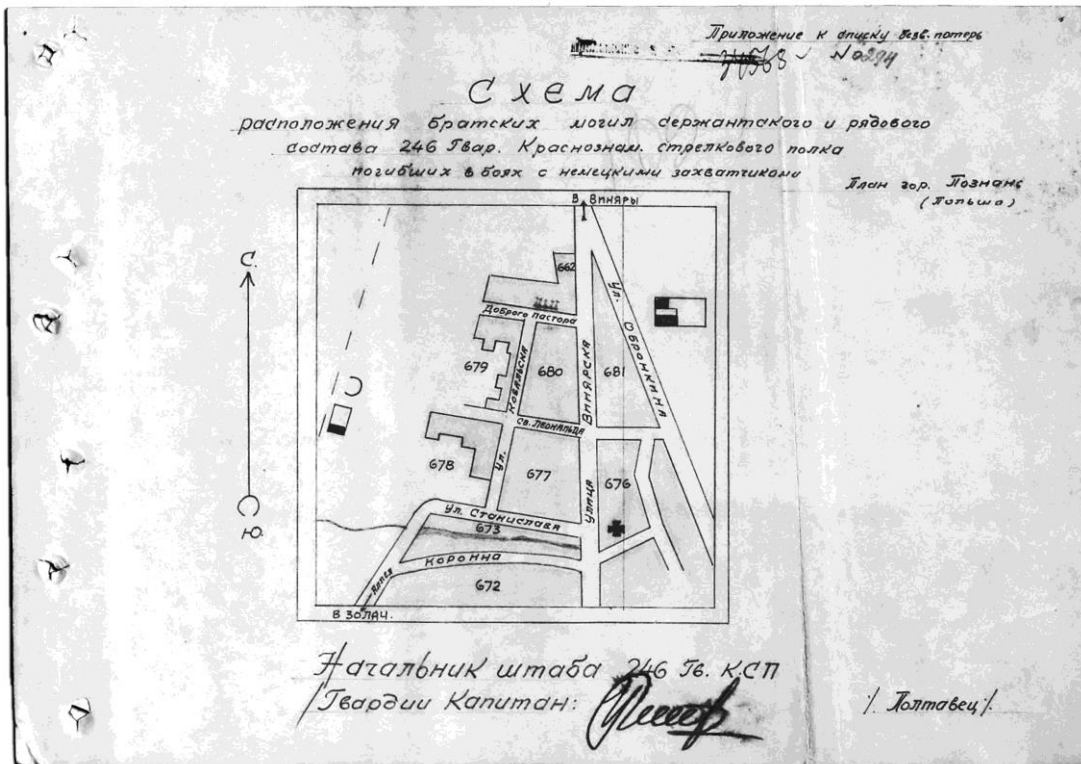
Fot. 17. Lokalizacja mogił 56 żołnierzy 244 Pułku Strzeleckiego Gwardii (82 DSG), którzy polegli w dniach od 24 do 28 stycznia 1945 roku i zostali pochowani na północ od ulicy Warszawskiej w Kolonii Głównej. (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 263, k. 10).

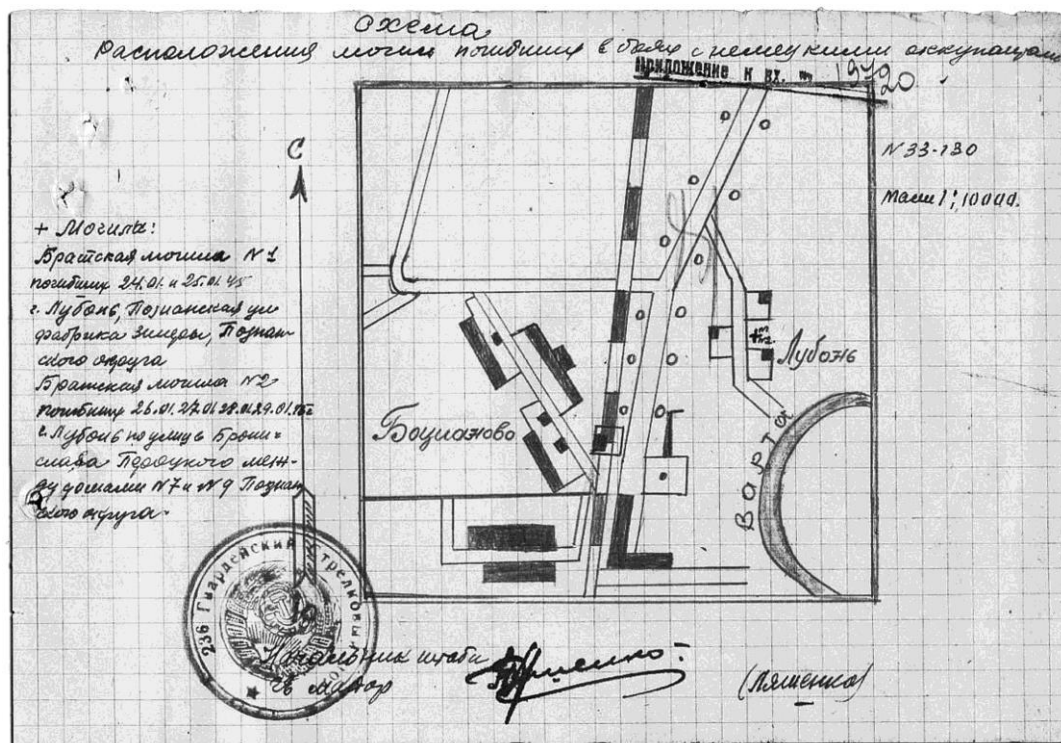
Fot. 18. Miejsce pochówku 28 żołnierzy 226 Pułku Strzeleckiego Gwardii (74 DSG) w okolicach ulicy Folwarcznej, nieopodal stacji kolei wąskotorowej w Kobylimpo, którzy polegli w dniach od 24 do 27 stycznia 1945 roku. (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 184, k. 12).

Fot. 19. Lokalizacja mogiły żołnierzy 86 Samodzielnego Dywizjonu Artylerii Przeciwpancernej (82 DSG) na terenie koszar gołęcińskich. W lutym 1945 roku urządzono tam cmentarz dywizyjny, na którym chowano poległych ze wszystkich jednostek wchodzących w skład 82 Dywizji Strzeleckiej Gwardii. (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 445, k. 3).

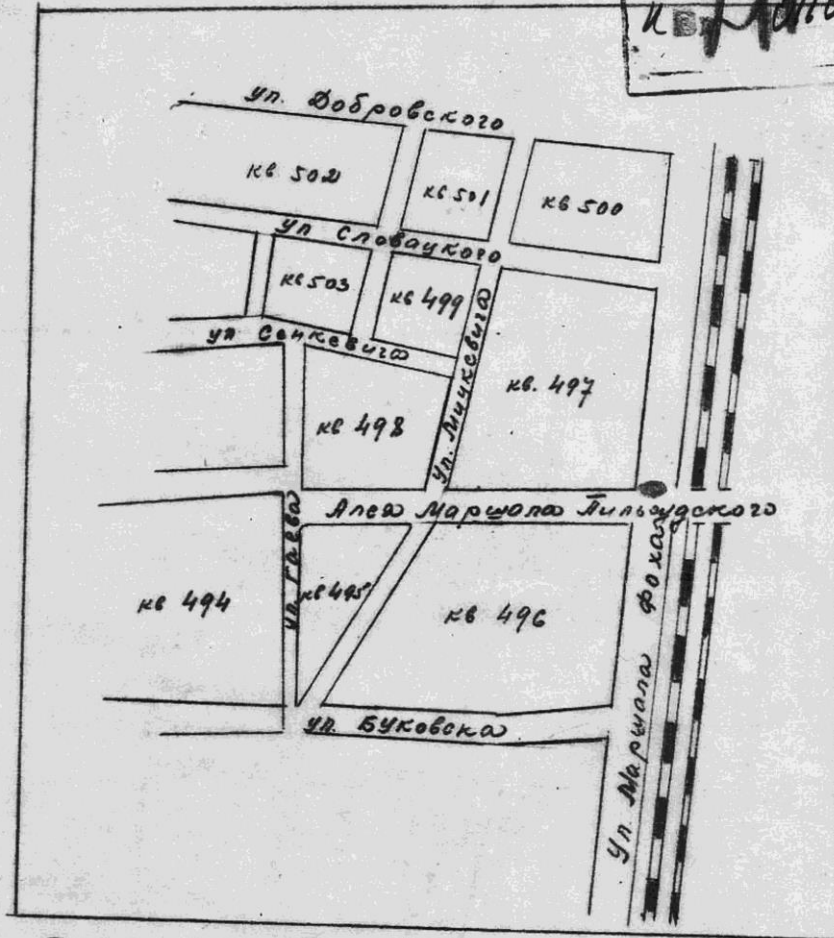
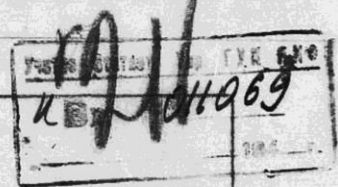
Fot. 20. Nieistniejąca dziś ulica Dobrego Pasterza (ob. okolice ulicy Wrzoska, w pobliżu skrzyżowania ulic Obornickiej i Serbskiej) była miejscem, gdzie od 6 do 8 lutego 1945 roku pochowano 28 żołnierzy 246 Pułku Strzeleckiego Gwardii i 185 Pułku Artylerii Gwardii (82 DSG) poległych w walkach o północne przedpole Cytadeli. (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 445, k. 3).

Fot. 21. Lokalizacja mogiły zbiorowej 236 Pułku Strzeleckiego Gwardii (74 DSG) na lewym brzegu Warty w Luboniu, zajęтым przez Rosjan już 24 stycznia 1945 roku. W mogile tej, do 29 stycznia pochowano 75 żołnierzy poległych w walkach o utrzymanie i poszerzenie lewobrzeżnego przyczółka. (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 184, k. 15).

Схема

Погребенный Гв. лейтенант Курятников
Виктор Федорович, Гв. мл. тех. л-нт Бокшурин
Владимир Григорьевич, Гв. мл. л-нт Плотов Василий
Викторович, Гв. мл. л-нт Андреев Иван Иванович
Убиты 31.1.1945 года

План г.г. Познань-44
Масштаб 1:10000

● - место погребения

Начальник Штаба 91 Гв. т.т. полка
Гв. Майор Баранов /Саркеев/

Fot. 22. Miejsce tymczasowego pochówku 8 oficerów i żołnierzy – członków załogi dwóch czołgów IS-2 z 91 Pułku Czołgów Ciężkich Gwardii zniszczonych przez Niemców 30 i 31 stycznia 1945 roku w pobliżu ob. Ronda Kaponiera. (CAMO, f. 33, op. 11458, d. 713, k. 4).

4. JEDNOSTKI SANITARNE I SZPITALE ARMII CZERWONEJ W POZNANIU I OKOLICACH W 1945 R.

Pod koniec drugiej wojny światowej radziecki system ewakuacji i leczenia rannych funkcjonował zdecydowanie sprawniej niż w jej początkowej fazie¹. We współczesnej opinii rosyjskich autorów uchodzić miał w tamtych czasach za jeden z najbardziej efektywnych na świecie². Jego istotą była etapowa ewakuacja rannych z pola walki, połączona z udzielaniem poszkodowanym żołnierzom pomocy medycznej na poszczególnych poziomach ewakuacji. Analiza dokumentów archiwalnych, w tym rejestrujących straty osobowe, które były wytwarzane przez wojskowe placówki sanitarne i medyczne, pozwoliła rozpoznać aktywność batalionów medyczno-sanitarnych i szpitali wojskowych stacjonujących w Poznaniu i jego najbliższych okolicach podczas walk o miasto i po ich zakończeniu.

4.1. SYSTEM LECZNICZO – EWAKUACYJNY SZCZEBLA TAKTYCZNEGO

Pierwsza, doraźna pomoc medyczna udzielana była bezpośrednio na polu walki, pod ogniem nieprzyjaciela. W przypadku zranienia, żołnierze pomagali sobie nawzajem, wykorzystując opatrunki osobiste, w które standardowo wyposażony był każdy żołnierz.

¹ Za jego twórcę uchodzi naczelnik Głównego Zarządu Sanitarnego Armii Czerwonej, gen. lejtn. Jefim Iwanowicz Smirnow, który w lutym 1942 roku w fundamentalnej publikacji „Pytania dotyczące organizacji i taktyki służby sanitarnej” (*Woprosy organizacyi i taktiki sanitarnoj służby*, Wyd. Narkomzdraw SSSR Gosudarstwiennoj Izdatielstwo Medicynskoj Litieratury "Miedgiz", Moskwa 1942), sformułował nowoczesną doktrynę ratownictwa medycznego na polu walki. Początki systemu sięgają wszakże lat trzydziestych ubiegłego wieku. Już bowiem w 1933 roku w wydanym wówczas „Regulaminie wojskowej służby sanitarnej Robotniczo-chłopskiej Armii Czerwonej” (*Ustawa wojenno-sanitarnoj służby RKKK*) przewidziano utworzenie systemu etapowej ewakuacji medycznej.

² D. Mindicz, *Miedycynskij front*, [w:] „Wielikaja Pobieda: ludi, opyt, tiechnika” dodatek do gazety „Energija Promyslennogo Rosta, Moskwa 2005, s. 28-39 [online] <http://www.mysteriouscountry.ru/wiki/index.php> [dostęp 3.04.2015].

Priorytetem na tym etapie ratowania życia rannego, było jak najszybsze wyniesienie go z zagrożonego ostrzałem nieprzyjacielskim obszaru i przetransportowanie na tyły swoich oddziałów. To najbardziej niebezpieczne zadanie wykonywali kompanijni sanitariusze i noszowi, którzy byli narażeni na największe ryzyko i ponosili przy tym dotkliwe straty³.

Na kolejnym etapie rannymi zajmowali się sanitariusze batalionowi, którzy odpowiadali za transport rannych do pułkowego punktu medycznego (*pułkowej medycynskiej punkt*) lub, jeśli warunki na to pozwalały, do rozwiniętego pośredniego, batalionowego punktu medycznego (*batalionowej medycynskiej punkt*). Batalionowy punkt medyczny lokalizowany był od pół do półtora kilometra od linii walki, a znajdujący się w nim felczer wykonywał proste czynności ratunkowe (sprawdzał i ewentualnie poprawiał założone opatrunki albo szyny usztywniające złamane kończyny). Tutaj także przygotowywano rannych do dalszej ewakuacji do pułkowego punktu medycznego, który rozwijany był mniej więcej dwa do pięciu kilometrów od pola walki. W pułkowym punkcie medycznym poszkodowanym udzielana była pierwsza pomoc lekarska.

Następnym etapem ewakuacji było przetransportowanie rannych z pułkowego do dywizyjnego punktu medycznego (*dywizyjnej medycynskiej punkt*), zorganizowanego przez samodzielny batalion medyczno-sanitarny (*odzielnej mediko-sanitarny batalion*, w wojskowej nomenklaturze radzieckiej potocznie zwany „*medsanbatem*”). Tutaj, w bezpiecznej odległości 6-10 kilometrów od linii frontu, udzielano wykwalifikowanej pomocy medycznej i ewentualnie kierowano na dalsze tyły do wyspecjalizowanych szpitali.

Medsanbat był kluczowym elementem systemu leczniczo-ewakuacyjnego w Armii Czerwonej. Jego funkcja i znaczenie uległy znaczącej zmianie podczas wojny. W początkowym etapie, gdy strona radziecka znajdowała się w defensywie, uznano że *medsanбаты* mają przede wszystkim udzielać doraźnej pomocy medycznej, a ich głównym zadaniem powinno być jak najszybsze przetransportowanie rannych żołnierzy do wyspecjalizowanych szpitali (zwłaszcza chirurgicznych), znajdujących się na zapleczu frontu. Pomoc medyczna udzielana w *medsanbatach* miała się zatem ograniczać do przeprowadzania zabiegów chirurgicznych, które umożliwią dalszą ewakuację rannego⁴. Wkrótce okazało się

³ Straty sanitariuszy i noszowych stanowiły ponad 88%, jakie poniosły służby medyczne Armii Czerwonej podczas całej wojny. (*Ibid.*).

⁴ Zgodnie z rozkazem naczelnika Głównego Zarządu Sanitarnego Armii Czerwonej, gen. lejtn. Jefima Iwanowicza Smirnowa nr 452320 z 10 lipca 1941 roku do szefów służb medycznych poszczególnych frontów:

jednak, że zbyt duże oddalenie od linii frontu wyspecjalizowanej pomocy medycznej jest mało efektywne i wiąże się ze znaczną śmiertelnością wśród rannych żołnierzy. Za główną przyczynę tego stanu rzeczy uznano niewydolny transport i, co za tym idzie, długi czas, jaki mijał od momentu zranienia do udzielenia poszkodowanemu żołnierzowi profesjonalnej pomocy⁵. W tej sytuacji postanowiono, że to właśnie *medsanbaty* przejmą główny ciężar udzielania kwalifikowanej pomocy chirurgicznej rannym żołnierzom. Gdy zatem w początkach wojny w dywizyjnych punktach medycznych operowano zaledwie 26,7 % wszystkich rannych podczas walk żołnierzy, to pod koniec działań wojennych wskaźnik ten osiągnął wartość 72,6 %⁶. Skrócenie czasu oczekiwania na wykwalifikowaną pomoc medyczną znacząco zwiększyło przeżywalność rannych i kontuzjowanych żołnierzy. W interesującym nas okresie, a więc pod koniec wojny, aż osiemdziesięciu procentom rannych czerwonoarmistów udzielono pomocy chirurgicznej w ciągu pierwszych ośmiu godzin od zranienia. Był to wynik, którego nie osiągały w tamtych czasach służby medyczne

„Chirurgiczne opracowanie w batalionach medyczno-sanitarnych ograniczyć wyłącznie do ingerencji niecierpiących zwłoki, które mają przygotować rannych do dalszej ewakuacji (...) Rozkazuję zwrócić główną uwagę na sprawną organizację pracy służb sanitarnych kompanii, batalionu i pułku. Wynoszenie rannych z pola walki we właściwym czasie jest głównym celem tej pracy”, cyt. za: *Organizacyja zdrowoochranienija Rossii w gody Wielikoj Oteczestwiennoj Wojny 1941-1945 gg.* [online]

<http://www.km.ru/referats/2541D813C9884F77AF2ADAC7B6774C6F> [dostęp: 25.05.2013]. Nie było to najszcześniejsze rozwiązanie, ale jedyne jakie można było przedsięwziąć w tych niesprzyjających okolicznościach. Cofające się oddziały radzieckie nie były bowiem w stanie zagwarantować, że znajdujące się tuż za linią frontu *medsanbaty* nie dostaną się w ręce wroga, toteż priorytetem stała się ewakuacja rannych na dalekie zaplecze frontu. O zadaniach *medsanbatów* w początkowym okresie wojny w oficjalnym podręczniku chirurgii wojskowej: N. N. Jełanskij, *Wojenno-polewaja chirurgija*, Wyd. Narkomzdraw SSSR Gosudarstwiennoje Izdatielstwo Miedicynskoj Litieratury "Miedgiz", Moskwa 1942, s. 15-16.

⁵ Badania patomorfologiczne, które przeprowadzone wówczas na zmarłych z ran żołnierzach wykazały, że aż czterdziestu procentom z nich można było uratować życie, gdyby tylko w odpowiednim czasie udzielono im fachowej pomocy. Patrz: *Organizacyja zdrowoochranienija Rossii w gody Wielikoj Oteczestwiennoj Wojny 1941-1945 gg., op. cit.*

⁶ Pozostałe operacje wykonywano w: chirurgicznych polowych szpitalach mobilnych – 18,8 %, szpitalnych bazach armii – 7%, szpitalnych bazach frontów – 0,9%. (*Tył Sowietkich Woorużennyh Sił w Wielikoj Oteczestwiennoj wojnie*, praca zbiorowa, wyd. Wojenizdat, Moskwa 1977, rozdział VII *Miedicynskoje obiespieczienije* [online]

http://www.libma.ru/istorija/tyl_sovetskih_vooruzhennyh_sil_v_velikoi_otechestvennoi_voine/p8.php [dostęp: 27.05.2013]).

żadnej innej armii, czy to sojuszniczej, czy też nieprzyjacielskiej⁷. Spośród hospitalizowanych w 1945 roku w *medsanbatach* żołnierzy, około 7% wracało do szeregu, 2-3% umierało, natomiast pozostałe 90% kierowano na dalsze długoterminowe leczenie do wyspecjalizowanych placówek medycznych podporządkowanych poszczególnym armiom bądź frontom.

4.2. SYSTEM LECZNICZO – EWAKUACYJNY SZCZEBŁA STRATEGICZNEGO

Zabezpieczenie medyczne szczebła strategicznego zapewniały w Armii Czerwonej wyspecjalizowane szpitale armijne i frontowe. Na tyłach walczącej armii, w odległości mniej więcej trzydziestu kilometrów od pola walki rozwijano szpitalną bazę armii (*gospitalnaja baza armii*). Tworzyły ją wyspecjalizowane szpitale, które zorganizowane były w tzw. polowe punkty ewakuacyjne (*polewoj ewakuacyonnyj punkt*), w skrócie: PPE. Każda armia posiadała swój własny polowy punkt ewakuacyjny, w skład którego wchodziło zazwyczaj od piętnastu do dwudziestu pięciu wyspecjalizowanych szpitali: chirurgicznych, terapeutycznych i zakaźnych, szpitali dla lekko rannych, punktów ewakuacyjnych⁸ oraz – niekiedy – szpitali sortująco-ewakuacyjnych. Polowy punkt ewakuacyjny dysponował poza tym własnym transportem medycznym (w tym również lotniczym), magazynami medycznymi itd.

⁷ *Organizacija zdrowoochranienija Rossii w gody Wielikoj Otiieczestwiennoj Wojny 1941-1945 gg., op. cit.* oraz D. Mindicz, *op. cit.*, s. 28 – 39. Na tym tle nie mniej imponująco prezentują się służby medyczne 8 Armii Gwardii. Otóż, podczas Operacji Wiślańsko-Odrzańskiej do jej pułkowych punktów medycznych trafiało w ciągu pierwszej godziny od zranienia 28,3 % żołnierzy, w czasie od jednej do dwóch godzin – 32 % żołnierzy i pomiędzy drugą a trzecią godziną – 23,3 %. Oznacza to, że powyżej 83 % rannych otrzymywało pierwszą pomoc lekarską w ciągu trzech pierwszych godzin od otrzymania rany. (*Tył Sowietskich Woorużennyh Sił w Wielikoj Otiieczestwiennoj wojnie, op. cit.*).

⁸ Punkty Ewakuacyjne (*ewakoprijemniki*) były to instytucje leczniczo-ewakuacyjne służb medycznych, które do czasu nadejścia transportu medycznego opiekowały się rannymi żołnierzami. Przeprowadzano w nich niecierpiące zwłoki zabiegi medyczne, przygotowywano rannych do transportu, zabezpieczano załadunek pacjentów. Punkty Ewakuacyjne wchodziły w skład Ewakuacyjnych Punktów Frontu albo posiadały status samodzielnych jednostek. Rozwijały się zazwyczaj w pobliżu ważnych węzłów komunikacyjnych (kolejowych, transportu kołowego). Mogły pomieścić od 200 do 500 ludzi.

Na zapleczu frontu organizowano z kolei szpitalną bazę frontu (*gospitalnaja baza fronta*), do której kierowano rannych ze szpitalnej bazy armii, których leczenie przekraczało okres 3-4 tygodni.

Czasami, kiedy liczono się z dużymi stratami, szpitalną bazę armii wzmocniano szpitalami z polowych punktów ewakuacyjnych podporządkowanych bezpośrednio dowództwu Frontu lub tworzono – tak jak to miało miejsce w Poznaniu – miejski punkt ewakuacyjny (*miestnyj ewakuacyjnyj punkt*), w skrócie: MPE. Miejski punkt ewakuacyjny, który rozwijano zazwyczaj w dużych miejscowościach, w pobliżu ważnego węzła kolejowego, był końcowym etapem ewakuacji medycznej pełniąc rolę analogiczną do Szpitalnej Bazy Frontu. W skład miejskiego punktu ewakuacyjnego wchodziły wszystkie specjalistyczne szpitale ewakuacyjne⁹.

4.3. DZIAŁALNOŚĆ RADZIECKICH ODDZIAŁÓW SANITARNYCH I SZPITALI WOJSKOWYCH

W czasie walk o Poznań, w mieście stacjonowało trzynaście radzieckich szpitali wojskowych, spośród których sześć zorganizowały samodzielne bataliony medyczno-sanitarne, jeden armijny należał do 8 Armii Gwardii, a sześć pozostałych podporządkowanych było dowódcy frontu. Za zabezpieczenie medyczne pola walki odpowiadały również szpitale rozlokowane w pobliżu Poznania. W Swarzędzu znalazło się aż trzynaście szpitali polowych (pięć armijnych z 8 Armii Gwardii oraz osiem frontowych), a w Środzie rozwinięto kolejne cztery szpitale armijne należące do 69 Armii. W drugiej dekadzie lutego zaczęto w mieście tworzyć wielką bazę szpitalną, która miała odegrać ważną rolę podczas Operacji Berlińskiej. Po zakończeniu bojów o Cytadelę, do Poznania ściągnięto kolejnych czternaście szpitali frontowych. W tym czasie miasto i okolice opuściły wszystkie *medsanbaty* i niemal wszystkie (poza jednym) szpitale armijne. Od marca stacjonowało tu 21 szpitali wojskowych, które przyjęły wielką liczbę rannych, z których część zmarła i została pochowana w mieście. Radzieckie szpitale wojskowe funkcjonowały również po zakończeniu wojny i stopniowo do

⁹ *Kratkaja Miedicynskaja Encykłopedija*, red. B. W. Pietrowskij, "Sowietskaja Encykłopedija", Moskwa 1989 [online] <http://www.golkom.ru/kme/27/3-281-3-1.html> [dostęp: 1.04.2013] i N. N. Jelanskij, *op. cit.* s. 17.

1947 roku były wycofywane do Związku Radzieckiego. W tym czasie również przyjmowały rannych i chorych żołnierzy, a także byłych jeńców wojennych, więźniów, robotników przymusowych (pod wspólną nazwą „repatrianci”). Tylko niewielką część spośród zmarłych wówczas w szpitalach wojskowych stanowili żołnierze, którzy odnieśli rany w trakcie walk o Poznań i Cytadelę.

4.3.1. Samodzielne bataliony medyczno-sanitarne

Podczas walk o Poznań każda z dywizji strzeleckich uczestniczących w bojach o miasto posiadała swój własny *medsanbat*, który organizował dywizyjny punkt medyczny. W sumie było ich sześć:

- 32 Samodzielny Batalion Medyczno-Sanitarny z 27. Dywizji Strzeleckiej Gwardii,
- 42 Samodzielny Batalion Medyczno-Sanitarny z 39. Dywizji Strzeleckiej Gwardii,
- 77 Samodzielny Batalion Medyczno-Sanitarny z 74. Dywizji Strzeleckiej Gwardii,
- 88 Samodzielny Batalion Medyczno-Sanitarny z 82. Dywizji Strzeleckiej Gwardii,
- 173 Samodzielny Batalion Medyczno-Sanitarny ze 117. Dywizji Strzeleckiej oraz
- 244 Samodzielny Batalion Medyczno-Sanitarny z 312. Dywizji Strzeleckiej.

Tuż przed rozpoczęciem walk o Festung Posen, *medsanbaty* poszczególnych dywizji rozwinęły się wokół Poznania. Trzy z nich, obsługujące 27 i 74 DSG oraz 312 DS ulokowały się w Lasku, a więc na zapleczu obszaru, z którego miało wyjść główne uderzenie na miasto. Dwa kolejne zajęły pozycje na wschodnim brzegu Warty: 117 DS urządziła *medsanbat* w Zalasewie, a 82 DSG w Swarzędzu. Na północnych przedmieściach Poznania, w Radojewie, ulokował się natomiast *medsanbat* 39 DSG. Jedynie na zachodnich rubieżach Poznania nie urządzono żadnego dywizyjnego punktu medycznego¹⁰.

¹⁰ CAMO, f. 58, op. A-71693, d. 2384, *Alfawitnaja Kniga Umierszych 42 otd. Mied San Bata* [zgony rejestrowane od 26.08.1944 r. do 03.03.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 195, *Doniesienije-Opis' biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa (umierszyje ot ran) w 42 Gwardiejskom Otdielnom Miediko Sanitarnom batalonie 39 Gwardiejskoj Strielkowej Barwienkowskoj Dwaždy Krasnoznamiennoj ordienow Suworowa i Bogdana Chmielnickogo diwizii s 7 janwarja po 2 fiewrala 1945 goda*, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 184, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa po 74-j Gwardiejskoj stielkowej Niżniednieprowskoj ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii* [z 2.02.1945 r.],

Analiza mobilności batalionów medyczno-sanitarnych i rozmieszczenia poszczególnych punktów medycznych upoważnia do stwierdzenia, że trafiali tam na leczenie wyłącznie żołnierze uczestniczący w walkach o miasto. Większość *medsanbatów* przemieszczała się bowiem za macierzystymi dywizjami i organizowała punkty medyczne jak najbliżej własnych walczących oddziałów. W tym celu adoptowano do swoich potrzeb pomieszczenia w budynkach, które mniej lub bardziej nadawały się do zorganizowania sal operacyjnych. Na obrzeżach miasta najczęściej wykorzystywano wiejskie szkoły, zabudowania folwarczne, a nawet solidniejsze domy jednorodzinne. W centrum miasta natomiast zagospodarowywano przede wszystkim nieuszkodzone budynki szpitalne, które najbardziej ze wszystkich lokali nadawały się do przeprowadzania operacji i zabiegów medycznych. Nierzadko bataliony medyczno-sanitarne urządzały szpitale polowe w więcej niż jednym miejscu jednocześnie, aby na całej szerokości frontu znaleźć się jak najbliżej pola walki.

Najbardziej mobilnym *medsanbatem* w czasie walk o Festung Posen był wchodzący w skład 74 Dywizji Strzeleckiej Gwardii, 77 Samodzielny Batalion Medyczno-Sanitarny, który trzykrotnie zmieniał miejsce swojego pobytu. Już 24 stycznia 1945 roku, *medsanbat* rozwinął swoje punkty medyczne w pobliżu najważniejszej w okolicach Poznania radzieckiej przeprawy przez Wartę: najpierw w leżących na prawym brzegu rzeki Czapurach i niemal równocześnie w lewobrzeżnym Lasku. Ostatecznie, do 29 stycznia wszystkie pododdziały batalionu znalazły się w Lasku, gdzie w prywatnym budynku mieszkalnym przy ówczesnej ulicy Kościuszki (dziś 1 Maja) nr 29, urządzono szpital polowy¹¹. Po wyparciu Niemców

CAMO, f. 33, op. 11458, d. 727, *Spiski biezwozwratnych potier' oficerskiego sostawa czastiej 82 Gwardiejskoj Strielkowej Zaporozskoj Ordiena Bogdana Chmielnickogo Diwizii za period s 20 janwaria po 30 janwaria 1945 g.*, k. 4, CAMO, f. 58, op. A-71693, d. 782, *Alfawitnaja Kniga Umierszych 173 otdielnogo miediko-sanitarnogo batalona 117 str. diwizii* [zgony rejestrowane od 1.01.1944 r. do 12.05.1945 r.], CAMO, f. 58, op. A-71693, d. 1067, *Opis sow. siekrietnych i siekrietnych bumag, nachodiaszczich w diele n 07 za 1945 g. prinadležaszczich 244 OMSB* [zgony rejestrowane od 18.01.1945 r. do 19.06.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 416, *Doniesienije-Opis' imiennych spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowego sostawa 312 strielkowej Smolenskoj Krasnoznamiennoj diwizii* [z 24.02.1945 r.], k. 20-24.

¹¹ Niezidentyfikowany radziecki szpital polowy znajdujący się w budynku przy dzisiejszej ulicy 1 Maja (dawniejszej Kościuszki) w Luboniu wymienia podpisany inicjałami AK autor artykułu *Walki o Lasek, Luboń i Żabikowo*, zamieszczonego w „Więściach Lubońskich”, styczeń 2003, s.19 i 23. Porównanie schematów miejsc pochówkowych organizowanych przez 77 Samodzielny Batalion Medyczno-Sanitarny wskazuje, że w tym właśnie miejscu rozwinęto szpital polowy. Zob. CAMO, f. 58, op. 18003, d. 184, *Doniesienije-opis' spiskow*

z Wildy, *medsanbat* skierował część swoich oddziałów do Poznania, gdzie 27 stycznia uruchomiono kolejny punkt medyczny, tym razem w pomieszczeniach Kliniki Ortopedycznej (dzisiejszego Ortopedyczno-Rehabilitacyjnego Szpitala Klinicznego nr 4 w Poznaniu, przy ulicy 28 Czerwca 1956 nr 135/147). Do 6 lutego zlikwidowano placówkę w Lasku i cała jednostka znalazła się w szpitalu wildeckim. Nie na długo jednak. Około 10 lutego *medsanbat* zwolnił budynek kliniki – jego miejsce zajął Szpital Ewakuacyjny nr 1727 – i został skierowany jeszcze bliżej centrum miasta i rejonu walk. Od tego dnia, jego personel pracował w okolicach ulicy Święty Marcin, prawdopodobnie w gmachu szpitala miejskiego przy ulicy Szkolnej, w którym pozostał do zakończenia walk o Poznań i Cytadelę¹².

Podobne peregrynacje były udziałem 32 Samodzielnego Batalionu Medyczno-Sanitarnego z 27 Dywizji Strzeleckiej Gwardii. Również ten *medsanbat* stacjonował w początkowej fazie walk o Poznań w Lasku, gdzie na swoje potrzeby zajął budynek dawnej szkoły powszechnej znajdujący się przy ulicy Krętej, w południowej części wsi¹³.

biezwozwratnych potier' sierzantskogo i riadowogo sostawa po 74-j Gwardiejskoj strielkowej Niżniedneprowskoj ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii [z 2.02.1945 r.], k. 58.

¹² Co prawda w dostępnych źródłach rosyjskich nie wymienia się miejsca lokalizacji *medsanbatu*, ale wiadomo, że zmarłych chowano w pobliżu kościoła Św. Marcina. Nie wydaje się, aby radzieckie służby medyczne zajęły na swoje potrzeby poważnie wówczas uszkodzony szpital dziecięcy przy ulicy Krysiewicza, tylko raczej ten znajdujący się przy ulicy Szkolnej. Zresztą o jego funkcjonowaniu w czasie walk o Poznań dowodzą wspomnienia poznaników. Patrz: relacja kpt. Jerzego Dondajewskiego o przenoszeniu ранnego żołnierza do szpitala przy ulicy Szkolnej: „Wśród wybuchów pocisków i bomb usłyszałem krzyki. Wybiegłem na podwórze, gdzie zobaczyłem rozbitą kuchnię polową, a przy niej dwóch zabitych i ранnego, którego na noszach przez podwórze przenieśliśmy do pobliskiego szpitala na Szkolnej”. (Relacja kpt. Jerzego Dondajewskiego w: APP, Zbigniew Szumowski – spuścizna (historyk), sygn. 1, *Wspomnienia różnych autorów z okresu II wojny światowej zgromadzone przez Z. Szumowskiego* [wykaz autorów wraz z ewentualnymi tytułami i zawartością rzeczą wspomnień w indeksie przedmiotowym].

¹³ O lokalizacji niezidentyfikowanego szpitala polowego w „budynku dawnej szkoły pruskiej na ulicy Krętej” w Lasku informował artykuł *Walki o Lasek, Luboń i Żabikowo*, sygnowany inicjałem AK w: „Wieści Lubońskie”, styczeń 2003, s.19. Z kolei w opracowanej przez urząd poznańskiego Starosty Powiatowego ewidencji pochówków żołnierzy Armii Czerwonej z około 1946 roku podano, że przy ulicy Krętej spoczywa około 30 żołnierzy („Universum” Spółdzielnia Pracy w Poznaniu (dalej: USP P), [Wykaz miejsc pochówków żołnierzy Armii Czerwonej na terenie powiatu poznańskiego, opracowane na zlecenie Starosty Poznańskiego, ok. 1946 r.]). Kwerenda w Centralnym Archiwum Ministerstwa Obrony Federacji Rosyjskiej potwierdza, że w 32 Samodzielnym Batalionie Medyczno-Sanitarnym, który stacjonował w Lasku, zmarło 31 żołnierzy i prawdopodobnie 1 oficer. (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 196, *Doniesienije-Opis' spiskow biezwozwratnych*

Po oczyszczeniu z Niemców południowych dzielnic Poznania, również ten *medsanbat* zaczął być przenoszony bliżej linii frontu. 5 lutego niektóre pododdziały batalionu skierowano na Łazarz, prawdopodobnie do Szpitala Ginekologiczno-Położniczego im. Świętej Rodziny przy ulicy Jarochońskiego 18¹⁴. Całą operację zakończono 9 lutego i od tej chwili aż do zakończenia walk o Poznań i Cytadelę *medsanbat* 27. Dywizji Strzeleckiej Gwardii rezydował na Łazarzu.

Trzeci z *medsanbatów*, który ulokował się w Lasku, a więc należący do 312 Dywizji Strzeleckiej 244 Samodzielny Batalion Medyczno-Sanitarny, zajął pomieszczenia w budynku szkoły podstawowej przy ul. Jana III Sobieskiego¹⁵. Stacjonował tu aż do 12 lutego, mimo że

potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa po 27-j Gwardiejskoj Strielkowej Nowobugskoj Krasnoznamiennoj ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii [z 13.02.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 388, *Doniesienije-Opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa po 27-j Gwardiejskoj Strielkowej Nowobugskoj Krasnoznamiennoj ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii* [z 2.01.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 391, *Doniesienije-Opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa po 27-j Gwardiejskoj Strielkowej Nowobugskoj Krasnoznamiennoj ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii* [z 15.01.1945 r.] i CAMO, f. 58, op. 18003, d. 531, *Doniesienije-Opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa po 27-j Gwardiejskoj Strielkowej Nowobugskoj Krasnoznamiennoj ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii* [z 1.04.1945 r.]).

¹⁴ Świadczyć o tym może relacja Piotra Malcera, który w trakcie walk o Cytadelę osobiście odwoził rannych żołnierzy radzieckich z punktu opatrunkowego przy ulicy Chełmońskiego 18 do szpitala polowego mieszczącego się przy ulicy Jarochońskiego: „Blisko mego domu [nr 8 - AP] zostało kilku zabitych i kilkunastu rannych żołnierzy. Punkt zborny rannych był pod nr 18 przy ul. Chełmońskiego i za jeden dzień żołnierze ci zostali przekazani do szpitala polowego. (...) Pierwszą karetką była stara dorożka p. Budycha – jeździł on pod Cytadelę i zbierali rannych. W samym szpitalu mieliśmy rannych żołnierzy radzieckich, którzy po nałożeniu pierwszych opatrunków zostali – zgodnie z tym jaki mieliśmy rozkaz – odwiezieni do Szpitala Polowego przy ul. Jarochońskiego. (...) W owych dniach wieźliśmy i nosiliśmy około 15 żołnierzy w tym 3 wyższych oficerów radzieckich – bardzo ciężko rannych” (relacja Piotra Malcera, w: APP, Zbigniew Szumowski – spuścizna (historyk), sygn. 1, *Wspomnienia różnych autorów z okresu II wojny światowej zgromadzone przez Z. Szumowskiego*, k. 63). W czasie walk o Poznań Rosjanie na pewno nie wykorzystywali do celów medycznych budynków szkoły przy ulicy Jarochońskiego, który zajęli dopiero w marcu 1945 roku (Cz. Latawiec, *Latające liceum (fragment wspomnień)* [w:] „Kronika Miasta Poznania” 1989, nr 1, s. 95-96).

¹⁵ O szkole powszechnej przy ulicy Sobieskiego, jako siedzibie radzieckiego szpitala polowego wspomina się w artykule *Walki o Lasek, Luboń i Żabikowo*, sygnowanym inicjałem AK w: „Wieści Lubońskie”, styczeń 2003, s.19. W ewidencji pochówków żołnierzy Armii Czerwonej z około 1946 roku, wykonanej na polecenie poznańskiego Starosty Powiatowego (USP P, [Wykaz miejsc pochówków żołnierzy Armii Czerwonej na terenie powiatu poznańskiego, opracowane na zlecenie Starosty Poznańskiego, ok. 1946 r.]), wymienia się dwie

od początku lutego większość sił dywizji walczyła już na przeciwległym, prawym brzegu Warty i rannych musiano transportować przez rzekę. Kiedy wreszcie przeniesiono *medsanbat* w nowe miejsce, do podpoznańskich Krzesin, 312 DS pomału kończyła swoją poznańską epopeję – cztery dni później została ostatecznie wycofana z walki.

W prawobrzeżnym Poznaniu walczyła również 117 DS, która swój 173 Samodzielny Batalion Medyczno-Sanitarny ulokowała w budynku szkoły powszechnej w Zalasewie¹⁶. *Medsanbat* stacjonował tam przez dłuższy czas, bo dopiero 16 lutego został przesunięty do Antonina. Z nowego miejsca miał medycznie zabezpieczać dywizję w jej działaniach przeciwko niemieckiej załodze Cytadeli. W trakcie tych walk punkt medyczny zorganizowano również w Umultowie, na lewym brzegu Warty.

Na północnych przedmieściach Poznania zlokalizowano kolejne dwa *medsanbaty*. W początkowej fazie walk o Poznań był to wyłącznie 42 Samodzielny Batalion Medyczno-Sanitarny z 39 Dywizji Strzeleckiej Gwardii, ale od 31 stycznia 1945 roku, również 88 Samodzielny Batalion Medyczno-Sanitarny należący do 82 Dywizji Strzeleckiej Gwardii, który został skierowany w to miejsce ze Swarzędza. Pierwszy z nich zajął na swoje potrzeby folwark rodziny von Treskow w Radojewie, a ponadto od 2 lutego rozwinął punkt medyczny w majątku Sedan (obecnie Strzeszyn). 88 *medsanbat* urządził się natomiast w majątku Nordheim (obecnie Morasko), w budynku dworskim, obecnie należącym do Zakonu Sióstr

lokalizacje grobów radzieckich: kryjących zwłoki około 68 żołnierzy „przy ulicy Sobieskiego 23 w ogrodzie Wojciechowskiego Kazimierza” i pojedynczy przy „ulicy Sobieskiego 19, na dziedzińcu dawnej szkoły powszechnej”. Mowa tu o jednoizbowej szkole z mieszkaniem dla nauczyciela, którą na początku ubiegłego stulecia wybudowali polscy mieszkańcy Lasku, rozbudowaną później o jednopiętrowy budynek z czterema salami. (Oficjalna strona internetowa Szkoły Podstawowej nr 4 im. prof. Adama Wodziczki w Luboniu, „Nasza historia”, [online] <http://www.sp4lubon4.republika.pl/page2878325144a7061db73faa.html> [dostęp: 16.05.2013]. Kwerenda w Centralnym Archiwum Ministerstwa Obrony Federacji Rosyjskiej potwierdza, że w 244 Samodzielnym Batalionie Medyczno-Sanitarnym, który stacjonował w Lasku zmarło 67 żołnierzy. (CAMO, f. 58, op. A-71693, d. 1067, *Opis sow. siekrietnych i siekrietnych bumag, nachodiaszczich w diele n 07 za 1945 g. prinadlezaszczich 244 OMSB* [zgony rejestrowane od 18.01.1945 r. do 19.06.1945 r.]).

¹⁶ Miejsce to wymienia ewidencja mogił żołnierzy radzieckich z terenu powiatu poznańskiego. (USP P, [Wykaz miejsc pochówków żołnierzy Armii Czerwonej na terenie powiatu poznańskiego], *op. cit.*).

Misjonarek Chrystusa Króla¹⁷. W połowie lutego *medsanbat* należący do 39 Dywizji Strzeleckiej Gwardii został skierowany nad Odrę, natomiast 88 Samodzielny Batalion Medyczno-Sanitarny pozostał w Morasku aż do zakończenia walk o Poznań.

Podczas walk o Festung Posen, na batalionach medyczno-sanitarnych spoczywał największy ciężar związany z udzielaniem pomocy medycznej poszkodowanym żołnierzom radzieckim. Punkty medyczne rozwijane były w bezpośredniej bliskości pola walki i dlatego trafiało do nich najwięcej rannych czerwonooarmistów. Po kapitulacji niemieckiego garnizonu *medsanbaty* pracowały jeszcze przez dzień lub dwa, a następnie po przekazaniu rannych do szpitali armijnych i frontowych, podążyły za swoimi macierzystymi dywizjami na zachód.

4.3.2. Szpitale armijne PPE 109 i PPE 85

W początkowej fazie bojów o Poznań, w styczniu 1945 roku, Rosjanie dysponowali zaledwie trzema szpitalami armijnymi, które przyjmowały żołnierzy ewakuowanych z *medsanbatów*¹⁸. Dwa z nich należały do Polowego Punktu Ewakuacyjnego nr 109 podporządkowanego 8. Armii Gwardii¹⁹, a jeden do Polowego Punktu Ewakuacyjnego nr 85 z 69. Armii.

¹⁷ O szpitalu polowym w Morasku informuje relacja Jana Rewersa; „W sąsiedniej wsi Morasko, leżącej o jakie 4 km od Łagiewnik znajdował się polowy szpital radziecki”. (Relacja Jana Rewersa, Łagiewniki k/ Suchego Lasu, w: APP, Zbigniew Szumowski – spuścizna (historyk), sygn. 1, *op. cit.*).

¹⁸ W chwili rozpoczęcia walk o Poznań radzieckie szpitale frontowe znajdowały się na dalekim zapleczu frontu. Większość z nich nadal tkwiła na prawym brzegu Wisły, a tylko nieliczne posuwały się na zachód. Dopiero 27 stycznia trzy szpitale frontowe dotarły do Koła, oddalonego jednak od Poznania o 140 kilometrów i tam się zainstalowały. Nie poprawiło to, rzecz jasna, dramatycznej sytuacji radzieckich dywizji bijących się o Festung Posen, które wciąż musiały polegać na swoich dywizyjnych batalionach medyczno-sanitarnych i zaledwie trzech szpitalach armijnych. O problemach związanych z zapewnieniem zabezpieczenia medycznego podczas Ofensywy Styczniowej w 1945 roku pisał w swoich wspomnieniach naczelnik Głównego Zarządu Sanitarnego Armii Czerwonej, gen. Jefim Iwanowicz Smirnow. Za główne przyczyny tego stanu rzeczy uważał bezprecedensowe tempo natarcia Armii Czerwonej i popełnione błędy organizacyjne, które w początkowym okresie ofensywy doprowadziły do oderwania się nacierających armii od własnego zaplecza szpitalnego. (Je. I. Smirnow, *Frontowe miłosierdzie*, wyd. Wojenizdat, Moskwa, 1991, s. 358-359).

¹⁹ Polowy Punkt Ewakuacyjny nr 109 podporządkowany był 8. Armii Gwardii. W jego skład wchodziło około piętnastu mobilnych placówek medycznych, z których sześć zaangażowano w niesienie pomocy medycznej na różnych etapach walk o Festung Posen. Pozostałe szpitale polowe zabezpieczały działania bojowe zasadniczej części armii w pobliżu przepraw na Odrze, na południe od Küstrin (ob. Kostrzyn nad Odrą).

Pierwszym szpitalem z PPE 109, który dotarł w okolice Poznania był 472. Polowy Chirurgiczny Szpital Ruchomy. Już 26 stycznia 1945 roku szpital rozpoczął swoją działalność w oddalonym o około 20 kilometrów od Poznania Kostrzynie Wielkopolskim, a po dwóch dniach (28 stycznia) przeniósł się jeszcze bliżej oblężonej twierdzy, do podpoznańskiego Swarzędza. Następnego dnia dołączył do niego 5250 Polowy Chirurgiczny Szpital Ruchomy, który również organizacyjnie należał do PPE 109. Były to jedyne wyspecjalizowane placówki medyczne 8. Armii Gwardii, które do końca stycznia 1945 roku stacjonowały w okolicach Poznania i mogły przyjmować rannych podczas walk o miasto żołnierzy. Dopiero z początkiem lutego do Swarzędza zaczęły docierać kolejne szpitale armijne z PPE 109. Były to: 3434 Szpital Lekko Rannych, 4581 Szpital Sortowniczo-Ewakuacyjny oraz – jako ostatni (5 lutego) – 155 Punkt Ewakuacyjny, z którym przybyło dowództwo całego Polowego Punktu Ewakuacyjnego nr 109²⁰. Od tej pory w Swarzędzu znajdowało się centrum dowodzenia wszystkimi instytucjami leczniczymi 8. Armii Gwardii, a samo miasteczko stało się miejscem dyslokacji pięciu szpitali armijnych spośród sześciu, które brały udział w walkach o Poznań. Tym jedynym, który stacjonował poza Swarzędzem był 4186. Polowy Chirurgiczny Szpital Ruchomy. Został on skierowany 3 lutego do Poznania, gdzie zajął na swoje potrzeby budynek szkoły powszechnej przy ulicy Bosej²¹.

²⁰ Choć wg ANTAP Punkt Ewakuacyjny nr 155 wraz z dowództwem PPE 109 przybył do Swarzędza dopiero 15 lutego, to wydaje się, że w tym przypadku mamy do czynienia z oczywistą literówką i chodzi o 5 lutego. Tego dnia bowiem odnotowano w dokumentach PE 155 pierwszych zmarłych z ran, których pochowano w Swarzędzu. (CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 8291, *Opis siekietnych bumag nachodiaszczichsia w diele № 6 za 1945 g.*, k. 5-7). Dowództwo PPE 109 przebywało w Swarzędzu do samego końca walk o Poznań.

²¹ Nadal w tym budynku, obecnie pod numerem 9 mieści się Szkoła Podstawowa nr 10 im. Arkadego Fiedlera. Informacja zawarta w kronice szkolnej, jakoby radziecki szpital polowy miał działać od 29 stycznia 1945 roku, wydaje się nieścisła. Być może jest to data wyparcia Niemców i zajęcia obiektu przez żołnierzy Armii Czerwonej. (patrz: skan Kroniki Szkolnej w formacie pdf, w zbiorach prywatnych Autora).

Rozlokowane w rejonie Poznania szpitale PPE 109 stosunkowo szybko zaczęto przerzucać do Brandenburgii, w rejon ześrodkowania głównych sił 8. Armii Gwardii²². Było to możliwe, ponieważ do Swarzędza w ciągu pierwszych dwóch tygodni lutego ściągnięto aż siedem szpitali wojskowych ze strategicznej rezerwy 1. Frontu Białoruskiego (głównie z Polowego Punktu Ewakuacyjnego nr 15, ale również z Miejskiego Punktu Ewakuacyjnego nr 14). Zluzowane szpitale PPE 109 zostały zatem wycofane spod Poznania i do 15 lutego zajęły nowe pozycje w pobliżu linii Odry. Trzy z nich stanęły w Alt Limmritz (ob. Lemierzyce, gm. Słońsk, pow. sulęciński)²³, a jeden w Drossen (ob. Ośno Lubuskie, pow. ślubicki)²⁴. W Poznaniu do końca walk pozostał jedynie 4186. Polowy Chirurgiczny Szpital Ruchomy²⁵, natomiast w Swarzędzu 155. Punkt Ewakuacyjny²⁶.

O ile Swarzędz stał się główną bazą dla szpitali armijnych zabezpieczających dywizje 8. Armii Gwardii, to dla dywizji z 69. Armii takim miejscem była Środa Wielkopolska. W oddalonym o 30 kilometrów na południowy wschód od Poznania miście ulokowano

²² W Brandenburgii w tym czasie rozlokowane były następujące szpitale PPE 109: 177. Polowy Chirurgiczny Szpital Ruchomy i 689. Polowy Chirurgiczny Szpital Ruchomy, które stacjonowały w Drossen (ob. Ośno Lubuskie), 2321. Polowy Chirurgiczny Szpital Ruchomy stacjonujący w Schwiebus (ob. Świebodzin), 4185. Polowy Chirurgiczny Szpital Ruchomy w Schernow (ob. Czarnów, gm. Górzycza, pow. ślubicki), 5965. Polowy Chirurgiczny Szpital Ruchomy w Schwerin (ob. Skwierzyzna) oraz 54. Punkt Ewakuacyjny w Göritz (ob. Górzycza, pow. ślubicki). Kolejne dwa pozostawały w Polsce: 80. Polowy Chirurgiczny Szpital Ruchomy w Pniewach oraz 2381. Polowy Chirurgiczny Szpital Ruchomy w Nowym Mieście nad Pilicą.

²³ Były to: 3434. Szpital Lekko Rannych, w którym ostatni pochówek w Swarzędzu odnotowano 2 lutego oraz 472. Polowy Chirurgiczny Szpital Ruchomy i 4851. Szpital Sortowniczo-Ewakuacyjny, w których ostatni pochówek w Swarzędzu odnotowano 5 lutego. W przypadku tego ostatniego szpitala wiadomo również, że pierwsze pochówki w Alt Limmritz wykonano 11 lutego. (CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 5796, *Alfawitnaja Kniga Umierszych 3434 GLR* [zgony w latach 1942-1945], CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 6952, *Kniga pogriebienija Sortirowognogo Ewako-Gospitala 4581* [zgony rejestrowane w latach 1944-1945], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 299, *Swodnyj imiennej spisok po f. № z/WŁ na lic sierzantskogo i riadowogo sostawa, umierszych ot ran i bolezniej w leczunriezdienijach PEP-109 za wtoruju diekadu fiewrala s/g.*, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 725, *Swodnyj imiennej spisok po f. № z/WŁ na lic oficerskogo sostawa, umierszych ot ran i bolezniej w leczunriezdienijach PEP-109 za wtoruju diekadu fiewrala 1945 g.*).

²⁴ Chodzi o 5250. Polowy Chirurgiczny Szpital Ruchomy, w którym ostatni pochówek w Swarzędzu odnotowano 7 lutego. (*Kniga pogriebienija 5250 CHPPG* [zgony od 1.01.1945 do 27.06.1946 r.]).

²⁵ 1 marca zajął stanowiska w Sonnenburg (ob. Słońsk, pow. sulęciński).

²⁶ Po zakończeniu bojów o Poznań 155. Punkt Ewakuacyjny wraz z dowództwem PPE 109 został przesunięty do Alt Limmritz (ob. Lemierzyce).

bowiem cztery szpitale polowe z PPE 85²⁷. Początkowo był to wyłącznie 4340 Polowy Chirurgiczny Szpital Ruchomy, który funkcjonował od 24 stycznia do 8 lutego, kiedy to został przesunięty do miejscowości Sternberg (ob. Torzym) w Brandenburgii. W tym mniej więcej czasie jego miejsce zajęły dwa kolejne szpitale: 2401. Polowy Chirurgiczny Szpital Ruchomy, który pozostał tu do zakończenia walk o Poznań i 3480. Punkt Ewakuacyjny stacjonujący w Środzie do połowy marca. W międzyczasie dotarł tu jeszcze 5228 Polowy Chirurgiczny Szpital Ruchomy, który jednak nie wykazywał się większą aktywnością.

Również w nieodległym Iwnie stacjonował szpital chirurgiczny należący do 1 Armii Pancernej Gwardii (PPE 76), ale jak wykazała analiza materiałów źródłowych, nie kierowano do niego żołnierzy rannych w walkach o Poznań. Zresztą w ogóle nie odnotowano w tamtym okresie żadnego transportu rannych na dalekie tyły frontu. Poza wspomnianymi szpitalami wojskowymi, najbliższe znajdowały się w odległym o 160 kilometrów Kole i było to zdecydowanie za daleko aby transportować tam rannych żołnierzy²⁸. W początkowej fazie walk o Poznań starano się raczej w jak najszybszym czasie przesunąć jak największą liczbę szpitali blisko linii frontu i samego Poznania.

²⁷ Je. I. Smirnow, *op. cit.*, s. 358-359. Do 5 lutego tylko dwa szpitale zdołały przebazować się bliżej linii frontu na Odrze, pięć stacjonowało wciąż w miejscu, które zajmowały przed rozpoczęciem Ofensywy Styczeniowej, a pozostałe znajdowały się na wschodnich przedmieściach Poznania (tamże).

²⁸ W Kole stacjonowały trzy szpitale polowe. Dwa z nich nie odnotowały w tym okresie żadnych zmarłych. Były to 155. punkt ewakuacyjny z PPE 109, który przebywał tutaj wraz z całym dowództwem PPE 109 oraz 274. Szpital Ewakuacyjny z MPE 14. (CAMO f. 58, op. A-83627, d. 8291, *Imiennyje spiski potier' 155 EP* [rejestrujące zgony od 15.01.1945 do 18.09.1945 r.], CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 911, [Kniha uczeta umierszych 274 EG rejestrująca zgony od 01.01.1944 do 17.06.1945 r.], CAMO f. 58, op. A-83627, d. 913, *Imiennoj spisok № 18*, k. 25-32. Jedynie w 583. Polowym Chirurgicznym Szpitalu Ruchomym z PPE 15 wykazano w okresie od 22.01. do 29.01.1945 śmierć dziewięciu żołnierzy i oficerów, ale wszyscy oni pochodzili z jednostek, które toczyły boje we wschodniej Wielkopolsce. Pięciu żołnierzy służyło w różnych brygadach 1 Armii Pancernej Gwardii, jeden oficer pochodził z 1 Korpusu Zmechanizowanego (2 Armia Pancerna), a jeden żołnierz, który zmarł w wyniku zatrucia służył w 16 Armii Powietrznej. (CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 1585, *Kniga uczeta umierszych 583 Chirurgiczeskogo Polewogo Podwiżnogo Gospitala* [rejestrująca zgony od 19.07.1944-20.12.1945]). Ten szpital pozostał w Kole do końca marca 1945 roku, a potem został skierowany do Niemiec.

4.3.3. Szpitale frontowe

Wkrótce jednak sytuacja zaczęła się poprawiać i w pobliże Festung Posen sprowadzono kolejne szpitale. Tym razem dowództwo frontu sięgnęło po własne frontowe rezerwy w postaci szpitali należących do PPE 15. I podobnie jak w przypadku PPE 109, za główną bazę obrano Swarzędz. W tej podpoznańskiej miejscowości rozwinięto sześć szpitali z frontowego PPE. Pierwszy dotarł do Swarzędza 4 lutego 1945 roku 652 Polowy Szpital Ruchomy. 6 lutego przybył 4397 Polowy Chirurgiczny Szpital Ruchomy i 4337 Polowy Chirurgiczny Szpital Ruchomy, 11 lutego 1155 Szpital Lekko Rannych, natomiast 15 lutego 4273 Szpital Chorób Zakaźnych oraz zarząd wszystkich szpitali PPE 15 wraz ze 136 Punktem Ewakuacyjnym. Tego samego dnia skierowano do Poznania 4364 Polowy Szpital Ruchomy, który rozlokował się przy ulicy Głogowskiej (na radzieckich planach: Focha)²⁹. Po zakończeniu walk o Poznań wszystkie szpitale PPE 15 (poza 1155 Szpitalem Lekko Rannych) skierowane zostały do Brandenburgii³⁰.

W miarę wypierania Niemców z Poznania i opanowywania kolejnych kwartałów miasta dowództwo radzieckie podjęło decyzję o zainstalowaniu w mieście Miejskiego Punktu Ewakuacyjnego nr 14, którego szpitale stać się miały trzonem wielkiej bazy medycznej dla 1 Frontu Białoruskiego. Organizowanie bazy następowało stopniowo. Pierwsze szpitale przybyły do Poznania w lutym 1945 roku, gdy trwały jeszcze walki o miasto i Cytadelę. Było ich sześć: 1 lutego przybył 1727 Szpital Ewakuacyjny, 7 lutego 1674 Szpital Ewakuacyjny, 15 lutego 1095 i 4498 Szpitale Ewakuacyjne, 16 lutego 3257 Szpital Ewakuacyjny i wreszcie 23 lutego 1776 Szpital Ewakuacyjny³¹. Ponadto dwa szpitale rozwinęły się w Swarzędzu.

²⁹ Daty przybycia poszczególnych szpitali opracowano na podstawie meldunków strat bezpowrotnych opracowywanych przez radzieckie szpitale wojskowe, które znajdują się w Centralnym Archiwum Ministerstwa Obrony Federacji Rosyjskiej oraz wyszukiwarki szpitali wojskowych na oficjalnej stronie Międzyregionalnego Centrum Informacyjno-Poszukiwawczego (<http://ipc.antat.ru/Ref/hosp.asp>). Wyszukiwarka została opracowana przez Międzyregionalne Centrum Informacyjno-Poszukiwawcze (*Mieźriegionalnyj informacyonno-poiskowyj centr*) we współpracy z Ministerstwem Obrony Federacji Rosyjskiej oraz federalnymi służbami archiwalnymi.

³⁰ 1 marca skierowano do Skwierzyny szpitale nr 4397, 4273, 4364, 4337 oraz 136 Punkt Ewakuacyjny wraz z całym dowództwem PPE 15. Z kolei 652 Polowy Szpital Ruchomy po zakończeniu walk o Poznań został przesunięty do Wągrowca, a 1155 Szpital Lekko Rannych pozostał do końca wojny w Swarzędzu.

³¹ Ponadto na bardzo krótko, w drodze na zachód znalazły się w Poznaniu szpitale nr 2321, 2867 i 4385. Odnotowano również pochówek dwóch oficerów – 6 i 11 marca – zorganizowany przez szpital nr 2257 oraz pochówek żołnierza w dniu 15 marca przeprowadzony przez szpital nr 2781, choć w tym czasie szpital stacjonował we Wrześni. (CAMO, f. 33, op.11458, d. 742, *Imiennoj spisok № 7 biezwozwratnych potier'*

Pierwszy z nich – 57 Szpital Ewakuacyjny – przybył tam 15 lutego (i przebywał do 14 kwietnia, kiedy został przesunięty do Poznania), natomiast 23 lutego dołączył do niego 274 Szpital Ewakuacyjny. Po zakończeniu walk, w ciągu dwóch miesięcy dotarło do Swarzędza i Poznania kolejnych piętnaście szpitali z MPE 14. W marcu przybyło dziewięć szpitali ewakuacyjnych: 2024, 3831, 5371, 5530, 1008, 2763, 2805, 2814, 3863 i 928. W kwietniu kolejnych sześć: 3412, 3996, 4289, 274, 1154 i 57. Łącznie zatem zgromadzono w Poznaniu aż 21 szpitali ewakuacyjnych³². Ich koncentracja miała związek z przygotowaniem przez Rosjan zabezpieczenia medycznego dla decydującej o zakończeniu wojny w Europie Operacji Berlińskiej.

Zaplecze medyczno-sanitarne podczas tej operacji rozlokowano w czterech rzutach. Pierwszy z nich (najdalszy) tworzyły szpitale PPE 15. W jego skład wchodziło trzydzieści szpitali, w tym również te, które po zakończeniu walk o Poznań przerzucono na zachód. Ponad połowa z nich rozwinęła swoje stanowiska w okolicach Gorzowa Wielkopolskiego (wówczas Landsberg) i Skwierzyny (wówczas Schwerin). Dowództwo radzieckie uznało, że szpitale te nie będą posuwać się w miarę postępu ofensywy głębiej na terytorium Niemiec, tylko zajmą się przyjmowaniem rannych żołnierzy zwożonych z pola bitwy transportem samochodom. Stamtąd część rannych miała trafiać do szpitali drugiego rzutu, a więc tych, które wchodziły w skład MPE 14, które rozlokowane zostały w Wągrowcu, Poznaniu, Wrześni i Gnieźnie³³. Poznań odgrywał tu rolę pierwszorzędną, ponieważ, jak już wspomniano, ulokowano w nim aż 21 szpitali drugiego rzutu. Kolejne dwa rzuty tworzyły: MPE 198 (31 szpitali rozmieszczonych w okolicach Kutna i Łodzi) oraz MPE 6 (33 szpitale rozmieszczone w dziewięciu miastach na lewym brzegu Wisły)³⁴.

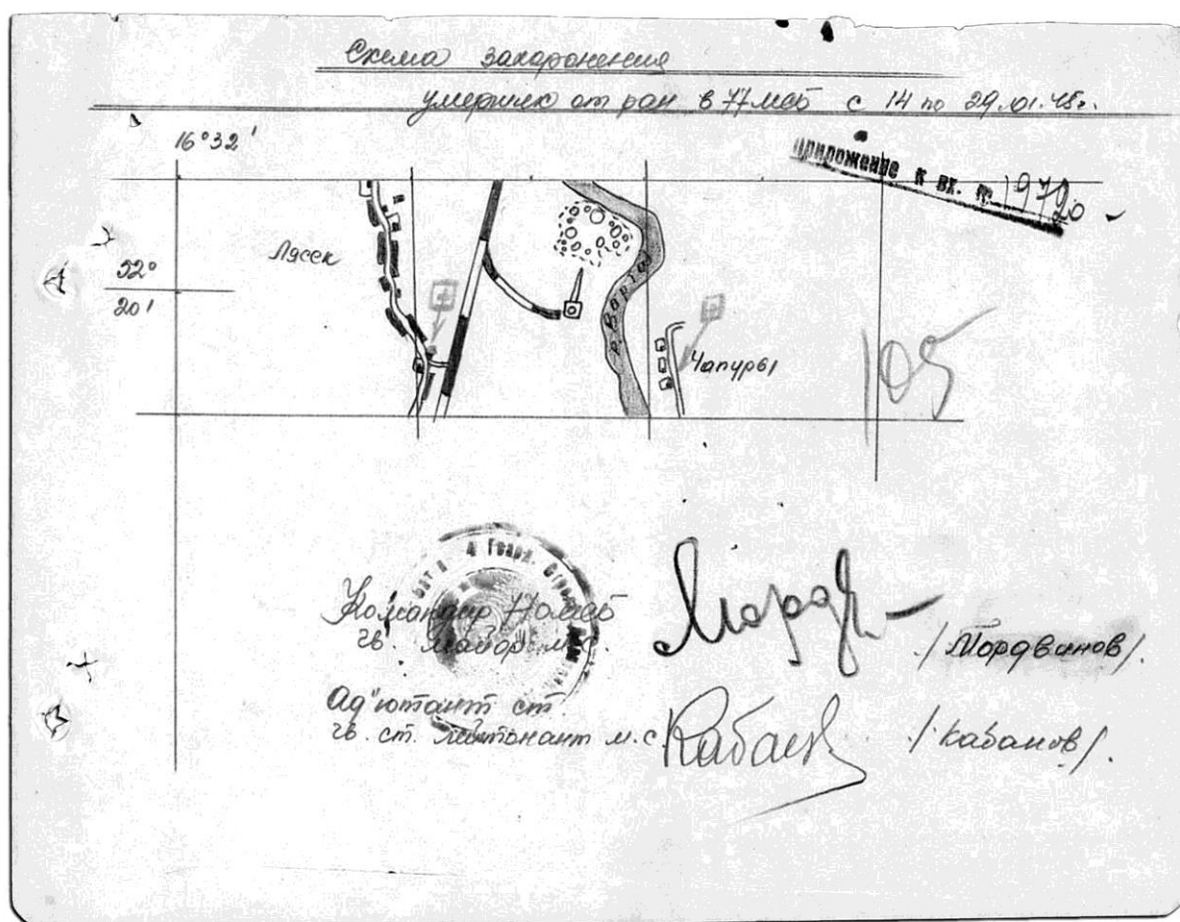
oficerskiego sostawa, umierszych w gospitalach MEP-14 za period s 10 po 20 mapma 45 g., k. 3 i CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 4971, Alfawitnaja kniga umierszych gospital 2781 naczata 22 oktabria 1942, okonczena 9 sientiabria 1945, k. 12).

³² Bowiem jeden z nich – 3863 Szpital Ewakuacyjny, został 1 kwietnia 1945 roku przesunięty bliżej linii frontu do Gorzowa Wielkopolskiego.

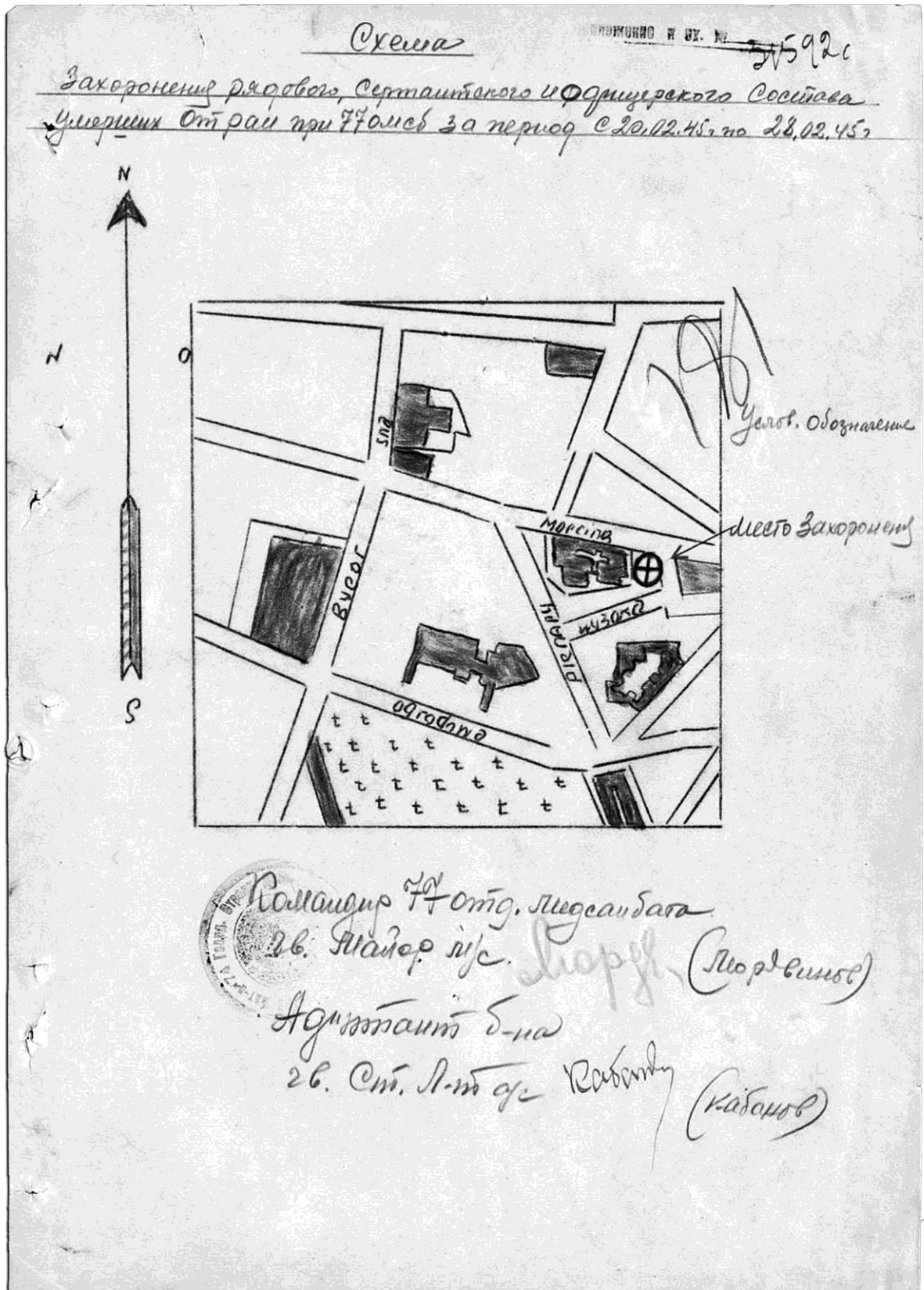
³³ Drugi rzut (MPE 14) obejmował: w Poznaniu dwadzieścia jeden szpitali, we Wrześni dwa szpitale: 2871 i 3043 Szpital Ewakuacyjny (ten drugi od 1 maja w Międzyrzeczu), w Gnieźnie sześć szpitali: 1303, 1335, 1758, 3342, 3646 i 3957 Szpital Ewakuacyjny, w Wągrowcu jeden szpital: 4940 Szpital Ewakuacyjny (do 24 kwietnia, a później przesunięty do Kostrzyna nad Odrą).

³⁴ Je. I. Smirnow, *op. cit.*, s. 383.

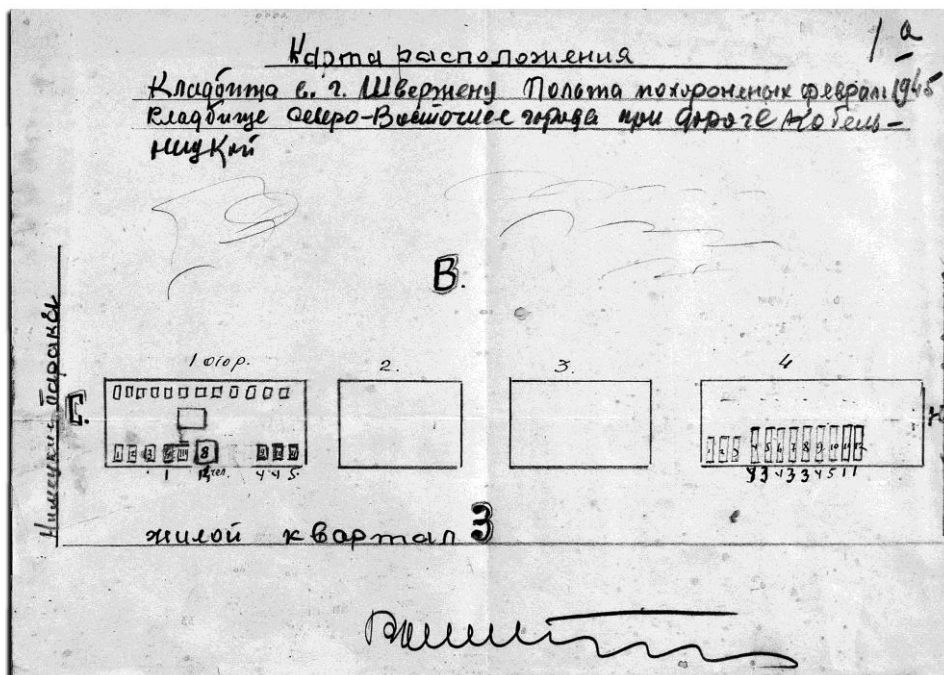
Sytuacja ta nie zmieniła się wraz z zakończeniem wojny. W Poznaniu i Swarzędzu nadal stacjonowały radzieckie szpitale wojskowe przyjmując na leczenie tysiące rannych i chorych, z których wielu zmarło i zostało pochowanych na tutejszych cmentarzach. Wycofywanie szpitali wojskowych do Związku Radzieckiego trwało około dwóch lat i zakończone zostało w 1947 roku.

Fot. 23. Dwa miejsca, w których 77 Samodzielny Batalion Medyczno-Sanitarny zorganizował na początku walk o Poznań tymczasowe cmentarze: w Czaporach na prawym brzegu Warty i w Lasku. (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 184, k. 46).

Fot. 24. Usytuowanie tymczasowego cmentarza 77 Samodzielnego Batalionu Medyczno-Sanitarnego na tyłach kościoła św. Marcina w centrum Poznania, na którym chowano żołnierzy zmarłych z ran od 10 do 23 lutego 1945 roku. (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 432, k. 6).

Fot. 25. W dokumentacji szpitali frontowych z reguły nie umieszczano schematów przedstawiających lokalizację pochówków. Do wyjątków należy schemat wykonany w 4397 Polowym Chirurgicznym Szpitalu Ruchomym, na którym widać mogiły urządzone w Swarzędzu „przy drodze na Kobylnicę”. Pomędzy 6 a 26 lutego 1945 roku zostało tam pochowanych 53 żołnierzy. (CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 6792, k. 2).

Fot. 26. Pochówek zmarłego w 1776 Szpitalu Ewakuacyjnym żołnierza Armii Czerwonej, najprawdopodobniej na dawnym cmentarzu ewangelickim przy ul. Grunwaldzkiej (ob. Park Manitiusa). Ogółem od 1 marca do 1 września 1945 roku spoczęło tam 90 zmarłych. (CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 3380, k. 15).

5. BEZPOWROTNE STRATY OSOBOWE ARMII CZERWONEJ W POZNANIU W ŚWIETLE DOKUMENTÓW RADZIECKICH

Dokładne rozpoznanie materiałów źródłowych znajdujących się w archiwum OBD Memoriał pozwala stwierdzić, że zachowała się większość dokumentów rejestrujących straty osobowe z jednostek wojskowych, które uczestniczyły w walkach o Poznań oraz placówek medycznych niosących pomoc rannym żołnierzom. Wnikliwe badanie źródeł oraz zastosowanie odpowiedniej metodologii pozwoliło na uzyskanie informacji o okolicznościach śmierci żołnierzy radzieckich, którzy zostali odnotowani w powyższych dokumentach i przeprowadzenie klasyfikacji strat według czterech podstawowych kategorii przyczyny strat (polegli, zaginieni bez wieści, zmarli z ran oraz zmarli w związku z wydarzeniami niebojowymi). Analiza danych, które zapisano w meldunkach strat osobowych i ewidencjach pochówkowych pozwoliła z kolei na wyodrębnienie tych zgonów, które były bezpośrednio związane z toczonymi w Poznaniu bojami.

5.1. POLEGLI I ZAGINIENI BEZ WIEŚCI

Polegli i zaginieni bez wieści zostali włączeni do jednej kategorii, ponieważ z dużym prawdopodobieństwem, graniczącym z pewnością, można uznać, że większość z nich (jeśli nie wszyscy), zginęła podczas walk o Poznań. Dane personalne zaginionych, którzy zostali uwolnieni z niewoli, były wykreślane z wykazów strat bezpowrotnych – identycznie postępowano w przypadku zaginionych, których po walkach odnaleziono rannych w szpitalach wojskowych.

Polegli i zaginieni bez wieści stanowią najliczniejszą kategorię zaliczaną do bezpowrotnych strat osobowych. Spośród nich najwięcej przypadków śmierci odnotowano w jednostkach piechoty oraz artylerii (zwłaszcza z oddziałów włączonych bezpośrednio do walk w ramach oddziałów i grup szturmowych). Łączne straty jednostek pancernych były

wyższe od strat wśród artylerzystów, co wynikało z faktu, że w początkowej fazie walk o Poznań w bojach zaangażowane były wyłącznie jednostki 1 Armii Pancerniej Gwardii.

5.1.1. Piechota

Kwerenda archiwalna wykazała, że w zbiorczych meldunkach strat bezpowrotnych wytworzonych przez zarządy kadr poszczególnych związków taktycznych i samodzielnych jednostek wojskowych oraz w powojennych Rozkazach Głównego Zarządu Kadr Sił Zbrojnych ZSRR o Wykreśleniu z Wykazów Sił Zbrojnych ZSRR, odnotowano 266 oficerów i 3286 żołnierzy korpusu piechoty, którzy polegli lub zaginęli bez wieści podczas walk o Poznań (zob. Tabela 1 i 2). Zebrane dane mają charakter niemal kompletny. Poniżej przedstawione zostało rozpoznanie dokumentów w poszczególnych związkach taktycznych piechoty.

Dokumenty strat osobowych korpusu podoficerskiego i żołnierskiego każdego pułku i samodzielnej jednostki wchodzącej w skład 74 Dywizji Strzeleckiej Gwardii oznaczone są kolejnymi numerami i brakuje jedynie dwóch wykazów odnoszących się do strat 157 pag, które zawierają najprawdopodobniej co najwyżej po kilka nazwisk¹. Z kolei w przypadku dokumentów 27 DSG brakuje czterech z nich, z czego najważniejszy dotyczy poległych z 83

¹ Żaden z siedmiu znanych meldunków strat bezpowrotnych 157 pag nie wykazywał więcej niż ośmiu poległych. (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 432, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa po 74-j Gwardiejskoj strielkowej Niżniednieprowskoj ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii* [z 1.03.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 184, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa po 74-j Gwardiejskoj strielkowej Niżniednieprowskoj ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii* [z 2.02.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 482, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa po 74-j Gwardiejskoj strielkowej Niżniednieprowskoj ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii* [z 20.02.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 210, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa po 74-j Gwardiejskoj strielkowej Niżniednieprowskoj ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii* [z 11.02.1945 r.], CAMO, f. 33, op. 11458, d. 716, *Spiski biezwozwratnych potier' oficerskogo sostawa czastiej 74 Gwardiejskoj Strielkowej Diwizii za pieriod s 1 fiewrala po 10 fiewrala 1945 goda.*, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 734, *Spiski biezwozwratnych potier' oficerskogo sostawa czastiej 74 Gwardiejskoj Strielkowej Diwizii za pieriod s 1 fiewrala po 10 fiewrala 1945 goda oraz CAMO, f. 33, op. 11458, d. 728, Spiski biezwozwratnych potier' oficerskogo sostawa czastiej 74 Gwardiejskoj Strielkowej Diwizii za pieriod s 20 janwarja po 31 janwarja 1945 goda.*).

psg za cały luty 1945 roku. O aktywności bojowej tego pułku świadczą straty zmarłych z ran odnotowywane w tym czasie w samodzielnym batalionie medyczno-sanitarnym 27 DSG. Na tej podstawie możemy jedynie założyć, że w zaginionych dokumentach odnotowano około 40 kolejnych poległych². Inaczej przedstawia się sytuacja w przypadku dokumentów 82 DSG, gdzie numeracja nadawana była w sposób uniemożliwiający potwierdzenie ciągłości. W przypadku 82 Dywizji Strzeleckiej Gwardii udało się jednak potwierdzić kompletność dokumentów na podstawie okresów, za jakie przygotowywano dane raporty. Wynika z nich, że zachowały się dokumenty wszystkich jednostek wchodzących w skład 82 DSG za cały okres walk o Poznań.

W przypadku 39 DSG dysponujemy wykazami nr 4-13, 17-20, 24 oraz 30 i 34-36, które powstały w marcu i wymieniają straty z okresu walk o Poznań. Wynika z nich, że brakuje ewidentnie co najmniej sześciu wykazów (nr 14-16, 21-23), choć najprawdopodobniej odnoszących się do małych samodzielnych jednostek w rodzaju kompanii zwiadu, batalionu łączności *etc.*

Niestety, w zwykłych dywizjach piechoty (117 i 312 DS) nie odnotowywano numeracji wykazów. Jednak ewidencje strat podstawowych jednostek (pułków strzeleckich, pułku artylerii i dywizjonu artylerii przeciwpancernej) pokrywają cały okres trwania walk o Poznań.

Dysponujemy również pełną dokumentacją odnoszącą się do 154 pułku strzeleckiego NKWD (jak również całej 64 Zbiorczej Dywizji NKWD). Obliczając straty tego pułku nie uwzględniono dwóch żołnierzy, którzy zostali odnotowani w meldunku strat osobowych z 19 lutego. Jeden z nich zginął bowiem od wybuchu miny, a drugi zaginął bez wieści. Jednak poza incydentalnym użyciem pułku NKWD w walkach o Poznań 30 stycznia, nic nie wskazuje na to, aby ta jednostka aktywnie uczestniczyła w późniejszym okresie w walkach o miasto³.

² W lutym 1945 roku w 74 psg poległo 72 podoficerów i żołnierzy, a zmarło w *medsanbacie* 29, w 76 psg poległo 74, a zmarło z ran w *medsanbacie* 26, natomiast z 83 psg zmarło w *medsanbacie* 25 podoficerów i żołnierzy, co oznacza, że straty w poległych musiały być w tym pułku podobne do strat odniesionych przez dwa pozostałe i wynosiły około 70 żołnierzy i podoficerów. Jako, że w zachowanych dokumentach odnotowano zaledwie 30, można zakładać, że w nieodnalezionych meldunkach strat odnotowano około 40 poległych.

³ RGWA, f. 38669, op. 1, d. 130, *Doniesienije o potieriach licznego sostawa czastjach swodnoj diwizii WW NKWD* [z 3.07.1945 r.], RGWA, f. 38771, op. 1, d. 74, *Imiennyje spiski [biezwozwratnych] potier' oficerskogo, sierżantskogo i riadowogo sostawa* [145 pułku strzeleckiego NKWD z 31.12.1945 r.], RGWA, f. 38771, op. 1, d. 52 [Meldunki o stratach bezpowrotnych 145 pułku strzeleckiego WW NKWD z 30.12.1945 r.] i RGWA, f. 38650, op. 1, d. 680 [Meldunki o stratach bezpowrotnych Wojsk Wewnętrznych NKWD z 9.03.1945 r.].

Największe straty poniosły dywizje tworzące główne, czyli południowe ugrupowanie bojowe (82 i 74 DSG oraz przez pewien czas wydzielone siły 312 DS). Stosunkowo niewielkie straty odniosły dywizje podczas przełamania niemieckich pozycji na tzw. wokółmiejskiej linii obrony. Intensyfikacja strat nastąpiła dopiero od 26 stycznia podczas walk o zdobycie i utrzymanie Wildy i Łęgów Dębińskich, a później (do 3 lutego) o przełamanie obwodnicy wokółśródmiejskiej. W ciągu owych 9 dni piechota tego ugrupowania utraciła przynajmniej 595 poległych i zaginionych bez wieści (czyli statystycznie 66 żołnierzy dziennie). Od 4 lutego, po wkroczeniu do ścisłego centrum miasta, natarcie spowolniło, ale i straty były już znacznie niższe. Do 16 lutego, w ciągu trzynastu mozolnych dni walk o centrum miasta, poległo i zaginęło bez wieści kolejnych 437 piechurów, czyli statystycznie 33 żołnierzy każdego dnia.

W ugrupowaniu wschodnim widać wyraźnie, że przeprowadzono wiele prób przełamania niemieckiej obrony na tym odcinku, co ostatecznie pozwoliło dokonać stosunkowo niewielkiego postępu i dotrzeć do wysokości osiedla Warszawskiego. Taka sytuacja utrzymała się przez blisko dwa tygodnie. Z kolei na południowym wschodzie próby przełamania pozycji niemieckich, opartych o fortyfikacje, nie dały żadnego rezultatu i dopiero lutowe sforsowanie Warty na wysokości cegielni w Obrzycy, zmusiło Niemców do wycofania się na swoje tyły. Tym niemniej, styczniowe walki kosztowały Rosjan aż 648 poległych i zaginionych żołnierzy piechoty (statystycznie 92 dziennie). Późniejsze opanowanie prawobrzeżnego Poznania (od 1 do 16 lutego) to zaledwie 446 poległych (tylko 27 każdego dnia), przy czym *gros* strat odnosi się do dwóch ostatnich dni, kiedy to 117 DS straciła aż 96 oficerów i żołnierzy.

W północnym ugrupowaniu bojowym do końca stycznia jedynym związkiem taktycznym piechoty była 39 DSG. I choć udział tej jednostki w walkach o Poznań był krótkotrwały (w zasadzie po 3 lutego, jeden pozostawiony tu pułk strzelecki pełnił funkcję blokującego cześć frontu), to poniosła ona relatywnie duże straty. Próby przełamania pozycji niemieckich, opartych o forty na północnych i północno-zachodnich obrzeżach Poznania, kosztowały dywizję aż 329 poległych i zaginionych w boju. W ciągu trzech pierwszych dni lutego, po włączeniu się do walki w tym obszarze 82 DSG, poległo już tylko 34 żołnierzy, a od 4 lutego do końca walk o miasto – 19. Po przejęciu zadań przez 82 DSG, to ona ponosiła główny wysiłek, a największe straty przyniosły jej walki o Winiary na północnym przedpolu Cytadeli.

Sama walka o Cytadelę, choć trwała sześć dni, pochłonęła kolejnych 432 oficerów i żołnierzy piechoty. Oznacza to, że były to walki porównywalne do walk o centrum miasta, ale mniej krwawe, niż przebijanie się przez linie obrony niemieckiej otaczające miasta, albo przez obwodnicę wokółśródmiejską.

Dywizje strzeleckie posiadały również swoją organiczną artylerię i oddziały saperско- inżynieryjne. Analiza strat wyraźnie wskazuje, że straty artylerii dywizyjnej i pułkowej były porównywalne ze stratami artylerii wsparcia i wyniosły 243 poległych i zaginionych (zob. Tabela 3). Jest to oczywiste, zważywszy na zastosowaną przez Rosjan taktykę, która polegała na utworzeniu grup i oddziałów szturmowych, w skład których wchodził piechurzy wspierani lekką artylerią 76 mm oraz artylerią przeciwpancerną. Zastanawiają natomiast stosunkowo niewielkie straty, które wyniosły co najmniej 26 poległych i zaginionych wśród dywizyjnych saperów i żołnierzy wojsk chemicznych (zob. Tabela 4). Wydaje się, że faktyczne stany batalionów saperskich i kompanii zabezpieczenia chemicznego były dalekie od kompletu (etatowo samodzielny batalion saperski powinien liczyć 163 ludzi, a samodzielna kompania zabezpieczenia chemicznego 34 ludzi⁴).

Tabela 1. Liczba oficerów i żołnierzy służących w dywizjach strzeleckich, którzy polegli i zaginęli bez wieści podczas walk o Poznań w styczniu i lutym 1945 roku.

DYWIZJA	POLEGLI			ZAGINIENI BEZ WIEŚCI			ŁĄCZNIE
	oficerowie	żołnierze	razem	oficerowie	żołnierze	razem	
27 DSG	42	352	394	4	13	17	411
39 DSG	13	456	469	-	1	1	470
74 DSG	61	705	766	2	9	11	777
82 DSG	63	693	756	4	95	99	855
117 DS	47	509	556	1	11	12	568
312 DS	20	409	429	2	5	7	436
64 DS NKWD	6	26	32	-	-	-	32
370 DS	1	2	3	-	-	-	3
	253	3152	3405	13	134	147	3552

⁴ Wg etatu Nr 4/550 (dla zwykłej, niegwardyjskiej dywizji).

Źródło: CAMO, f. 58, op. 18003, d. 188, *Doniesienije-opis' imiennych spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowego sostawa po 117 strielkowej Krasnoznamiennoj diwizii* [z 4.02.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 203, *Doniesienije-opis' imiennych spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowego sostawa po 117 strielkowej Krasnoznamiennoj diwizii* [z 12.02.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 251, *Doniesienije-opis' imiennych spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowego sostawa po 117 strielkowej Krasnoznamiennoj diwizii* [z 10.02.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 432, *Doniesienije-opis' imiennych spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowego sostawa po 117 strielkowej Krasnoznamiennoj diwizii* [z 16.03.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 433, *Doniesienije-opis' imiennych spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowego sostawa po 117 strielkowej Krasnoznamiennoj diwizii* [z 18.03.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 421, *Doniesienije-opis' imiennych spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowego sostawa po 117 strielkowej Krasnoznamiennoj diwizii* [z 6.04.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 445, *Doniesienije-opis' imiennych spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowego sostawa po 117 strielkowej Krasnoznamiennoj diwizii* [z 4.03.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 388, *Doniesienije-opis' imiennych spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowego sostawa po 117 strielkowej Krasnoznamiennoj diwizii* [z 16.03.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 388, *Doniesienije-opis' imiennych spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowego sostawa po 117 strielkowej Krasnoznamiennoj diwizii* [z 24.03.1945 r.], CAMO, f. 33, op. 11458, d. 705, *Imiennoj spisok biezwozwratnych potier' oficerskiego sostawa czastiej [117] diwizii za pieriod s 14 janwaria po 1 fiewrala 1945 g.*, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 740, *Imiennoj spisok na pogibszego w bojach s niemieckimi zachwaczikami komandira 820 polka, majora Kolosowa Wasilija Pawłowicza* [z 23.02.1945 r.], CAMO, f. 33, op. 11458, d. 740, *Imiennoj spisok biezwozwratnych potier' oficerskiego sostawa czastiej 117 diwizii 69 Armii za pieriod s 1 fiewrala no 20 fiewrala 1945 g.*, CAMO, f. 33, op. 563785, d. 3, *Prikaz Gławnogo Uprawlenija Kadrow Narodnogo Komissariata Oborony SSSR № 0143* [z 10.02.1948 r.], s. 14 [dotyczy Piotra Jefimowicza Sawinkowa], s. 21 [dotyczy Dauleta Sulejmanowa], CAMO, f. 33, op. 563783, d. 12, *Prikaz Gławnogo Uprawlenija Kadrow Narodnogo Komissariata Oborony SSSR № 01144* [z 30.04.1946 r.], s. 8 [dotyczy Aleksieja Dmitrijewicza Bykowa], CAMO, f. 33, op. 563784, d. 29, *Prikaz Gławnogo Uprawlenija Kadrow Narodnogo Komissariata Oborony SSSR № 01144* [z 30.08.1947 r.], s. 12 [dotyczy Wieniamina Michajłowicza Niemcewa], s. 19 [dotyczy Wasilija Akimowicza Timiena], CAMO, f. 33, op. 11458, d. 822, *Imiennoj spisok biezwozwratnych potier' oficerskiego sostawa czastiej 117 strielkowej Krasnoznamiennoj diwizii za pieriod s 29 janwaria po 15 fiewrala 1945 g.*, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 817, *Imiennoj spisok biezwozwratnych potier' oficerskiego sostawa czastiej 117 strielkowej Krasnoznamiennoj diwizii za pieriod s 10 fiewrala po 1 marta 1945 g.*, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 740, *Imiennoj spisok biezwozwratnych potier' oficerskiego sostawa czastiej [117] diwizii za 23.02.1945 goda na st. wracza 322 art. polka majora mied. służby Borisowskiego Nikolaja Siergiejewicza*, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 196, *Doniesienije-Opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowego sostawa po 27-j Gwardiejskoj Strielkowej Nowobugskoj Krasnoznamiennoj ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii* [z 13.02.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 388, *Doniesienije-Opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowego sostawa po 27-j Gwardiejskoj Strielkowej Nowobugskoj Krasnoznamiennoj ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii* [z 2.01.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 391, *Doniesienije-Opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowego sostawa po 27-j Gwardiejskoj Strielkowej Nowobugskoj Krasnoznamiennoj ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii* [z 15.01.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 531, *Doniesienije-Opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowego sostawa po 27-j Gwardiejskoj Strielkowej Nowobugskoj Krasnoznamiennoj ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii* [z 1.04.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 706, *Doniesienije-Opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowego sostawa po 27-j Gwardiejskoj Strielkowej Nowobugskoj Krasnoznamiennoj ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii* [z 13.04.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 210, *Doniesienije-Opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowego sostawa po 27-j Gwardiejskoj Strielkowej Nowobugskoj Krasnoznamiennoj ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii* [z 26.02.1945 r.], CAMO, f. 33, op. 11458, d. 819, *Imiennoj spiskow biezwozwratnych potier' oficerskiego sostawa artillerii 27-j Gwardiejskoj Strielkowej Nowobugskoj Krasnoznamiennoj ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii* [z 31.03.1945 r.], CAMO, f. 33, op. 11458, d. 756, *Imiennoj spiskow biezwozwratnych potier' oficerskiego sostawa artillerii 27-j Gwardiejskoj Strielkowej Nowobugskoj Krasnoznamiennoj ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii za fiewral [1945 r.]*, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 868, *Imiennoj spiskow biezwozwratnych potier' oficerskiego sostawa i propawszych bez wiesti po 27 gwardiejskoj strielkowej Nowobugskoj Krasnoznamiennoj ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii za fiewral miesiac 1945 g.*, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 815, *Spisok biezwozwratnych potier' oficerskiego sostawa 27-j Gwardiejskoj Strielkowej Nowobugskoj Krasnoznamiennoj ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii za pieriod s 1 po 20 fiewrala 1945 goda*, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 815, *Imiennoj spiskow biezwozwratnych potier' oficerskiego sostawa za za pieriod s 15.1.45 po 30.1.45.*, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 735, *Imiennoj spiskow biezwozwratnych potier' oficerskiego sostawa artillerii 27-j Gwardiejskoj Strielkowej Nowobugskoj Krasnoznamiennoj ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii za wriemia s 14.02. po 28.02.1945 goda*, CAMO, f. 33, op. 563784, d. 29, *Prikaz Gławnogo Uprawlenija Kadrow Narodnogo Komissariata Oborony SSSR № 2103* [z 17.09.1947 r.], s. 4 [dotyczy Kirilla Iwanowicza Stiepanowa], CAMO, f. 33, op. 563784, d. 29, *Prikaz Gławnogo Uprawlenija Kadrow Narodnogo Komissariata Oborony SSSR № 1928* [z 12.08.1947 r.], s. 11 [dotyczy Iwana Nikiticza Barobina], CAMO, f. 33, op. 563784,

d. 32, *Prikaz Głównego Uprawnienia Kadrow Narodnego Komissariata Oborony SSSR № 2136* [z 30.09.1947 r.], s. 7 [dotyczy Nikołaja Afanasjewicza Slepczuka], CAMO, f. 33, op. 563784, d. 27, *Prikaz Głównego Uprawnienia Kadrow Narodnego Komissariata Oborony SSSR № 1965* [z 21.08.1947 r.], s. 28 [dotyczy Grigorija Daniilowicza Konowalowa], CAMO, f. 33, op. 563784, d. 32, *Prikaz Głównego Uprawnienia Kadrow Narodnego Komissariata Oborony SSSR № 2139* [z 30.09.1947 r.], s. 15 [dotyczy Nikołaja Nikołajewicza Litwinowa], CAMO, f. 33, op. 563784, d. 33, *Prikaz Głównego Uprawnienia Kadrow Narodnego Komissariata Oborony SSSR № 2198* [z 9.10.1947 r.], s. 5 [dotyczy Iwana Konstantinowicza Ostapca], CAMO, f. 33, op. 563784, d. 31, *Prikaz Głównego Uprawnienia Kadrow Narodnego Komissariata Oborony SSSR № 2016* [z 24.09.1947 r.], s. 12 [dotyczy Wiktora Wasiljewicza Konnowa], CAMO, f. 33, op. 11458, d. 644, *Prikaz Głównego Uprawnienia Kadrow Narodnego Komissariata Oborony SSSR № 1291* [z 28.05.1945 r.], s. 3 [dotyczy Borisa Michajłowicza Achmatowa], CAMO, f. 33, op. 563784, d. 10, *Prikaz Głównego Uprawnienia Kadrow Narodnego Komissariata Oborony SSSR № 672* [z 24.03.1947 r.], s.11 [dotyczy Dunagnaja Kasambinowa], CAMO, f. 33, op. 563784, d. 11, *Prikaz Głównego Uprawnienia Kadrow Narodnego Komissariata Oborony SSSR № 745* [z 3.04.1947 r.], s. 6 [dotyczy Leonida Michajłowicza Matlaszenko], CAMO, f. 33, op. 563784, d. 27, *Prikaz Głównego Uprawnienia Kadrow Narodnego Komissariata Oborony SSSR № 1933* [z 2.08.1947 r.], s. 3 [dotyczy Nikołaja Jakowlewicza Dietujela], CAMO, f. 33, op. 563785, d. 6, *Prikaz Głównego Uprawnienia Kadrow Narodnego Komissariata Oborony SSSR № 581* [z 5.06.1948], s. 6 [dotyczy Aleksieja Andriejewicza Romanowa], CAMO, f. 33, op. 563786, d. 4, *Prikaz Głównego Uprawnienia Kadrow Narodnego Komissariata Oborony SSSR № 364* [z 30.06.1949 r.], s. 3 [dotyczy Iwana Jefimowicza Kożewnikowa], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 246, *Doniesienije-Opis' imiennych spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowego sostawa 312 strielkowej Smolenskoj Krasnoznamiennoj diwizii* [z 12.02.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 416, *Doniesienije-Opis' imiennych spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowego sostawa 312 strielkowej Smolenskoj Krasnoznamiennoj diwizii* [z 24.02.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 535, *Doniesienije-Opis' imiennych spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowego sostawa 312 strielkowej Smolenskoj Krasnoznamiennoj diwizii* [z 21.03.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 176, *Doniesienije-Opis' imiennych spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowego sostawa 312 strielkowej Smolenskoj Krasnoznamiennoj diwizii* [z 1.02.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 415, *Doniesienije-Opis' imiennych spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowego sostawa 312 strielkowej Smolenskoj Krasnoznamiennoj diwizii* [z 1.03.1945 r.], CAMO, f. 33, op. 11458, d. 733, *Imiennoj spisok biezwozwratnych potier' oficerskiego sostawa czastiej 312 strielkowej Krasnoznamiennoj diwizii za wriemia s 25.1.1945 g. po 10.02.1945 goda*, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 815, *Imiennoj spisok biezwozwratnych potier' oficerskiego sostawa artillerijskoj służby czastiej 312 strielkowej Krasnoznamiennoj ordiena Suworowa diwizii za wriemia s 10 fiewrala po 1 marta 1945 goda*, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 815, *Imiennoj spisok biezwozwratnych potier' oficerskiego sostawa czastiej 312 strielkowej Krasnoznamiennoj diwizii za wriemia s 10 fiewrala po 1 marta 1945 goda*, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 743, *Imiennoj spisok biezwozwratnych potier' oficerskiego sostawa propawszych bez wiesti po 312 strielkowej Krasnoznamiennoj diwizii* [z 19.03.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 184, *Doniesienije-Opis' biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowego sostawa po 39 Gwardiejskoj Strielkowej Barwienkowskoj Dwaždy Krasnoznamiennoj ordienow Suworowa i Bogdana Chmielnickogo diwizii za janwar' miesiac* [1945 roku], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 282, *Doniesienije-Opis' biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowego sostawa po 39 Gwardiejskoj Strielkowej Barwienkowskoj Dwaždy Krasnoznamiennoj ordienow Suworowa i Bogdana Chmielnickogo diwizii za janwar' - fiewral 1945 g.*, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 198, *Doniesienije-Opis' biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowego sostawa po 39 Gwardiejskoj Strielkowej Barwienkowskoj Dwaždy Krasnoznamiennoj ordienow Suworowa i Bogdana Chmielnickogo Diwizii s 14.1.45 g. po 6.2.45 g. i za proszłoje wriemia 1944 g.*, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 501, *Doniesienije-Opis' biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowego sostawa po 39 Gwardiejskoj Strielkowej Barwienkowskoj Dwaždy Krasnoznamiennoj ordienow Suworowa i Bogdana Chmielnickogo Diwizii za mart 1945 goda*, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 615, *Doniesienije-Opis' biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowego sostawa po 39 Gwardiejskoj Strielkowej Barwienkowskoj Dwaždy Krasnoznamiennoj ordienow Suworowa i Bogdana Chmielnickogo Diwizii* [z 31.03.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 454, *Doniesienije-Opis' biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowego sostawa po 39 Gwardiejskoj Strielkowej Barwienkowskoj Dwaždy Krasnoznamiennoj ordienow Suworowa i Bogdana Chmielnickogo diwizii za janwar' 1945 g.*, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 256, *Doniesienije-Opis' biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowego sostawa po 39 Gwardiejskoj Strielkowej Barwienkowskoj Dwaždy Krasnoznamiennoj ordienow Suworowa i Bogdana Chmielnickogo diwizii s 31.1. po 5.2.45 g.*, CAMO, f. 33, op. 563784, d. 34, *Prikaz Głównego Uprawnienia Kadrow Narodnego Komissariata Oborony SSSR № 2228* [z 23.10.1947 r.], s. 15 [dotyczy Siergieja Dmitrijewicza Ryżkina], CAMO, f. 33, op. 563784, d. 33, *Prikaz Głównego Uprawnienia Kadrow Narodnego Komissariata Oborony SSSR № 2207* [z 15.10.1947 r.], s. 14 [dotyczy Wasilija Jefimowicza Briusowa], CAMO, f. 33, op. 563784, d. 31, *Prikaz Głównego Uprawnienia Kadrow Narodnego Komissariata Oborony SSSR № 2102* [z 17.09.1947 r.], s. 4 [dotyczy Aleksieja Niestierowicza Smirnowa], CAMO, f. 33, op. 563784, d. 15, *Prikaz Głównego Uprawnienia Kadrow Narodnego Komissariata Oborony SSSR № 1082* [z 30.04.1947 r.], s. 5 [dotyczy Grigorija Nikołajewicza Romienskiego], CAMO, f. 33, op. 563784, d. 30, *Prikaz Głównego Uprawnienia Kadrow Narodnego Komissariata Oborony SSSR № 2048* [z 17.09.1947 r.], s. 3 [dotyczy Michaiła Iwanowicza Pogorielowa], CAMO, f. 33, op. 563784, d. 33, *Prikaz*

Głównego Urzędu Kadr Narodnego Komisariatu Obrony SSSR № 2191 [z 30.09.1947 r.], s. 18 [dotyczy Pietra Wasiljewicza Doronkina], CAMO, f. 33, op. 563784, d. 29, *Prikaz Głównego Urzędu Kadr Narodnego Komisariatu Obrony SSSR № 2021* [z 30.08.1947 r.], s. 14 [dotyczy Iwana Michajłowicza Afanasjewy], CAMO, f. 33, op. 563784, d. 29, *Prikaz Głównego Urzędu Kadr Narodnego Komisariatu Obrony SSSR № 2034* [z 8.09.1947 r.], s.16 [dotyczy Aleksandra Iwanowicza Butienina], CAMO, f. 33, op. 563784, d. 28, *Prikaz Głównego Urzędu Kadr Narodnego Komisariatu Obrony SSSR № 1966* [z 30.08.1947 r.], s. 20 [dotyczy Iwana Siergiejewicza Jefriemowa], CAMO, f. 33, op. 563784, d. 33, *Prikaz Głównego Urzędu Kadr Narodnego Komisariatu Obrony SSSR № 2186* [z 30.09.1947 r.], s. 15 [dotyczy Grigorija Aleksiejewicza Nikołaszyna], CAMO, f. 33, op. 563784, d. 33, *Prikaz Głównego Urzędu Kadr Narodnego Komisariatu Obrony SSSR № 2199* [z 30.09.1947 r.], s. 1 [dotyczy Iwana Nikiforowicza Kotowa], CAMO, f. 33, op. 563784, d. 11, *Prikaz Głównego Urzędu Kadr Narodnego Komisariatu Obrony SSSR № 784* [z 9.04.1947 r.], s. 1 [dotyczy Andrieja Kalinowicza Stupina], CAMO, f. 33, op. 563784, d. 30, *Prikaz Głównego Urzędu Kadr Narodnego Komisariatu Obrony SSSR № 2048* [z 17.09.1947 r.], s. 4 [dotyczy Konstantina Iwanowicza Baranowa], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 184, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa po 74-j Gwardiejskiej strielkowej Niżniednieprowskiej ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii* [z 2.02.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 210, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa po 74-j Gwardiejskiej strielkowej Niżniednieprowskiej ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii* [z 11.02.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 347, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa po 74-j Gwardiejskiej strielkowej Niżniednieprowskiej ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii* [z 3.03.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 432, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa po 74-j Gwardiejskiej strielkowej Niżniednieprowskiej ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii* [z 1.03.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 411, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa po 74-j Gwardiejskiej strielkowej Niżniednieprowskiej ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii* [z 11.03.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 482, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa po 74-j Gwardiejskiej strielkowej Niżniednieprowskiej ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii* [z 20.02.1945 r.], CAMO, f. 33, op. 11458, d. 728, *Spiski biezwozratnych potier' oficerskogo sostawa czastiej 74 Gwardiejskiej Strielkowej Diwizii za pieriod s 20 janwarja po 31 janwarja 1945 goda*, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 716, *Spiski biezwozratnych potier' oficerskogo sostawa czastiej 74 Gwardiejskiej Strielkowej Diwizii za pieriod s 1 fiewrala po 10 fiewrala 1945 goda*, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 734, *Spiski biezwozratnych potier' oficerskogo sostawa czastiej 74 Gwardiejskiej Strielkowej Diwizii za pieriod s 1 fiewrala po 10 fiewrala 1945 goda*, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 828, *Spiski biezwozratnych potier' oficerskogo sostawa czastiej 74 Gwardiejskiej Strielkowej Diwizii za pieriod s 1 fiewrala po 10 fiewrala 1945 goda*, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 735, *Spiski biezwozratnych potier' oficerskogo sostawa czastiej 74 Gwardiejskiej Strielkowej Diwizii za pieriod s 10 fiewrala po 20 fiewrala 1945 goda*, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 816, *Spiski biezwozratnych potier' oficerskogo sostawa czastiej 74 Gwardiejskiej Strielkowej Diwizii za pieriod s 10 fiewrala po 20 fiewrala 1945 goda*, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 845, *Spiski biezwozratnych potier' oficerskogo sostawa czastiej 74 Gwardiejskiej Strielkowej Diwizii za pieriod s 20 marta po 30 marta 1945 goda*, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 746, *Spiski biezwozratnych potier' oficerskogo sostawa artillerii 74 Gwardiejskiej Strielkowej Diwizii za pieriod s 1 fiewrala po 10 fiewrala 1945 goda*, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 830, *Spiski biezwozratnych potier' oficerskogo sostawa artillerii 74 Gwardiejskiej Strielkowej Diwizii za pieriod s 1 maja po 20 maja 1945 goda*, CAMO, f. 33, op. 563784, d. 34, *Prikaz Głównego Urzędu Kadr Narodnego Komisariatu Obrony SSSR № 2232* [z 15.10.1947 r.], s. 3 [dotyczy Pietra Grigorjewicza Ziedinskiego], CAMO, f. 33, op. 114, d. 29, *Prikaz Głównego Urzędu Kadr Narodnego Komisariatu Obrony SSSR № 2034* [z 30.08.1947 r.], s. 10 [dotyczy Nikołaja Grigorjewicza Bubiczenkowa], CAMO, f. 33, op. 11458, d. 648, *Prikaz Głównego Urzędu Kadr Narodnego Komisariatu Obrony SSSR № 1539* [z 30.08.1947 r.], s. 23 [dotyczy Leonida Iwanowicza Diagiła], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 233, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa czastiej 82 Gwardiejskiej strielkowej Zaporozskiej ordiena „Bogdana Chmielnickogo” diwizii* [z 4.02.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 233, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa czastiej 82 Gwardiejskiej strielkowej Zaporozskiej ordiena „Bogdana Chmielnickogo” diwizii* [z 5.03.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 261, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa czastiej 82 Gwardiejskiej strielkowej Zaporozskiej ordiena „Bogdana Chmielnickogo” diwizii* [z 15.02.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 263, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa czastiej 82 Gwardiejskiej strielkowej Zaporozskiej ordiena „Bogdana Chmielnickogo” diwizii* [z 15.02.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 445, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa czastiej 82 Gwardiejskiej strielkowej Zaporozskiej ordiena „Bogdana Chmielnickogo” diwizii* [z 1.03.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 433, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa czastiej 82 Gwardiejskiej strielkowej Zaporozskiej ordiena „Bogdana Chmielnickogo” diwizii* [z 8.03.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 322, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa czastiej 82 Gwardiejskiej strielkowej Zaporozskiej ordiena „Bogdana Chmielnickogo” diwizii* [z 13.03.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 566, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa czastiej 82 Gwardiejskiej*

strielkowej Zaporozskiej ordiena „Bogdana Chmielnickogo” diwizii [z 24.03.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 608, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierzantskogo i riadowego sostawa czastiej 82 Gwardiejskiej strielkowej Zaporozskiej ordiena „Bogdana Chmielnickogo” diwizii* [z 1.04.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 630, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierzantskogo i riadowego sostawa czastiej 82 Gwardiejskiej strielkowej Zaporozskiej ordiena „Bogdana Chmielnickogo” diwizii* [z 20.04.1945 r.], CAMO, f. 33, op. 11458, d. 809, *Imiennoj spisok biezwozwratnych potier' oficerskogo sostawa po 82 Gwardiejskiej Strielkowej Zaporozskiej ordiena Bogdana Chmielnickogo Diwizii za pieriod s 31.01.45 po 10.02.1945 goda*, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 756, *Imiennoj spisok biezwozwratnych potier' oficerskogo sostawa po 82 Gwardiejskiej Strielkowej Zaporozskiej ordiena Bogdana Chmielnickogo Diwizii* [z 8.04.1945 r.], CAMO, f. 33, op. 11458, d. 630, *Imiennoj spisok biezwozwratnych potier' oficerskogo sostawa po 82 Gwardiejskiej Strielkowej Zaporozskiej ordiena Bogdana Chmielnickogo Diwizii* [z 20.04.1945 r.], CAMO, f. 33, op. 563784, d. 30, *Prikaz Gławnego Uprawnienia Kadrow Narodnego Komissariata Oborony SSSR № 2086* [z 30.09.1947 r.], s. 14 [dotyczy Pawła Tichonowicza Połozowa], CAMO, f. 33, op. 563784, d. 33, *Prikaz Gławnego Uprawnienia Kadrow Narodnego Komissariata Oborony SSSR № 2193* [z 9.10.1947 r.], s. 2 [dotyczy Iwana Fiedorowicza Czepurnoja], s. 7 [dotyczy Nikołaja W. Nikułoczki], CAMO, f. 33, op. 563784, d. 30, *Prikaz Gławnego Uprawnienia Kadrow Narodnego Komissariata Oborony SSSR № 2051* [z 24.09.1947 r.], s. 1 [dotyczy Aleksieja Wasiljewicza Basztanowa], CAMO, f. 33, op. 563784, d. 30, *Prikaz Gławnego Uprawnienia Kadrow Narodnego Komissariata Oborony SSSR № 2047* [z 17.09.1947 r.], s. 19 [dotyczy Jatsiena Pietrowicza Michajłowa], CAMO, f. 33, op. 563784, d. 32, *Prikaz Gławnego Uprawnienia Kadrow Narodnego Komissariata Oborony SSSR № 2146* [z 30.09.1947 r.], s. 8 [dotyczy Prokofija Nikołajewicza Samsonowa], s. 20 [dotyczy Władimira Aleksandrowicza Krasilnikowa], CAMO, f. 33, op. 563784, d. 4, *Prikaz Gławnego Uprawnienia Kadrow Narodnego Komissariata Oborony SSSR № 224* [z 8.02.1947 r.], s. 9 [dotyczy Leonida Fiedorowicza Alechowa], CAMO, f. 33, op. 563784, d. 11, *Prikaz Gławnego Uprawnienia Kadrow Narodnego Komissariata Oborony SSSR № 809* [z 16.04.1947 r.], s. 21 [dotyczy Aleksieja Grigorjewicza Skabiłkina], CAMO, f. 33, op. 563784, d. 28, *Prikaz Gławnego Uprawnienia Kadrow Narodnego Komissariata Oborony SSSR № 2011* [z 30.08.1947 r.], s. 21 [dotyczy Grigorija Mitrofanowicza Kononienki], CAMO, f. 33, op. 563784, d. 35, *Prikaz Gławnego Uprawnienia Kadrow Narodnego Komissariata Oborony SSSR № 2273* [z 23.10.1947 r.], s. 9 [dotyczy Nikołaja Pietrowicza Matrosowa], CAMO, f. 33, op. 563784, d. 10, *Prikaz Gławnego Uprawnienia Kadrow Narodnego Komissariata Oborony SSSR № 689* [z 29.03.1947 r.], s. 3 [dotyczy Nikołaja Diemjanowicza Małanczuka], CAMO, f. 33, op. 563784, d. 33, *Prikaz Gławnego Uprawnienia Kadrow Narodnego Komissariata Oborony SSSR № 2207* [z 15.10.1947 r.], s. 5 [dotyczy Wasilija Michajłowicza Briezniewa], CAMO, f. 33, op. 563784, d. 31, *Prikaz Gławnego Uprawnienia Kadrow Narodnego Komissariata Oborony SSSR № 2106* [z 24.09.1947 r.], s. 10 [dotyczy Georgija Grigorjewicza Kowiesznikowa], s. 25 [dotyczy Andrieja Walentinowicza Kamajewa], CAMO, f. 33, op. 563784, d. 33, *Prikaz Gławnego Uprawnienia Kadrow Narodnego Komissariata Oborony SSSR № 2109* [z 30.09.1947 r.], s. 16 [dotyczy Władimira Iljicza Pietuchowa], CAMO, f. 33, op. 563784, d. 36, *Prikaz Gławnego Uprawnienia Kadrow Narodnego Komissariata Oborony SSSR № 2282* [z 23.10.1947 r.], s. 27 [dotyczy Iwana Fiedorowicza Gromowa], CAMO, f. 33, op. 563784, d. 8, *Prikaz Gławnego Uprawnienia Kadrow Narodnego Komissariata Oborony SSSR № 517* [z 24.03.1947 r.], s. 10 [dotyczy Georgija Pawłowicza Jewdokimowa], CAMO, f. 33, op. 563784, d. 33, *Prikaz Gławnego Uprawnienia Kadrow Narodnego Komissariata Oborony SSSR № 2194* [z 23.09.1947 r.], s. 13 [dotyczy Nikołaja Michajłowicza Bujankina], CAMO, f. 33, op. 11458, d. 660, *Prikaz Gławnego Uprawnienia Kadrow Narodnego Komissariata Oborony SSSR № 2022* [z 7.07.1945 r.], s. 16 [dotyczy Iwana Władimirowicza Krawcowa], CAMO, f. 33, op. 563785, d. 7, *Prikaz Gławnego Uprawnienia Kadrow Narodnego Komissariata Oborony SSSR № 948* [z 30.08.1948 r.], s. 17 [dotyczy Borisa Władimirowicza Basina], CAMO, f. 33, op. 563784, d. 32, *Prikaz Gławnego Uprawnienia Kadrow Narodnego Komissariata Oborony SSSR № 2165* [z 30.09.1947 r.], s. 1 [dotyczy Timofieja Zacharowicza Karpuchina], CAMO, f. 33, op. 11458, d. 630, *Prikaz Gławnego Uprawnienia Kadrow Narodnego Komissariata Oborony SSSR № 635* [z 20.03.1945 r.], s. 14 [dotyczy Pietra Andriejewicza Cziczewa], CAMO, f. 33, op. 563784, d. 31, *Prikaz Gławnego Uprawnienia Kadrow Narodnego Komissariata Oborony SSSR № 2112* [z 17.09.1947 r.], s. 1 [dotyczy Wasilija Antonowicza Junaszewa], CAMO, f. 33, op. 563784, d. 31, *Prikaz Gławnego Uprawnienia Kadrow Narodnego Komissariata Oborony SSSR № 2125* [z 9.10.1947 r.], s. 13 [dotyczy Iwana Dmitrijewicza Dombrowskiego], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 231, *Doniesienije-opis' imiennych spiskow biezwozwratnych potier' sierzantskogo i riadowego sostawa po 370 strielkowej Krasnoznamiennej diwizii* [z 31.01.1945 r.], RGWA, f. 38669, op. 1, d. 130, *Doniesienije o potieriach licznego sostawa czastiach swodnoj diwizii WW NKWD* [z 3.07.1945 r.], RGWA, f. 38771, op. 1, d. 74, *Imiennyje spiski [biezwozwratnych] potier' oficerskogo, sierzantskogo i riadowego sostawa* [145 pułku strzeleckiego NKWD z 31.12.1945 r.], RGWA, f. 38771, op. 1, d. 52 [Meldunki o stratach bezpowrotnych 145 pułku strzeleckiego WW NKWD z 30.12.1945 r.] oraz RGWA, f. 38650, op. 1, d. 680 [Meldunki o stratach bezpowrotnych Wojsk Wewnętrznych NKWD z 9.03.1945 r.].

Tabela 2. Polegli i zaginieni bez wieści z jednostek wchodzących w skład dywizji strzeleckich uczestniczących w walkach o Poznań.

DYWIZJA	JEDNOSTKA	POLEGLI			ZAGINIENI BEZ WIEŚCI			ŁĄCZNIE
		oficerowie	żołnierze	razem	oficerowie	żołnierze	razem	
27 DSG	74 Pułk Strzelecki Gwardii	17	110	127	-	-	-	127
27 DSG	76 Pułk Strzelecki Gwardii	16	112	128	1	13	14	142
27 DSG	83 Pułk Strzelecki Gwardii	6	74	80	-	-	-	80
27 DSG	54 Pułk Artylerii Gwardii	1	27	28	-	-	-	28
27 DSG	32 Sam. Dywizjon Artylerii P-Panc.	2	11	13	-	-	-	13
27 DSG	29 Sam. Bat. Saperski	-	5	5	-	-	-	5
27 DSG	35 Sam. Bat Łączności	-	7	7	-	-	-	7
27 DSG	32 Sam. Bat. Medyczo-Sanitarny	-	1	1	-	-	-	1
27 DSG	23 Sam. Komp. Zwiadu	-	1	1	-	-	-	1
27 DSG	202 Sam. Komp. Łączności	-	-	-	2	-	2	2
27 DSG	576 Sam. Komp. Samochodowa	-	1	1	-	-	-	1
27 DSG	niezidentyf.	-	3	3	1	-	1	4
39 DSG	112 Pułk Strzelecki Gwardii	3	132	135	-	-	-	135
39 DSG	117 Pułk Strzelecki Gwardii	6	103	109	-	-	-	109
39 DSG	120 Pułk Strzelecki Gwardii	3	199	202	-	-	-	202
39 DSG	87 Pułk Artylerii Gwardii	1	13	14	-	-	-	14
39 DSG	43 Sam. Dywizjon	-	9	9	-	1	1	10

	Artylerii P-Panc.							
74 DSG	226 Pułk Strzelecki Gwardii	25	199	224	-	-	-	224
74 DSG	236 Pułk Strzelecki Gwardii	10	282	292	-	-	-	292
74 DSG	240 Pułk Strzelecki Gwardii	15	180	195	-	-	-	195
74 DSG	157 Pułk Artylerii Gwardii	6	24	30	-	8	8	38
74 DSG	82 Sam. Dywizjon Artylerii P-Panc.	1	9	10	1	-	1	11
74 DSG	85 Sam. Bat. Saperski	-	6	6	-	1	1	7
74 DSG	103 Sam. Bat. Łączności	-	2	2	-	-	-	2
74 DSG	76 Sam. Komp. Zwiadu	-	3	3	-	-	-	3
74 DSG	niezidentyf.	4	-	4	1	-	1	5
82 DSG	242 Pułk Strzelecki Gwardii	22	251	273	-	-	-	273
82 DSG	244 Pułk Strzelecki Gwardii	15	217	232	-	-	-	232
82 DSG	246 Pułk Strzelecki Gwardii	20	164	184	1	92	93	277
82 DSG	185 Pułk Artylerii Gwardii	2	35	37	2	3	5	42
82 DSG	86 Sam. Dywizjon Artylerii P-Panc.	3	11	14	-	-	-	14
82 DSG	91 Sam. Bat. Saperski	-	8	8	-	-	-	8
82 DSG	111 Sam. Bat. Łączności		1	1				1
82 DSG	Sam. Komp. Artylerii P-Lot.	-	6	6	-	-	-	6
82 DSG	niezidentyf.	1	-	1	1	-	1	2

117 DS	240 Pułk Strzelecki	10	122	132	-	-	-	132
117 DS	275 Pułk Strzelecki	12	112	124	-	11	11	135
117 DS	820 Pułk Strzelecki	16	221	237	1	-	1	238
117 DS	322 Pułk Artylerii	3	31	34	-	-	-	34
117 DS	222 Sam. Dywizjon Artylerii P-Panc.	1	13	14	-	-	-	14
117 DS	259 Sam. Bat. Saperski	2	1	3	-	-	-	3
117 DS	240 Sam. Bat Łączności	-	1	1	-	-	-	1
117 DS	Sam. Komp. Zwiadu	1	-	1	-	-	-	1
117 DS	99 Sam. Komp. Samochodowa	-	1	1	-	-	-	1
117 DS	487 Komp. Zabezp. Chem.	-	1	1	-	-	-	1
117 DS	Sam. Kompania Art. P-Lot.	-	2	2	-	-	-	2
117 DS	SMIERSZ	1	-	1	-	-	-	1
117 DS	niezidentyf.	1	4	5	-	-	-	5
312 DS	1079 Pułk Strzelecki	7	133	140	-	-	-	140
312 DS	1081 Pułk Strzelecki	7	84	91	1	-	1	92
312 DS	1083 Pułk Strzelecki	4	165	169	-	-	-	169
312 DS	859 Pułk Artylerii	1	10	11	-	3	3	14
312 DS	375 Sam. Dywizjon Artylerii P-Panc.	-	8	8	-	-	-	8
312 DS	373 Sam. Art. Kompania Karna	-	3	3	-	-	-	3
312 DS	397 Sam. Kompania	-	1	1	-	-	-	1

	Chemiczna							
312 DS	599 Sam. Bat. Saperski	-	1	1	-	-	-	1
312 DS	205 Sam. Komp. Zwiadu	-	2	2	-	2	2	4
312 DS	sztab	1	2	3	-	-	-	3
312 DS	niezidentyf.	-	-	-	1	-	1	1
64 DS NKWD	145 Pułk Strzelecki Wojsk Wew. Nkwd	6	26	32	-	-	-	32
370 DS	1230 Pułk Strzelecki	-	2	2	-	-	-	2
370 DS	sztab	1	-	1	-	-	-	1
		253	3152	3405	13	134	147	3552

Źródło: jak w Tabeli 1.

Tabela 3. Polegli i zaginieni bez wieści z jednostek artylerii organicznej dywizji strzeleckich biorących udział w walkach o Poznań.

DYWIZJA	JEDNOSTKA	POLEGLI			ZAGINIENI BEZ WIEŚCI			ŁĄCZNIE
		oficerowie	żołnierze	razem	oficerowie	żołnierze	razem	
27 DSG	54 Pułk Artylerii Gwardii	1	27	28	-	-	-	28
27 DSG	32 Sam. Dywizjon Artylerii P-Panc.	2	11	13	-	-	-	13
39 DSG	87 Pułk Artylerii Gwardii	1	13	14	-	-	-	14
39 DSG	43 Sam. Dywizjon Artylerii P-Panc.	-	9	9	-	1	1	10
74 DSG	157 Pułk Artylerii Gwardii	6	24	30	-	8	8	38
74 DSG	82 Sam. Dywizjon Artylerii P-Panc.	1	9	10	1	-	1	11
82 DSG	185 Pułk Artylerii Gwardii	2	35	37	2	3	5	42
82 DSG	86 Sam. Dywizjon	3	11	14	-	-	-	14

	Artylerii P-Panc.							
117 DS	322 Pułk Artylerii	3	31	34	-	-	-	34
117 DS	222 Sam. Dywizjon Artylerii P-Panc.	1	13	14	-	-	-	14
312 DS	859 Pułk Artylerii	1	10	11	-	3	3	14
312 DS	375 Sam. Dywizjon Artylerii P-Panc.	-	8	8	-	-	-	8
312 DS	373 Sam. Art. Kompania Karna	-	3	3	-	-	-	3
		21	204	225	3	15	18	243

Źródło: jak w Tabeli 1.

Tabela 4. Polegli i zaginieni bez wieści z jednostek sapersko-inżynierskich wchodzących w skład dywizji strzeleckich biorących udział w walkach o Poznań.

DYWIZJA	JEDNOSTKA	POLEGLI			ZAGINIENI BEZ WIEŚCI			ŁĄCZNIE
		oficerowie	żołnierze	razem	oficerowie	żołnierze	razem	
27 DSG	29 Sam. Bat. Saperski	-	5	5	-	-	-	5
74 DSG	85 Sam. Bat. Saperski	-	6	6	-	1	1	7
82 DSG	91 Sam. Bat. Saperski	-	8	8	-	-	-	8
117 DS	259 Sam. Bat. Saperski	2	1	3	-	-	-	3
117 DS	487 Komp. Zabezp. Chem.	-	1	1	-	-	-	1
312 DS	397 Sam. Kompania Chemiczna	-	1	1	-	-	-	1
312 DS	599 Sam. Bat. Saperski	-	1	1	-	-	-	1
		2	23	25	-	1	1	26

Źródło: jak w Tabeli 1.

5.1.2. Artyleria wsparcia

Poza jednostkami artylerii organicznej wchodzącymi w skład poszczególnych dywizji strzeleckich (których straty omówione zostały w poprzednim podrozdziale), w walkach o Poznań uczestniczyła również artyleria armijna i korpusna z 8 Armii Gwardii i 69 Armii oraz związki i jednostki artyleryjskie wydzielone z Rezerwy Naczelnego Dowództwa Armii Czerwonej. Ogólne straty w tych jednostkach dorównywały (w poległych i zaginionych bez wieści) stratom, jakie poniosła artyleria organiczna. Kwerenda w zasobach archiwalnych wykazała, że poległo wówczas i zaginęło bez wieści przynajmniej 246 artylerzystów. Z tej liczby poległo 30 oficerów i 207 żołnierzy, natomiast jeden oficer oraz 8 żołnierzy zaginęło podczas wykonywania zadań bojowych (zob. Tabela 5)⁵.

Analiza przebiegu walk wykazała, że największe straty radzieccy artylerzyści ponosili w wyniku ostrzału panzerfaustami oraz od ognia niemieckiej piechoty⁶. Najwięcej poległych odnotowywały obsługi dział i moździerzy, które wchodziły w skład grup szturmowych i walczyły na odkrytych stanowiskach ogniowych, w bezpośredniej bliskości nacierającej piechoty.

⁵ Wynik liczbowy kwerendy przeprowadzonej w CAMO (246 poległych i zaginionych) jest zbliżony do danych opublikowanych w 1975 roku przez Stanisława Okęckiego, wg którego zginęło i zaginęło łącznie 237 artylerzystów. Różnica polega również na danych szczegółowych, bo wg Okęckiego poległo 26 oficerów, 204 podoficerów i żołnierzy, a zaginęło bez wieści: 6 podoficerów i żołnierzy oraz 1 oficer. Trzeba jednak wspomnieć, że Okęcki nie zaznaczył, że przedstawione przez niego dane odnoszą się wyłącznie do strat odnotowanych w jednostkach artylerii armijnej, korpusnej i z Rezerwy Naczelnego Dowództwa, a pomijają poległych i zaginionych z jednostek artylerii organicznej sześciu dywizji strzeleckich. Ponadto, w zaprezentowanej w jego książce tabeli popełniono literówkę i w kolumnie dotyczącej „szeregowców” zamiast 177 zapisano 107 (S. Okęcki, *op. cit.*, s. 180). Zgoła odmienną liczbę poległych i zaginionych artylerzystów podaje rosyjski historyk Aszczeułow, który w swojej publikacji poświęconej udziałowi radzieckiej artylerii w walkach o Poznań napisał, że poległo wówczas 50 oficerów i 308 żołnierzy oraz zaginał 1 oficer i 6 żołnierzy (O. Je. Aszczeułow, *op. cit.*, s. 94). Jednak zaprezentowane przez Aszczeułowa wyliczenie dotyczy strat poniesionych przez artylerzystów wchodzących w skład jednostek organicznych 29 Korpusu Strzeleckiego Gwardii i podporządkowanych operacyjnie 8 Armii Gwardii. Aszczeułow, co charakterystyczne dla całej jego publikacji, pominął materiały źródłowe odnoszące się do artylerii dwóch dywizji strzeleckich z 91 Korpusu Strzeleckiego (z 69 Armii), które przecież również były zaangażowane w boje o Poznań.

⁶ O. Je. Aszczeułow, *Ibid.* Trudno zgodzić się z twierdzeniem Okęckiego, że jednym z głównych czynników wysokich strat artylerii był ogień czołgów i dział samobieżnych (S. Okęcki, *op. cit.*, s. 180).

W oddziałach 8 Armii Gwardii największe straty poniosła 182 Brygada Artylerii Lekkiej, której oba pułki (1154 i 1191 pal) wspierały natarcie grup szturmowych, na głównym – południowym kierunku uderzenia⁷. W początkowej fazie walk, kiedy brygada ostrzeliwała pozycje niemieckie ze stanowisk zakrytych, w ogóle nie odnotowano bezpowrotnych strat osobowych. Dopiero podczas walk o przełamanie wokółśródmiejskiej linii obrony nieprzyjaciela artylerzyści z obu pułków artylerii lekkiej zaczęli tracić żołnierzy (do 3 lutego – 25 poległych). Największe straty artylerzyści ze 182 Brygady Artylerii Lekkiej odnieśli jednak podczas uciążliwych walk o centrum miasta (od 4 do 16 lutego), podczas których poległo i zaginęło bez wieści aż 44 oficerów i żołnierzy z tej jednostki⁸. Później w walkach o Cytadelę, kiedy podciągnięto ich armaty na wysunięte pozycje ogniowe i użyto do strzelania na wprost, poległo kolejnych 20.

W północnym ugrupowaniu bojowym podobną rolę, co dwa pułki artylerii lekkiej, pełnił 1285 pułk artylerii haubic ze składu 186 Brygady Artylerii Haubic. Pułk został oddelegowany do wsparcia grup szturmowych 82 DSG i stracił łącznie aż 35 poległych i zaginionych artylerzystów, przy czym największe straty odnotowano 5 lutego: tego dnia poległo aż osiemnastu żołnierzy 1285 pah⁹.

Straty artylerii wsparcia w prawobrzeżnym Poznaniu były zdecydowanie niższe od tych w południowym, a nawet północnym ugrupowaniu bojowym. W zasadzie cały ciężar wspierania piechoty (poza artylerią organiczną), spoczął na 11 Brygadzie Moździerzy, którą

⁷ Potwierdzają to straty sprzętowe. W czasie walk o Poznań Niemcy zniszczyli 30 i uszkodzili 76 armat 76 mm artylerii dywizyjnej podporządkowanej 8 Armii Gwardii. Zob. tabele strat artylerii radzieckiej w publikacji Aszczeułowa (O. Je. Aszczeułow, *op. cit.*, s. 95) i z nieco innymi danymi u Okęckiego (S. Okęcki, *op. cit.*, s. 181). Zaprezentowane w obu tabelach straty nie są jednak stratami całościowymi radzieckiej artylerii użytej w Poznaniu, jak twierdzi Aszczeułow, albo stratami artylerii organicznej 29 Korpusu Strzeleckiego Gwardii, jak zdaje się twierdzić Okęcki. Są to najprawdopodobniej straty artylerii jednostek artylerii, które na czas walk w Poznaniu były podporządkowane 29 Korpusowi Strzeleckiemu Gwardii.

⁸ O zaangażowaniu i determinacji obu pułków ze 182 BAL świadczyć może śmierć dowódcy 1191 pal, ppłk. Aleksieja Nikitowicza Stiepanowa, który został ranny 8 lutego i zmarł w szpitalu polowym. (CAMO, f. 33, op. 11458, d. 835, *Imijennoj spisok biezwozwratnych potier' oficerskogo sostawa czastiej 29 Artillerijskoj Krasnoznamiennoj Diwizii prorywa RGK* [z 1.04.1945 r.]).

⁹ Trudno powiedzieć, co było przyczyną tak wysokiej liczby strat osobowych w tej jednostce artylerijskiej bez zbadania dzienników bojowych pułku. Jeśli nie jest to błąd w zapisie, byłyby to największe dzienne straty jednostki artylerijskiej w działaniach bojowych w Poznaniu.

podporządkowano 117 DS. Trzy jej pułki (208, 224 i 232 pm) straciły ogółem 28 dwudziestu ośmiu poległych.

Pozostałe jednostki artyleryjskie ponosiły stosunkowo niskie straty, lub w ogóle nie straciły w walce żadnego żołnierza. Najmniejsze straty ponosiły jednostki artylerii najcięższej ostrzeliwujące nieprzyjaciela z dużego oddalenia oraz jednostki artylerii raketowej, dość przecież licznej podczas walk o Poznań. W przypadku tych ostatnich jednostek, sformowane zostały specjalne oddziały szturmowe, które zostały spieszone i montowały prowizoryczne wyrzutnie „katiusz” w kamienicach, z których prowadzono ostrzał nieprzyjaciela. Stąd zapewne kilku poległych odnotowanych w dokumentach strat.

Tabela 5. Polegli i zaginieni bez wieści z jednostek artyleryjskich biorących udział w walkach o Poznań (bez artylerii organicznej).

DYWIZJA	BRYGADA	PUŁK	POLEGLI			ZAGINIENI BEZ WIEŚCI			ŁĄCZNIE
			oficerowie	żołnierze	razem	oficerowie	żołnierze	razem	
29 DAP	182 BAL	1154 pal	7	39	46	-	1	1	47
29 DAP	182 BAL	1191 pal	4	35	39	-	2	2	41
29 DAP	186 BAH	1262 pah	-	3	3	-	-	-	3
29 DAP	186 BAH	1283 pah	2	-	2	-	-	-	2
29 DAP	186 BAH	1285 pah	1	32	33	-	2	2	35
29 DAP	189 BACH	-	-	6	6	-	-	-	6
29 DAP	184 BAH WM	-	1	5	6	-	1	1	7
29 DAP	46 BMP	416 pm	-	8	8	-	-	-	8
29 DAP	46 BMP	419 pm	-	1	1	-	-	-	1
29 DAP	46 BMP	565 pm	-	3	3	-	2	2	5
29 DAP	26 BMC	-	3	6	9	-	-	-	9
29 DAP	36 BMG	-	-	6	6	-	-	-	6
29 DAP	?	?	5	-	5	-	-	-	5
14 DAP	122 BAH WM	-	-	-	-	-	-	-	-
12 DAP	41 BAA	125 paa	3	3	6	-	-	-	6
12 DAP	41 BAA	155 paa	-	11	11	-	-	-	11
12 DAP	46 BAL	786 pal	-	2	2	-	-	-	2

12 DAP	11 BM	208 pm	1	9	10	-	-	-	10
12 DAP	11 BM	224 pm	1	10	11	-	-	-	11
12 DAP	11 BM	232 pm	-	5	5	-	-	-	5
12 DAP	?	?	-	2	2	-	-	-	2
5 DMG	16 BMG	-	-	1	1	-	-	-	1
5 DMG	22 BMG	-	-	1	1	1	-	1	2
5 DMG	23 BMG	-	-	2	2	-	-	-	2
19 DAPlot	-	-	-	11	11	-	-	-	11
-	43 BAAG	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	141 pm	-	1	1	-	-	-	1
-	-	22 pap-panc.	1	2	3	-	-	-	3
-	-	266 pap-panc.g	1	3	4	-	-	-	4
			30	207	237	1	8	9	246

Źródło: CAMO, f. 58, op. 18003, d. 432, *Imiennoj spisok i opis' k imiennomu spisku na biezwozwratnyje potieri sierżantskogo i riadowogo sostawa czastiej 12 artillerijskoj Krasnoznamiennoj ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii prorywa RGK za pieriod s 1 po 28 fiewrala 1945 goda*, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 818, *Imiennoj spisok biezwozwratnych potier' oficerskogo czastiej 12 artillerijskoj Krasnoznamiennoj ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii prorywa RGK za pieriod s 1 janwaria po 28 fiewrala 1945 goda*, CAMO, f. 58, op. A-52614, d. 2, *Sprawka-Zapros swiazano s priniatijem na pionsonalnyj uczet biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa [z 28.8.1989 r.]*, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 389, *Imiennyje spiski biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa czastiej 29 Artill. diwiz. prorywa na 45 god*, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 835, *Imijennoj spisok biezwozwratnych potier' oficerskogo sostawa czastiej 29 Artillerijskoj Krasnoznamiennoj Diwizii prorywa RGK [z 1.04.1945 r.]*, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 745, *Imiennyje spiski biezwozwratnych potier' oficerskogo sostawa czastiej 29 Artillerijskoj Krasnoznamiennoj Diwizii prorywa RGK s 23.03. po 28.03.45 g.*, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 776, *Imiennyje spiski biezwozwratnych potier' oficerskogo sostawa czastiej 29 Artillerijskoj Krasnoznamiennoj Diwizii prorywa RGK na 6 czielowiek po sostojaniju na 15 maja 1945 goda*, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 445, *Imiennyje spiski biezwozwratnych potier' [oficerskogo sostawa 29 DAP z 28.02.1945 r.]*, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 500, *Imiennyje spiski biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa czastiej 29 Artillerijskoj Krasnoznamiennoj Diwizii prorywa RGK [z 3.03.1945 r.]*, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 685, *Imiennyje spiski biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa czastiej 29 Artillerijskoj Krasnoznamiennoj Diwizii prorywa RGK [z 10.04.1945 r.]*, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 299, *Imiennyje spiski biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa czastiej 29 Artillerijskoj Krasnoznamiennoj Diwizii prorywa RGK [z 23.02.1945 r.]*, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 556, *Imiennyje spiski biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa czastiej 29 Artillerijskoj Krasnoznamiennoj Diwizii prorywa RGK za pieriod s 18 marta po 23 marta 1945 g. [zapis błędny, powinno być od 18 lutego do 23 lutego]*, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 758, *Imiennyje spiski biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa czastiej 29 Artillerijskoj Krasnoznamiennoj Diwizii prorywa RGK na 15 sierżantow i 47 riadowoch [z 15.05.1945 r.]*, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 759, *Imiennyje spiski biezwozwratnych potier' oficerskogo sostawa czastiej 29 Artillerijskoj Krasnoznamiennoj Diwizii prorywa RGK [z 10.04.1945 r.]*, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 942, *Imiennyje spiski biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa czastiej 29 Artillerijskoj Krasnoznamiennoj Diwizii prorywa RGK [z 29.06.1945 r.]*, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 307, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa 8 gw. armii [z 24.02.1945 r.]*, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 241, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa czastej i sojedinenij 8 gwardiejskoj armii [z 11.02.1945 r.]*, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 263, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozwratnych potier' czastej i sojedinenij 8 gwardiejskoj armii [z 6.03.1945 r.]*, CAMO f. 33, op. 744825, d. 27 [prośba do Głównego Zarządu Kadr o wykreślenie z listy składu osobowego Armii Czerwonej Jakowa Anisimowicza Raduga, z 11.04.1945 r.], CAMO,

f. 33, op. 11458, d. 719, *Imiennej spisok N° 3 biezwozratnych potier' oficerskogo sostawa 5 Gwardiejskoj Minomietnoj Kalinkowiczskoj Krasnoznamiennoj diwizii za period s 8-go po 18-je fiewrala 1945 goda*, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 205, *Doniesienije-opis' imiennyh spiskow biezwozratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa 5 Gwardiejskoj Minomietnoj Kalinkowiczskoj Krasnoznamiennoj diwizii za period s 28-go janwaria po 8-je fiewrala 1945 goda* i CAMO, f. 58, op. 18003, d. 1602, *Spisok na lic sierżantskogo i riadowogo sostawa Krasnoj Armii, osużdiennyh wojennymi trybunalami Pierwogo Bieloruskogo Fronta, prigowora w otnoszenii kotorych wstupilili w zakonnuju silu za trietju dekadu fiewrala 1945 goda* [z 15.03.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 279, *Imiennej spisok biezwozratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa [19 DAPlot] i schiemy mogli po nich za period s 10 janwaria po 10 fiewrala 1945 goda* i CAMO, f. 58, op. 18003, d. 306, *Imiennyje spiski biezwozratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa za czasti i sojedinienija frontowego podczinienija, po sostojaniju na 1 marta 45 g.*

5.1.3. Jednostki pancerne i zmechanizowane

Jak już wspomniałem, stosunkowo spore straty w bojach o Poznań poniosły jednostki pancerne (zob. Tabela 6). W pierwszej fazie walk (rozpoznanie bojem przedpola poznańskiego oraz oskrzydlenie miasta), główny wysiłek bojowy spoczywał na 8 Korpusie Zmechanizowanym Gwardii z 1 Armii Pancernej Gwardii. Zdecydowaną większość spośród 156 poległych z tego korpusu stanowili fizylierzy (strzelcy zmotoryzowani), saperzy, żołnierze rozpoznania i artylerii. Z jednostek typowo pancernych w walkach o Poznań wzięły udział zaledwie dwa pułki pancerne: 67 pułk pancerny gwardii z 19 BZmechG, operujący w okolicach Kozichgłów na prawym brzegu Warty oraz 69 pułk pancerny gwardii z 21 BZmechG, prowadzący działania bojowe na zachodnich przedmieściach Poznania. Straty pułków pancernych były stosunkowo niewielkie. 24 stycznia 67 pułk pancerny gwardii stracił dwóch poległych mechaników-kierowców T-34, dwóch ładowniczych i trzech działonowych. Z kolei 69 pułk pancerny gwardii następnego dnia odnotował stratę dwóch poległych mechaników-kierowców czołgów, dwóch działonowych i aż czterech dowódców wieży.

Mniej więcej takie same straty w ludziach, jak 1 Armia Pancerna Gwardii, poniosły jednostki pancerne i zmechanizowane 8 Armii Gwardii, które straciły 117 poległych oficerów i żołnierzy oraz jednego zaginionego oficera i 10 żołnierzy (zob. Tabela 6).

Z 11 SBCzCG poległo jedenastu dowódców czołgów (w tym czterech dowódców oddziałów czołgów), ośmiu mechaników-kierowców IS-2, pięciu działonowych i dwóch ładowniczych. Najbardziej poszkodowanym był 91 pczcg, który w ciągu trzech dni walk w centrum o przełamanie obwodnicy wokółśródmiejskiej (od 29 do 31 stycznia), stracił sześciu dowódców czołgów i czterech mechaników-kierowców. Nieco mniejsze straty odnotowano w 92 pczcg, operującym na północno-zachodnich przedmieściach Poznania i na Jeżycach. Pomiedzy 28 stycznia a 3 lutego poległo pięciu dowódców czołgu i trzech mechaników-kierowców. Najmniejsze straty poniósł 90 pczcg, który od 27 do 31 stycznia

proceedził walki na południowo-zachodnich przedmieściach Poznania i stracił tylko jednego dowódcę czołgu i jednego mechanika-kierowcę¹⁰. Co interesujące, największe straty ponieśli w 90 pczeg fizylierzy, których poległo aż siedmiu. W tym czasie nie odnotowano żadnego poległego fizyliera w dwóch pozostałych pułkach pancernych.

Podobne straty (porównywalne do tych, które były udziałem pułków pancernych 11 SBCzCG) poniósł 34 samodzielny pułk czołgów ciężkich gwardii, walczący na wschodnich przedmieściach Poznania. Ogólne straty w poległych i zaginionych bez wieści podczas czterodniowych bojów wyniosły 14 poległych, z czego zginęło 5 dowódców czołgów i 3 mechaników-kierowców IS-2. Pozostałych 6 to fizylierzy.

Bez wątpienia największe straty wśród jednostek pancernych poniósł 259 samodzielny pułk czołgów, który brał udział w walkach o przełamanie obwodnicy wokółśródmiejskiej, o centrum miasta, a nawet w bojach o Cytadelę. Ogółem poległo 30 oficerów i żołnierzy, z czego 7 dowódców czołgów i 7 mechaników-kierowców T-34. Jednak tylko w jednym przypadku (13 lutego) tego samego dnia poległ dowódca czołgu i mechanik. Najwięcej dowódców czołgów poległo w czasie walk o przełamanie obwodnicy wokółśródmiejskiej, natomiast później podczas walk o centrum miasta i Cytadelę ginęli przede wszystkim mechanicy-kierowcy czołgów.

Straty pozostałych pułków pancernych (65 samodzielnego pułku czołgów i 42 samodzielnego szkolnego pułki czołgów) były niewielkie i wydaje się, że jednostki te nie odgrywały większej roli w czasie walk o miasto.

Spośród trzech pułków wyposażonych w działa samobieżne SU-76 największe straty poniosły te, które wspierały 82 DSG i działały najpierw na wschodnich przedmieściach Poznania, a później w składzie północnego ugrupowania bojowego. I to właśnie podczas walk o północne przedpole Cytadeli na Winiarach, 1200 pas stracił pięciu poległych dowódców dział samobieżnych i czterech mechaników-kierowców SU-76, a 371 pasg dwóch dowódców

¹⁰ Bez wglądu w dokumenty rejestrujące straty w sprzęcie nie sposób jednoznacznie stwierdzić, ile czołgów straciła 11 SBCzCG w walkach o Poznań. Na podstawie strat osobowych (zakładając, że śmierć tego samego dnia dowódcy czołgu i mechanika-kierowcy oznacza trafienie czołgu przez nieprzyjaciela) można jedynie przypuszczać, że brygada straciła 12-14 czołgów. Przy czym czołgi ciężkie odznaczały się tą właściwością, że pomimo poważnych uszkodzeń odniesionych podczas walk, większość z nich udawało się szybko naprawić i po remoncie ponownie trafiały w szeregi armii.

dział i dwóch mechaników¹¹. Trzeci pułk dział samobieźnych SU-76 – 1505 pas, który dość krótko operował w ramach południowego ugrupowania bojowego (uczestniczył w bojach o przełamanie niemieckiej obrony na Łęgach Dębińskich i na południowo-zachodnich przedmieściach Poznania), stracił czterech poległych dowódców dział samobieźnych i trzech mechaników-kierowców.

W czasie walk o Poznań odnotowano również straty w dwóch pułkach ciężkich dział samobieźnych wyposażonych w działa SU/ISU-152. Na początku lutego poległo dwóch dowódców dział samobieźnych z 351 pcamg¹². Później, 11 lutego, odnotowano śmierć dwóch dowódców działa i dwóch mechaników-kierowców z 394 pcamg oraz, z tej samej jednostki, dwóch kolejnych dowódców działa i jednego mechanika-kierowcy – 20 lutego podczas walk o południowe przedpole Cytadeli.

Niewielkie straty i to tylko na etapie oskrzydlenia i blokady miasta odniosły również jednostki wchodzące w skład 69 Armii. Doszło wówczas do pojedynczych incydentów zakończonych wszakże śmiercią wysokiej rangi dowódców jednostek. 24 stycznia w Skórzewie poległ szef sztabu 12 Brygady Artylerii Samobieźnej, a 26 stycznia w Minikowie, dowódca i szef sztabu 1206 pułku artylerii samobieźnej. Z kolei 25 stycznia w pobliżu skrzyżowania ulicy Dąbrowskiego i Polskiej został zniszczony jeden czołg T-34, należący do 68 Brygady Pancerniej. Poległo wówczas czterech członków załogi czołgu, a w Skórzewie – dowódca działa samobieźnego z 12 BAS. Ogółem poległo zatem 4 oficerów i 9 żołnierzy oraz zaginęło bez wieści 5 żołnierzy z jednostek pancernych 69 Armii (zob. Tabela 6).

¹¹ Można zatem z dużą dozą prawdopodobieństwa uznać, że zostało wówczas zniszczonych przynajmniej pięć dział samobieźnych należących do 1200 pas i dwa z 371 pasg. 7 lutego w jednym z dział samobieźnych 371 pasg poległ dowódca 246 psg z 82 DSG ppłk. W. S. Klepikow. (CAMO, f. 33, op. 11458, d. 809, *Imiennej spisok biezwozwratnych potier' oficerskogo sostawa po 82 Gwardiejskoi Strielkoi Zaporożskoi ordiena Bogdana Chmielnickogo Diwizii za period s 31.01.45 po 10.02.1945 goda.*).

¹² Niestety, brak informacji źródłowych o poległych szeregowych żołnierzach. Prawdopodobnie 351 pcamg został dość szybko wycofany z walki i nie wziął udziału w bojach po przełamaniu oporu na wokółśródmiejskiej linii oporu nieprzyjaciela.

Tabela 6. Polegli i zaginieni bez wieści z jednostek pancernych i zmechanizowanych biorących udział w walkach o Poznań.

ARMIA	JEDNOSTKA	POLEGLI			ZAGINIENI BEZ WIEŚCI			ŁĄCZNIE
		oficerowie	żołnierze	razem	oficerowie	żołnierze	razem	
8 AG	11 Samodzielna Brygada Czołgów Ciężkich Gwardii	17	15	32	4	-	4	36
8 AG	34 Samodzielny Pułk Czołgów Ciężkich Gwardii	4	6	10	4	-	4	14
8 AG	259 Samodzielny Pułk Czołgów	7	23	30	-	-	-	30
8 AG	394 Pułk Ciężkiej Artylerii Samobieżnej Gwardii	1	7	8	1	-	1	9
8 AG	371 Pułk Artylerii Samobieżnej Gwardii	2	5	7	-	-	-	7
8 AG	1200 Pułk Artylerii Samobieżnej	5	12	17	-	1	1	18
8 AG	1504 Pułk Artylerii Samobieżnej	4	9	13	-	-	-	13
69 A	68 Brygada Pancerna	-	5	5	-	-	-	5
69 A	12 Brygada Artylerii Samobieżnej	2	3	5	-	-	-	5
69 A	1206 Pułk Artylerii Samobieżnej	2	1	3	-	5	5	8
1 APancG	19 Brygada Zmechanizowana Gwardii	2	69	71	-	-	-	71
1 APancG	20 Brygada Zmechanizowana Gwardii	1	4	5	-	-	-	5
1 APancG	21 Brygada Zmechanizowana Gwardii	-	56	56	-	-	-	56
1 APancG	353 Pułk Artylerii Samobieżnej Gwardii	-	1	1	-	-	-	1
1 APancG	358 Pułk Artylerii Przeciwlotniczej Gwardii	-	5	5	-	-	-	5
1 APancG	8 Motocyklowy Batalion Rozpoznawczy Gwardii	-	3	3	-	-	-	3
1 APancG	133 Batalion Saperski Gwardii	-	2	2	-	-	-	2
1 APancG	405 Samodzielny Dywizjon Moździerzy Gwardii	-	2	2	-	-	-	2
1 APancG	27 Brygada Strzelców Zmotoryzowanych Gwardii	1	10	11	-	-	-	11
		48	238	286	9	6	15	301

Źródło: CAMO, f. 33, op. 11458, d. 453, *Imiennej spisok biezwozwratnych potier'* [oficerskiego] *sostawa 12 samochodnoj artillerijskoj Krasnoznamiennoj brıgady za pieriod s 20 janwarıa po 31 janwarıa 1945 g.*, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 713, *Imiennyje spiski biezwozwratnych potier' oficerskiego sostawa 11 otdielnoj Gwardiejskoj tjażeloj tankowoj Korsun'skoj Krasnoznamiennoj ordiena Suworowa brıgady „IS” za pieriod s 26 janwarıa 1945 g. po 7 fiewrala 1945 g.*, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 714, *Spisok biezwozwratnych potier' oficerskiego sostawa 19 Gwardiejskoj Miechanizirowannoj Krasnoznamiennoj Ordiena Bogdana Chmielnickogo brıgady* [za okres od 16 do 29.01.1945 r.], CAMO, f. 33, op. 11458, d. 723, *Dopolnitelno k imiennomu spisku biezwozwratnych potier' oficerskiego sostawa*

8 gwardiejskiego miechanizowanego Prikarpackiego korpusu za period s 14.I. po 1.2.45 g., CAMO, f. 33, op. 11458, d. 727, *Doniesienije-opis' biezwozwratnych potier' oficerskiego sostawa po 8 Gwardiejskomu Miechanizowanomu Prikarpackomu Korpusu* [z 9.02.1945 r.], CAMO, f. 33, op. 11458, d. 812, *Imiennyje spiski biezwozwratnych potier' oficerskiego sostawa bronietankowych i miechanizowanych wojsk 1 Bieloruskiego fronta za period janwar'-fiewral 1945 goda*, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 835, *Imiennyje spiski biezwozwratnych potier' oficerskiego sostawa bronietankowych i miechanizowanych wojsk 1 Bieloruskiego fronta za period janwar'-mart 1945 goda*, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 838, *Imiennoj spisok biezwozwratnych potier' oficerskiego sostawa [91 Strielkowego Korpusa] za period s 20 janwaria po 1 fiewrala 1945 goda*, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 838, *Imiennoj spisok biezwozwratnych potier' oficerskiego sostawa 394 gwardiejskiego tjażelogo samochodnogo artillerijskiego Tallinskogo polka za period s 10 po 20 fiewrala 1945 goda*, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 844, *Imiennyje spiski biezwozwratnych potier' oficerskiego sostawa bronietankowych i miechanizowanych wojsk 1 Bieloruskiego fronta za period janwar'-fiewral 1945 goda*, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 848, *Imiennyje spiski biezwozwratnych potier' oficerskiego sostawa bronietankowych i miechanizowanych wojsk 1 Bieloruskiego fronta za period janwar'-fiewral 1945 goda*, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 1602, *Spisok na lic sierżantskiego i riadowego sostawa Krasnoj Armii, osużdiennych wojennymi trybunalami Pierwogo Bieloruskiego Fronta, prigowora w odnoszenii kotorych wstupili w zakonnuju silu za trietju dekadu fiewrala 1945 goda* [z 15.03.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 176, *Doniesienije-opis' biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowego sostawa 45 Gw. tankowej Gusiatynskoj Krasnoznamiennoj ordiena Suworowa, Bogdana Chmielnickogo brigady za period s 15.1. po 5.2.1945 goda*, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 187 [Meldunek o stratach bezpowrotnych 8 Korpusu Zmechanizowanego Gwardii za okres od 24.01. do 6.02.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 192, *Doniesienije-opis' biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowego sostawa po 40 Gwardiejskiej Tankowej Czertkowskiej Ordiena Bogdana Chmielnickogo Ordiena Krasnoj Zwiezdy Krasnoznamiennoj brigady* [z 30.01.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 192, *Doniesienije-opis' biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowego sostawa po 27 Gw. Motostrielkowej Czernowickoj Krasnoznamiennoj Ordiena Bogdana Chmielnickogo brigady* [z 7.02.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 199, *Doniesienije-opis' biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowego sostawa [21 Gwardiejskiej Miechanizowanej Jaroslawskoj Krasnoznamiennoj ordiena Bogdana Chmielnickogo brigady z 7.02.1945 r.]*, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 204, *Doniesienije-opis' biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowego sostawa 1 Gwardiejskiej Tankowej Czertkowskiej Ordiena Lenina Krasnoznamiennoj Ordiena Suworowa Ordiena Bogdana Chmielnickogo brigady* [z 14.02.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 204, *Spisok biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowego sostawa 19 Gwardiejskiej Miechanizowanej Krasnoznamiennoj Ordiena Bogdana Chmielnickogo brigady* [za okres od 15.01. do 5.02.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 206, *Spisok biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowego sostawa 20-j Gwardiejskiej Miechanizowanej Zalieszczickoj Ordiena Lenina Krasnoznamiennoj ordiena Bogdana Chmielnickogo brigady* [z 9.02.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 232, *Doniesienije-opis' biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowego sostawa 11 otdielnoj Gwardiejskiej tjażeloj tankowej Korsun'skoj Krasnoznamiennoj ordiena Suworowa brigada „IS”* [z 12.02.1945], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 257, *Imiennoj spisok biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowego sostawa 68 otdielnoj tankowej Kalinkowiczskoj Krasnoznamiennoj brigady za period s 25.01.45 g. po 20.02.1945 g.*, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 263, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozwratnych potier' czastej i sojedinenij 8 gwardiejskiej armii* [z 6.03.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 284, *Spisok biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowego sostawa 19 Gwardiejskiej Miechanizowanej Krasnoznamiennoj Ordiena Bogdana Chmielnickogo brigady* [za okres od 15.01. do 6.02.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 333, *Imiennyje spiski biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowego sostawa za czasti i sojedinenija frontowego podczinienija [1 Bieloruskiego fronta] na period po sostojaniju na 20 fiewrala 1945 goda*, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 399, *Spisok biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowego sostawa 19 Gwardiejskiej Miechanizowanej Krasnoznamiennoj Ordiena Bogdana Chmielnickogo brigady* [za okres od 20.02. do 10.03.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 452, *Doniesienije-opis' biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowego sostawa 8 gw. armii* [z 3.04.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 489, *Imiennyje spiski na pogibszich i propawszych bez wiesti sierżantskiego i riadowego sostawa [8 gwardiejskiej armii z 30.03.1945 r.]*, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 500, *Spisok biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowego sostawa po 394 gwardiejskiego tjażelogo samochodnogo artillerijskiego Tallinskogo polka za period s 10 po 20 fiewrala 1945 goda*, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 503, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozwratnych potier' czastej i sojedinenij 8 gwardiejskiej armii* [z 11.04.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 531, *Doniesienije-opis' biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowego sostawa po 69 armii* [z 10.04.1945 r.].

O zaangażowaniu poszczególnych jednostek pancernych wymownie świadczy wykaz przedstawiający liczbę poległych żołnierzy w podziale na okresy (zob. Tabela 7). Widać wyraźnie, że największe straty poniosły oddziały pancerne do 3 lutego, kiedy w walkach

użyto jednostek z aż trzech armii: 1 Armii Pancernej Gwardii, 8 Armii Gwardii i 69 Armii. Później, w walkach o ścisłe centrum, siły pancerne wykorzystywane były z większą ostrożnością, a straty były zdecydowanie mniejsze. W walkach o Cytadelę użycie sprzętu pancernego zostało ograniczone do minimum.

Tabela 7. Polegli i zaginieni bez wieści podczas walk o Poznań z jednostek pancernych i zmechanizowanych w określonych przedziałach czasowych.

ARMIA	JEDNOSTKA	do 3 lutego 1945 r.	4-16 lutego 1945 r.	17-23 lutego 1945 r.
8 AG	11 Samodzielna Brygada Czołgów Ciężkich Gwardii	36	-	-
8 AG	34 Samodzielny Pułk Czołgów Ciężkich Gwardii	14	-	-
8 AG	42 Samodzielny Szkolny Pułk Czołgów	-	-	-
8 AG	65 Samodzielny Pułk Czołgów	1	1	-
8 AG	259 Samodzielny Pułk Czołgów	10	16	4
8 AG	351 Pułk Ciężkiej Artylerii Samobieżnej Gwardii	2	-	-
8 AG	394 Pułk Ciężkiej Artylerii Samobieżnej Gwardii	-	5	4
8 AG	371 Pułk Artylerii Samobieżnej Gwardii	1	6	-
8 AG	1200 Pułk Artylerii Samobieżnej	7	11	-
8 AG	1504 Pułk Artylerii Samobieżnej	13	-	-
69 A	68 Brygada Pancerna	5	-	-
69 A	12 Brygada Artylerii Samobieżnej	5	-	-
69 A	1206 Pułk Artylerii Samobieżnej	8	-	-
1 APancG	wszystkie jednostki biorące udział w walkach o Poznań	156	-	-
ŁĄCZNIE		258	39	8

Źródło: jak w Tabeli 6.

5.1.4. Jednostki inżynieryjno-saperskie i miotaczy ognia

Poza batalionami inżynieryjno-saperskimi, które etatowo wchodziły w skład każdej dywizji strzeleckiej, w walkach o Poznań Rosjanie wykorzystali: jeden batalion inżynieryjno-saperski, dwa samodzielne szturmowe bataliony inżynieryjno-saperskie, dwa samodzielne bataliony ręcznych miotaczy ognia i jeden samodzielny pułk czołgów-miotaczy ognia.

Zdaniem Stanisława Okęckiego, poległo wówczas 12 oficerów i 128 żołnierzy wojsk inżynieryjno-saperskich¹³. Liczby te wydają się prawdopodobne, albowiem kwerenda przeprowadzona w OBD Memoriał wykazała ośmiu poległych oficerów i stu jeden żołnierzy (zob. Tabela 8), przy czym nie udało się odnaleźć meldunków bezpowrotnych strat osobowych 7 Samodzielnego Szturmowego Batalionu Inżynieryjno-Saperskiego i strat oficerskich 10 Samodzielnego Szturmowego Batalionu Inżynieryjno-Saperskiego oraz 19 i 41 Samodzielnych Batalionów Ręcznych Miotaczy Ognia. Być może zatem owych czterech poległych oficerów pochodziło z tych jednostek, a dwudziestu siedmiu poległych żołnierzy z 7 Samodzielnego Szturmowego Batalionu Inżynieryjno-Saperskiego.

Tabela 8. Polegli z jednostek inżynieryjno-saperskich (bez batalionów saperskich i kompanii chemicznych wchodzących w skład dywizji strzeleckich), podczas walk o Poznań.

JEDNOSTKA	oficerowie	żołnierze	ŁĄCZNIE
7 Samodzielny Szturmowy Batalion Inżynieryjno-Saperski	?	?	?
516 Samodzielny Pułk Czołgów-Miotaczy Ognia	7	13	20
10 Samodzielny Szturmowy Batalion Inżynieryjno-Saperski	-	19	19
41 Samodzielny Batalion Ręcznych Miotaczy Ognia	-	39	39
19 Samodzielny Batalion Ręcznych Miotaczy Ognia	-	21	21
261 Batalion Inżynieryjno-Saperski	1	9	10
	8	101	109

Źródło: CAMO, f. 33, op. 11458, d. 721, *Imiennej spisok № 4 biezwozwratnych potier' oficerskogo sostawa po 2 Szturmowej Inżenierno-Sapiernoj Rogaczewskoj Krasnoznamiennoj Brigady RGK za period s 10 fiewrala po 20 fiewrala 1945 g. i schiemy raspolozenija mogił*, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 817, *Doniesienije-opis' imiennych spiskow biezwozwratnych potier' oficerskogo sostawa po 2 Szturmowej Inżenierno-Sapiernoj Rogaczewskoj Krasnoznamiennoj Brigady RGK za period s 1-go fiewrala po 10 fiewrala 1945 g. i schiemy raspolozenija mogił*, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 817, *Imiennej spisok biezwozwratnych potier' oficerskogo sostawa 64 inżenierno-Sapiernoj Krasnoznamiennoj brigady 8 Gwardiejskiej Armii I-go Bieloruskogo Fronta za period s 20 po 28 fiewrala 1945 goda*, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 835, *Imiennye spiski biezwozwratnych potier' oficerskogo sostawa bronietankowych i mechanizirowannyh wojsk 1 Bieloruskogo fronta za period janwar'-mart 1945 goda*, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 196, *Doniesienije-opis' imiennych spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa po 2 Szturmowej Inżenierno-Sapiernoj Rogaczewskoj Krasnoznamiennoj Brigady RGK* [za okres od 1.02. do 10.02.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 261, *Doniesienije-opis' imiennych spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa po 2 Szturmowej Inżenierno-Sapiernoj Rogaczewskoj Krasnoznamiennoj Brigady RGK* [za okres od 10.02. do 20.02.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 263, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozwratnych potier' czastej i sojedinenij 8 gwardiejskiej armii* [z 6.03.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 389, *Imiennej spisok biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa po 64 inżenierno-Sapiernoj Krasnoznamiennoj brigadie, 8 Gwardiejskiej Armii I-go Bieloruskogo Fronta za period s 20 po 28 fiewrala 1945 goda*, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 452, *Doniesienije-opis' biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa 8 gw. armii* [z 3.04.1945 r.].

¹³ S. Okęcki, *op. cit.*, s. 99.

Największe straty oddziały inżynierijno-saperskie odniosły podczas walk o przełamanie obwodnicy wokółśródmiejskiej oraz podczas szturm Cytadeli. W pierwszym przypadku, główny ciężar poniósł 516 samodzielny pułk czołgów ciężkich, który do 3 lutego stracił czternastu czołgistów, w tym aż pięciu dowódców czołgów OT-34¹⁴ oraz 10 szszbinż-sap, w którym poległo jedenastu szturmowych saperów¹⁵. Wówczas też rzucono do walki oba bataliony ręcznych miotaczy ognia, ale straciły one razem sześciu żołnierzy. W późniejszym okresie rozpoczęły się walki o śródmieście, w których uczestniczyły wszystkie jednostki inżynierijno-saperskie. 516 spczmo stracił kolejnych siedmiu poległych¹⁶. Z kolei w walkach o Cytadelę największe straty odnotowały bataliony ręcznych miotaczy ognia, które straciły łącznie aż 26 poległych (zob. Tabela 9).

¹⁴ Łącznie podczas walk o Poznań 516 spczmo stracił 7 zniszczonych czołgów-miotaczy ognia, natomiast 6 zostało uszkodzonych (S. Okęcki, *op. cit.*, s. 99). Dane archiwalne potwierdzają śmierć sześciu dowódców czołgu i jednego dowódcy oddziału czołgów. (CAMO, f. 33, op. 11458, d. 835, *Imiennye spiski biezwozwratnych potier' oficerskogo sostawa bronietankowych i miechanizirowanych wojsk I Bieloruskogo fronta za period janwar'-mart 1945 goda.*).

¹⁵ Żołnierze z tych formacji niechętnie przystępowali do walki. Odnotowano przypadki, kiedy niektórzy miotaczowi ognia z tego batalionu przedwcześnie wypuszczali powietrze z balonów aby jak najszybciej opuścić pole walki. Jak pisał Okęcki: „Aby nie dopuścić do powtórzenia się tego rodzaju faktów, oddano pod sąd Trybunału Wojskowego 3 miotaczowych ognia, a wyrok podano do wiadomości stanu osobowego” (S. Okęcki, *op. cit.*, s. 238-239). Co prawda autor nie napisał, jakie były to wyroki, ale można się domyślić, że skazanych żołnierzy rozstrzelano. Nie udało się wszakże znaleźć dokumentacji potwierdzającej te wydarzenia.

¹⁶ Wówczas też został śmiertelnie ranny zastępca dowódcy 516 spczmo mjr Michaił Nikitowicz Gudkow (CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 8287, *Alfawitnaja Kniga Umierszych 155 EP 8 Gw. Arm.*, [zgony od 01.01.1943 r. do 15.08.1948 r.] i CAMO, f. 33, op.11458, d. 725, *Swodnyj imiennoj spisok po f. № 3/WŁ na lic oficerskogo sostawa, umierszych ot ran i bolezniej w leczunriezdienijach PEP-109 za wtoruju diekadu fiewrala 1945 g.*).

Tabela 9. Polegli z jednostek inżynieryjno-saperskich (bez batalionów saperskich i kompanii chemicznych wchodzących w skład dywizji strzeleckich) w określonych przedziałach czasowych.

JEDNOSTKA	do 3 lutego 1945 r.	4-16 lutego 1945 r.	17-23 lutego 1945 r.
7 Samodzielny Szturmowy Batalion Inżynieryjno-Saperski	?	?	?
516 Samodzielny Pułk Czołgów-Miotaczy Ognia	14	6	-
10 Samodzielny Szturmowy Batalion Inżynieryjno-Saperski	11	7	1
41 Samodzielny Batalion Ręcznych Miotaczy Ognia	3	5	13
19 Samodzielny Batalion Ręcznych Miotaczy Ognia	3	5	13
261 Batalion Inżynieryjno-Saperski	2	2	5
ŁĄCZNIE	33	25	32

Źródło: jak w Tabeli 8.

5.1.5. Lotnictwo

W dokumentacji rejestrującej straty bezpowrotne jednostek lotniczych najczęstszą formą zapisu była informacja o wylocie pilota lub załogi samolotu z lotniska i „śmierci przy wykonywaniu zadania bojowego”. Rubryki dotyczące miejsca pochówku pozostawały więc najczęściej niewypełnione. Równie sporadycznie zdarzają się zapisy informujące o okolicznościach śmierci. Za okres od stycznia do lutego 1945 roku odnaleziono zaledwie pięć meldunków, w których odnotowano śmierć pięciu lotników poległych w Poznaniu i okolicy. Zaledwie w trzech przypadkach nie ma wątpliwości, że polegli lotnicy zginęli w walkach o Poznań (zob. Tabela 10). 31 stycznia podczas ataku na Cytadelę poległ strzelec pokładowy 765 pułku lotnictwa szturmowego (ze 197 Dywizji Lotnictwa Szturmowego), a 17 lutego, również podczas bombardowania Cytadeli, poległ strzelec radiotelegrafista z 3 Korpusu Lotnictwa Bombowego¹⁷. Trzeci z poległych to pilot ze 198 Dywizji Lotnictwa Szturmowego „zabity 17 lutego przez niemiecką bandę” i pochowany w Bednarach.

¹⁷ Ponadto 13 lutego zmarł z ran oficer (technik-mechanik) z 58 pułku lotnictwa szturmowego gwardii (z 2 Dywizji Lotnictwa Szturmowego Gwardii), który został śmiertelnie ranny podczas lotu w okolicach Poznania. Być może również jeszcze strzelec-radiotelegrafista Wiktor Władimirowicz Blin, który 20 lutego wypadł z kabiny swojego samolotu i został uznany za zaginionego, choć nie ma pewności, że do tragicznego incydentu doszło nad Poznaniem. (CAMO, f. 33, op. 11458, d. 443, *Imiennej spisok biezwozwratnych potier' oficerskogo 2 Gwardiejskoj Szturmowej Awiaconnoj Czernigowsko-Reczickoj Krasnoznamiennej Ordiena*

Tabela 10. Oficerowie i żołnierze wojsk lotniczych polegli podczas walk o Poznań.

JEDNOSTKA	oficerowie	żołnierze	ŁĄCZNIE
765 Pułk Lotnictwa Szturmowego (197 DLSz)	-	1	1
3 Korpus Lotnictwa Bombowego	-	1	1
198 Dywizja Lotnictwa Szturmowego	1	-	1
ŁĄCZNIE	1	2	3

Źródło: CAMO, f. 58, op. 18003, d. 307, *Imiennej spisok biezwozwratnych potier' licznego sostawa 197 szturmowej Awiaconnoj Demblinskoj Krasnoznamiennoj Diwizii s 18 po 27 fiewrala 1945 g.*, CAMO, f. 20198, op. 2, d. 12, *Imiennej spisok biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowego sostawa 765 SzAP za pieriod s 15 fiewrala po 27 fiewrala 1945 goda*, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 307, *Imiennej spisok biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowego sostawa czastiej 3 Bombardirowocznego awiaconnego Bobrujskiego ordiena Suworowa korpusa za fiewrala 1945 goda* oraz CAMO, f. 33, op. 11458, d. 817, *Imiennej spisok czastiej 198 Szturmowej Awiaconnoj Warszawskoj Krasnoznamiennoj Diwizii po biezwozwratnym poteram za pieriod s 15.2.45 g. po 1.3.45 goda.*

5.1.6. Polegli i zaginieni bez wieści – podsumowanie

Po przeanalizowaniu dokumentów archiwalnych w OBD Memoriał można zatem stwierdzić, że w walkach o Poznań w styczniu i lutym 1945 roku poległo i zaginęło bez wieści przynajmniej 4211 oficerów i żołnierzy Armii Czerwonej (zob. Tabela 11).

Tabela 11. Oficerowie i żołnierze Armii Czerwonej polegli i zaginieni bez wieści podczas walk o Poznań w styczniu i lutym 1945 roku.

RODZAJ SIŁ ZBROJNYCH	POLEGLI			ZAGINIENI BEZ WIEŚCI			ŁĄCZNIE
	oficerowie	żołnierze	razem	oficerowie	żołnierze	razem	
PIECHOTA	253	3152	3405	13	134	147	3552
ARTYLERIA WSPARCIA	30	207	237	1	8	9	246
WOJSKA PANCERNE I ZMECHANIZOWANE	48	238	286	9	6	15	301
WOJSKA INŻYNIERYJNO-SAPERSKIE	8	101	109	-	-	-	109
LOTNICTWO	1	2	3	-	-	-	3
	340	3700	4040	23	148	171	4211

Opracowanie własne.

Suworowa Diwizii za wtoruju dekadu fiewrala 1945 goda oraz CAMO, f. 58, op. 18003, d. 317, *Imiennej spisok biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowego sostawa czastiej 3 Bombardirowocznego awiaconnego Bobrujskiego ordiena Suworowa korpusa za fiewrala 1945 goda.*

5.2. ZMARLI Z RAN

Dokładne rozpoznanie źródeł znajdujących się w archiwum OBD Memoriał, pozwoliło na odnalezienie dokumentów umożliwiających identyfikację zmarłych, którzy ponieśli śmierć w szpitalach prowadzonych przez samodzielne bataliony medyczno-sanitarne oraz w armijnych i frontowych placówkach medycznych. Analiza tych materiałów daje dość kompletny obraz bezpowrotnych strat osobowych poniesionych podczas walk o Poznań na wszystkich etapach ewakuacji medycznej. Udało się również określić miejsca, w których organizowano pochówki oraz oszacować liczbę żołnierzy, których śmierć w wyniku odniesionych ran należało powiązać z walkami o Poznań. Szczególnie trudne zadanie w tym kontekście dotyczyło zmarłych w szpitalach armijnych i frontowych, do których trafiali przecież żołnierze z całego 1 Frontu Białoruskiego, a nie tylko z terenu samego Poznania. Bezwzględnym warunkiem umożliwiającym ustalenie związku przyczynowo-skutkowego pomiędzy śmiercią żołnierza a walkami toczonymi o Poznań, było odnalezienie danych dotyczących daty zranienia (a nie śmierci, która w szpitalu mogła nastąpić nawet wiele tygodni po zranieniu) oraz przynależności służbowej. Wiedząc, kiedy dane jednostki walczyły w Poznaniu, można było stwierdzić, czy ranna w tym czasie osoba uczestniczyła w bojach o Poznań. Analiza dokumentów opracowanych przez jednostki sanitarne i placówki medyczne wskazuje, że wszyscy lub niemal wszyscy zmarli na etapach ewakuacji medycznej szczebla taktycznego zmarli w wyniku ran odniesionych podczas walk o miasto. W szpitalach armijnych odnotowano natomiast pewną liczbę zmarłych żołnierzy, którzy pochodzili z innych niż Poznań pól bitewnych. W szpitalach frontowych odsetek żołnierzy spoza Poznania jest jeszcze bardziej widoczny.

5.2.1. Straty na etapach ewakuacji medycznej szczebla taktycznego

Na etapach ewakuacji szczebla taktycznego podczas walk o Poznań zmarło około 800 czerwonoarmistów, z czego mniej więcej 10 procent stanowili oficerowie. Zdecydowana większość z nich umarło w sześciu szpitalach polowych prowadzonych przez samodzielne bataliony medyczno-sanitarne. Kwerenda archiwalna wykazała, że w dokumentach wytworzonych przez *medsanbaty* odnotowano zgony 744 żołnierzy i oficerów, natomiast w wykazach związków taktycznych kolejnych 59, którzy zmarli z ran. Ponadto 10 oficerów,

którzy zmarli z ran służyli w jednostkach wojskowych walczących w Poznaniu odnotowano w powojennych rozkazach Głównego Zarządu Kadr Armii Czerwonej o Wykreśleniu z Wykazu Sił Zbrojnych ZSRR (zob. Tabela 12). W tym ostatnim typie dokumentów nie określono co prawda, czy dany oficer poniósł śmierć na etapie ewakuacji szczebla taktycznego czy strategicznego (w szpitalach armijnych lub frontowych), ale biorąc pod uwagę, że statystycznie większość oficerów umierała w *medsanbacie*, należy przyjąć, że faktycznie większość z nich musiała umrzeć w szpitalach polowych organizowanych przez macierzystą dywizję.

Zebrane dane mają charakter niemal kompletny. Najlepiej rozpoznane są dokumenty strat wytworzone przez *medsanbaty*. Spośród dokumentów rejestrujących bezpowrotne straty osobowe, które wytwarzano w batalionach medyczno-sanitarnych, za najbardziej wartościowe i kompletne uważa się księgi ewidencjonujące zmarłych i ich pochówki. Odnotowywały one w porządku chronologicznym wszystkich, którzy zmarli i zostali pochowani w tymczasowych mogiłach, zarówno oficerów jak i podoficerów oraz żołnierzy. Z sześciu *medsanbatów* biorących udział w walkach o Poznań udało się odnaleźć trzy takie dokumenty. Dwa z nich odnosiły się do 39 Dywizji Strzeleckiej Gwardii i były to: „Księga strat bezpowrotnych i pochówków 42 Samodzielnego Batalionu Medyczno-Sanitarnego” oraz „Alfabetyczna Księga Zmarłych 42 Samodzielnego Batalionu Medyczno-Sanitarnego”, natomiast jeden dotyczył 117 Dywizji Strzeleckiej i była to „Alfabetyczna Księga Zmarłych 173 Samodzielnego Batalionu Medyczno-Sanitarnego 117 Dywizji Strzeleckiej”¹⁸.

Nie mniej wartościowy okazał się również zbiór 39 dokumentów, w których zarejestrowano wszystkich zmarłych oficerów i żołnierzy w 1945 roku w *medsanbacie* 312 Dywizji Strzeleckiej¹⁹.

W przypadku trzech pozostałych batalionów medyczno-sanitarnych nie odnaleziono co prawda ksiąg ewidencyjnych, ale udało się dotrzeć do imiennych wykazów zmarłych z ran i chorób, korpusu podoficerskiego i żołnierskiego i wykazać ich kompletność. Dokumenty

¹⁸ CAMO, f. 58, op. A-71693, d. 2384, *42 Otdielnyj Miediko-sanitarnoj batalon. Kniga biezwozwrotnych potier' i pogriebienija*, [zgony od 26.08.1944 do 3.03.1945 r.], CAMO, f. 58, op. A-71693, d. 2384, *Alfawitnaja Kniga Umierszych 42 otd. Mied San Bata* [zgony od 26.08.1944 r. do 03.03.1945 r.], CAMO, f. 58, op. A-71693, d. 782, *Alfawitnaja Kniga Umierszych 173 otdielnogo miediko-sanitarnogo batalona 117 str. diwizii* [zgony od 1.01.1944 r. do 12.05.1945 r.].

¹⁹ CAMO, f. 58, op. A-71693, d. 1067, *Opis sow. siekrietnych i siekrietnych bumag, nachodiaszczich w diele n 07 za 1945 g. prinadleżaszczich 244 OMSB* [zgony od 18.01.1945 r. do 19.06.1945 r.].

medsanbatów 74 Dywizji Strzeleckiej Gwardii i 82 Dywizji Strzeleckiej Gwardii oznaczone są kolejnymi numerami i czasowo obejmują cały okres walk o Poznań: 77 sbm-s (numeracja od 24 do 28, datowanie od stycznia do 1 marca 1945 roku²⁰) oraz 88 sbm-s (numeracja od 1 do 10, datowanie od 1 stycznia do 28 lutego 1945 roku²¹). Nieco inaczej przedstawia się sprawa dokumentów 27 Dywizji Strzeleckiej Gwardii, gdzie numeracja nadawana była w sposób uniemożliwiający potwierdzenie ciągłości. Jednak spośród 79 imiennych wykazów poległych i zmarłych z ran i chorób, wytworzonych w trakcie walk o Poznań dla całej dywizji, nie odnaleziono zaledwie czterech dokumentów. Są to jednak najprawdopodobniej dokumenty dotyczące wyłącznie żołnierzy z 83 psg i to poległych, a nie zmarłych z ran²². Wynika z tego, że dysponujemy wszystkimi wykazami opracowanymi przez 32 sbm-s²³.

²⁰ CAMO, f. 58, op. 18003, d. 184, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowogo sostawa po 74-j Gwardiejskiej strielkowej Niżniednieprowskiej ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii* [z 2.02.1945 r.], k. 58, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 210, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowogo sostawa po 74-j Gwardiejskiej strielkowej Niżniednieprowskiej ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii* [z 11.02.1945 r.], k. 14-21, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 432, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowogo sostawa po 74-j Gwardiejskiej strielkowej Niżniednieprowskiej ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii* [z 1.03.1945 r.], k. 3-5 oraz CAMO, f. 58, op. 18003, d. 482, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowogo sostawa po 74-j Gwardiejskiej strielkowej Niżniednieprowskiej ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii* [z 20.02.1945 r.], k. 27-29.

²¹ CAMO, f. 58, op. 18003, d. 322, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowogo sostawa czastiej 82 Gwardiejskiej strielkowej Zaporozskiej ordiena „Bogdana Chmielnickogo” diwizii* [z 13.03.1945 r.] k. 67-76, (w tym dokumencie znajduje się dziesięć imiennych wykazów 88 Samodzielnego Batalionu Medyczno-Sanitarnego od 1 stycznia do 28 lutego 1945) oraz CAMO, f. 58, op. 18003, d. 690, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowogo sostawa czastiej 82 Gwardiejskiej strielkowej Zaporozskiej ordiena „Bogdana Chmielnickogo” diwizii* [z 12.04.1945 r.], gdzie wykazano dodatkowych 14 nazwisk.

²² Świadczyć o tym może brak danych o poległych żołnierzach 83 psg od 1 lutego do końca walk o Poznań. Jednocześnie odnotowane są straty w zmarłych z ran w *medsanbacie*.

²³ Zmarłych żołnierzy w 32 Samodzielnym Batalionie Medyczno-Sanitarnym odnotowano w czterech zbiorczych meldunkach strat bezpowrotnych wytworzonych przez 27 DSG: CAMO, f. 58, op. 18003, d. 196, *Doniesienije-Opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowogo sostawa po 27-j Gwardiejskiej Strielkowej Nowobugskiej Krasnoznamiennej ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii* [z 13.02.1945 r.], k. 40-44, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 388, *Doniesienije-Opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowogo sostawa po 27-j Gwardiejskiej Strielkowej Nowobugskiej Krasnoznamiennej ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii* [z 2.01.1945 r.], k. 26 -29, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 391, *Doniesienije-Opis' spiskow*

Wobec wspomnianego już braku ksiąg pogrzebowych oszacowanie strat oficerskich oparto na wykazach strat bezpowrotnych opracowanych na szczeblu dywizji i na dokumentach wytwarzanych poza *medsanbatami*. Wyraźnie jednak widać, że są to dane częściowe, choć najprawdopodobniej zidentyfikowano większość z nich²⁴.

W przypadku zmarłych z ran oficerów 82 DSG dysponujemy wyłącznie jednym wykazem zbiorczym opracowanym w sztabie dywizji, który informuje, że w ostatniej dekadzie stycznia 1945 roku w *medsanbacie* zmarło sześciu oficerów. Ponadto jeden zmarł zanim przetransportowano go do szpitala. W lutym straciło życie kolejnych ośmiu oficerów, z czego jeden na etapie ewakuacji taktycznej, a o śmierci pozostałych wiemy z rozkazów o wykreśleniu ze służby w Armii Czerwonej²⁵.

Dla zmarłych oficerów 74 DSG dysponujemy dwoma dokumentami dywizyjnymi informującymi o czternastu zmarłych z ran oficerach, w okresie od 25 stycznia do 6 lutego 1945 roku i od 20 do 28 lutego 1945 roku oraz o trzech w okresie od 1 do 10 lutego²⁶. Brakuje danych za drugą dekadę lutego, ale w rozkazach o wykreśleniu ze służby za ten okres znajdują się dane o dwóch oficerach.

W przypadku 27 DSG brakuje danych za styczeń 1945 roku, a z lutego posiadamy trzy dokumenty obejmujące przedziały czasowe: od 1 do 20 lutego, od 14 do 28 lutego i od 6 do

biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa po 27-j Gwardiejskoj Strielkowej Nowobugskoj Krasnoznamiennoj ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii [z 15.01.1945 r.], k. 31-34, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 531, *Doniesienije-Opis' spiskow biezwowratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa po 27-j Gwardiejskoj Strielkowej Nowobugskoj Krasnoznamiennoj ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii* [z 1.04.1945 r.], k. 24-25.

²⁴ Świadczyć o tym może zbliżona liczba zmarłych oficerów w trzech dywizjach strzeleckich biorących udział w walkach w Poznaniu: w 82 DSG – 15, w 74 DSG – 19, w 27 DSG – 16.

²⁵ CAMO, f. 33, op. 11458, d. 727, *Spiski biezwowratnych potier' oficerskogo sostawa czastiej 82 Gwardiejskoj Strielkowej Zaporozskoj Ordiena Bogdana Chmielnickogo Diwizii za pieriod s 20 janwaria po 30 janwaria 1945 g.*, k. 4 oraz powojenne rozkazy Głównego Zarządu Kadr Ministerstwa Sił Zbrojnych ZSRR o skreśleniu z listy Sił Zbrojnych ZSRR.

²⁶ CAMO, f. 33, op. 11458, d. 716, *Spiski biezwowratnych potier' oficerskogo sostawa czastiej 74 Gwardiejskoj Strielkowej Diwizii za pieriod s 1 fiewrala po 10 fiewrala 1945 goda*, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 816, *Spiski biezwowratnych potier' oficerskogo sostawa czastiej 74 Gwardiejskoj Strielkowej Diwizii za pieriod s 10 fiewrala po 20 fiewrala 1945 goda*.

17 lutego 1945 roku²⁷. Łącznie wymieniają one jedenastu oficerów zmarłych na etapach ewakuacji taktycznej (z pewnością części z nich w *medsanbatach*), dwóch na pewno poza *medsanbatem* i jednego w *medsanbacie* 39 DSG. W rozkazach odnaleziono zaledwie jednego oficera zmarłego z ran w lutym 1945 roku.

Ostatecznie w zbiorach archiwalnych OBD Memoriał udało się zidentyfikować 803 oficerów i żołnierzy zmarłych z ran na etapach ewakuacji szczebla taktycznego i dodatkowo 10 oficerów, z których najprawdopodobniej większość również poniosła śmierć na tym etapie ewakuacji (zob. Tabela 12).

Tabela 12. Liczba zmarłych z ran na etapach ewakuacji taktycznej podczas walk o Poznań na podstawie meldunków strat bezpowrotnych w OBD Memoriał.

JEDNOSTKA	dokumenty <i>medsanbatów</i>	dokumenty związków taktycznych	dokumenty Głównego Zarządu Kadr Armii Czerwonej	ŁĄCZNIE
74 DSG	140	22	2	164
82 DSG	123	6	7	136
27 DSG	121	11	1	133
117 DS	108	9	-	117
312 DS	105	2	-	107
39 DSG	75	-	-	75
29 DAP	18	1	-	19
2 SzBlInz-sap	11	1	-	12
19 sbat.rmo	3	3	-	6
11 SBCzCG	4	-	-	4

²⁷ CAMO, f. 33, op. 11458, d. 819, *Imiennej spiskow biezwozwratnych potier' oficerskiego sostawa artillerii 27-j Gwardiejskoj Strielkowej Nowobugskoj Krasnoznamiennoj ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii [z 31.03.1945 r.]*, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 815, *Spisok biezwozwratnych potier' oficerskiego sostawa 27-j Gwardiejskoj Strielkowej Nowobugskoj Krasnoznamiennoj ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii za period s 1 po 20 fiewrala 1945 goda*, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 815, *Imiennej spiskow biezwozwratnych potier' oficerskiego sostawa za za period s 15.1.45 po 30.1.45.*, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 735, *Imiennej spiskow biezwozwratnych potier' oficerskiego sostawa artillerii 27-j Gwardiejskoj Strielkowej Nowobugskoj Krasnoznamiennoj ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii za wriemia s 14.02. po 28.02.1945 goda.*

259 spcz	2	2	-	4
12 DAP	3	-	-	3
19 DAP-lot.	1	1	-	2
1200 pas	1	-	-	1
65 spcz	1	-	-	1
42 sszpcz	1	-	-	1
122 BAHWM	1	-	-	1
21 BZmechG	1	-	-	1
16 ALotn.	1	-	-	1
266 pappancg	1	1	-	2
niezidentyfikowana	23	-	-	23
ŁĄCZNIE	744	59	10	813

Źródło: CAMO, f. 33, op. 11458, d. 716, *Spiski biezwozwratnych potier' oficerskiego sostawa czastiej 74 Gwardiejskiej Strielkowej Diwizii za period s 1 fiewrala po 10 fiewrala 1945 goda*, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 733, *Imiennoj spisok biezwozwratnych potier' oficerskiego sostawa czastiej 312 strielkowej Krasnoznamiennoj diwizii za wriemia s 25.I.1945 g. po 10.02.1945 goda*, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 815, *Spisok biezwozwratnych potier' oficerskiego sostawa 27-j Gwardiejskiej Strielkowej Nowobugskoj Krasnoznamiennoj ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii za period s 1 po 20 fiewrala 1945 goda*, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 822, *Imiennoj spisok biezwozwratnych potier' oficerskiego sostawa czastiej 117 strielkowej Krasnoznamiennoj diwizii za period s 29 janwarja po 15 fiewrala 1945 g.*, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 184, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierzantskogo i riadowogo sostawa po 74-j Gwardiejskiej strielkowej Niżniedneprowskiej ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii [z 2.02.1945 r.]*, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 740, *Imiennoj spisok biezwozwratnych potier' oficerskiego sostawa czastiej 117 diwizii 69 Armii za period s 1 fiewrala no 20 fiewrala 1945 g.*, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 188, *Doniesienije-opis' imiennych spiskow biezwozwratnych potier' sierzantskogo i riadowogo sostawa po 117 strielkowej Krasnoznamiennoj diwizii [z 4.02.1945 r.]*, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 196, *Doniesienije-Opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierzantskogo i riadowogo sostawa po 27-j Gwardiejskiej Strielkowej Nowobugskoj Krasnoznamiennoj ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii [z 13.02.1945 r.]*, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 210, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierzantskogo i riadowogo sostawa po 74-j Gwardiejskiej strielkowej Niżniedneprowskiej ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii [z 11.02.1945 r.]*, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 845, *Spiski biezwozwratnych potier' oficerskiego sostawa czastiej 74 Gwardiejskiej Strielkowej Diwizii za period s 20 marta po 30 marta 1945 goda*, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 756, *Imiennoj spisok biezwozwratnych potier' oficerskiego sostawa po 82 Gwardiejskiej Strielkowej Zaporozskoj ordiena Bogdana Chmielnickogo Diwizii [z 8.04.1945 r.]*, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 251, *Doniesienije-opis' imiennych spiskow biezwozwratnych potier' sierzantskogo i riadowogo sostawa po 117 strielkowej Krasnoznamiennoj diwizii [z 10.02.1945 r.]*, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 279, *Imiennoj spisok biezwozwratnych potier' sierzantskogo i riadowogo sostawa [19 DAPlot] i schiemy mogli po nich za period s 10 janwarja po 10 fiewrala 1945 goda*, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 388, *Doniesienije-Opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierzantskogo i riadowogo sostawa po 27-j Gwardiejskiej Strielkowej Nowobugskoj Krasnoznamiennoj ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii [z 2.01.1945 r.]*, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 322, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierzantskogo i riadowogo sostawa czastiej 82 Gwardiejskiej strielkowej Zaporozskoj ordiena „Bogdana Chmielnickogo” diwizii [z 13.03.1945 r.]*, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 391, *Doniesienije-Opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierzantskogo i riadowogo sostawa po 27-j Gwardiejskiej Strielkowej Nowobugskoj Krasnoznamiennoj ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii [z 15.01.1945 r.]*, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 556, *Imiennyje spiski biezwozwratnych potier' sierzantskogo i riadowogo sostawa czastiej 29 Artillerijskiej Krasnoznamiennoj Diwizii prorywa RGK za period s 18 marta po 23 marta 1945 g.*, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 531, *Doniesienije-Opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierzantskogo i riadowogo sostawa po 27-j Gwardiejskiej Strielkowej Nowobugskoj Krasnoznamiennoj ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii oraz wykazy strat bezpowrotnych wytworzone przez bataliony medyczno-sanitarne stanowiące podstawę źródłową do opracowania Tabeli 13.*

Analiza źródeł wykazała również, że wszystkie zgony odnotowane w *medsanbatach* oraz na pozostałych etapach ewakuacji taktycznej, były efektem ran otrzymanych podczas walk. Udało się również potwierdzić przynależność służbową 97,2% ogółu odnotowanych w powyższych dokumentach strat. Wszyscy oni służyli w jednostkach biorących udział w walkach. Nie udało się natomiast zidentyfikować przynależności służbowej 23 żołnierzy zmarłych w *medsanbatach* (zob. Tabela 13). Najczęściej wynikało to z nieczytelnego zapisu lub nieprawidłowo zapisanego skrótu jednostek, w których służyli zmarli żołnierze²⁸. Najprawdopodobniej jednak większość zmarłych, których przynależności służbowej nie udało się zidentyfikować, służyła w jednostkach biorących udział w walkach o Poznań. Świadczyć o tym może fakt, że najwięcej z nich, bo aż 16 odnotowano w 77 sbm-s, ale biorąc pod uwagę, że był to *medsanbat*, który operował w najściślejszym centrum miasta, wydaje się nieprawdopodobne, aby trafiali tam w tym czasie żołnierze nie związani z walkami o Poznań.

Warto przy tym zauważyć, że *medsanбаты* zabezpieczały medycznie nie tylko własną dywizję piechoty, ale również wszystkie oddziały i pododdziały, które czasowo zostały jej podporządkowane. Trafiali tam również, choć niezwykle rzadko, żołnierze z jednostek, które nie były podporządkowane danej dywizji, bo generalną zasadą była ewakuacja przez służby medyczno-sanitarne wszystkich rannych żołnierzy, do których zdołano dotrzeć w pasie działania dywizji, bez wnikania z jakiej jednostki pochodzą. Stąd też w kilku przypadkach żołnierze z 39 DSG zmarli w *medsanbacie* swojej lewoskrzydłowej 82 DSG, a żołnierze 27 DSG umierali zarówno w szpitalu polowym swojej lewoskrzydłowej 39 DSG, jak i prawoskrzydłowej 74 DSG.

²⁸ Np. 64 *CB* gdzie skrót *CB* mógłby oznaczać Brygadę Saperską (*саперная бригада*), ale wówczas powinien zostać zastosowany skrót: *санбр*. Nie było jednak takiej brygady w Armii Czerwonej tylko 64 *исбр* czyli 64 Brygada Inżynierijno-Saperska, której 261 Batalion Inżynierijno-Saperski walczył w okolicach Czapur, gdzie został pochowany ten żołnierz. Inny przykład zapisu to 419 *cn* (pułk strzelecki od *стрелковый полк*), który jednak nie mógł znajdować się pod Poznaniem, bowiem wchodził w skład 18 DS, która wówczas znajdowała się w rezerwie Naczelnego Dowództwa, aby wkrótce wziąć udział w walkach na terenie Prus Wschodnich. Z kolei zapis 74 *an* (pułk artylerii od *артиллерийский полк*) prawdopodobnie oznacza 54 pułk artylerii gwardii 27 DSG.

Tabela 13. Przynależność służbowa żołnierzy zmarłych w *medsanbatach* podczas walk o Poznań.

JEDNOSTKA	SAMODZIELNE BATALiony MEDYCZNO-SANITARNE						ŁĄCZNIE
	173 sbm-s	244 sbm-s	32 sbm-s	42 sbm-s	77 sbm-s	88 sbm-s	
27 DSG	-	-	117	1	3	-	121
39 DSG	-	-	-	73	-	2	75
74 DSG	-	-	-	-	140	-	140
82 DSG	-	-	-	-	-	123	123
117 DS	108	-	-	-	-	-	108
312 DS	-	104	-	-	1	-	105
29 DAP	-	-	3	-	8	7	18
2 SzBInż-sap	-	-	4	-	3	4	11
19 sbat.rmo	-	-	-	-	3	-	3
11 SBCzCG	-	-	3	-	1	-	4
259 spcz	-	-	1	-	-	1	2
12 DAP	3	-	-	-	-	-	3
19 DAP-lot.	-	-	-	-	-	1	1
1200 pas	-	-	1	-	-	-	1
65 spcz	-	-	1	-	-	-	1
42 sszpcz	-	-	-	1	-	-	1
122 BAHWM	-	-	-	-	1	-	1
21 BZmechG	-	-	-	-	1	-	1
16 ALotn.	-	-	-	1	-	-	1
266 pappancg	-	-	-	-	1	-	1
niezidentyfikowana	1	-	2	-	15	5	23
ŁĄCZNIE	112	104	132	76	177	143	744

Źródło: CAMO, f. 58, op. 18003, d. 196, *Doniesienije-Opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowogo sostawa po 27-j Gwardiejskiej Strielkowej Nowobugskoj Krasnoznamiennoj ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii* [z 13.02.1945 r.], k. 40-44, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 388, *Doniesienije-Opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowogo sostawa po 27-j Gwardiejskiej Strielkowej Nowobugskoj Krasnoznamiennoj ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii* [z 2.01.1945 r.], k. 26 -29, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 391, *Doniesienije-Opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowogo sostawa po 27-j Gwardiejskiej Strielkowej Nowobugskoj Krasnoznamiennoj ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii* [z 15.01.1945 r.], k. 31-34, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 531, *Doniesienije-Opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowogo sostawa po 27-j Gwardiejskiej Strielkowej Nowobugskoj Krasnoznamiennoj ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii* [z 1.04.1945 r.], k. 24-25, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 819, *Imiennoj spiskow biezwozwratnych potier' oficerskiego sostawa artillerii 27-j Gwardiejskiej Strielkowej Nowobugskoj Krasnoznamiennoj ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii* [z 31.03.1945 r.], CAMO, f. 33, op. 11458, d. 815, *Spisok biezwozwratnych potier' oficerskiego sostawa*

27-j Gwardiejskiej Strielkowej Nowobugskiej Krasnoznamiennej ordiena Bogdana Chmielnickiego diwizii za period s 1 po 20 fiewrala 1945 goda, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 815, *Imiennoj spiskow biezwozwratnych potier' oficerskogo sostawa za za period s 15.1.45 po 30.1.45.*, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 735, *Imiennoj spiskow biezwozwratnych potier' oficerskogo sostawa artillerii 27-j Gwardiejskiej Strielkowej Nowobugskiej Krasnoznamiennej ordiena Bogdana Chmielnickiego diwizii za wriemia s 14.02. po 28.02.1945 goda.*, CAMO, f. 58, op. A-71693, d. 2384, *42 Otdielnyj Miediko-sanitarnoj batalon. Kniga biezwozwrotnych potier' i pogriebienija.*[zgony rejestrowane od 26.08.1944 do 3.03.1945 r.], CAMO, f. 58, op. A-71693, d. 2384, *Alfawitnaja Kniga Umierszych 42 otd. Mied San Bata* [zgony rejestrowane od 26.08.1944 r. do 03.03.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 195, *Doniesienije-Opis' biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa (umierszyje ot ran) w 42 Gwardiejskom Otdielnom Miediko Sanitarnom batalonie 39 Gwardiejskiej Strielkowej Barwienkowskiej Dwaždy Krasnoznamiennej ordienow Suworowa i Bogdana Chmielnickiego diwizii s 7 janwarja po 2 fiewrala 1945 goda*, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 615, *Doniesienije-Opis' biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa po 39 Gwardiejskiej Strielkowej Barwienkowskiej Dwaždy Krasnoznamiennej ordienow Suworowa i Bogdana Chmielnickiego Diwizii* [z 31.03.1945 r.], k. 3-4, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 184, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa po 74-j Gwardiejskiej strielkowej Niżniednieprowskiej ordiena Bogdana Chmielnickiego diwizii* [z 2.02.1945 r.], k. 58, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 210, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa po 74-j Gwardiejskiej strielkowej Niżniednieprowskiej ordiena Bogdana Chmielnickiego diwizii* [z 11.02.1945 r.], k. 14-21, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 432, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa po 74-j Gwardiejskiej strielkowej Niżniednieprowskiej ordiena Bogdana Chmielnickiego diwizii* [z 1.03.1945 r.], k. 3-5, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 482, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa po 74-j Gwardiejskiej strielkowej Niżniednieprowskiej ordiena Bogdana Chmielnickiego diwizii* [z 20.02.1945 r.], k. 27-29, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 716, *Spiski biezwozwratnych potier' oficerskogo sostawa czastiej 74 Gwardiejskiej Strielkowej Diwizii za period s 1 fiewrala po 10 fiewrala 1945 goda*, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 816, *Spiski biezwozwratnych potier' oficerskogo sostawa czastiej 74 Gwardiejskiej Strielkowej Diwizii za period s 10 fiewrala po 20 fiewrala 1945 goda*, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 322, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa czastiej 82 Gwardiejskiej strielkowej Zaporożskiej ordiena „Bogdana Chmielnickogo” diwizii* [z 13.03.1945 r.], k. 67-76, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 690, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa czastiej 82 Gwardiejskiej strielkowej Zaporożskiej ordiena „Bogdana Chmielnickogo” diwizii* [z 12.04.1945 r.], CAMO, f. 33, op. 11458, d. 727, *Spiski biezwozwratnych potier' oficerskogo sostawa czastiej 82 Gwardiejskiej Strielkowej Zaporożskiej Ordiena Bogdana Chmielnickiego Diwizii za period s 20 janwarja po 30 janwarja 1945 g.*, k. 4, CAMO, f. 58, op. A-71693, d. 782, *Alfawitnaja Kniga Umierszych 173 otdielnogo miediko-sanitarnogo batalona 117 str. diwizii* [zgony rejestrowane od 1.01.1944 r. do 12.05.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 432, *Doniesienije-opis' imiennych spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa po 117 strielkowej Krasnoznamiennej diwizii* [z 16.03.1945 r.], k. 9-12, CAMO, f. 58, op. A-71693, d. 1067, *Opis sow. siekrietnych i siekrietnych bumag, nachodiaszczich w diele n 07 za 1945 g. prinadležaszczich 244 OMSB* [zgony rejestrowane od 18.01.1945 r. do 19.06.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 415, *Doniesienije-Opis' imiennych spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa 312 strielkowej Smolenskiej Krasnoznamiennej diwizii* [z 1.03.1945 r.], k. 3-4, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 416, *Doniesienije-Opis' imiennych spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa 312 strielkowej Smolenskiej Krasnoznamiennej diwizii* [z 24.02.1945 r.], k. 20-24.

5.2.2. Straty bezpowrotne w szpitalach armijnych

Podczas walk o Poznań zabezpieczeniem medycznym oddziałów radzieckich zajmowało się dziesięć szpitali armijnych. Pięć z nich, zlokalizowanych w Swarzędzu oraz jeden znajdujący się w Poznaniu, organizacyjnie należały do PPE 109 – podlegającemu 8 Armii Gwardii. Pozostałe trzy, stacjonujące w Środzie Wielkopolskiej, należały do PPE 85 z 69 Armii. Na podstawie dostępnych rosyjskich materiałów źródłowych udało się ustalić, że ogółem we wszystkich tych szpitalach zmarło około 200 żołnierzy i oficerów, którzy odnieśli

rany podczas walk o Poznań. Zdecydowana większość z nich zmarła w lutym 1945 roku, choć w kilku przypadkach dotyczyło to zgonów w marcu.

Zestawienia dokonano w oparciu o materiały źródłowe znajdujące się w Centralnym Archiwum Ministerstwa Obrony Federacji Rosyjskiej. W przypadku szpitali polowych wchodzących w skład PPE 109, udało się odnaleźć dokumentację wszystkich placówek medycznych zaangażowanych w walkach o Poznań. Z pewnością najbardziej kompletną wiedzę przedstawiają dokumenty 4581 Szpitala Sortowniczo – Ewakuacyjnego i 5250 Polowego Chirurgicznego Szpitala Ruchomego oraz 155 Punktu Ewakuacyjnego i 3434 Szpitala Lekko Rannych. W pierwszych dwóch przypadkach odnaleziono bowiem księgę pochówkową szpitala²⁹, która uwzględnia wszystkie pochówki przeprowadzone w omawianym okresie, zarówno żołnierskie, jak i oficerskie. Natomiast w przypadku dwóch pozostałych placówek: 155. Punktu Ewakuacyjnego i 3434 Szpitala Lekko Rannych zachowały się alfabetyczne księgi zmarłych zawierająca dane personalne wszystkich żołnierzy i oficerów w czasie walk o Poznań³⁰. W przypadku pozostałych szpitali (4186 Polowego Chirurgicznego Szpitala Ruchomego, 472 Polowego Chirurgicznego Szpitala Ruchomego i 5250 Polowego Chirurgicznego Szpitala Ruchomego), obliczenia dotyczące strat w korpusie podoficerskim i żołnierskim oraz oddzielnie w korpusie oficerskim, oparto na opracowywanych co dekadę przez PPE 109, zbiorczych wykazach na potrzeby wydziału personalnego 8 Armii Gwardii³¹.

²⁹ CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 6952, *Kniga pogriebienija Sortirowognogo Ewako-Gospitala 4581* [zgoni w latach 1944-1945], CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 7534, *Kniga pogriebienija 5250 CHPPG* [zgoni od 1.01.1945 do 27.06.1946 r.].

³⁰ CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 8287, *Alfawitnaja Kniga Umierszych 155 EP 8 Gw. Arm.* [zgoni od 01.01.1943 r. do 15.08.1948 r.], CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 5796, *Alfawitnaja Kniga Umierszych 3434 GLR* [zgoni w latach 1942-1945. Dane dotyczące szpitala nr 3434 zostały również potwierdzone w oddzielnym wykazie za rok 1945: CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 8291, *Opis siekrietnych bumag nachodiaszczichsia w diele № 6 za 1945 g.*

³¹ Za ostatnią dekadę stycznia były to: CAMO, f. 58, op. 18003, d. 258, *Swodnyj imiennoj spisok po f. № 3/WŁ na lic sierzantskogo i riadowogo sostawa, umierszych ot ran i bolezniej w leczunrieždienijach PEP-109 za trietju diekadu janwaria 1945 g.*, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 755, *Swodnyj imiennoj spisok po f. № 3/WŁ na lic oficerskogo sostawa, umierszych ot ran i bolezniej w leczunrieždienijach PEP-109 za trietju diekadu janwaria 1945 g.*; za pierwszą dekadę lutego: CAMO, f. 58, op. 18003, d. 302, *Swodnyj imiennoj spisok po f. № 3/WŁ na lic sierzantskogo i riadowogo sostawa, umierszych ot ran i bolezniej w leczunrieždienijach PEP-109 za pierwuju diekadu fiewwrala s/g.*, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 719, *Swodnyj imiennoj spisok po f. № 3/WŁ na lic oficerskogo sostawa, umierszych ot ran i bolezniej w leczunrieždienijach PEP-109 za pierwuju diekadu fiewwrala s/g.* oraz za

Jeszcze bardziej korzystnie, z punktu widzenia badacza próbującego oszacować liczbę zmarłych w szpitalach, prezentuje się dokumentacja szpitali armijnych PPE 85. W archiwach rosyjskich odnaleziono bowiem księgi pochówkowe wszystkich czterech szpitali stacjonujących od stycznia do marca 1945 roku w Środzie Wielkopolskiej. Daje to niemal stuprocentową pewność, odnośnie liczby zmarłych wówczas żołnierzy i oficerów, pochowanych w tymczasowych mogiłach. Były to księgi pochówkowe 2401 i 4340 Polowego Chirurgicznego Szpitala Ruchomego, 3480 Punktu Ewakuacyjnego oraz 5228 Polowego Chirurgicznego Szpitala Ruchomego, który co prawda, przebywał w tym czasie w Środzie, ale nie odnotował wówczas żadnych strat³².

Na podstawie dostępnych rosyjskich materiałów źródłowych udało się ustalić, że ogółem w szpitalach PPE 109 i PPE 85, które zabezpieczały medycznie walki o Poznań, zmarło w tym czasie przynajmniej 235 osób, z tego 224 z ran, 6 w wyniku chorób (w tym jeden cywil – Polak³³), a 6 w wyniku zatrucia się alkoholem (zob. Tabela 14).

drugą dekadę lutego CAMO, f. 58, op.18003, d. 299, *Swodnyj imiennoj spisok po f. № 3/WŁ na lic sierzantskiego i riadowego sostawa, umierszych ot ran i bolezniej w leczunrieżdienijach PEP-109 za wtoruju diekadu fiewrala s/g.*, CAMO, f. 33, op.11458, d. 725, *Swodnyj imiennoj spisok po f. № 3/WŁ na lic oficerskiego sostawa, umierszych ot ran i bolezniej w leczunrieżdienijach PEP-109 za wtoruju diekadu fiewrala 1945 g.*, choć ten ostatni dokument, wbrew nazwie, zawierał wykaz oficerów zmarłych również w pierwszej dekadzie lutego.

³² CAMO, f. 58, op.A-83627, d. 6622, *Kniga pogriebienija 4340 CHPPG* [zgony od 28.01.1945 do 30.10.1945 r.], CAMO, f. 58, op.A-83627, d. 4401, *Kniga pogriebienija 2401 CHPPG* [zgony od 11.07.1944 do 22.02.1945 r.], CAMO, f. 58, op.A-83627, d. 58, *Kniga pogriebienija 3480 EG* [zgony od 02.1944 do 04.1945 r.], CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 7534, *Kniga pogriebienija 5250 CHPPG* [zgony od 1.01.1945 do 27.06.1946 r.] oraz CAMO, f. 58, op.A-83627, d. 7463, *Kniga pogriebienija 5228 CHPPG* [zgony od 27.07.1944 do 07.05.1945 r.], a także meldunki potwierdzające kompletność wyżej wymienionych dokumentów wytworzone w jednostkach wojskowych 69 Armii: CAMO, f. 58, op.A-83627, d. 388, *Doniesienije-opis' imiennych spiskow biezwozwratnych potier sierzantskiego i riadowego sostawa w gospitalach 69 armii* [z 16.03.1945 r.], CAMO, f. 58, op.A-83627, d. 456, *Doniesienije-opis' imiennych spiskow biezwozwratnych potier sierzantskiego i riadowego sostawa w gospitalach 69 armii* [z 08.04.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 366, *Doniesienije-opis' imiennych spiskow biezwozwratnych potier sierzantskiego i riadowego sostawa w gospitalach 69 armii* [z 28.03.1945 r.], CAMO, f. 33, op. 11458, d. 848, *Spisok oficerow umierszych ot rani bolezniej w gospitalach 69 armii* [z 04.04.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 199, *Doniesienije-opis' imiennych spiskow biezwozwratnych potier sierzantskiego i riadowego sostawa w gospitalach 69 armii* [z 26.02.1945 r.] i CAMO, f. 33, op. 11458, d. 817, *Spisok oficerow umierszych ot rani bolezniej w gospitalach 69 armii* [z 24.03.1945 r.].
³³ 4.02.1945 roku w 4581 Szpitalu Ewakuacyjnym w Swarzędzu zmarł niejaki Berliński (*Берлинский*), „obywatel z Łodzi”. (CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 6952, *Kniga pogriebienija Sortirowognogo Ewako-Gospitala 4581* [zgony w latach 1944-1945], k. 7).

Tabela 14. Liczba osób zmarłych w okresie od stycznia do marca 1945 roku w szpitalach armijnych 8 Armii Gwardii i 69 Armii zlokalizowanych w Poznaniu, Swarzędzu i Środzie Wielkopolskiej.

Polowy Punkt Ewakuacyjny	SZPITAL	zmarli z ran	zmarli z chorób	zmarli z innych przyczyn	ŁĄCZNIE
109	155 Punkt Ewakuacyjny	17	-	2	19
109	3434 Szpital Lekko Rannych	10	-	1	11
109	4186 Polowy Chirurgiczny Szpital Ruchomy	38	-	1	39
109	4581 Szpital Sortowniczo-Ewakuacyjny	42	3	-	45
109	472 Polowy Chirurgiczny Szpital Ruchomy	20	-	-	20
109	5250 Polowy Chirurgiczny Szpital Ruchomy	26	-	-	26
85	2401 Polowy Chirurgiczny Szpital Ruchomy	12	-	-	12
85	3480 Punkt Ewakuacyjny	20	-	2	22
85	4340 Polowy Chirurgiczny Szpital Ruchomy	39	2	-	41
ŁĄCZNIE		224	5	6	235

Źródło: CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 5796, *Alfawitnaja Kniga Umierszych 3434 GLR* [zgoni rejestrowane w latach 1942-1945], CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 8291, *Opis siekrietnych bumag nachodiaszczichsia w diele № 6 za 1945 g.*, CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 6952, *Kniga pogriebienija Sortirowognogo Ewako-Gospitala 4581* [zgoni rejestrowane w latach 1944-1945], CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 8287, *Alfawitnaja Kniga Umierszych 155 EP 8 Gw. Arm.*, [zgoni rejestrowane od 01.01.1943 r. do 15.08.1948 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 258, *Swodnyj imiennoj spisok po f. № 3/WŁ na lic sierzantskiego i riadowogo sostawa, umierszych ot ran i bolezniej w leczunriezdienijach PEP-109 za trietju diekadu janwaria 1945 g.*, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 755, *Swodnyj imiennoj spisok po f. № 3/WŁ na lic oficerskiego sostawa, umierszych ot ran i bolezniej w leczunriezdienijach PEP-109 za trietju diekadu janwaria 1945 g.*, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 302, *Swodnyj imiennoj spisok po f. № 3/WŁ na lic sierzantskiego i riadowogo sostawa, umierszych ot ran i bolezniej w leczunriezdienijach PEP-109 za pierwuju diekadu fiewrala s/g.*, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 719, *Swodnyj imiennoj spisok po f. № 3/WŁ na lic oficerskiego sostawa, umierszych ot ran i bolezniej w leczunriezdienijach PEP-109 za pierwuju diekadu fiewrala s/g.*, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 299, *Swodnyj imiennoj spisok po f. № 3/WŁ na lic sierzantskiego i riadowogo sostawa, umierszych ot ran i bolezniej w leczunriezdienijach PEP-109 za wtoruju diekadu fiewrala s/g.*, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 725, *Swodnyj imiennoj spisok po f. № 3/WŁ na lic oficerskiego sostawa, umierszych ot ran i bolezniej w leczunriezdienijach PEP-109 za wtoruju diekadu fiewrala 1945 g.*, CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 6622, *Kniga pogriebienija 4340 CHPPG* [zgoni rejestrowane od 28.01.1945 do 30.10.1945 r.], CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 4401, *Kniga pogriebienija 2401 CHPPG* [zgoni rejestrowane od 11.07.1944 do 22.02.1945 r.], CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 58, *Kniga pogriebienija 3480 EG* [zgoni rejestrowane od 02.1944 do 04.1945 r.], CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 7463, *Kniga pogriebienija 5228 CHPPG* [zgoni rejestrowane od 27.07.1944 do 07.05.1945 r.], CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 388, *Doniesienije-opis' imiennych spiskow biezwozwratnych potier sierzantskiego i riadowogo sostawa w gospitalach 69 armii* [z 16.03.1945 r.], CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 456, *Doniesienije-opis' imiennych spiskow biezwozwratnych potier sierzantskiego i riadowogo sostawa w gospitalach 69 armii* [z 08.04.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 366, *Doniesienije-opis' imiennych spiskow biezwozwratnych potier sierzantskiego i riadowogo sostawa w gospitalach 69 armii* [z 28.03.1945 r.], CAMO, f. 33, op. 11458, d. 848, *Spisok oficerow umierszych ot rani bolezniej w gospitalach 69 armii* [z 04.04.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 199, *Doniesienije-opis' imiennych spiskow biezwozwratnych potier sierzantskiego i riadowogo sostawa w gospitalach 69 armii* [z 26.02.1945 r.], CAMO, f. 33, op. 11458, d. 817, *Spisok oficerow umierszych ot rani bolezniej w gospitalach 69 armii* [z 24.03.1945 r.].

Spośród wszystkich zmarłych w szpitalach armijnych 8 Armii Gwardii zidentyfikowano przynależność służbową w 82,3 % (zob. Tabela 15). Wśród nich niemal wszyscy pochodzili z jednostek uczestniczących w walkach o Poznań. Byli to głównie żołnierze czterech dywizji strzeleckich 8 Armii Gwardii oraz w mniejszym stopniu jednostek wsparcia artyleryjskiego, pancernego i inżynieryjno-saperskiego. Do wyjątków należy jeden przypadek żołnierza z 1 Armii Pancernej Gwardii. W 4816 szpitalu chirurgicznym, który w lutym 1945 roku stacjonował w budynku szkolnym przy ulicy Bosej, odnotowano zgon żołnierza z 21 BZmechG. Według zapisków szpitalnych został on raniony w twarz 6 lutego i zmarł cztery dni później. W tym czasie, należąca do 1 Armii Pancernej Gwardii brygada, znajdowała się na terenie Niemiec. Wydaje się, że inaczej należy zakwalifikować drugiego żołnierza z tej armii (w dokumentach zapisano: „8 Korpus Zmechanizowany Gwardii”), który został ranny 30 stycznia i zmarł następnego dnia w 4581 szpitalu sortowniczo-ewakuacyjnym w Swarzędzu. W tym przypadku można założyć, że chodziło o żołnierza z jednostek 1 Armii Pancernej Gwardii, które do końca stycznia znajdowały się wokół Poznania.

W przypadku szpitali armijnych 69 Armii zlokalizowanych w Środzie Wielkopolskiej widać wyraźnie, że obsługiwały one przede wszystkim rannych z własnej armii. Większość zmarłych z ran, którym udało się zidentyfikować przynależność służbową należała bowiem do jednostek walczących wówczas o Poznań (117 DS, 312 DS). W trzech przypadkach stwierdzono ponadto śmierć żołnierzy z dywizji strzeleckich 8 Armii Gwardii, które toczyły walki o miasto. Jednak całkiem spory odsetek zmarłych (26%) dotyczył żołnierzy z 69 Armii bądź 9 Korpusu Pancernego podporządkowanego tej armii, którzy nie brali udziału w bojach o miasto. W ramach tej grupy odnotowano przede wszystkim żołnierzy z 77 DSG oraz pojedyncze przypadki z jednostek pancernych i artyleryjskich. Być może również zdarzały się przypadki leczenia żołnierzy spoza 69 Armii i 8 Armii Gwardii. Jeśli odczyt zapisów jest prawidłowy, to w szpitalach armijnych 69 Armii zmarło również dwóch żołnierzy z 47 Armii i 61 Armii³⁴. Należy przy tym zauważyć, że w blisko 30% przypadkach nie udało się zidentyfikować przynależności służbowej żołnierzy zmarłych w szpitalach PPE 85. Być może większość z nich nie należała do jednostek walczących o Poznań.

Reasumując, można przyjąć, że w wyniku ran odniesionych podczas walk o Poznań w szpitalach armijnych zmarło około 200 żołnierzy i oficerów.

³⁴ W pierwszym przypadku zapisano 257 pułk strzelecki, a w drugim 225 pułk strzelecki. 257 ps wchodził w skład 185 DS z 47 Armii, natomiast 225 ps w skład 23 DS z 61 Armii.

Tabela 15. Przynależność służbowa żołnierzy i oficerów zmarłych z ran w szpitalach PPE 109 i PPE 85 w styczniu i lutym 1945 r.

JEDNOSTKA	SZPITALA PPE 109 i PPE 85									ŁĄCZNIE
	155 PE	3434 SLR	4186 PChSR	4581 SS-E	472 PChSR	5250 PChSR	2401 PChSR	3480 PE	4340 PChSR	
11 SBCzCG	-	4	-	1	-	-	-	-	-	5
117 DS	-	-	-	-	-	-	5	6	8	19
12 DAP	-	-	-	-	-	-	2	1	1	4
12 BAS	-	-	-	-	-	-	-	1	1	2
2 SBS-I	2	-	4	-	-	-	-	-	-	6
259 specz	-	-	2	-	-	-	-	-	-	2
27 DSG	2	1	7	2	1	4	-	1	-	18
29 DAP	1	1	2	2	1	2	-	-	-	9
312 DS	-	-	3	1	1	1	2	5	1	14
34 spczcg	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
39 DSG	8	-	1	4	1	4	-	-	1	19
74 DSG	1	1	13	16	5	3	1	-	-	40
82 DSG	2	-	-	3	2	10	-	-	-	17
68 BPanc.	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2
22 pap-panc	-	-	-	2	-	-	-	-	-	2
8 KSG	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
79 DSG*	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
21 BZmechG*	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
77 DSG*	-	-	-	-	-	-	-	-	6	6
9 KPanc.*	-	-	-	-	-	-	-	1	1	2
62 BAA*	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
33 pczcg*	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
303 pmg*	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
185 DS*	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
23 DS*	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
nieznana	1	3	5	7	9	2	1	3	17	48
ŁĄCZNIE	17	10	38	41	20	26	12	20	40	224

* – oznacza jednostki nie uczestniczące w walkach o Poznań.

Źródło: CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 5796, *Alfawitnaja Kniga Umierszych 3434 GLR* [zgony rejestrowane w latach 1942-1945], CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 8291, *Opis siekietnych bumag nachodiaszczichsia w diele № 6 za 1945 g.*, CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 6952, *Kniga pogriebienija Sortirowognogo Ewako-Gospitála 4581* [zgony rejestrowane w latach 1944-1945], CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 8287, *Alfawitnaja Kniga Umierszych 155 EP 8 Gw. Arm.* [zgony rejestrowane od 01.01.1943 r. do 15.08.1948 r.], CAMO, f. 58, op.18003, d. 258, *Swodnyj imiennoj spisok po f. № 3/WŁ na lic sierżantskiego i riadowogo sostawa, umierszych ot ran i bolezniej w leczunrieżdienijach PEP-109 za trietju diekadu janwaria 1945 g.*, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 755, *Swodnyj imiennoj spisok po f. № 3/WŁ na lic oficerskiego sostawa, umierszych ot ran i bolezniej w leczunrieżdienijach PEP-109 za trietju diekadu janwaria 1945 g.*, CAMO, f. 58, op.18003, d. 302, *Swodnyj imiennoj spisok po f. № 3/WŁ na lic sierżantskiego i riadowogo sostawa, umierszych ot ran i bolezniej w leczunrieżdienijach PEP-109 za pierwuju diekadu fiewrala s/g.*, CAMO, f. 33, op.11458, d. 719, *Swodnyj imiennoj spisok po f. № 3/WŁ na lic oficerskiego sostawa, umierszych ot ran i bolezniej w leczunrieżdienijach PEP-109 za pierwuju diekadu fiewrala s/g.*, CAMO, f. 58, op.18003, d. 299,

Swodnyj imiennoj spisok po f. № 3/WŁ na lic sierżantskiego i riadowogo sostawa, umierszych ot ran i bolezniej w leczunrieżdienijach PEP-109 za wtoruju diekadu fiewrala s/g., CAMO, f. 33, op.11458, d. 725, Swodnyj imiennoj spisok po f. № 3/WŁ na lic oficerskiego sostawa, umierszych ot ran i bolezniej w leczunrieżdienijach PEP-109 za wtoruju diekadu fiewrala 1945 g., CAMO, f. 58, op.A-83627, d. 6622, Kniga pogriebienija 4340 CHPPG [zgony rejestrowane od 28.01.1945 do 30.10.1945 r.], CAMO, f. 58, op.A-83627, d. 4401, Kniga pogriebienija 2401 CHPPG [zgony rejestrowane od 11.07.1944 do 22.02.1945 r.], CAMO, f. 58, op.A-83627, d. 58, Kniga pogriebienija 3480 EG [zgony rejestrowane od 02.1944 do 04.1945 r.], CAMO, f. 58, op.A-83627, d. 7463, Kniga pogriebienija 5228 CHPPG [zgony rejestrowane od 27.07.1944 do 07.05.1945 r.], CAMO, f. 58, op.A-83627, d. 388, Doniesienije-opis' imiennych spiskow biezwozwratnych potier sierżantskiego i riadowogo sostawa w gospiatalach 69 armii [z 16.03.1945 r.], CAMO, f. 58, op.A-83627, d. 456, Doniesienije-opis' imiennych spiskow biezwozwratnych potier sierżantskiego i riadowogo sostawa w gospiatalach 69 armii [z 08.04.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 366, Doniesienije-opis' imiennych spiskow biezwozwratnych potier sierżantskiego i riadowogo sostawa w gospiatalach 69 armii [z 28.03.1945 r.], CAMO, f. 33, op. 11458, d. 848, Spisok oficerow umierszych ot rani bolezniej w gospiatalach 69 armii [z 04.04.1945 r.], CAMO, f. 58, op. 18003, d. 199, Doniesienije-opis' imiennych spiskow biezwozwratnych potier sierżantskiego i riadowogo sostawa w gospiatalach 69 armii [z 26.02.1945 r.], CAMO, f. 33, op. 11458, d. 817, Spisok oficerow umierszych ot rani bolezniej w gospiatalach 69 armii [z 24.03.1945 r.].

5.2.3. Straty bezpowrotne w szpitalach frontowych

Szpitaly frontowe tworzyły szpitale z dwóch punktów ewakuacyjnych: PPE 15 i MPE 14. W przypadku siedmiu szpitali PPE 15 rozlokowanych w Swarzędzu i Poznaniu podczas walk o Festung Posen, dysponujemy niemal pełnym obrazem strat osobowych pacjentów leczonych w tych placówkach medycznych. Odnośnie 652 Polowego Szpitala Ruchomego zachowała się bowiem księga ewidencji zmarłych, dla 4397 Polowego Chirurgicznego Szpitala Ruchomego, 1155 Szpitala Lekko Rannych i 136 Szpitala Ewakuacyjnego księga miejsc pochówku, dla 4364 Polowego Szpitala Ruchomego alfabetyczna księga zmarłych³⁵. Jedyne w przypadku 4337 Polowego Chirurgicznego Szpitala Ruchomego posiłkować się trzeba zbiorczymi wykazami zmarłych, opracowanymi w zarządzie PPE 15, które obejmują, w przypadku strat korpusu podoficersko-żołnierskiego, drugą i trzecią dekadę lutego, a korpusu oficerskiego – trzecią dekadę lutego³⁶.

³⁵ CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 1778, *Kniga uczeta umierszych PPG № 652* [zgony od 13.09.1943 do 01.04.1946 r.], CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 6792 [Kniga pogriebienija 4397 CHPPG z roku 1945], CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 6476 [Imiennyje spiski umierszych 4273 IG z lat 1943-1945], CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 2722 [Kniga uczeta umierszych 1155 GŁR od 03.01.1945 do 24.11.1945 r.], CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 2724 [Kniga pogriebienija 1155 GŁR od 27.04.1943 do 13.12.1945 r.], CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 8226 [Kniga pogriebienija 136 GOPEP od 12.09.1942 do .05.1945 r.], CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 6685, *Alfawitnaja kniga umierszych Polewoj podwiżnoj gospiatal № 4364 naczata 20 awgusta 1942, okonczena 15 nojabria 1945.*

³⁶ CAMO, f. 33, op. 11458, d. 821, *Spiski piersonalnych potier' oficerskiego sostawa w gospiatalach polewego ewakopunkta № 15 za pieriod s 20.02 po 28 fiewrala 1945 g.,* CAMO, f. 58, op. 18003, d. 227, *Spiski*

Wszystkie szpitale poza jednym (1155 Szpitalem Lekko Rannych), zostały do końca lutego wycofane z Poznania i okolic. 1155 Szpital Lekko Rannych pozostał w Swarzędzu po zakończeniu walk i jeszcze w marcu umarło w nim kilku żołnierzy pochodzących z jednostek walczących o Poznań. W późniejszym okresie (szpital stacjonował w Swarzędzu przynajmniej do lipca 1945 roku), zmarło w nim również kilku żołnierzy z jednostek walczących o Poznań, ale data ich śmierci była tak odległa, że wykluczała prawdopodobieństwo zgonu w związku z walkami o Poznań.

Spośród 184 osób zmarłych w szpitalach PPE 15, 176 poniosło śmierć w wyniku ran odniesionych podczas walk, cztery – w wyniku chorób i również cztery – w innych okolicznościach niebojowych (przede wszystkim na skutek śmiertelnego zatrucia alkoholem lub – jak to odnotowano w dokumentach – „zatrucia” oraz w jednym przypadku – w konsekwencji wypadku). Zob. Tabela 16.

Tabela 16. Liczba osób zmarłych w szpitalach PPE 15 stacjonujących w Swarzędzu i Poznaniu w lutym i marcu 1945 roku.

SZPITAL	daty zgonów	zmarli z ran	zmarli z chorób	zmarli z innych przyczyn	ŁĄCZNIE
652 Polowy Szpital Ruchomy	6.02.-22.02.1945 r.	40	1	-	41
4397 Polowy Chirurgiczny Szpital Ruchomy	6.02.-26.02.1945 r.	63	-	-	63
4273 Szpital Chorób Zakaźnych	16.02.-27.02.1945 r.	7	2	-	9
1155 Szpital Lekko Rannych	7.02.-20.03.1945 r.	19	1	2	22
4364 Polowy Szpital Ruchomy	8.02.-21.02.1945 r.	14	-	1	15
4337 Polowy Chirurgiczny Szpital Ruchomy	5.02.-26.02.1945 r.	31	-	1	32
136 Szpital Ewakuacyjny	12 i 19.02.1945 r.	2	-	-	2
ŁĄCZNIE	5.02.-20.03.1945 r.	176	4	4	184

Źródło: CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 1778, *Kniga uczeta umierszych PPG № 652* [zgony rejestrowane od 13.09.1943 do 01.04.1946 r.], CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 6792 [Kniga pogrzebienia 4397 CHPPG z roku 1945], CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 6476 [Imiennyje spiski umierszych 4273 IG z lat 1943-1945], CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 2722 [Kniga uczeta umierszych 1155 GŁR od 03.01.1945 do

personalnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa w gospitalach PEP-15 za pieriod s 10 po 20 fiewrala 1945 g., CAMO, f. 58, op. 18003, d. 446, *Spiski personalnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa w gospitalach polewego ewakopunkta № 15 za pieriod s 20.02 po 28 fiewrala 1945 g.*, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 391, *Spiski personalnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa w gospitalach polewego ewakopunkta № 15 za pieriod s 1 po 10 mapma 1945 g.* Być może są to wszystkie wykazy, ponieważ w wykazie dotyczącym drugiej dekady lutego, a więc od 10 dnia miesiąca umieszczono również informacje o zmarłych 8 lutego. W przypadku oficerów mogła natomiast zajść natomiast sytuacja, że w pierwszej dekadzie nie zmarł w szpitalu chirurgicznym 4364 żaden z nich.

24.11.1945 r.], CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 2724 [Kniha pogrzebienia 1155 GLR od 27.04.1943 do 13.12.1945 r.], CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 8226 [Kniha pogrzebienia 136 GOPEP od 12.09.1942 do .05.1945 r.], CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 6685, *Alfawitnaja kniga umierszych Polewoj podwiżnoj gospital № 4364 naczata 20 awgusta 1942, okonczena 15 nojabria 1945*, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 821, *Spiski piersonalnych potier' oficerskiego sostawa w gospitalach polewego ewakopunkta № 15 za pieriod s 20.02 po 28 fiewrala 1945 g.*, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 227, *Spiski piersonalnych potier' sierżantskiego i riadowogo sostawa w gospitalach PEP-15 za pieriod s 10 po 20 fiewrala 1945 g.*, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 446, *Spiski piersonalnych potier' sierżantskiego i riadowogo sostawa w gospitalach polewego ewakopunkta № 15 za pieriod s 20.02 po 28 fiewrala 1945 g.*, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 391, *Spiski piersonalnych potier' sierżantskiego i riadowogo sostawa w gospitalach polewego ewakopunkta № 15 za pieriod s 1 po 10 mapma 1945 g.*

Spośród 176 zmarłych z ran zdecydowana większość służyła w jednostkach, które wówczas prowadziły działania bojowe w Poznaniu. W czterdziestu jeden przypadkach nie udało się ustalić przynależności służbowej (zapiski prowadzone były dość niestarannie, często odnotowywano przynależność do batalionu lub kompanii, co rzecz jasna, uniemożliwiało identyfikację przynależności pułkowej). Choć ta grupa była największa, można jednak założyć, że znaczny procent z nich, byli to żołnierze spoza jednostek walczących o Poznań. Trzynastu zmarłych (7,3 % z ogółu i 9,6% spośród zidentyfikowanych) stanowili żołnierze z jednostek nie uczestniczących w walkach o Poznań i przetransportowanych z zachodu. Dwóch żołnierzy pochodziło z 9 Korpusu Pancernego, wchodzącego w skład 2 Armii Pancernej Gwardii, która walczyła na terenie Niemiec w okolicach Schneidemuehl (Piła), czterech żołnierzy z 1 Armii Pancernej Gwardii oraz jeden z 4 Korpusu Strzeleckiego Gwardii z 8 Armii Gwardii, który w tym czasie walczył o przyczółki na Odrze, ponadto – po jednym żołnierzu służącym w 323 DS i 362 DS, ze składu 33 Armii operującej wówczas na pograniczu polsko-niemieckim, na skrajnym lewym skrzydle 1 Frontu Białoruskiego. Poza tym leczeni tu byli również żołnierze z jednostek 69 Armii, które nie wchodziły w skład zgrupowania walczącego w Poznaniu. Odnotowano również zmarłych z 11 Korpusu Pancernego, 594 pułku artylerii przeciwlotniczej i 756 pułku artylerii przeciwpancernej. Zmarli z ran odniesionych na głównym teatrze wojennym odnotowywani byli wyłącznie w szpitalach znajdujących się w Swarzędzu, natomiast nie stwierdzono ich – co jest dość oczywiste – w szpitalu 4364, który jako jedyny ulokowany był w Poznaniu, na Łazarzu.

Można zatem założyć, że w szpitalach PPE 15 zmarło z ran w wyniku obrażeń odniesionych podczas walk o Poznań przynajmniej 122 żołnierzy i oficerów (zob. Tabela 17).

Tabela 17. Przynależność służbowa żołnierzy i oficerów zmarłych z ran w szpitalach PPE 15 w okresie luty-marzec 1945 r.

JEDNOSTKA	SZPITALA PPE 15							ŁĄCZNIE
	1155 SLR	136 PE	4273 SZ	4337 PSR	4364 PSR	4397 PChSR	652 PSR	
niezidentyfikowana	5	1	3	9	-	15	8	41
117 DS	2	1	-	3	-	3	3	12
12 DAP	-	-	-	1	-	1	8	10
2 SzBlńz-sap	1	-	-	2	-	-	-	3
259 spcz	-	-	-	-	1	-	-	1
27 DSG	3	-	-	-	2	4	-	9
29 DAP	-	-	-	-	2	3	-	5
312 DS	1	-	-	3	3	7	2	16
371 pasg	-	-	-	-	-	1	-	1
39 DSG	1	-	-	6	1	6	3	17
74 DSG	2	-	-	3	1	9	7	22
8 AG	-	-	-	-	-	2	1	3
82 DSG	2	-	-	3	3	9	6	23
1 APancG*	1	-	-	-	-	2	1	4
2 APG*	-	-	2	-	-	-	-	2
33 A*	-	-	1	1	-	-	-	2
69 A*	1	-	-	-	-	1	1	3
22 BMG*	-	-	1	-	-	-	-	1
4 KSG*	-	-	-	-	-	-	1	1
ŁĄCZNIE	19	2	7	31	13	63	41	176

* – oznacza jednostki, które wówczas nie walczyły w Poznaniu

Źródło: CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 1778, *Kniga uczeta umierszych PPG № 652* [zgony rejestrowane od 13.09.1943 do 01.04.1946 r.], CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 6792 [Kniga pogrzebienia 4397 CHPPG z roku 1945], CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 6476 [Imiennye spiski umierszych 4273 IG z lat 1943-1945], CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 2722 [Kniga uczeta umierszych 1155 GLR od 03.01.1945 do 24.11.1945 r.], CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 2724 [Kniga pogrzebienia 1155 GLR od 27.04.1943 do 13.12.1945 r.], CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 8226 [Kniga pogrzebienia 136 GOPEP od 12.09.1942 do .05.1945 r.], CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 6685, *Alfawitnaja kniga umierszych Polewoj podwiznoj hospital № 4364 naczata 20 awgusta 1942, okonczena 15 nojabria 1945*, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 821, *Spiski piersonalnych potier' oficerskogo sostawa w hospitalach polewego ewakopunkta № 15 za pieriod s 20.02 po 28 fiewrala 1945 g.*, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 227, *Spiski piersonalnych potier' sierzantskogo i riadowogo sostawa w hospitalach PEP-15 za pieriod s 10 po 20 fiewrala 1945 g.*, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 446, *Spiski piersonalnych potier' sierzantskogo i riadowogo sostawa w hospitalach polewego ewakopunkta № 15 za pieriod s 20.02 po 28 fiewrala 1945 g.*, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 391, *Spiski piersonalnych potier' sierzantskogo i riadowogo sostawa w hospitalach polewego ewakopunkta № 15 za pieriod s 1 po 10 mapma 1945 g.*

W lutym 1945 roku, jeszcze w czasie walk o miasto, do Poznania przybyło pierwsze siedem szpitali ewakuacyjnych MPE 14. W przypadku tych kluczowych szpitali zachowały się kompletne wykazy zmarłych. Są to następujące dokumenty strat: księgi miejsc pochówków 1674 Szpitala Ewakuacyjnego (za okres od 10 stycznia do 14 października 1945 roku), 1727 Szpitala Ewakuacyjnego (za rok 1945) i 1776 Szpitala Ewakuacyjnego

(od 4 stycznia do 1 września 1945 roku), księga ewidencji zmarłych 274 Szpitala Ewakuacyjnego (od 1 stycznia 1944 do 17 czerwca 1945 roku), alfabetyczna księga zmarłych 3257 Szpitala Ewakuacyjnego (od 1 stycznia 1944 do 5 marca 1945 roku) oraz kompletne wykazy zmarłych 1095 Szpitala Ewakuacyjnego (od 23 stycznia 1945 do 11 czerwca 1945 roku) i 57 Szpitala Ewakuacyjnego (w latach 1944-1945)³⁷.

Do końca marca zmarło w nich 341 osób, z tego dwudziestu w wyniku chorób i jeden w wyniku innych okoliczności niebojowych. Łącznie zatem od ran zmarło w tym czasie 320 żołnierzy i oficerów (zob. Tabela 18).

Tabela 18. Liczba osób zmarłych w szpitalach MPE 14 w lutym i marcu 1945 r. Wykaz obejmuje wyłącznie te szpitale, które dotarły do Poznania i Swarzędza w trakcie walk o Poznań.

SZPITAL	data przybycia	zmarli z ran	zmarli z chorób	zmarli z innych przyczyn	ŁĄCZNIE
1727 Szpital Ewakuacyjny	11.02.1945 r.	34	4	1	39
57 Szpital Ewakuacyjny	14.02.1945 r.	24	4	-	28
1674 Szpital Ewakuacyjny	17.02.1945 r.	132	3	-	135
1095 Szpital Ewakuacyjny	15.02.1945 r.	63	2	-	65
3257 Szpital Ewakuacyjny	23.02.1945 r.	17	-	-	17
1776 Szpital Ewakuacyjny	23.02.1945 r.	16	-	-	16
274 Szpital Ewakuacyjny	23.02.1945 r.	34	7	-	41
ŁĄCZNIE		320	20	1	341

Źródło: CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 3201 [Kniha pogrzebienia 1674 EG rejestrująca zgony rejestrowane od 10.01.1945 do 14.10.1945 r.], CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 3314 [Kniha pogrzebienia 1727 EG rejestrująca zgony rejestrowane w 1945 r.], CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 3380 [Kniha pogrzebienia 1776 EG rejestrująca zgony rejestrowane od 04.01.1945 do 01.09.1945 r.], CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 911 [Kniha uczeta umierszych 274 EG rejestrująca zgony od 01.01.1944 do 17.06.1945 r.], CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 5537, *Alfawitnaja Kniha Umierszych 3257 EG, s 1 janwaria 1944 po 05.03.1945*, CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 174 [Imiennye spiski umierszych 57 EF rejestrujący zgony w latach 1944-1945] oraz CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 2607, *Opis sow. siekrietnych i siekrietnych bumag, nachodiaszczich w diele №... za 1945 g.*[rejestrujący zgony w 1095 EG od 23.01.1945-11.06.1945 r.].

³⁷ CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 3201 [Kniha pogrzebienia 1674 EG rejestrująca zgony od 10.01.1945 do 14.10.1945 r.], CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 3314 [Kniha pogrzebienia 1727 EG rejestrująca zgony w 1945 r.], CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 3380 [Kniha pogrzebienia 1776 EG rejestrująca zgony od 04.01.1945 do 01.09.1945 r.], CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 911 [Kniha uczeta umierszych 274 EG rejestrująca zgony od 01.01.1944 do 17.06.1945 r.], CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 5537, *Alfawitnaja Kniha Umierszych 3257 EG, s 1 janwaria 1944 po 05.03.1945*, CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 2607, *Opis sow. siekrietnych i siekrietnych bumag, nachodiaszczich w diele №... za 1945 g.* [rejestrujący zgony w 1095 EG od 23.01.1945-11.06.1945 r.] oraz CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 174 [Imiennye spiski umierszych 57 EF rejestrujący zgony w latach 1944-1945].

Trochę więcej niż połowa z nich (163) należała do jednostek walczących w Poznaniu. Jednak odsetek niezidentyfikowanych i pochodzących z jednostek, które nie uczestniczyły wówczas w bojach o miasto, był już zdecydowanie wyższy niż w przypadku PPE 15. Niezidentyfikowani stanowili już 95 przypadków (29,6 %), natomiast pochodzący z jednostek niewalczących o Poznań – 62 przypadki (19,4 %). Zob. Tabela 19.

Tabela 19. Przynależność służbowa żołnierzy i oficerów zmarłych z ran w szpitalach MPE 14 w okresie luty-marzec 1945 r.

JEDNOSTKA	SZPITALA MPE-14							ŁĄCZNIE
	1727 SE	57 SE	1674 SE	1095 SE	3257 SE	1776 SE	274 SE	
niezidentyfikowana	2	14	44	17	-	8	10	95
117 DS	1	1	1	1	-	-	2	6
12 DAP	1	-	-	2	-	-	-	3
14 DAP	-	-	2	2	-	-	-	4
16 BMG	-	-	1	-	-	-	-	1
19 sbrmo	-	-	-	-	1	-	-	1
2 SzBlnz-sap	1	-	-	1	-	-	-	2
259 specz	-	-	-	3	-	-	-	3
27 DSG	2	-	14	3	-	-	1	20
29 DAP	2	-	8	1	-	-	-	11
312 DS	-	1	4	2	1	1	2	11
39 DSG	1	2	1	-	-	-	5	9
74 DSG	16	1	17	7	10	-	1	52
82 DSG	4	1	15	13	5	1	1	40
Jednostki niewalczące w Poznaniu	4	4	25	11	-	6	12	62
ŁĄCZNIE	34	24	132	63	17	16	34	320

Źródło: CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 3201 [Kniha pogrzebienia 1674 EG rejestrująca zgony rejestrowane od 10.01.1945 do 14.10.1945 r.], CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 3314 [Kniha pogrzebienia 1727 EG rejestrująca zgony rejestrowane w 1945 r.], CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 3380 [Kniha pogrzebienia 1776 EG rejestrująca zgony rejestrowane od 04.01.1945 do 01.09.1945 r.], CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 911 [Kniha uczeta umierszych 274 EG rejestrująca zgony od 01.01.1944 do 17.06.1945 r.], CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 5537, *Alfawitnaja Kniha Umierszych 3257 EG, s 1 janwaria 1944 po 05.03.1945*, CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 174 [Imiennyje spiski umierszych 57 EG rejestrujący zgony w latach 1944-1945] oraz CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 2607, *Opis sow. siekrietnych i siekrietnych bumag, nachodiaszczich w diele №... za 1945 g.* [rejestrujący zgony w 1095 EG od 23.01.1945-11.06.1945 r.].

Z dostępnych materiałów wynika, że do szpitali MPE 14, przeniesionych do Poznania i Swarzędza po zakończeniu walk o Poznań, nie kierowano już żołnierzy, którzy byli ranieni w lutym 1945 roku. Kiedy więc w marcu 1945 roku do Poznania i Swarzędza przybyło kolejnych 10 szpitali ewakuacyjnych MPE 14, nie odnotowano w ich dokumentacji zgonów uczestników walk o Poznań. I choć dysponujemy zaledwie czterema księgami rejestrującymi

zmarłych lub pochowanych z tych placówek medycznych (księga miejsc pochówków 4498 Szpitala Ewakuacyjnego, alfabetyczna księga zmarłych 1008 Szpitala Ewakuacyjnego, księga ewidencji zmarłych 2763 Szpitala Ewakuacyjnego oraz kompletne wykazy zmarłych 2763 Szpitala Ewakuacyjnego), to analiza ich dokumentacji wykazała, że spośród 34 zmarłych w tych placówkach medycznych, zmarło z ran zaledwie 13 żołnierzy. W jednym szpitalu (1008) w ogóle nie odnotowano w marcu 1945 roku zmarłych z ran. (zob. Tabela 20).

Tabela 20. Liczba osób zmarłych w szpitalach MPE 14 w marcu 1945 r. Wykaz obejmuje wyłącznie te szpitale, które dotarły do Poznania i Swarzędza po zakończeniu walk o Poznań.

SZPITAL	data przybycia	zmarli z ran	zmarli z chorób	zmarli z innych przyczyn	ŁĄCZNIE
2024 Szpital Ewakuacyjny	1.03.1945 r.	3	-	-	3
4498 Szpital Ewakuacyjny	2.03.1945 r.	9	16	2	27
1008 Szpital Ewakuacyjny	15.03.1945 r.	-	2	1	3
2763 Szpital Ewakuacyjny	15.03.1945 r.	1	-	-	1
2805, 2814, 3831, 5371, 5530 i 928 Szpital Ewakuacyjny	marzec 1945 r.	?	?	?	?
ŁĄCZNIE		13	18	3	34

Źródło: CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 2365 [Ałfawitnaja kniga umierszych 1008 EG rejestrująca zgony od 17.03.1945 do 18.09.1945 r.], CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 3866, *Imiennyje spiski umierszych ot ran i bolezniej połyczennyh na frontie Otieczestwiennoj wojny w EG 2024* [rejestrujące zgony w latach 1943-1945], CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 4942 [Kniga uczeta umierszych 2763 EG rejestrująca zgony od 01.04.1945 do 10.01.1946 r.], CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 6899 [Kniga pogriebienija 4498 EG rejestrująca zgony od 1945 do 20.07.1946 r.].

Spośród tych trzynastu żołnierzy, nie znamy przynależności pułkowej jednego z nich, a dziewięciu służyło w jednostkach, które nie brały udziału w walkach o Poznań. Pozostałych trzech to: żołnierz z 21 BZmechG, która w Poznaniu przebywała półtora miesiąca przed śmiercią żołnierza; ranny 22 lutego żołnierz 39 DSG (dywizja ostatecznie wycofana z Poznania 16 lutego); zastępca dowódcy baterii, kapitan z 1283 pułku artylerii haubic (z 186 BAH), który, jak zapisano w dokumentach „[został] ranny 16.02.45 (...) zmarł 7.03.45 roku 7 godzin po przyjęciu do szpitala”. Brygada ta już od 14 lutego walczyła na terenie Brandenburgii, zatem i on nie był raniony w walkach o Poznań. Informacja, że zmarł 7 godzin po przyjęciu do szpitala oznacza z kolei, że został ewakuowany do Poznania z jakiegoś innego szpitala znajdującego się bliżej linii frontu.

W późniejszym okresie (począwszy od kwietnia), w szpitalach frontowych zdarzały się sporadyczne przypadki śmierci z ran żołnierzy z jednostek biorących udział w walkach o Poznań. Jednak tylko w nielicznych przypadkach można potwierdzić, że byli to żołnierze, którzy rany odnieśli podczas bojów o miasto. W kwietniu odnotowano jeden taki przypadek (żołnierz z 74 DSG, ranny 16 lutego), w maju dwa przypadki (obaj żołnierze z 74 DSG, ranni 3 i 20 lutego) oraz w czerwcu – jeden żołnierz z 82 DSG, który był ranny 18 lutego. Ogółem stwierdzono zatem cztery przypadki.

5.2.4. Zmarli z ran – podsumowanie

Kwerenda dokumentów rejestrujących straty w jednostkach sanitarno-medycznych oraz 10 szpitalach armijnych i 13 frontowych wykazała, że od stycznia do końca marca zmarło w nich z ran 1.533 żołnierzy, w tym przynajmniej 1236, których śmierć miała związek z walkami toczonymi o miasto (zob. Tabela 21). Ponadto w późniejszym okresie odnotowano przynajmniej 4 przypadki śmierci z ran, żołnierzy służących w jednostkach, które brały udział w walkach o Poznań.

Tabela 21. Zmarli z ran w placówkach medycznych Armii Czerwonej w Poznaniu, Swarzędzu i Środzie Wielkopolskiej w okresie styczeń-marzec 1945 roku.

PLACÓWKI MEDYCZNE	okres	zmarli z jednostek walczących w Poznaniu	zmarli z niezidentyfikowanych jednostek	zmarli z jednostek niewalczących w Poznaniu	ŁĄCZNIE
Placówki medyczne szczebla taktycznego	styczeń-luty 1945 r.	790	23	-	813
Szpitala armijne (PPE 109, PPE 85)	styczeń-luty 1945 r.	161	48	15	224
Szpitala frontowe PPE 15	luty 1945 r.	122	41	13	176
Szpitala frontowe MPE 14	luty-marzec 1945 r.	163	95	62	320
ŁĄCZNIE		1236	207	90	1533

Opracowanie własne.

5.3. ZMARLI W ZWIĄZKU Z WYDARZENIAMI NIEBOJOWYMI

W trakcie działań wojennych, wielu żołnierzy zmarło również w wyniku zdarzeń niebojowych. Ogółem odnotowano w dokumentach 38 takich przypadków. Najwięcej, bo aż szesnastu żołnierzy zmarło w wyniku chorób w szpitalach armijnych i frontowych³⁸. Na drugim miejscu, wśród najbardziej powszechnych powodów strat niebojowych było zatrucie. Oznaczało zazwyczaj zatrucie alkoholem, choć czasami zapisywano precyzyjnie „zatrucie alkoholem” lub po prostu „zatrucie”. Prawdopodobnie gdyby chodziło o zatrucie zepsutą żywnością to taki zapis byłby dokonany. Znana jest taka właśnie adnotacja z okresu późniejszego, po zakończeniu walk. Ogółem w wyniku „zatrucia” lub „zatrucia alkoholem” zmarło czternastu żołnierzy³⁹. W trzech przypadkach odnotowano śmierć w wyniku wypadku samochodowego a w jednym – utonięcia⁴⁰. Ponadto w trzech przypadkach mowa jest

³⁸ CAMO, f. 58, op. 18003, d. 503, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozratnych potier' czastej i sojedinenij 8 gwardiejskoj armii* [z 11.04.1945 r.], CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 1778, *Kniga uczeta umierszych PPG № 652* [zgony od 13.09.1943 do 01.04.1946 r.], CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 2365 [Alfawitnaja kniga umierszych 1008 EG rejestrująca zgony od 17.03.1945 do 18.09.1945 r.], CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 2607, *Opis sow. siekrietnych i siekrietnych bumag, nachodiaszczich w diele №... za 1945 g.* [rejestrujący zgony w 1095 EG od 23.01.1945-11.06.1945 r.], CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 3314 [Kniga pogriebienija 1727 EG rejestrująca zgony w 1945 r.], CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 6952, *Kniga pogriebienija Sortirowognogo Ewako-Gospitala 4581* [zgony w latach 1944-1945] oraz CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 6476 [Imiennyje spiski umierszych 4273 IG z lat 1943-1945].

³⁹ CAMO, f. 33, op. 11458, d. 776, *Imiennyje spiski biezwozratnych potier' oficerskogo sostawa czastiej 29 Artillerijskoj Krasnoznamiennoj Diwizii prorywa RGK na 6 czielowiek po sostojaniju na 15 maja 1945 goda.*, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 432, *Imiennoj spisok i opis' k imiennomu spisku na biezwozratnyje potieri sierżantskogo i riadowogo sostawa czastiej 12 artillerijskoj Krasnoznamiennoj ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii prorywa RGK za period s 1 po 28 fiewrala 1945 goda.*, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 389, *Imiennyje spiski biezwozratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa czastiej 29 Artill. diwiz. prorywa na 45 god.*, CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 2724 [Kniga pogriebienija 1155 GŁR od 27.04.1943 do 13.12.1945 r.] oraz CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 6685, *Alfawitnaja kniga umierszych Polewoj podwiżnoj gospital № 4364 naczata 20 awgusta 1942, okonczena 15 nojabria 1945.*

⁴⁰ CAMO, f. 58, op. 18003, d. 389, *Imiennyje spiski biezwozratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa czastiej 29 Artill. diwiz. prorywa na 45 god.*, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 277, *Imiennyje spiski biezwozratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa za czasti i sojedinnenija frontowego podczinienija, po sostojaniju na 1 maja 45 g.*, CAMO, f. 33, op. 11458, d. 721, *Imiennoj spisok № 4 biezwozratnych potier' oficerskogo*

o rozstrzelaniu za niewykonanie rozkazu. 21 lutego wykonano egzekucję na oficerze, dowódcy czołgu z 259 samodzielnego pułku czołgów, dzień później stracono podoficera 184 Brygady Haubic Wielkiej Mocy oraz jednego żołnierza z 257 Samodzielnego Batalionu Transportowego za „umyślne zabójstwo”⁴¹. Z pewnością tych przypadków było więcej, ale zdarzało się, że w dokumentach pułkowych straconego przez trybunał wojenny odnotowywano jako „poległego w walce”⁴². W jednym przypadku, ale za to najgłośniejszym, bo dotyczącym zastępcy dowódcy 8 Korpusu Zmechanizowanego Gwardii płk. Władimira Gorielowa, jego śmierć była wynikiem zabójstwa dokonanego przez pijanych żołnierzy radzieckich⁴³.

sostawa po 2 Szturmowej Inżynieryjno-Sapieirnej Rogaczewskiej Krasnoznamiennej Brigady RGK za period s 10 fiewrala po 20 fiewrala 1945 g. i schiemy raspolozenija mogil.

⁴¹ CAMO, f. 58, op. 18003, d. 758, *Imiennyje spiski biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowego sostawa czastiej 29 Artillerijskoj Krasnoznamiennej Diwizii prorywa RGK na 15 sierżantow i 47 riadowoch* [z 15.05.1945 r.], CAMO, f. 33, op. 11458, d. 844, *Imiennyje spiski biezwozwratnych potier' oficerskiego sostawa bronietankowych i miechanizirowannych wojsk 1 Bielorussskogo fronta za period janwar'-fiewral 1945 goda*, CAMO, f. 58, op. 18003, d. 1602, *Spisok na lic sierżantskiego i riadowego sostawa Krasnoj Armii, osużdiennych wojennymi trybunałami Pierwego Bielorussskogo Fronta, prigowora w odnoszenii kotorych wstupili w zakonnuju silu za trietju dekadu fiewrala 1945 goda* [z 15.03.1945 r.].

⁴² Przykładowo, żołnierz 301 Dywizji Strzeleckiej Arkadij Arsientjewicz Kolada został odnotowany w dwóch dokumentach, w których zapisano różne przyczyny śmierci. W meldunku dywizyjnym strat bezpowrotnych figuruje jako poległy, natomiast w zbiorczym meldunku Trybunału Wojennego 1 Frontu Białoruskiego znajduje się informacja o jego skazaniu i rozstrzelaniu. (Por. CAMO, f. 58, op. 18003, d. 352, *Doniesienije-opis' imiennych spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskiego i riadowego sostawa po 301 strielkowej Stalinskoj diwizii* [z 24.02.1945 r.] i CAMO, f. 58, op. 18003, d. 1602, *Spisok na lic sierżantskiego i riadowego sostawa Krasnoj Armii, osużdiennych wojennymi trybunałami Pierwego Bielorussskogo Fronta, prigowora w odnoszenii kotorych wstupili w zakonnuju silu za trietju dekadu fiewrala 1945 goda* [z 15.03.1945 r.]).

⁴³ W swoich tajnych notatkach korespondent wojenny Wasilij Grossman zapisał: „Idiotyczna śmierć Bohatera Związku Radzieckiego, pułkownika Gorielowa, dowódcy gwardyjskiej brygady pancernej. W pierwszych dniach lutego, kilka kilometrów od niemieckiej granicy, rozładowując zator na drodze, został zastrzelony przez pijanych czerwonoarmistów. Katukow bardzo lubił Gorielowa, wydając rozkazy jemu i Babadżanianowi, nazywał ich po imieniu – Wołodia i Arno. Przypadki takiego krwawego, pijackiego rozwyrzenia nie są odosobnione”. (*Pisarz na wojnie. Wasilij Grossman na szlaku bojowym Armii Czerwonej 1941-1945, op. cit.*, s. 334-335). Informacja Grossmana jest o tyle nieścisła, że Gorielow został zabity 28 stycznia 1945 roku w pobliżu Poznania i pełnił wówczas funkcję zastępcy dowódcy 8 Korpusu Zmechanizowanego Gwardii. Był zatem najwyższym funkcją oficerem radzieckim, który zginął podczas walk o Poznań. Ostatecznie pochowano go we Lwowie.

5.4. BEZPOWROTNE STRATY OSOBOWE – PODSUMOWANIE

Na podstawie dokumentów archiwalnych odnalezionych w zasobach OBD Memoriał udało się zidentyfikować 6.886 czerwonoarmistów, którzy zmarli od stycznia do końca czerwca 1945 roku w Poznaniu. W przypadku przynajmniej 5.512, ich śmierć należy wiązać z działaniami bojowymi prowadzonymi w czasie bojów o Festung Posen do 23 lutego. Wśród nich poległo co najmniej 4.040 oficerów i żołnierzy, 171 zaginęło bez wieści, a 1.301 zmarło z ran. Ponadto 38 zmarło w czasie walk o miasto w wyniku zdarzeń niebojowych (zob. Tabela 22).

Tabela 22. Żołnierze Armii Czerwonej, którzy polegli, zaginęli bez wieści lub zmarli w Poznaniu w okresie od stycznia do końca czerwca 1945 roku.

KATEGORIA STRAT	całkowita liczba strat bezpowrotnych na podstawie OBD Memoriał	z tego w bojach
polegli	4.040	4.040
zaginieni bez wieści	171	171
zmarli z ran na etapach ewakuacji taktycznej	813	co najmniej 790
zmarli w szpitalach armijnych	235	224
zmarli w szpitalach frontowych PPE 15 (II-III)	184	co najmniej 122
zmarli w sześciu szpitalach frontowych MPE 14 (II-III)	341	co najmniej 163
zmarli w szpitalach frontowych od IV. 1945 do 1946	1.064	co najmniej 2
zmarli w okolicznościach niebojowych podczas walk o Poznań	38	-
	6.886	co najmniej 5.512

Opracowanie własne.

(CAMO, f. 33, op. 11458, d. 727, *Doniesienije-opis' biezwozwratnych potier' oficerskogo sostawa po 8 Gwardiejskomu Miechanizirowannomu Prikarpatsskomu Korpusu* [z 9.02.1945 r.]).

6. PRÓBA OSZACOWANIA STRAT ARMII CZERWONEJ W OPARCIU O ANALIZĘ POCHÓWKÓW ŻOŁNIERZY RADZIECKICH W POZNANIU

Z dostępnych materiałów archiwalnych wynika, że w Poznaniu oraz na cmentarzach organizowanych przez radzieckie placówki medyczne, rozlokowane w jego najbliższych okolicach, pochowano do lipca 1946 roku co najmniej 6.875 żołnierzy Armii Czerwonej. Spośród nich zwłoki jednego tylko płk. Gorielowa wywieziono z Poznania i pochowano na terenie ZSRR. Tymczasem według oficjalnych danych, będących efektem wspólnych prac strony polskiej i rosyjskiej, w Poznaniu pochowanych jest obecnie 10.276 żołnierzy Armii Czerwonej których groby mają znajdować się w czterech punktach miasta: na Cmentarzu Bohaterów Radzieckich ulokowanym na stokach poznańskiej Cytadeli, przy alei Armii Poznań (5.830 osób), w kwaterze żołnierzy radzieckich na terenie Cmentarza Komunalnego nr 1 Miłostowo w Poznaniu, przy ul. Gnieźnieńskiej (4.279 osób), w mogile zbiorowej na cmentarzu parafii Świętego Jakuba Większego Apostoła w Głuszynie (139 osób) oraz w mogile zbiorowej na cmentarzu parafii Świętego Stanisława Kostki, przy ul. Henryka Łowmiańskiego (28 osób)¹. Skąd zatem taka znacząca różnica pomiędzy udokumentowaną źródłowo liczbą zmarłych żołnierzy radzieckich a liczbą pochowanych na poznańskich nekropoliach?

Wiadomo, że nie cała dokumentacja rejestrująca straty osobowe zachowała się w archiwach OBD Memoriał. Z całą pewnością brakuje niektórych meldunków wytworzonych przez jednostki uczestniczące w walkach o Poznań. Nie ma też dokumentacji powstałej w kilku radzieckich szpitalach wojskowych, które stacjonowały w mieście do końca 1945 roku. W moich dotychczasowych wyliczeniach nie uwzględniłem również przypadków czerwonoarmistów (poza zmarłymi w szpitalach wojskowych i poległymi w czasie walk o Festung Posen), którzy byli pochowani poza Poznaniem i dopiero po wojnie ich zwłoki sprowadzono na tutejsze nekropolie. Aby zatem zweryfikować oficjalną liczbę pochowanych,

¹ *Katalog zachorowaleń sowieckich wojnow, wojennopliennych i grażdanskich lic, pogibszich w gody wtoroj mirowoj wojny i pogriebiennych na territorii Riepubliki Polska*, pod red. I. A. Makarowa, Wydawnictwo Ministerstwo obrony Rossijskoj Fiedieracyi, Ministerstwo inostrannykh dzieł Rossijskoj Fiedieracyi, Sowiet ochrany pamiaty bor'by i muczenicestwa Riepubliki Polska, Warszawa-Moskwa 2003, s. 56-58.

określić pochodzenie zwłok i oszacować bezpowrotne straty osobowe Armii Czerwonej, należy zrekonstruować i przeanalizować przebieg powojennych akcji ekshumacyjno-komasacyjnych w latach czterdziestych i pięćdziesiątych ub. wieku oraz wszystkich pojedynczych przypadków ekshumacji w latach późniejszych.

6.1. OKRES 1946-1948

Początki zorganizowanej akcji ekshumacyjnej, której celem była komasacja zwłok żołnierzy radzieckich pochowanych w Poznaniu, sięgają marca 1945 roku i uzgodnień poczynionych w siedzibie radzieckiej Komendantury Wojennej, pomiędzy przedstawicielami Armii Czerwonej i ówczesnego Oddziału Zieleni i Ogrodów Miejskich Zarządu Miejskiego stołecznego miasta Poznania. Podjęto wówczas decyzję o utworzeniu reprezentacyjnego cmentarza wojennego dla żołnierzy radzieckich i przeniesieniu tam zwłok, które zostały doraźnie pochowane w różnych punktach miasta². Ta pierwsza w dziejach Poznania akcja komasacyjna prowadzona była siłami specjalnej kolumny ekshumacyjnej Armii Czerwonej i ciągnęła się do końca 1947 roku, a być może nawet do początków 1948 roku. Niestety jest ona najslabiej poznana i nie dysponujemy, poza jednym polskim dokumentem podsumowującym akcję, żadnymi innymi materiałami źródłowymi³. Podstawą do podjęcia przez Rosjan akcji ekshumacyjnej były zbiorcze wykazy mogił żołnierzy radzieckich, opracowywane przez stronę polską. Na terenie powiatu poznańskiego spisy grobów i tymczasowych cmentarzy sporządzały gminy, natomiast z obszaru Poznania najprawdopodobniej Oddział Zieleni i Ogrodów Miejskich⁴. Akcja ekshumacyjna obejmować

² W. Olszewski, *op. cit.*, s.196.

³ Tym jedynym dokumentem jest *Sprawozdanie z ekshumacji zwłok ofiar działań wojennych oraz uporządkowanie grobów wojennych na terenie miasta Poznania*, opracowane 26.02.1948 roku przez Oddział Cmentarzy Wydziału Ogrodów i Lasów Miejskich (APP, Polski Czerwony Krzyż – Zarząd Wojewódzki w Poznaniu, sygn. 333, k. 138-141).

⁴ Już na początku 1946 roku, na żądanie radzieckiej Komendantury Wojennej w Poznaniu zaczęły powstawać pierwsze wykazy miejsc, w których pochowano żołnierzy Armii Czerwonej. Zob. zbiór ewidencji grobów radzieckich opracowany w lutym 1946 roku przez sołtysów gromad wchodzących w skład gminy Piątkowo i przekazanych komendanturze w marcu 1946 roku (APP, Akta gminy Piątkowo (pow. poznański), sygn. 83): *Wykazy grobów poza cmentarzami gromady Umultowo, Piątkowo, Morasko, Złotniki, Radojewo, Łagiewniki, Chłudowo i Goleńczewo* (bez numeracji) z lutego 1946 roku oraz zbiorcze opracowanie *Wykaz grobów żołnierzy*

miała (przynajmniej teoretycznie) obszar Poznania w jego granicach administracyjnych. Analiza dokumentów źródłowych wykazała jednak, że przeprowadzono ją również na terenie osad, które do Poznania włączone zostały przez okupanta w 1940 i 1944 roku i *de iure*, stanowiły w tym czasie część powiatu poznańskiego⁵. Znany jest również przypadek ekshumacji przez Rosjan zwłok znajdujących się na terenie gromady Umultowo, która należała do gminy Piątkowo w powiecie poznańskim i nawet nieformalnie nie podlegała jurysdykcji Poznania⁶. Wydaje się jednak, że tego typu sytuacje należały do wyjątkowych.

Na potrzeby pierwszej akcji ekshumacyjnej, w miejscu dawnego pruskiego cmentarza garnizonowego na stokach Cytadeli, założono nowy, reprezentacyjny cmentarz wojenny dla żołnierzy Armii Czerwonej. I choć konkurs na projekt cmentarza rozpisano dopiero w lipcu 1945 roku, to już od kwietnia zaczęto regularnie chować na nim Rosjan, którzy zmarli w tutejszych szpitalach frontowych⁷. Równocześnie rozpoczęto przenosiny zwłok

radzieckich gmina Piątkowo z 12 marca 1946 roku (bez numeracji). Z kolei 19 sierpnia 1946 roku wojewoda poznański wydał oficjalne zarządzenie, które zobowiązywało starostów powiatowych oraz prezydentów Gniezna, Gorzowa, Kalisza i Poznania do przeprowadzenia inwentaryzacji grobów żołnierzy radzieckich. Zob. APP, Starostwo Powiatowe Nowy Tomyśl 1947, sygn. 239, Referat odbudowy. Grobownictwo wojenne 1947, k. 18 (informacja o zarządzeniu zawarta w korespondencji wojewody poznańskiego do starostów i prezydentów miast województwa poznańskiego w sprawie komasacji grobów i cmentarzy radzieckich z 22.10.1947).

⁵ Analiza meldunków strat bezpowrotnych Armii Czerwonej, wykazała obecność tymczasowych mogił wojskowych w Bogucinie, Antoninku, Głowieńcu, Kobylimpolu, Chartowie, Żegrzu, Kotowie i Ławicy czyli w osadach formalnie nie wchodzących w latach 1945-1948 w skład Poznania. Nie odnotowano ekshumacji z tych lokalizacji w późniejszych akcjach ekshumacyjnych (z lat 1948-1950 i 1952-1953), co jednoznacznie oznacza, że przeprowadzono je w czasie pierwszej, rosyjskiej akcji ekshumacyjnej. Formalne włączenie wyżej wymienionych osad do Poznania nastąpiło 1 stycznia 1951 roku (Dz. U. 1950 nr 48 poz. 436, *Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 14 października 1950 r. w sprawie zmiany granic miast: Poznania, Gniezna, Torunia i Zawiercia*).

⁶ W korespondencji sołtysa gromady Umultowo, która wówczas znajdowało się na terenie powiatu poznańskiego z 25.01.1949 i skierowane do Zarządu Gminy Piątkowo czytamy: „Donoszę, że na terenie tut. gromady w lesie ob. Kasprzaka Stefana było 5 grobów żołnierzy Radzieckich. W roku 1947 przyjechali żołnierze Radzieckie zrównali groby i pozabierali nagrobki drewniane na samochód i odjechali”. (APP, Akta gminy Piątkowo (pow. poznański), sygn. 83, nienumerowane).

⁷ CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 911, [Kniha uczeta umierających 274 EG rejestrująca zgony od 01.01.1944 do 17.06.1945 r.], CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 3201, [Kniha pogrzebienia 1727 EG rejestrująca zgony za rok 1945]. Natomiast pierwsze pochówki na stokach Cytadeli (ale nie na cmentarzu wojennym), odnotowano bezpośrednio po zakończeniu walk w lutym 1945 roku. Jako jedna z pierwszych, jeśli nie pierwsza, powstała

ekshumowanych z tymczasowych mogił i cmentarzyków rozsianych po całym Poznaniu. Najstarszy dokument informujący o liczbie pochowanych na Cytadeli czerwonarmistów pochodzi z bardzo późnego okresu, bo dopiero z czerwca 1947 roku (a więc po ponad dwóch latach od momentu rozpoczęcia akcji komasacyjnej). Mówi on o 1.141 pochowanych tam osobach⁸. Wynika z tego, że akcja ekshumacyjna nabrała tempa dopiero w drugiej połowie 1947 roku, bo w tym okresie przeniesiono na cmentarz wojenny najwięcej zwłok. Ostatecznie, w lutym 1948 roku raportowano o 5.490 pochowanych na Cmentarzu Bohaterów Radzieckich⁹.

Drugim miejscem, w którym grzebano szczątki ekshumowanych żołnierzy radzieckich był Cmentarz Komunalny nr 1 na Miłostowie w Poznaniu (w ówczesnej nomenklaturze: Cmentarz Regionalny w Główniej). W okresie od 25 maja 1945 roku do 10 lipca 1947 roku pochowano tam 209 żołnierzy Armii Czerwonej¹⁰. Byli to najprawdopodobniej żołnierze, których pierwotnie pogrzebano w najbliższej okolicy cmentarza miłostowskiego. Być może również z pobliskiego Bogucina i Janikowa.

Ponadto, z niewiadomych powodów, po zakończeniu przez Rosjan akcji komasacyjnej, na terenie Poznania nadal pozostawało 10 rozpoznanych lokalizacji pochówkowych, z których jednak nie ekshumowano szczątków żołnierzy radzieckich. Szacowano, że znajduje się tam kolejne 429 osób, ale jak pokazały późniejsze ekshumacje, w większości przypadków były to liczby zaniżone. Groby z reguły zlokalizowane były na cmentarzach, ale również w parkach i miejskich lasach. Rozmieszczenie pochówków na terenie Poznania przedstawiało się następująco:

mogila zbiorowa żołnierzy 226 psg z 74 DSG, którzy polegli i zmarli z ran pomiędzy 20 lutym a 1 marca 1945 roku. Pochówek ten zlokalizowany był na zachód od kaponiery czołowej Kernwerku i najpewniej żołnierze ci zostali w późniejszym okresie ekshumowani i przeniesieni na cmentarz wojenny (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 432, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa po 74-j Gwardiejskoj strielkowej Niżniednieprowskoj ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii* [z 1.03.1945 r.], k. 7).

⁸ APP, Akta Urzędu Wojewódzkiego Poznań, sygn.135.

⁹ APP, Polski Czerwony Krzyż – Zarząd Wojewódzki w Poznaniu, sygn. 333, *Sprawozdanie z akcji ekshumacji zwłok ofiar działań wojennych oraz uporządkowania grobów wojennych na terenie miasta Poznania*, k. 138-140.

¹⁰ USP P, *Protokół nr 25 z akcji ekshumacji przeprowadzonej w okresie od dnia 21.11.52 r. do dnia 9.9.53 r. z terenu m. Poznania*. Do protokołu ekshumacyjnego załączono wykaz pierwszych pochówków radzieckich na terenie cmentarza miłostowskiego. Zapisane tam daty zgonu są w istocie datami poszczególnych ekshumacji i przeniesienia szczątków żołnierzy radzieckich na Cmentarz Regionalny w Miłostowie.

- Cmentarz Górczyński parafii pw. Matki Boskiej Nieustającej Pomocy, przy ulicy Piotra Ściegiennego,
- Cmentarz Sołacki parafii Świętego Jana Vianneya, na narożniku ulic Lutyckiej i Szczawnickiej,
- Cmentarz parafialny pw. Świętego Antoniego Padewskiego, przy ulicy Świętego Antoniego,
- Cmentarz parafialny pw. Świętego Jakuba Większego Apostoła w Głuszynie,
- Cmentarz parafialny pw. M.B. Królowej Korony Polskiej w Krzesinach,
- Cmentarz parafialny pw. Świętego Andrzeja Apostoła w Splawiu,
- park przy Kolegium Marcinkowskiego, ulica Daszyńskiego 82 (dzisiaj Ortopedyczno-Rehabilitacyjny Szpital Kliniczny im. Wiktora Degi, przy ulicy 28 Czerwca 1956 roku),
- park leśny w Gołęczynie (przy dzisiejszej ulicy Wojska Polskiego),
- park leśny w Kobylimpolu przy ulicy Dzieci Wrzesińskich,
- teren majątku rolnego (PGR) w Strzeszynie przy ulicy Biskupińskiej¹¹.

6.2. LATA 1948-1950¹²

W 1948 roku, tuż po zakończeniu w Poznaniu akcji ekshumacyjnej zorganizowanej przez Rosjan, władze wojewódzkie podjęły decyzję o przeprowadzeniu akcji komasacyjnej na terenie całego województwa poznańskiego. Planowane przedsięwzięcie było częścią wielkiej,

¹¹ Lokalizacja opracowana na podstawie kopii Planu Stołecznego Miasta Poznania z roku 1945, będącego załącznikiem do *Sprawozdania z ekshumacji zwłok ofiar działań wojennych oraz uporządkowania grobów wojennych na terenie miasta Poznania*, oprac. Wydział Ogrodów i Lasów Miejskich. Oddział Cmentarzy, Poznań 26.02.1948, otrzymanej od prof. Wiesława Olszewskiego ze zbiorów Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie. Kopia w posiadaniu autora.

¹² Rok 1950 odnosi się do działań opisanych w *Sprawozdaniu Referatu Grobownictwa Wojennego na temat: Ekshumacja i komasacja pozostałych grobów wojennych żołnierzy polskich i radzieckich z 23.01.1951 r.*, o zakończeniu ekshumacji na terenie województwa poznańskiego (za wyjątkiem Piły, powiatu pilskiego, międzychodzkiego i krotoszyńskiego) w dniu 15 kwietnia 1950 roku. (Zob. APP, Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Poznaniu, sygn. 205, k. 248).

ogólnopolskiej akcji „komasacji i uporządkowania grobów radzieckich”, którą nadzorowało Ministerstwo Administracji Publicznej. Od tej pory wszelkimi działaniami ekshumacyjnymi zajmowały się polskie ekipy i wyłącznie polska strona finansowała całe przedsięwzięcie¹³.

4 kwietnia 1948 roku z inicjatywy Komisji Porozumiewawczej Stronnictw Demokratycznych w Poznaniu zawiązał się Społeczny Komitet Wojewódzki dla Ekshumacji i Uporządkowania Grobów Wojennych, a w ślad za nim powstawać zaczęły komitety szczebla powiatowego i gminnego. Z perspektywy badań strat poniesionych przez Armię Czerwoną w walkach o Poznań, najistotniejszym wątkiem jest prześledzenie akcji komasacyjnej przeprowadzonej w gminach otaczających miasto, a zatem wchodzących w skład powiatu poznańskiego. Powiat ten w 1948 roku obejmował trzy miasta: Pobiedziska, Stęszew i Swarzędz oraz jedenaście gmin: Czerwonak, Dopiewo, Piątkowo (z siedzibą władz w Suchym Lesie), Polskawieś, Puszczykowo, Rokietnica, Stęszew, Swarzędz, Tarnowo Podgórne i Żabikowo oraz Krzesiny – które jak już wspomnieliśmy – *de facto* wchodziły w skład Poznania. Koordynatorem akcji ekshumacyjnej na terenie powiatu był wicestarosta poznański, który 2 grudnia zwołał w tej sprawie spotkanie organizacyjne. W jego trakcie uzgodniono, że na terenie powiatu powstaną „trzy punkty grzebalne”, do których zostaną przeniesione zwłoki ekshumowanych żołnierzy: w Suchym Lesie, Swarzędzu i Żabikowie¹⁴. Przy czym w Suchym Lesie miał zostać utworzony samodzielny cmentarz wojenny, a w Swarzędzu i Żabikowie – wydzielone kwatery wojenne na miejscowych cmentarzach.

W Suchym Lesie planowano zgromadzić zwłoki, które pochowano na terenie trzech gmin: Piątkowo, Rokietnica i Tarnowo Podgórne. Z obszaru Piątkowa akcja ekshumacyjna nie miała obejmować Naramowic, Strzeszyna, Strzeszynka i Psarskich, które już wówczas uznawane były za część Poznania¹⁵.

¹³ *Groby Żołnierzy Armii Radzieckiej poległych w Polsce w II Wojnie Światowej*, bez autora, publikacja na oficjalnej stronie Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, [online]

http://www.radaopwim.gov.pl/article_details/12/groby-zolnierzy-armii-radzieckiej-poleglych-w-polsce-w-ii-wojnie-swiatowej/ [dostęp: 10.08.2013].

¹⁴ APP, Starostwo Powiatowe w Poznaniu 1945-1950, sygn. 310, k. 2 [pismo wojewody poznańskiego Stanisława Brzezińskiego do starostów powiatowych i prezydentów miast wydzielonych z 9 marca 1948 roku w sprawie akcji skomasowania mogił radzieckich]; tamże, k. 27 (*Protokół z zebrania w sprawie ekshumacji zwłok żołnierzy radzieckich z 2.12.1948*).

¹⁵ Osady te, włączone w 1940 roku do Poznania przez Niemców, wyłączone były już spod jurysdykcji gminy Piątkowo, o czym może świadczyć fakt, że w aktach gminy Piątkowo z lat 1946-1949 roku wymienione są

Na cmentarz swarzędzki zamierzano przenieść zwłoki pochowane tymczasowo na terenie Swarzędza i Pobiedzisk oraz gminy Swarzędz, Polskawieś i Czerwonak¹⁶. W istocie, jak wykazują dokumenty źródłowe z 1949 roku, ekshumacją nie objęto pochówków w gminie Czerwonak. Najprawdopodobniej wynikało to z faktu, że wszystkie zwłoki żołnierzy radzieckich, które znajdowały się na terenie tej gminy, zostały już wcześniej wyekshumowane i przeniesione na dwa cmentarze: w Owińskach i Kicinie¹⁷.

Na ostatnim z projektowanych punktów komasacyjnych – w Żabikowie, pochowani mieli być żołnierze ekshumowani z czterech gmin powiatu poznańskiego, rozciągających się na południe od Poznania: Dopiewo, Puszczykowo, Stęszew i Żabikowo. Przy czym w przypadku tej ostatniej gminy, bezpośrednio przylegającej do Poznania, podobnie jak we wspomnianych już powyżej przypadkach, obszar ekshumacji nie obejmował osad przyłączonych w 1940 roku przez okupanta do Poznania, a nadal formalnie należących do gminy Żabikowo: Świerczewa, Kotowa, Fabianowa, Junikowa – Rudnicze i Ławicy¹⁸.

Akcję komasacyjną w powiecie poznańskim rozpoczęto od przeprowadzenia ekshumacji na terenie gmin leżących na wschód od Poznania. Pomiędzy 15 grudnia 1948 roku a 19 stycznia 1949 roku, na cmentarz swarzędzki przy ulicy Poznańskiej przeniesiono 1.319 zwłok żołnierzy radzieckich. Z samego Swarzędza pochodziło 998 zwłok, z gminy

wyłącznie gromady: Umultowo, Piątkowo, Morasko, Gołęczewo, Radojewo, Glinno i Suchy Las. (APP, Akta gminy Piątkowo (pow. poznański), sygn. 83, bez numeracji).

¹⁶ APP, Starostwo Powiatowe w Poznaniu 1945-1950, sygn. 310, *Protokół nr 2 z 2.12.1948 r.*, k. 27-28 i APP, Starostwo Powiatowe w Poznaniu 1945-1950, sygn. 311 [korespondencja poznańskiego starosty powiatowego do wojewody poznańskiego w sprawie akcji komasacyjnej grobów żołnierzy radzieckich z 27.01.1949 r.], k. 10-11.

¹⁷ APP, Starostwo Powiatowe w Poznaniu 1945-1950, sygn. 310, [korespondencja Zarządu Gminy Czerwonak do Referatu Odbudowy Starostwa Powiatowego Poznańskiego z 25.10.1948 r.], k. 15.

¹⁸ Potwierdzeniem wyłączenia tych obszarów spod kompetencji gminy Żabikowo są pochówki żołnierzy radzieckich, których ekshumowano na Cmentarz Bohaterów Radzieckich w ramach akcji komasacyjnej z terenu miasta Poznania. I tak np. poległy 31 stycznia 1945 r. i pochowany pierwotnie w Kotowie żołnierz 76 psg z 27 DSG, Iwan Nikitowicz Czaban spoczywa w kwaterze CBR 5-5-8, jako „I. N. Czaban”, a polegli 28 stycznia 1945 r. dwaj żołnierze 1079 ps z 312 DS i pochowani w doraźnej mogile w Junikowie, Aleksandr Antonowicz Rastanow i Aleksej Michajłowicz Tiszczenko, spoczywają w mogile CBR 3-4-5, jako „A. A. Rastanow” i „A. M. Tiszczenko” (por. W. Olszewski, *op. cit.*, s. 281, 362 i CAMO, f. 58, op. 18003, d. 176, *Doniesienije-Opis' imiennych spisow biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowogo sostawa 312 strielkowej Smolenskoj Krasnoznamiennoj diwizii* [z 1.02.1945 r.], k. 5.).

Swarzędz – 295, z Pobiedzisk – 9, natomiast z terenu gminy Polskawieś – 17 zwłok¹⁹.

Równolegle prowadzono prace przygotowawcze do urządzenia cmentarza wojennego w Suchym Lesie, na którym spocząć mieli żołnierze ekshumowani z gmin leżących na północ i północny zachód od Poznania. 2 kwietnia pochowano na nim czternastu żołnierzy ekshumowanych z gminy Tarnowo Podgórne i trzech z gminy Rokietnica. Następnego dnia odbyły się główne uroczystości pogrzebowe, podczas których pochowano kolejnych 510 żołnierzy radzieckich, których ekshumowano z terenu gminy Piątkowo. Łącznie zatem na cmentarzu w Suchym Lesie spoczęło 527 czerwonoarmistów²⁰. Później, najprawdopodobniej w roku 1950, na cmentarz sucholeski sprowadzono zwłoki żołnierzy radzieckich, które do tamtej pory znajdowały się na cmentarzach w Owińskach i Kicinie w gminie Czerwonak. Nie dysponujemy co prawda żadnymi protokołami ekshumacyjnymi z tej operacji, ale o jej przeprowadzeniu świadczy fakt, że na terenie gminy Czerwonak nie ma obecnie żadnych grobów żołnierzy radzieckich. Przemawia za tym również informacja z 1951 roku o liczbie 657 pochowanych żołnierzach radzieckich na cmentarzu sucholeskim, co stanowiło liczbę o 130 większą w stosunku do stanu z 1948 roku²¹.

¹⁹ Dane o liczbie ekshumowanych z miasta Swarzędz pochodzą z niedatowanego *Sprawozdania Powiatowego Komitetu Ekshumacji Żołnierzy Radzieckich i Polskich w Poznaniu*, choć z treści dokumentu wynika, że raport dotyczy prac ekshumacyjnych przeprowadzonych do 14 stycznia 1949 roku (APP, Starostwo Powiatowe w Poznaniu 1945-1950, sygn. 310, k. 266); dane o liczbie ekshumowanych z terenu gminy Swarzędz znajdują się w *Sprawozdaniu Zarządu Gminnego w Swarzędzu w sprawie ekshumacji zwłok poległych żołnierzy Radzieckich i Polskich spoczywających na terenie gminy z 25.01.1949 r.* (Starostwo Powiatowe w Poznaniu 1945-1950, sygn. 311, k. 8) natomiast dane z Pobiedzisk i gminy Polskawieś, a także całościowe dane z przebiegu akcji ekshumacyjnej w *Piśmie Starosty Poznańskiego do Wojewody Poznańskiego w sprawie zakończenia akcji skomasowania grobów żołnierzy radzieckich* (APP, Starostwo Powiatowe w Poznaniu 1945-1950, sygn. 311, k. 10).

²⁰ Liczbę 527 żołnierzy pochowanych na cmentarzu w Suchym Lesie (w tym 510 z terenu gminy Piątkowo), podaje *Sprawozdanie Oddziału Powiatowego Towarzystwa Przyjaźni Polsko-Radzieckiej za czas od sierpnia 1948 r. do dnia 9 kwietnia 1949 r.* (APP, Starostwo Powiatowe w Poznaniu 1945-1950, sygn. 311, k. 17), natomiast z gminy Rokietnica: *Protokół ekshumacji zwłok żołnierzy Armii Radzieckiej na terenie gminy Rokietnica, pow. Poznańskiego w dniu 2 kwietnia 1949 r.* a z gminy Tarnowo Podgórne: *Protokół z przeprowadzonej ekshumacji zwłok żołnierzy radzieckich znajdujących się na cmentarzu położonym w Tarnowie Podgórnym – gm. Tarnowo Podgórne, pow. Poznań – przy ul. Poznańskiej z 2 kwietnia 1949 roku* (APP, Akta gminy Piątkowo (pow. poznański), sygn. 83, karty nienumerowane).

²¹ APP, Akta gminy Piątkowo (pow. poznański), sygn. 83 [pismo Prezydium Gminnej Rady Narodowej w Piątkowie do Ministerstwa Gospodarki Komunalnej z dnia 7.07.1951 r. z informacją o liczbie pochowanych żołnierzy radzieckich na cmentarzu w Suchym Lesie (karty nienumerowane)].

Przeprowadzenie akcji komasacyjnej i utworzenie w Żabikowie ostatniego z trzech punktów komasacyjnych powiatu poznańskiego planowano pierwotnie na wiosnę 1949 roku. Nie dotrzymano jednak tego terminu i całą akcję przesunięto na jesień²². Ze względu na brak jakichkolwiek materiałów źródłowych nie jesteśmy w stanie potwierdzić, czy ów termin został dotrzymany. Możemy jedynie założyć, że akcję przeprowadzono pod koniec 1949 roku lub – według innej wersji – w 1950 albo 1951 roku. Tak w każdym razie wynika z pisma proboszcza parafii św. Barbary w Luboniu z 8 kwietnia 1957 roku, który napisał, że „sześć czy siedem lat temu [a więc w 1950 lub 1951 roku – AP] z obszaru b. cmentarza poewangelickiego (...) wydzielono i ogrodzono pewną część terenu na cmentarz dla żołnierzy radzieckich”²³. Niewiele wiadomo również na temat samej liczby skomasowanych zwłok. Wedle ewidencji przygotowanej przez władze wojewódzkie z 1952 roku, na terenie żabikowskiej nekropolii miało spoczywać 520 Rosjan²⁴.

W omawianym okresie kontynuowano również przenosiny zwłok żołnierzy radzieckich na Cmentarz Bohaterów Radzieckich na Cytadeli. Nie dysponujemy co prawda protokołami ekshumacyjnymi odnoszącymi się do tych działań, ale z wykazu opracowanego w 1952 roku wynika, że pochowano tam wówczas 5.581 osób czyli o 91 więcej, niż w lutym 1948 roku. Bez wątplenia wśród nich było co najmniej 75 czerwonoarmistów ekshumowanych z parku przy szpitalu ortopedycznym na Wildzie²⁵.

²² APP, Starostwo Powiatowe w Poznaniu 1945-1950, sygn. 311, *Sprawozdanie Oddziału Powiatowego Towarzystwa Przyjaźni Polsko-Radzieckiej za czas od sierpnia 1948 r. do dnia 9 kwietnia 1949 r.*, k. 17.

²³ APP, Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Poznaniu, sygn. 1192, [korespondencja proboszcza Mariana Tomaszewskiego do Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Poznaniu z 8.04.1957], k. 13.

²⁴ APP, Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Poznaniu, sygn. 227, *Uchwała nr 33/211 Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej z 17.06.1952 roku*, k. 277-282.

²⁵ Liczba żołnierzy radzieckich pochowanych na Cytadeli w 1948 i 1952 roku por. APP, Polski Czerwony Krzyż – Zarząd Wojewódzki w Poznaniu, sygn. 333, *Sprawozdanie z ekshumacji zwłok ofiar działań wojennych oraz uporządkowanie grobów wojennych na terenie miasta Poznania*, k. 139 i APP, Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Poznaniu, sygn. 227, *Wykaz stałych cmentarzy i kwater wojennych, jakie pozostaną po zakończonej akcji komasacyjnej w województwie poznańskim (Uchwała nr 33/211 Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej z 17.06.1952 roku)*, k. 279. Początkowo władze polskie szacowały, że w parku przyszpitalnym spoczywa 50 żołnierzy radzieckich (APP, Polski Czerwony Krzyż – Zarząd Wojewódzki w Poznaniu, sygn. 333, k. 141) ale z meldunków strat bezpowrotnych 77 MSB i 1727 Szpitala Ewakuacyjnego wynika, że było tam pochowanych co najmniej 75 czerwonoarmistów. (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 210, *Doniesienije-opis' spiskow biezwozwratnych potier' sierżantskogo i riadowego sostawa po 74-j Gwardiejskoj strielkowej*

6.3. OSTATNI ETAP (1952-1953)

Po zakończeniu drugiej akcji komasacyjnej na terenie Poznania i powiatu poznańskiego znajdowały się zaledwie dwa cmentarze wojenne Armii Czerwonej (na stokach Cytadeli oraz w Suchym Lesie) i aż 384 mogiły kryjące szczątki czerwonoarmistów, które ulokowane były poza nimi²⁶. Żołnierze radzieccy spoczywali zatem na dziewięciu wydzielonych kwaterach wojennych urządzonych na cmentarzach: swarzędzkim, żabikowskim, miłostowskim, górczyńskim, sołackim, starołęckim, w Głuszynie, Krzesinach i Spławiu oraz w parku leśnym w Gołęczynie, Kobylimpolu i na terenie Państwowego Gospodarstwa Rolnego w Strzeszynie. Ponadto, w międzyczasie zlokalizowano cztery nowe mogiły radzieckie na terenie Poznania: przy ulicy Nizańskiej w Garaszewie, ulicy Budzyńskiej na Ławicy, ulicy Gnieźnieńskiej w Główniej i ulicy Smołdzinowskiej w Antoninku. Takie rozproszenie mogił sprawiało problemy organizacyjne instytucji odpowiedzialnej za ich utrzymanie i podnosiło koszty konserwacji nagrobków, toteż władze miejskie były zainteresowane skomasowaniem pochówków radzieckich w jednym miejscu²⁷.

Niżniednieprowskiej ordiena Bogdana Chmielnickogo diwizii [z 11.02.1945 r.], CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 3314, [Kniha pogriebienija 1727 EG rejestrująca zgony w 1945 r.].

²⁶ Były to w kolejności wg liczby mogił: Cmentarz Górczyński – 142, Cmentarz Sołacki – 114, cmentarz w Swarzędzu – 98, cmentarz w Żabikowie – 26, lasek w Gołęczynie – 21, PGR w Strzeszynie – 7, Cmentarz Miłostowski – 6, Garaszewo – 4 mogiły, oraz sześć pojedynczych grobów w Kobylimpolu, na cmentarzu starołęckim, w Krzesinach, Głuszynie oraz na Ławicy, Główniej i Antoninku. (AAFR, *Protokół Nr 25, spisany w Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Poznaniu dnia 21.7.54 r. z akcji ekshumacji przeprowadzonej w okresie od dnia 21.11.52 r. do dnia 9.9.53 r. z terenu m. Poznania*).

²⁷ „Biorąc pod uwagę fakt, że liczba pracowników Miejskiego Przedsiębiorstwa Ogrodniczego jest ograniczona w bieżącym roku z powodu zmniejszonego limitu przeznaczzonego na konserwację grobownictwa wojennego, należałoby tak pracę skoncentrować, aby przy zmniejszonej ilości pracowników i obniżonym kredycie pielęgnacja grobów bohaterów naszego największego przyjaciela Związku Radzieckiego była bez zarzutu. Utworzenie nowego skomasowanego cmentarza wojennego na terenie miasta Poznania przyczyni się do lepszej pielęgnacji mogił a tym samym do lepszego oddania czci poległym bohaterom” (z wniosku o podjęcie uchwały o utworzeniu „nowego cmentarza wojennego na cmentarzu regionalnym nr 1”, z dnia 6 czerwca 1952 roku, zob. APP, Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Poznaniu, sygn. 21, *Skoncentrowanie zwłok żołnierzy Armii Radzieckiej przez utworzenie Rejonowego Cmentarza Wojennego na Cmentarzu Regionalnym Nr. 1 w Poznaniu*, k. 366).

W 1952 roku na wniosek Ministerstwa Gospodarki Komunalnej władze wojewódzkie podjęły decyzję o ostatecznym skomasowaniu zwłok żołnierzy radzieckich, których groby znajdowały się na terenie Poznania i powiatu poznańskiego oraz sześciu innych powiatów województwa poznańskiego: wrzesińskiego, śremskiego, wągrowieckiego, średzkiego, szamotulskiego oraz obornickiego. Wszystkie zwłoki znajdujące się na tym obszarze, poza tymi, które pochowane były już na Cmentarzu Bohaterów Radzieckich na Cytadeli, miały być wyekshumowane i przeniesione na Cmentarz Regionalny nr 1 (Miłostowo). Zaplanowano, że w południowej części cmentarza zostanie utworzona radziecka kwatera wojenna. Stosowna uchwała o przeprowadzeniu akcji komasacyjnej została podjęta 17 czerwca 1952 roku²⁸.

Pierwsza i zasadnicza faza tworzenia kwatery radzieckiej na cmentarzu komunalnym w Miłostowie trwała od 21 listopada 1952 roku do 9 września 1953 roku. Przed przystąpieniem do akcji ekshumacyjnej założono, że z terenu Poznania wydobytych zostanie 537 zwłok, z powiatu poznańskiego kolejne 2.374, a z pozostałych sześciu powiatów 786 ciał. W praktyce okazało się jednak, że w wielu przypadkach dane dotyczące liczby osób pochowanych były niedoszacowane. Najbardziej zastanawiające okazały się wyniki ekshumacji przeprowadzonych w kwaterach wojennych na cmentarzu w Swarzędzu i Żabikowie, które założone zostały niewiele wcześniej i władze dysponowały precyzyjnymi danymi odnośnie liczby pochowanych w tych miejscach osób. O ile zatem w Żabikowie zamiast 520 spodziewanych ciał, wydobyto 716, to w Swarzędzu – na odwrót – zamiast 1.197 tylko 1.089. Podobna sytuacja miała miejsce na cmentarzu miłostowskim, gdzie bardzo precyzyjnie prowadzona dokumentacja pochówkowa wykazywała, że w latach 1945-1947 pogrzebano 209 żołnierzy radzieckich, a wydobyto podczas ekshumacji jedynie 175 zwłok. Trudno dzisiaj jednoznacznie podać przyczyny takiego stanu rzeczy, choć za najbardziej prawdopodobne powody uznać należy niepoprawnie prowadzoną ewidencję pochówków (Żabikowo) i niestarannie przeprowadzaną ekshumację (Swarzędz, Miłostowo). Ostatecznie podczas akcji komasacyjnej przeniesiono na kwaterę wojenną cmentarza miłostowskiego 4.279 zwłok²⁹. 896 pochodziło z terenu Poznania, 2.471 – z trzech cmentarzy komasacyjnych

²⁸ APP, Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Poznaniu, sygn. 227, *Uchwała nr 33/211 Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej z 17.06.1952 roku*, k. 277-282, APP, Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Poznaniu, sygn. 21, k. 366.

²⁹ AAFR, *Protokół Nr 25 spisany w Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Poznaniu dnia 21.7.54 r. z akcji ekshumacji przeprowadzonej w okresie od dnia 21.11.52 r. do dnia 9.9.53 r. z terenu m. Poznania oraz Protokół Nr 26 spisany w Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Poznaniu dnia 13 października 1954 r. z akcji*

na terenie powiatu poznańskiego i 912 z pozostałych powiatów województwa poznańskiego objętych akcją komasacyjną. Chronologiczny przebieg akcji komasacyjnej wraz z danymi o miejscu i dacie ekshumacji oraz liczbie zwłok przeniesionych na Miłostowo przedstawia tabela poniżej.

Tabela 23. Chronologiczny przebieg ekshumacji przeprowadzonych podczas akcji komasacyjnej w latach 1952-1953.

MIEJSCOWOŚĆ	POWIAT	LOKALIZACJA	DATA EKSHUMACJI	LICZBA ZWŁOK
Kobylepole	miasto Poznań	przy ulicy Dzieci Wrzesińskich i ulicy Mysielskich	21.11.1952 r.	15
Września	wrzesiński	cmentarz parafialny (94 zwłoki), ulica Armii Czerwonej (3 zwłoki)	21 i 24.11.1952 r.	97
Pyzdry	wrzesiński	plac Wolności	21.11.1952 r.	5
Krzesiny	miasto Poznań	cmentarz parafialny	22.11.1952 r.	37
Strzałkowo	wrzesiński	cmentarz parafialny	22.11.1952 r.	5
Kołaczkowo	wrzesiński	cmentarz parafialny	22.11.1952 r.	1
Garaszewo	miasto Poznań	na polu, przy ulicy Niżańskiej	23.11.1952 r.	5
Głuszyna	miasto Poznań	cmentarz parafialny	23.11.1952 r.	48
Starołęka	miasto Poznań	cmentarz parafialny	24.11.1952 r.	21
Górczyn	miasto Poznań	cmentarz parafialny	24-29.11.1952 r.	244
Śrem	śremski	cmentarz parafialny (6 zwłok), cmentarz ewangelicki (5 zwłok)	26.11.1952 r.	11
Kórnik	śremski	cmentarz parafialny	26.11.1952 r.	2
Mosina	śremski	cmentarz parafialny (73 zwłoki), przy drodze do Rogalina, w osiedlu Niwka po lewej stronie rzeki Warty (1 zwłoki)	27-29.11.1952 r.	74
Wągrowiec	wągrowiecki	cmentarz parafialny	27-29.11.1952 r. i 1.12.1952 r.	222
Strzeszyn	miasto Poznań	teren PGR, przy ulicy Biskupińskiej	1-2.12.1952 r.	141
Żabikowo	poznański	cmentarz parafialny	1-9.12.1952 r.	716
Swarzędz	poznański	cmentarz przy ulicy Poznańskiej	2-7.12.1952 r., 15-19.12.1952 r.	1.089

ekshumacji przeprowadzonej w okresie od dnia 1 grudnia do dnia 19 grudnia 1952 r. z terenu powiatu poznańskiego, województwa poznańskiego, (kopie w posiadaniu autora).

Golecin	miasto Poznań	park leśny przy ulicy Golecińskiej, naprzeciw koszar	3.12.1952 r.	21
Miłostowo	miasto Poznań	Cmentarz Regionalny nr 1	10-12.12.1952 r.	175
Golecin	miasto Poznań	Cmentarz Sołacki	13-14.12.1952 r.	155
Suchy Las	poznański	cmentarz wojenny	15-18.12.1952 r.	666
Solec	średzki	cmentarz katolicki	19.12.1952 r.	2
Kostrzyn	średzki	przy ulicy Poznańskiej (15 zwłok), cmentarz katolicki (8 zwłok)	20.12.1952 r., 16.04.1953 r.	23
Zaniemyśl	średzki	cmentarz katolicki	20.12.1952 r.	2
Nietrzanowo	średzki	cmentarz katolicki	20.12.1952 r.	4
Dominowo	średzki	cmentarz gminny	20.12.1952 r.	3
Nekla	średzki	cmentarz katolicki	20.12.1952 r.	11
Mądre	średzki	cmentarz katolicki	20.12.1952 r.	1
Główna	miasto Poznań	ul. Gnieźnińska, glinianki koło torów kolejowych	26.03.1953 r.	18
Kleszczewo	średzki	cmentarz katolicki	14.04.1953 r.	2
Pniewy	szamotulski	na posesji Prezydium Miejskiej Rady Narodowej	14.04.1953 r.	52
Środa	średzki	cmentarz katolicki (157 zwłok), obok stacji PKP (1 zwłoki), cmentarz przy kościółce poewangelickim (1 zwłoki)	14-15.04.1953 r.	159
Szamotuły	szamotulski	na posesji Prezydium M.R.N. w Szamotulach, ul. Bohaterów	15.04.1953 r.	66
Iwno	średzki	w parku przypałacowym	16.04.1953 r.	60
Rogoźno	obornicki	cmentarz katolicki	16.04.1953 r.	17
Ryczywół	obornicki	cmentarz parafialny	16.04.1953 r.	1
Murowana Goślina	obornicki	cmentarz parafialny	17.04.1953 r.	9
Oborniki	obornicki	cmentarz parafialny	17-18.04.1953 r.	83
Ławica	miasto Poznań	ul. Budzyńska 8	6.07.1953 r.	15
Antoninek	miasto Poznań	ul. Smoldzinowska	9.09.1953 r.	1
ŁĄCZNIE				4.279

Źródło: USP P, *Protokół Nr 25 spisany w Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Poznaniu dnia 21.7.54 r. z akcji ekshumacji przeprowadzonej w okresie od dnia 21.11.52 r. do dnia 9.9.53 r. z terenu m. Poznania, Wykaz grobów z rozmieszczeniem trumien na cmentarzu Wojennym w Miłostowie*”, [b. d.], *Cmentarz Miłostowo – zestawienie w/g rządów*” [b. d.], *Cmentarz Miłostowo. Wykaz miejscowości i zwłok ekshumowanych i przewiezionych na część radziecką w Miłostowie [po 1953 r.]*, *Opis wojennego cmentarza (mogiły zbiorowej) żołnierzy, jeńców wojennych i obywateli ZSRR poległych na terenie Polski*”, bez daty, ostatni wpis z 31.07.2008 r.

Po zakończeniu akcji komasacyjnej, z niewyjaśnionych przyczyn uległa również zmianie liczba osób pochowanych na Cmentarzu Bohaterów Radzieckich na Cytadeli, ujęta w ostatecznym sprawozdaniu podsumowującym akcję. Według owego spisu z 1954 roku, na cmentarnych stokach miało być pogrzebanych 5.828 żołnierzy radzieckich³⁰. Jest to o tyle zagadkowe, że dwa lata wcześniej rejestr pogrzebanych wynosił 5.581 zwłok (czyli o 247 osób mniej), a jak już wspomnieliśmy, cmentarz od 1952 roku był zamknięty dla dalszych pochówków. Ponadto szczątki ze wszystkich udokumentowanych mogił radzieckich na terenie województwa poznańskiego zostały zgodnie z planem przeniesione na wskazane we wcześniejszym planie miejsca ostatecznego pochówku i z pewnością żadne z nich nie trafiły na Cytadelę.

6.4. POJEDYNCZE POCHÓWKI W OKRESIE PO ROKU 1953

Po roku 1953 kwatery żołnierzy radzieckich na Miłostowie nadal pozostawała jedyną nekropolią otwartą na kolejne pochówki wojenne z terenu województwa poznańskiego, a później wielkopolskiego. Tymczasem najnowsze oficjalne rosyjskie wykazy podają liczbę 5.830 pochowanych na Cytadeli, czyli o dwie osoby więcej niż wykaz z 1954 roku³¹. W istocie odnotować można przynajmniej jeden pochówek, który nastąpił po tej dacie. 22 sierpnia 1975 roku uroczyste pogrzebano na cmentarzu na stokach Cytadeli szczątki radzieckiego gwardzisty odnalezione przypadkowo podczas prac ziemnych w trakcie budowy zachodniego odcinka trasy E-8 w Poznaniu³². Być może zatem miał miejsce jeszcze jeden taki przypadek, ale nie udało się natrafić na żaden przekaz.

Pochówki żołnierzy Armii Czerwonej na cmentarzu miłostowskim wznowiono w kwietniu 1958 roku. Pochowano wówczas 30 zwłok pochodzących z mogił znajdujących

³⁰ AAFR, *Protokół Nr 25 spisany w Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Poznaniu dnia 21.7.54 r. z akcji ekshumacji przeprowadzonej w okresie od dnia 21.11.52 r. do dnia 9.9.53 r. z terenu m. Poznania.*

³¹ *Katalog zachorowaleń sowieckich wojnow, wojennopliennych i grażdzańskich lic, pogibszych w gody wtoroj mirowoj wojny i pogriebiennych na territorii Riespubliki Polska, pod red. I. A. Makarowa*, Wydawnictwo Ministerstwo oborony Rossijskoj Fiedieracyi, Ministerstwo inostrannyh dzieł Rossijskoj Fiedieracyi, Sowiet ochrany pamiaty bo'ry i muczenicestwa Riespubliki Polska, Warszawa-Moskwa 2003, s. 56.

³² *Pogrzeb gwardzisty* w: „*Za Wolność i Lud*”, nr 42 (631), z 18.10.1975 r. Tamże fotoreportaż (fot. Stanisław Wiktor) z uroczystości pogrzebowych.

się na terenie powiatu znińskiego, średzkiego, wolsztyńskiego, trzcianeckiego, ostrowskiego i ostrzeszowskiego. Rok później przeniesiono kolejne zwłoki z Puszczykowa, a na przełomie 1969 i 1970 roku z Wronek³³. Ostatnim, jak dotąd, na cmentarzu miłostowskim był pochówek pięciu żołnierzy radzieckich (w tym jednej kobiety), których ciała odnaleziono na początku 2013 roku podczas prac budowlanych na terenie dawnego cmentarza świętomarcińskiego w Poznaniu³⁴. Aktualnie na kwaterze miłostowskiej Armii Czerwonej znajduje się 4.319 pochowanych osób.

Chronologiczny wykaz pochówków wraz z danymi o miejscu i dacie ekshumacji oraz liczbie zwłok przeniesionych na Miłostowo przedstawia poniższa tabela.

Tabela 24. Chronologiczny wykaz pochówków na kwaterze wojennej Armii Czerwonej na Miłostowie w latach 1958-2013.

MIEJSCOWOŚĆ	POWIAT	LOKALIZACJA	DATA EKSHUMACJI	LICZBA ZWŁOK
Gąsawa	zniński	cmentarz w Gąsawie	10.04.1958 r.	1
Tulce	średzki	cmentarz katolicki	11.04.1958 r.	7
Świętno	wolsztyński	cmentarz katolicki	12.04.1958 r.	17
Łomnica	trzcianecki	cmentarz ewangelicki	16.04.1958 r.	1
Dłużewo	trzcianecki	PGR Dłużewo	16.04.1958 r.	1
Lewków	ostrowski	cmentarz katolicki	21.04.1958 r.	1
Przygodzice	ostrowski	cmentarz katolicki	21.04.1958 r.	1

³³ 29.09.1969 jako data ekshumacji widnieje w piśmie Wojewódzkiego Zrzeszenia Gospodarki Komunalnej i Miejskiej w Poznaniu z dn. 7.12.1970 roku do Zarządu Głównego PCK, Biura Informacji i Poszukiwań, natomiast data 21.04.1970 w „Protokole nr 1/70 z dokonanej ekshumacji zwłok żołnierzy Armii Radzieckiej poległych w czasie wojny 1939-1945 na terenie województwa Poznań, w powiecie Szamotuły, miejscowości Wronki” [w]: Wydział Polityki Społecznej Wielkopolskiego Urzędu Wojewódzkiego w Poznaniu, Al. Niepodległości 16/18 Poznań (WPS WUWP), kopia cyfrowa paszportów cmentarzy i protokołów ekshumacji żołnierzy Armii Czerwonej z terenu byłego województwa poznańskiego z zasobów archiwalnych Zarządu Głównego Biura Informacji i Poszukiwań Polskiego Czerwonego Krzyża w Warszawie, data wpływu 16.08.2013 nr 119181/13.

³⁴ P. Wawrzyniak, *Badania archeologiczne XIX-wiecznego cmentarza staromarcińskiego w Poznaniu*, artykuł w przygotowaniu do druku (dzięki uprzejmości Autora).

Marszałki	ostrzeszowski	łąka	22.04.1958 r.	1
Puszczykowo	poznański	cmentarz katolicki	21.12.1959 r.	2
Wronki	szamotulski	cmentarz katolicki	21.04.1970 r.	3
Poznań	miasto Poznań	teren po dawnym cmentarzu Świętomarcińskim	13.12.2013 r.	5
ŁĄCZNIE				40

Źródło: USP P, *Cmentarz Miłostowo. Wykaz miejscowości i zwłok ekshumowanych i przewiezionych na część radziecką w Miłostowie* [po 1953 r.], WPS WUWP, *Protokół nr 1/70 z dokonanej ekshumacji zwłok żołnierzy Armii Radzieckiej poległych w czasie wojny 1939-1945 na terenie województwa Poznań, w powiecie Szamotuły, miejscowości Wronki* [z 21.04.1970], *Pogrzeb gwardzisty* [w:] „Za Wolność i Lud”, nr 42 (631), z 18.10.1975 r., P. Wawrzyniak, *Badania archeologiczne XIX-wiecznego cmentarza staromarcińskiego w Poznaniu*, artykuł w przygotowaniu do druku.

6.5. PODSUMOWANIE

Podawana w oficjalnych publikacjach liczba 10.276 pochowanych na poznańskich nekropoliach żołnierzy Armii Czerwonej jest niepewna. W przypadku cmentarza na Miłostowie, konsekwentnie – od zakończenia wielkiej akcji komasacyjnej w 1953 roku, pisze się o 4.279 czerwonoarmistach pogrzebanych na tamtejszej kwaterze radzieckiej. Tymczasem w późniejszym okresie (po 9 września 1953 roku) pochowano na tej nekropolii kolejnych 40 żołnierzy Armii Czerwonej ekshumowanych z różnych miejsc rozsianych po całej Wielkopolsce. Oznacza to, że współcześnie na Miłostowie powinno być odnotowanych przynajmniej 4.319 osób.

Innego rodzaju problem wiąże się z mogiłą radziecką na cmentarzu parafialnym w Głuszynie, w której mają jakoby znajdować się zwłoki 139 żołnierzy. Stanowisko to w oficjalnych dokumentach odnotowywane jest przynajmniej od 1948 roku³⁵. Pierwotnie przypuszczano, że znajduje się tam 8 zwłok żołnierzy radzieckich. Z nieznanego powodu w okresie późniejszym postawiono na mogile pomniczek z tablicą nagrobną, która informowała w języku polskim i rosyjskim o pochówku 139 żołnierzy i oficerów Armii Czerwonej. Na tej prawdopodobnie podstawie, w 1952 roku, podczas przygotowań do akcji komasacyjnej, raportowano o 139 zwłokach znajdujących się w jednym (czyli zapewne tym

³⁵ APP, Polski Czerwony Krzyż – Zarząd Wojewódzki w Poznaniu, sygn. 333, *Sprawozdanie z ekshumacji zwłok ofiar działań wojennych oraz uporządkowanie grobów wojennych na terenie miasta Poznania*, oprac. Wydział Ogrodów i Lasów Miejskich. Oddział Cmentarzy, Poznań 26.02.1948, k. 139 i 141.

samym) grobie na cmentarzu w Głuszynie³⁶. Ostatecznie podczas ekshumacji, którą przeprowadzono 23 listopada 1952 roku wydobyto zaledwie 48 zwłok, które zgodnie z planem przeniesiono na kwaterę radziecką na Miłostowie³⁷. Na cmentarzu pozostawiono natomiast pomniczek z tablicą nagrobną. Nie była to sytuacja wyjątkowa: przynajmniej w trzech innych przypadkach na terenie Poznania, po dokonanej ekshumacji również pozostawiono na miejscu pomniczki z oryginalnymi tablicami nagrobnymi³⁸. Z obszaru Poznania nie znamy również przypadku częściowej ekshumacji z grobu zbiorowego i pozostawienia części zwłok w dotychczasowym grobie. Co prawda pojawiały się propozycje pozostawienia niektórych mogił na swoich pierwotnych lokalizacjach przez niektóre rady narodowe ówczesnego województwa poznańskiego, ale Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Poznaniu nie zgłaszało takiego pomysłu i zaakceptowało drogą uchwały wniosek o przeniesienie wszystkich jeszcze niewyekshumowanych zwłok żołnierzy radzieckich, którzy pochowani byli na terenie Poznania na cmentarz miłostowski. Nie ma więc najmniejszych wątpliwości, że zwłoki żołnierzy pochowanych na cmentarzu głuszyńskim zostały przeniesione na Miłostowo³⁹.

³⁶ APP, Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Poznaniu, sygn. 227, *Uchwała nr 33/211 Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej z 17.06.1952 roku*, k. 281.

³⁷ AAFR, *Protokół Nr 25 spisany w Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Poznaniu dnia 21.7.54 r. z akcji ekshumacji przeprowadzonej w okresie od dnia 21.11.52 r. do dnia 9.9.53 r. z terenu m. Poznania*.

³⁸ Wszystkie cztery tablice wykonane były w tej samej stylistyce i z tego samego materiału. Trzy z nich można do dziś zobaczyć: w Głuszynie – informująca o 139 pochowanych, w Kobylimpolu – o 12 i w Krzesinach – o 42. Czwarta z nich znajdowała się na terenie cmentarza przy ulicy Lutyckiej, ale została usunięta. O jej treści i wyglądzie ceglanego postumentu informuje pismo Komitetu Dzielnicowego PZPR Poznań Jeżyce z dnia 29.09.1965 do Wydziału Propagandy i Kultury KW PZPR w Poznaniu, odnośnie obiektów poświęconych pamięci żołnierzy radzieckich poległych w 1945 roku (APP, Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Poznaniu, sygn. 3668, białateczka zatytułowana: *Wykazy cmentarzy poległych żołnierzy radzieckich na obszarze województwa poznańskiego*). Ministerstwo Gospodarki Komunalnej, które nadzorowało ogólnopolską akcję ekshumacyjną nakazywało pozostawienie na dotychczasowym miejscu pochówku wszystkich pomników upamiętniających żołnierzy radzieckich (APP, Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Poznaniu, sygn. 21, k. 367).

³⁹ APP, Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Poznaniu, sygn. 227, *Uchwała nr 33/211 Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej z 17.06.1952 roku*, k. 278 *verte*. Jedynie Powiatowa Rada Narodowa w Turku i PRN w Trzciance oraz Miejska Rada Narodowa w Gnieźnie postulowały o pozostawienie zwłok na dotychczasowych miejscach. W przypadku Turku i Trzcianki chodziło o to, że groby znajdowały się pod okazałymi pomnikami.

W przypadku stanowiska na cmentarzu przy ulicy Łowmiańskiego zachodzi inna sytuacja. Zaskakujące, ale w żadnych wczesnych opracowaniach dotyczących pochówków radzieckich nie odnotowano tej lokalizacji. Dopiero w latach siedemdziesiątych XX wieku, władze Poznania wystawiły nagrobek z płytą z piaskowca, na której pod gwiazdą wyryto napis: „Tu pochowano w 1945 r. 28 żołnierzy radzieckich, którzy polegli w walkach z hitlerowcami o wyzwolenie rejonu Winiar i Piątkowa. Chwała Bohaterom”. Nie wiadomo na podstawie jakich przesłanek zdecydowano o postawieniu nagrobka i nieprzeprowadzeniu ekshumacji, ale od tamtej pory pochówek funkcjonuje w oficjalnym obiegu⁴⁰.

W toku powyższych ustaleń można zatem stwierdzić, że na terenie Poznania znajdują się tylko dwa pewne punkty pochówkowe żołnierzy radzieckich: Cmentarz Bohaterów Radzieckich na Cytadeli i kwatera wojenna Armii Czerwonej na cmentarzu miłostowskim. Zgodnie z dokumentacją cmentarną, uwzględniającą ekshumacje przeprowadzone po 1953 roku, liczba pochowanych na nich Rosjan powinna wynosić: na Cytadeli 5.830 osób i na Miłostowie kolejnych 4.319, czyli razem 10.149. Być może również pewna liczba żołnierzy pochowana jest w mogile na cmentarzu przy ulicy Łowmiańskiego, ale potwierdzić to może jedynie ekshumacja zwłok. Z całą pewnością natomiast została wyekshumowana mogiła zbiorowa na cmentarzu w Głuszynie, choć oczywiście nie ma pewności czy została ona wykonana z należytą starannością i czy wszystkie zwłoki zostały przeniesione na miejsce docelowe. Tego typu zastrzeżenie odnosić się musi wszakże do wszystkich ekshumacji przeprowadzonych w latach powojennych.

Liczba 10.149 nie może być jednak uznana za ostateczną. Duże wątpliwości budzą niejasności z liczeniem zwłok podczas akcji komasacyjno-ekshumacyjnych (zagadkowy wzrost liczby pochowanych na Cytadeli o 247 zwłok – już po oficjalnym zamknięciu cmentarza, albo równie tajemniczy wzrost o 196 – na cmentarzu żabikowskim, pomiędzy rokiem 1950 a 1952). Tym samym należy uznać, że w Poznaniu pochowanych jest około 10 tysięcy żołnierzy radzieckich.

⁴⁰ Pismo do UW Poznań Wydz. Gospodarki Komunalnej i Mieszkaniowej. AZWUW, *Cmentarze i grobownictwo wojenne – korespondencja ogólna*, sygn. 4181/1, pismo ks. Janusza Szajkowskiego, proboszcza parafii Świętego Stanisława Kostki z 18 marca 1989, w którym informuje – na podstawie relacji grabarza – że w maju 1945 roku zwieziono z ulicy Obornickiej na cmentarz 28 ciał żołnierzy radzieckich w stanie rozkładu. Za zgodą ówczesnego proboszcza Czesława Garsteckiego zwłoki pochowano na terenie cmentarza.

Z całą pewnością, 5.501 spośród nich to żołnierze radzieccy, którzy ponieśli śmierć w okolicznościach bezpośrednio związanych z walkami o Poznań (polegli lub zostali uznani za zaginionych bez wieści, zmarli z ran odniesionych podczas bojów). Śmierć kolejnych 1.374 osób nie miała związku z działaniami bojowymi w Poznaniu albo takich związków nie udało się ustalić (byli to przede wszystkim żołnierze zmarli w szpitalach wojskowych stacjonujących w mieście w latach 1945-1946 oraz pewna nieliczna grupa zmarłych w okolicznościach niebojowych). Do tych liczb należy dodać pewne wartości, które oszacowano w oparciu o wiedzę na temat braków w dokumentacji rejestrującej straty. Nie wydaje się, aby ubytki w rejestrach archiwalnych były znaczące. Można jednak założyć, że nie odnaleziono informacji o co najwyżej pięciuset kolejnych żołnierzach, którzy polegli lub zmarli z ran odniesionych podczas walk. Tym samym liczba 6.000 poległych w bojach o Poznań wydaje się najbardziej racjonalna i prawdopodobna.

Podobnie należy postąpić badając okoliczności śmierci pozostałych czterech tysięcy żołnierzy radzieckich, których śmierć nie miała związków z walkami o Poznań. Jak już wspomniałem, w Centralnym Archiwum Ministerstwa Obrony Federacji Rosyjskiej odnaleziono dokumenty potwierdzające śmierć 1.374 z nich (zmarłych głównie w szpitalach wojskowych). Jednak w przypadku ośmiu szpitali nie zachowały się żadne dokumenty rejestrujące straty. Biorąc pod uwagę średnią statystyczną dla szpitali, których ewidencje strat można było przeanalizować, należy założyć, że w tych ośmiu pozostałych szpitalach mogło umrzeć nawet kolejne 600 osób.

Kolejną kategorią nie uwzględnioną w dotychczasowych wyliczeniach są żołnierze, którzy zmarli i pierwotnie zostali pochowani poza obszarem Poznania, ale po wojnie ich zwłoki zostały ekshumowane i przeniesione na cmentarze poznańskie. Jediną pewną i znaną wartością jest 945 żołnierzy, których zwłoki w latach 1952-2013 wyekshumowano z grobów na terenie dawnego województwa poznańskiego lub obecnego wielkopolskiego: z powiatu średzkiego, wągrowieckiego, szamotulskiego, obornickiego, wrzesińskiego, śremskiego, wolsztyńskiego, trzcianeckiego, ostrowskiego, ostrzeszowskiego i znińskiego oraz Poznania. W przypadku powiatu poznańskiego, do tej pory nie wliczałem żołnierzy, którzy polegli i zostali pochowani na jego obszarze, ale nie brali udziału w walkach o Poznań. W oparciu o dane z archiwum OBD Memoriał można oszacować ich liczbę na co najmniej 150. Oddzielną, choć najpewniej nieliczną kategorię tworzyli czerwonoarmiści, których zwłoki sprowadzano do Poznania z Niemiec. Byli to z reguły wyżsi dowódcy wojskowi, czasami

uhonorowani tytułem Bohatera Związku Radzieckiego. Ich pochówek w Poznaniu miał najprawdopodobniej podnieść prestiż znajdujących się w mieście cmentarzy.

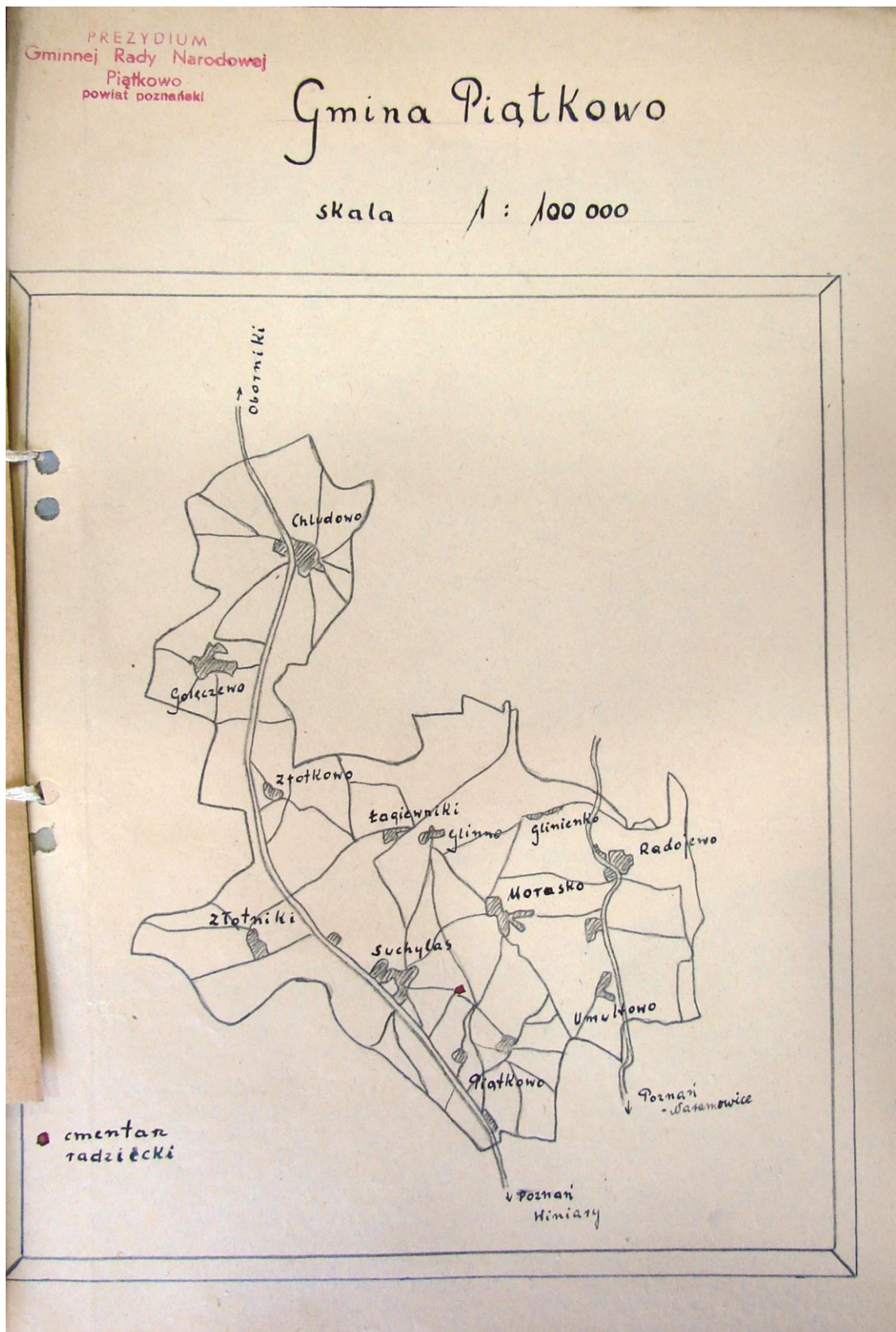
Nieokreślona, choć z pewnością niewielka liczba żołnierzy Armii Czerwonej, zginęła już po zakończeniu działań bojowych w wyniku ran odniesionych podczas wypadków samochodowych, kolejowych, nieostrożnego obchodzenia się z bronią itd. Znane są również przypadki śmierci żołnierzy Armii Czerwonej, które wynikały z ich przestępczej działalności albo w wyniku akcji zbrojnych polskiego podziemia antykomunistycznego.

Z powyższych ustaleń wynika, że zarówno liczba pochowanych na poznańskich cmentarzach czerwonoarmistów, jak i wielkość strat poniesionych przez Armię Czerwoną podczas walk o Poznań, pozostaje sprawą otwartą. Osobiście skłaniam się ku tezie, że zdobycie Festung Posen kosztowało Rosjan około 6.000 poległych, zaginionych i zmarłych z ran. Należy również zauważyć, że do kategorii bezpowrotnych strat bojowych zaliczani są również żołnierze, którzy zostali zwolnieni z wojska wskutek odniesionych podczas walk ran i kontuzji. Nie byli oni odnotowywani w dokumentach strat bezpowrotnych tworzonych na bieżąco na szczeblu związków taktycznych, tylko w rejestrach żołnierzy skierowanych na leczenie do placówek medycznych. Dopiero tam, po jakimś czasie, gdy okazywało się, że są niezdolni do służby wojskowej, byli wykreślanii ze stanu jednostki i armii. Ich liczbę można jedynie oszacować na podstawie ogólnych danych statystycznych odnoszących się do całej wojny. Według źródeł rosyjskich, spośród hospitalizowanych w placówkach medycznych rannych żołnierzy Armii Czerwonej, do służby nie powróciło 9,8 %. Zakładając, że na 1 poległego żołnierza radzieckiego przypadało 2,8 rannego (stan na kwartał 1945 roku), oznacza to, że w Poznaniu zostało rannych ok. 16.800 żołnierzy. To z kolei może świadczyć, że z wojska zwolniono około 1.600 żołnierzy, którzy odnieśli rany w Poznaniu⁴¹.

⁴¹ *Rossija i SSSR w wojnach XX wieku. Potieri woorużennyh sil. Statisticeskoje issledowanije*, pod red. G. F. Kriwoszejewa, Ołma-Priess, Moskwa 2001, tab. 127 (straty sanitarne) i tab. 134 (straty za I kwartał 1945 roku).

Fot. 27-28. W Poznaniu za najbardziej reprezentacyjny uchodził cmentarz Armii Czerwonej na dzisiejszym placu Mickiewicza. Założony został w lutym 1945 roku przez 236 Pułk Strzelecki Gwardii, a po wojnie – z racji swojego reprezentacyjnego położenia – chowano na nim przede wszystkim wyższych oficerów zmarłych w szpitalach wojskowych oraz ekshumowanych z okolic Poznania. (Fotografie ze zbiorów Archiwum Państwowego w Poznaniu).

Fot. 29. Lokalizacja cmentarza Armii Czerwonej w Suchym Lesie. Do 1952 roku, kiedy został zlikwidowany, a zwłoki przeniesione na cmentarz miłostowski, był to jedyny cmentarz radziecki na terenie powiatu poznańskiego. (APP, Akta gminy Piątkowo, sygn. 83, nienumerowane).

Fot. 30. Uroczysty pochówek niezidentyfikowanego żołnierza Armii Czerwonej na stokach poznańskiej Cytadeli w 1975 roku. (fot. Stanisław Wiktor [za:] *Pogrzeb gwardzisty* w: „Za Wolność i Lud”, nr 42 (631), z 18.10.1975 r.).

Fot. 31-32. Szczątki żołnierzy Armii Czerwonej odnalezione w 2013 roku na terenie dawnego cmentarza Świętomarcińskiego. (Fot. Piotr Wawrzyniak).

7. WNIOSKI KOŃCOWE

W wyniku kwerendy przeprowadzonej w CAMO za pośrednictwem OBD Memoriał, udało się odnaleźć materiał źródłowy potwierdzający śmierć 5.501 żołnierzy Armii Czerwonej, których zgon miał bezpośredni związek z działaniami bojowymi prowadzonymi w styczniu i lutym 1945 roku w Poznaniu. Uwzględniając fakt, że część dokumentów rejestrujących straty osobowe nie zachowała się do naszych czasów, a części nie udało się zlokalizować, należy uznać, że w walkach o Poznań zginęło łącznie około sześciu tysięcy czerwonoarmistów. A zatem straty poniesione przez Rosjan – zakładając, że zginęło tu również od dwóch do trzech tysięcy Niemców – były trzykrotnie lub przynajmniej dwukrotnie wyższe od strat zadanych nieprzyjacielowi¹. Nie należy jednak zapominać, że w Poznaniu Rosjanie byli stroną nacierającą, walczącą w niekorzystnym dla nich terenie zurbanizowanym. Natarcie w takich warunkach należy do najbardziej skomplikowanych form działań bojowych, zwłaszcza zaś, gdy naprzeciwko własnych oddziałów znajdują się umocnienia w postaci bunkrów, fortów i przystosowanych do obrony budynków mieszkalnych. Ale o wysokości rosyjskich strat zadecydowało również wiele innych czynników. Najpoważniejszym z nich był fatalny błąd popełniony przez Rosjan, a mianowicie nierozpoznanie systemu obronnego Festung Posen i rzeczywistej liczebności garnizonu niemieckiego. Wynikał on ze złego rozpoznania, zarówno lotniczego, jak i zwiadowczego. Brakowało również informacji od wywiadu agenturalnego, który w Poznaniu po prostu nie istniał. Co prawda już w 1944 roku Rosjanie zrzucili na spadochronach w okolice Poznania dziesięć grup zwiadowczych, ale nie ma żadnej pewnej informacji, że którejkolwiek z nich udało się przeniknąć do miasta i przekazać do centrali istotne informacje o systemie

¹ Kwestia relacji strat bezpowrotnych pomiędzy Rosjanami i Niemcami w 1945 roku pozostaje ciągle nierozstrzygnięta i wywołuje ożywioną, emocjonującą polemikę nawet wśród rosyjskich historyków. Popularny w ostatniej dekadzie rosyjski badacz młodego pokolenia Aleksiej Isajew twierdzi, że w Operacji Berlińskiej (od 16 kwietnia do 8 maja 1945 roku) poległo 78.921 żołnierzy rosyjskich i 2.825 polskich, natomiast po stronie przeciwnej zginęło około 400 tysięcy Niemców i ich sojuszników. Zob. A. Isajew, *Cena Berlina* online] <http://statehistory.ru/28/TSena-Berlina/> [dostęp: 20.06.2015]. Z kolei według Borysa Sokołowa na froncie niemiecko-radzieckim do końca kwietnia 1945 roku stosunek pomiędzy poległymi wynosił 6,5:1 na niekorzyść Rosjan, a po odjęciu zmarłych w niemieckiej niewoli, nawet 8,5:1 (B. Sokołow, *op. cit.*, s. 258).

obronnym Niemców². Większość z nich, jeżeli nie wszystkie, zostały zapewne zlikwidowane w wyniku organizowanych na szeroką skalę obław. Spadochroniarzom trudno się było poruszać po słabo zalesionych obszarach, nie mogli również liczyć na wsparcie podziemia komunistycznego, które we wcześniejszych latach zostało całkowicie rozbite przez okupanta.

Rosjanie nie doceniali znaczenia Poznania jako twierdzy i bagatelizowali liczebność jego garnizonu. Przez dłuższy czas uważano, że stacjonują tu stosunkowo nieliczne siły, niezdolne w sensie militarnym i psychologicznym stawiać jakikolwiek poważniejszy opór. Zakładano, że powtórzy się sytuacja z Łodzi, czy Krakowa i miasto uda się zdobyć z marszu. Niewielki opór, jaki stawiały Rosjanom siły niemieckie w Kraju Warty, zdawały się utwierdzać Rosjan w tym przekonaniu. W żadnym punkcie Warthegau Niemcy nie stawiali dłuższego oporu niż przez trzy doby. Wśród radzieckich żołnierzy panowało powszechne przeświadczenie, że Poznań będzie można zdobyć bez większego wysiłku. Co gorsza, równie optymistyczna atmosfera panowała w dowództwie 8 Armii Gwardii – znamieną w tym względzie była korespondencja szefa sztabu tej armii gen. Witalija Bieljawskiego, który przekonany o szczupłości sił niemieckich ponaglał dowódcę 29 Korpusu Strzeleckiego Gwardii, gen. A. Szemienkowa pisząc do niego 24 stycznia: „Nie spóźnijcie się ze zdobyciem Poznania, gdyż mogą go zdobyć wojska Kołpakczy”³. Dowództwo 8 Armii Gwardii nie przejmowało się przy tym, że nikt nie zna faktycznego stanu liczebności niemieckiej załogi Twierdzy Poznań, ani jej możliwościami obronnymi. Wydało jedynie rozkaz, aby jak najszybciej zdobyć kolejne miasto. Pogląd ten podzielał również sam głównodowodzący 8 Armią Gwardii – gen. Czujkow, który później, w przepływie szczerości powiedział korespondentowi wojennemu „Krasnoj Zwiezdy” Wasilijowi Grossmanowi: „A wiecie, co jest zadziwiające – przy całym naszym wojennym doświadczeniu i mimo znakomitego rozpoznania, nie zauważyliśmy jednego drobiazgu – nie wiedzieliśmy, że Poznań to pierwszej

² Jedna relacja mówi o pojawieniu się w lipcu bądź sierpniu 1944 roku Rosjan w niemieckich mundurach w okolicach cmentarza ewangelickiego przy ulicy Grunwaldzkiej, ale jak dotąd nie została ona potwierdzona przez żadne inne źródło (Z. Szymankiewicz, *Spadochrony nad okupowaną Wielkopolską*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1979, s. 370-372).

³ Sołowiew [Sołowjew I.W.], *Doświadczenia bojowe z walk o Poznań*, (oprac. J. Malczewski, tłum. z ros. J. Kirchmayer) [w:] „Wojskowy Kwartalnik Historyczny” 1972 nr 3, s. 264-270.

klasy forteca, jedna z najsilniejszych w Europie. Myśleliśmy, że to po prostu kolejne miasto, chcieliśmy wziąć je z marszu, no i utknęliśmy”⁴.

W początkowej fazie walk całą wiedzę o potencjale przeciwnika czerpano z informacji uzyskiwanych od jeńców lub mieszkańców Poznania, choć jak wiadomo, wiarygodność i wartość tego typu przekazów jest znikoma. Nie posiadano również aktualnych map z zaznaczonymi fortami – te musiały zostać wrysowywane dopiero podczas walk, w oparciu o wskazówki poznaniaków⁵. W tej sytuacji najczęstszym sposobem zdobywania wiedzy o stanowiskach obronnych nieprzyjaciela było sławetne „rozpoznanie bojem”. W początkowej fazie walk nacierające pułki radzieckie wkraczały do boju niemal beztrąsko, bez należytego wsparcia artylerii i bez znajomości stanowisk ogniowych Niemców. Prowadziło to w konsekwencji do bardzo poważnych strat. Kilkudniowe walki na zewnętrznym pasie obrony niemieckiej przyniosły Rosjanom niemal 1/3 ogólnych strat poniesionych podczas całomiesięcznych zmagania w Poznaniu.

Ale na tym nie skończyły się problemy szturmujących Poznań Rosjan. Kiedy wreszcie udało się przełamać zewnętrzny pas obronny, Rosjanie wkroczyli do obszarów z gęstą zabudową miejską, a jak wiadomo, w tego rodzaju terenie liczy się przede wszystkim przewaga sił w piechocie i jej umiejętność współpracy z jednostkami wsparcia. Samej piechoty Rosjanie jednak nie posiadali zbyt wiele. Powszechnie przyjmuje się, że siły atakujące muszą mieć przynajmniej trzykrotną przewagę nad broniącymi się. W walkach w terenie zabudowanym z umocnionymi stanowiskami obronnymi ta przewaga musi być jeszcze większa⁶. Tymczasem 30-36 tysięcy radzieckich piechurów musiało przełamać

⁴ *Pisarz na wojnie. Wasilij Grossman na szlaku bojowym Armii Czerwonej 1941-1945*, oprac. A. Beevor, L. Winogradowa, Magnum, Warszawa 2006, s. 334.

⁵ Oryginalny schemat rozmieszczenia fortów Twierdzy Poznań, który sporządził osobiście dowódca 29 Korpusu Strzeleckiego Gwardii, gen. A. Szemienkow, znajduje się w Archiwum Państwowym w Poznaniu, natomiast jego fotografia w książce Z. Szumowskiego (*Z. Szumowski, Boje o Poznań*, wyd. II, Poznań 1985, wkładka za s. 288). Radziecka mapa sztabowa okolic Poznania opracowana była na podstawie polskiej mapy 1:25.000 z 1938 roku, niemieckiej mapy 1:25.000 z 1911 roku i skorygowana o dane z polskiej mapy 1:100.000 z 1935-1936 roku (radziecka mapa okolic Poznania: N-33-130-Г (ПОЗНАНЬ), w skali 1:50.000, *Wydawnictwo Generalnyj Sztab Krasnoj Armii*, 1944).

⁶ Np. według doktryny obronnej Układu Warszawskiego przyjmowało się, że w skali taktyczno-operacyjnej prawdopodobieństwo skuteczności natarcia uzyskuje się przy stosunku sił nacierających do broniących się jak 3:1, a nawet 6:1. Zob. R. Szeremietiew, *Siła obronna Rzeczypospolitej Polskiej*, cz. III [online] http://ekotrendy.com/nowaonline/53_Szeremietiew_Romuald.htm [dostęp: 18.06.2015].

pozycje bronione przez 28 tysięcy żołnierzy niemieckich. Były to zatem – wedle prawideł sztuki prowadzenia natarcia w terenie zabudowanym – siły zbyt szczupłe dla szybkiego osiągnięcia celu.

Spore straty, jakie wówczas ponieśli Rosjanie, wynikały przede wszystkim z braku doświadczenia w walkach w mieście. Był to problem, który dotyczył większości żołnierzy, również tych z dłuższym stażem wojskowym, bo prawdziwych „stalingradczyków”, czyli weteranów z armii Czujkowa, którzy walczyli w Stalingradzie, pozostawało w służbie niewielu. Ponadto istotną różnicą było to, że tym razem czerwonoarmiści byli stroną atakującą, a nie broniącą się, co również wymagało zmiany podejścia do prowadzonej walki.

Kolejnym problemem była szwankująca umiejętność współdziałania piechoty z artylerią i oddziałami pancernymi. Wskazywał na nią raport przygotowany przez szefa zarządu politycznego 1 Frontu Białoruskiego gen. lejtn. Siergieja Gaładzewa, w którym napisano, że: „pojawił się stary problem koordynacji działań, i to nie tylko pomiędzy oddziałami piechoty pochodzącymi z różnych armii, ale również pomiędzy artylerią i nacierającą piechotą. Pociski artyleryjskie spadały za nacierającą piechotą, a artylerzyści nie wiedzieli, gdzie znajdują się cele. Artyleria nie wiedziała, które budynki zajmowane są przez Niemców, a które nie”⁷. Również marszałek Żukow bardzo krytycznie wypowiedział się na temat zastosowania w Poznaniu artylerii⁸.

Problematyczne było również użycie w walkach o Poznań tak dużej liczby pojazdów pancernych, zwłaszcza zaś czołgów ciężkich. Od samego początku walk dała się zauważyć niechęć dowódców jednostek pancernych do brania udziału w bojach w terenie

⁷ R. R. Reese, *The Soviet Military Experience: A History of the Soviet Army, 1917-1991*, Routledge, London 2000, s. 133-134.

⁸ Generał Kazakow, dowodzący całą artylerią podczas walk o Poznań, dzień po kapitulacji garnizonu poznańskiego zadzwonił do marszałka Żukowa: „Ten uważnie wysłuchał mojego referatu, poprosił abym przekazał wdzięczność wszystkim artylerzystom, którzy brali udział w walkach. Zgodził się ze mną, że artyleria odegrała w Poznaniu decydującą rolę. No a potem... Potem zrobił mi taką burę, że do tej pory nie mogę oprzytomnieć... W istocie, on oczywiście miał słuszość. Z chwilą podciągnięcia tu artylerii wielkiej i najcięższej mocy, tak naprawdę stanęliśmy w miejscu...” (P. I. Trojanowskij, *Na vos'mi frontach, Wojenizdat*, Moskwa 1982, s. 218). Pomimo ostrych słów krytyki, pełen poczucia winy Kazakow, 9 kwietnia 1945 roku został odznaczony Złotą Gwiazdą i wyróżniony tytułem Bohatera Związku Radzieckiego, za umiejętne dowodzenie ogniem artylerii frontu na głównym kierunku natarcia frontu i osobiste dowodzenie artylerią w walkach o Twierdzę Poznań.

zabudowanym. Już gen. Katukow dowodzący 1 Armią Pancerną Gwardii, jak tylko mógł, starał się nie wpuszczać wozów pancernych do miasta, angażując w walki przede wszystkim fizylierów z batalionów strzelców zmotoryzowanych. Na pewno z ulgą przyjął rozkaz dowódcy frontu o zwolnieniu jego armii z obowiązku zdobywania Poznania i kontynuowania natarcia w stronę granicy niemieckiej.

W Poznaniu, po raz pierwszy w historii II wojny światowej, na tak szeroką skalę wykorzystywano do walk ulicznych czołgi ciężkie. Stworzone do przełamania umocnionych rejonów frontu, nie najlepiej nadawały się one do manewrowej walki w mieście. Słaba widoczność z wnętrza wozu powodowała, że dowódcy czołgów musieli kierować swoimi maszynami z otwartych luków, a to wyraźnie zwiększyło śmiertelność w korpusie oficerskim jednostek pancernych. Ostatecznie, czołgi ciężkie zostały wycofane z Poznania 3 lutego, po dotarciu do ścisłego centrum miasta, gdzie w stosunkowo krótkim czasie poniosły spektakularne straty. Pozostały jednak czołgi średnie i działa samobieżne, które również dość poważnie zostały przetrzebione przez Niemców. Największym zagrożeniem dla załóg wozów pancernych byli żołnierze niemieccy wyposażeni w panzerfausty. Ich powszechne użycie w Poznaniu wykazało, jak groźną i skuteczną bronią w walkach ulicznych może być tego typu granatnik przeciwpancerny.

Wielkość strat wynikała również z niedostatków wyszkolenia, bo – jak wykazywano w raportach podsumowujących działania bojowe w Poznaniu – często zawodziła osłona czołgów i dział pancernych, którą mieli tworzyć piechurzy. Ich zadaniem była eliminacja ukrytych żołnierzy przeciwnika, uzbrojonych w panzerfausty i działka przeciwpancerne. Również załogi czołgów w stopniu niedostatecznym wykorzystywały ogień swoich własnych karabinów maszynowych, którymi mogli strzelać do okien i ambrazur.

Analizując straty osobowe, należy zwrócić również uwagę na, jak można by dziś powiedzieć, „profil osobowy”, żołnierza radzieckiego biorącego udział w walkach o Poznań. Przeglądając dane poległych w Poznaniu czerwonoarmistów widać, że wielu z nich było 18- i 19-latkami wcielonymi do armii z terenów zachodniej Ukrainy i Białorusi. Zdarzały się przypadki werbunku Ukraińców albo Białorusinów – przedwojennych obywateli Polski, a nawet etnicznych Polaków. W Armii Czerwonej znalazło się również wielu przedstawicieli innych narodowości, w tym pochodzących z Dalekiego Wschodu i środkowej Azji. Większość tych żołnierzy była nie tylko słabo wyszkolona w sztuce wojennej, ale również kiepsko zmotywowana do walki za radziecką ojczyznę. Jednak wspólna walka i przeżywanie

niebezpieczeństwa wytwarzały z czasem poczucie wspólnoty i braterstwa na poziomie pododdziałów, co z kolei wpływało na poziom zaangażowania w bojach. Największą niechęć do Związku Radzieckiego wyrażali rekruci z terenów tzw. zachodniej Ukrainy i Białorusi. Byli oni fanatycznymi przeciwnikami Polski przedwojennej, wychowani w kulcie nacjonalistycznym, ale równocześnie prezentowali poglądy antyradzieckie i antykomunistyczne. Ludzie ci, wcieleni siłą do Armii Czerwonej, nie mogli wykazywać inicjatywy, bo walczyli – we własnym przekonaniu – o obcą sprawę. Zresztą nie ufano im i nazywano *zapadnikami*. Z pewnością podobnie myślała część rekrutów wywodzących się z niesłowiańskich obszarów ZSRR i niesłowiańskiego pochodzenia, choć wychowywani byli w duchu internacjonalistycznym. Trzeba jednak zwrócić uwagę, że wszyscy oni byli ofiarami wojny rozpętanej przez Niemcy, w wyniku której wielu z nich utraciło najbliższych i z pewnością nienawiść do Niemców była motorem napędzającym ich do walki z nazistami.

Tylko część żołnierzy (tych z dłuższym stażem), była dobrze wyszkolona, ostrzelana na polu walki i posiadała duży bagaż doświadczeń. Jednak całkiem spora część została wcielona do wojska zaledwie pół roku wcześniej, w lipcu i sierpniu 1944 roku. Ich szkolenie było więc z konieczności szybkie i dość powierzchowne, a stacjonując przedtem na prawym brzegu Wisły, nie mieli okazji uczestniczyć w poważnych walkach. Zasadniczym mankamentem, powszechnym wśród zwykłych żołnierzy i dowódców niższego szczebla, była swoista mentalność sowiecka, która wyrażała się m.in. brakiem wykazywania jakiegokolwiek inicjatywy oraz schematyczne postępowanie narzucone przez instancje wyższe.

Na straty ponoszone przez żołnierzy radzieckich miała również wpływ panująca w ich szeregach dyscyplina. W czasie działań wojennych dochodziło czasami do przypadków niewykonywania rozkazów i tchórzostwa na polu walki. Trudno ocenić skalę tego zjawiska, ale wiadomo np., że wykonano wyroki śmierci na miotaczowych ognia z 10 Samodzielnego Batalionu Inżynieryjno-Szturmowego, którzy z premedytacją wypuszczali sprężone powietrze z balonów umożliwiających strzelanie strumieniem mieszanki zapalającej, po to, aby jak najszybciej wrócić za linię frontu. Za niewykonanie rozkazu w czasie walk o Cytadelę rozstrzelano również oficera z pułku czołgów miotaczy ognia. O dyscyplinie świadczą mogą relacje mieszkańców Poznania, z których wielu doświadczyło przemocy ze strony żołnierzy z jednostek tyłowych, choć najczęściej chodziło o zwykły rabunek. Zdarzały się również poważniejsze przestępstwa, takie jak gwałty i zabójstwa. Największą jednak plagą, mającą znaczący wpływ na problemy z dyscypliną wśród żołnierzy było z pewnością pijaństwo. Miało ono czasem poważniejsze następstwa, przynoszące nawet straty wśród żołnierzy – czy

to z powodu zatrucia, czy wszczynanych pod wpływem alkoholu burd. To właśnie pijani radzieccy żołnierze zastrzelili najwyższego rangą oficera Armii Czerwonej, który zginął w Poznaniu, zastępcę dowódcy 8 Korpusu Zmechanizowanego Gwardii płk. Władimira Gorielowa⁹.

Czynnikiem niezmiernie ważnym dla zrozumienia problemu wysokości strat własnych wojska jest ocena jakości kadry dowódczej i ich wojskowego rzemiosła. Zasadniczo można stwierdzić, że jakość wyższego dowództwa radzieckiego pod koniec wojny stała na wyższym poziomie niż na jej początku. Znacząco poprawiły się kwalifikacje dowódców frontów i armii, natomiast dowódcy dywizji i oficerowie ich sztabów z reguły sprawnie dowodzili powierzonymi im związkami taktycznymi. Gorzej przedstawiała się sytuacja na szczeblach niższych (brygadach, pułkach), gdzie spotkać można było zarówno wybitnych dowódców, jak i osoby kompletnie nie nadające się do pełnienia tych funkcji. W poważnym stopniu wynikało to z ogromnych strat ponoszonych przez ten szczebel dowódczy i, co za tym szło, zbyt dużą rotacją na tych stanowiskach¹⁰. W Poznaniu widocznie zarysowały się różnice w dowodzeniu jednostkami gwardyjskimi i zwykłymi. Omawiany już bałagan panujący w dywizjach 91 Korpusu Strzeleckiego na początku bitwy o Poznań został opanowany po kilku dniach i podporządkowaniu ich 29 Korpusowi Strzeleckiemu Gwardii.

Dowódcy pułków walczących w Poznaniu dobrze wypełniali swoje zadania. Jako że w walce w dużym mieście dowodzenie i łączność były w znacznym stopniu utrudnione, wymagało to od dowódców maksymalnego zbliżenia się do walczących oddziałów. O ich zaangażowaniu świadczy fakt śmierci aż ośmiu dowódców pułku, czterech zastępców dowódcy pułku, dwóch zastępców dowódcy dywizji oraz piętnastu dowódców batalionów.

W obliczu bardzo poważnych strat, jakie ponieśli Rosjanie w pierwszych dniach walk o Poznań, dowódcy różnych szczebli zaczęli na gwałt analizować przyczyny niepowodzenia i szkolić żołnierzy do specyficznych warunków w mieście. Walczono zatem małymi,

⁹ *Pisarz na wojnie...*, *op. cit.*, s. 334. Był to na tyle wstydlivy przypadek, że przez całe dekady w opracowaniach radzieckich śmierć Gorielowa opisywano bardzo niejasno i niejednoznacznie.

¹⁰ Reese R., *Oficerowie radzieccy 1918-1991*, Bellona, Warszawa 2010, s. 201. Marszałek Żukow bardzo krytycznie oceniał swoją kadrę oficerską. W 1944 roku w liście do gen. Filippa Iwanowicza Golikowa, szefa kadr Armii Czerwonej pisał: „Kultura naszego korpusu oficerskiego nie odpowiada wymogom współczesnej wojny. Współczesna wojna jest w 8/10 techniczna i potrzebujemy oficerów, którzy znają techniczne możliwości własne i nieprzyjaciela. Armia Czerwona ponosi wielkie straty techniczne i ludzkie, ponieważ wielu oficerów jest analfabetami technicznymi” (tamże, s. 214).

mieszanymi oddziałami na krótkich dystansach. Używano artylerii i czołgów, które podjeżdżały na odległość kilkudziesięciu, a nawet kilkunastu metrów od pozycji niemieckich. Dość szybko (od 27 stycznia) zaczęto zatem tworzyć oddziały i grupy szturmowe. Stały przed nimi zadania, z którymi nie spotykano się w zasadzie na dotychczasowym szlaku bojowym: schrony, forty, gęsta zabudowa, no i oczywiście sama Cytadela. Atakowanie budynków, walki w suterenach i na strychach, niespodziewane ataki nieprzyjaciela na skrzydłach, a nawet od tyłu powodowało, że dowódcy najniższego szczebla musieli podejmować błyskawiczne decyzje i wykazywać się inicjatywą i refleksem. Tworzenie grup szturmowych, w skład których wchodziłi również artylerzyści, czołgi, działa samobieżne i saperzy, spowodowało oczywiście wzrost strat w tym segmencie, ale z pewnością przyczyniło się do lepszego zarządzania zasobami ludzkimi i ogólnie zmniejszeniem strat wśród żołnierzy Armii Czerwonej.

Reasumując, należy uznać, że straty poniesione przez Rosjan podczas walk o Poznań nie były tak wysokie jak się twierdzi w niektórych opracowaniach publicystycznych, mówiących o dziesięciu tysiącach poległych. Potwierdzić natomiast można drugą popularną tezę mówiącą o sześciu tysiącach, przy czym, jak już wspomniałem we wstępie, liczba ta nie była poparta do tej pory żadnymi badaniami, lecz tylko błędnym przeświadczeniem, że na Cytadeli spoczęli wyłącznie ci, którzy zginęli w walkach o Poznań, a na Miłostowie żołnierze, którzy polegli w walkach na terenie powiatu. Prawda okazała się bardziej złożona, tym niemniej liczba sześciu tysięcy poległych jest najbardziej prawdopodobna i zbliżona do prawdy. W mojej pracy nie mogłem odnieść się i polemizować z innymi opracowaniami naukowymi zajmującymi się stratami osobowymi w Poznaniu bo, niestety, takie do tej pory nie powstały. Nie ma również opracowań *stricte* dotyczących strat, jakie Armia Czerwona poniosła w walkach o inne miasta, o które toczyła boje w ostatnim etapie wojny (Wrocław, Królewiec, Berlin, Budapeszt, Wiedeń). Są wprawdzie opracowania monograficzne opisujące przebieg walk, ale kwestie strat przedstawiono tam w sposób marginalny i problem analizy poniesionych ofiar pozostaje nierozstrzygnięty.

Oszacowanie strat to nie jedyny cel niniejszej pracy, to również narzędzie umożliwiające wyciągnięcie określonych wniosków.

Analiza pewnych aspektów działań podjętych przez Rosjan, pozwala stwierdzić, że straty osobowe poniesione przez nich na pewno mogłyby być niższe. Z pewnością jednak zawiodło rozpoznanie, oddziały były nieprzygotowane do walk w warunkach miejskich,

koordynacja pomiędzy poszczególnymi związkami taktycznymi była w początkowym etapie walk zdecydowanie zła. Szwankowała także współpraca pomiędzy poszczególnymi rodzajami wojsk, a piechoty było zdecydowanie za mało, aby szybko zdobyć obszar zurbanizowany.

Przeprowadzona analiza strat pozwoliła na określenie natężenia walk o Poznań z precyzyjnym wskazaniem, gdzie i kiedy oraz kto je toczył. Tym samym udało się zakwestionować niektóre z dotychczasowych „dogmatów” odnoszących się do przebiegu walk. Tezy te obowiązywały od lat siedemdziesiątych, kiedy to ukazały się dwie podstawowe publikacje: Szumowskiego i Okęckiego. Obaj historycy mieli w swoim czasie możliwość dotarcia do dokumentów radzieckich niemal na zasadzie wyłączności, zatem dopóki nie udostępniono materiałów źródłowych, nie można było w żaden sposób polemizować z ich wywodami.

Częściowo lukę tę starali się wypełnić historycy, a raczej amatorzy, w postaci kombatantów niemieckich, którzy w swoich wspomnieniach kwestionowali niektóre z ustaleń polskich historyków i radzieckich uczestników wydarzeń. Dotyczyło to wszakże kwestii drugorzędnych, wycinkowych, bardzo ograniczonych. Wspomnienia weteranów, którzy najczęściej pełnili niskie funkcje dowódcze lub byli prostymi żołnierzami, nie mogło, rzecz jasna, wniesić wiele nowego. Ich perspektywa patrzenia na walki była przecież bardzo wąska i zdeterminowana traumatycznymi przeżyciami, które, zwłaszcza po latach, ulegały oczywistej deformacji (charakterystyczne dla świadków ubarwianie wydarzeń i wyolbrzymianie znaczenia akcji, w których uczestniczyli, a także przypisywanie sobie bohaterskich dokonań itd.).

Upublicznienie przez stronę rosyjską nowych dokumentów umożliwiło mi ich precyzyjne i szczegółowe przebadanie i wyciągnięcie wniosków, które po raz pierwszy od wielu lat dały szansę podjęcia naukowego dyskursu i polemiki z bardzo mocno ugruntowanymi twierdzeniami zawartymi w literaturze polskiej, rosyjskiej i niemieckiej. Potwierdziły się zatem ciężkie straty, które Rosjanie ponieśli w pierwszych dniach oblężenia Poznania, choć w nieco innej chronologii i z udziałem innych jednostek. Całkowicie udało się wykluczyć twierdzenie Szumowskiego o jakoby spontanicznym, frontalnym ataku jednostek pancernych 1 Armii Pancerniej Gwardii na wschodnie przedmieścia Poznania. Byłoby to zupełnym szaleństwem, skutkującym pociągnięciem dowódcy korpusu do odpowiedzialności karnej. Ówczesne boje były standardowym rozpoznaniem walką, a główną rolę odgrywały w nich oddziały piechoty zmotoryzowanej. W trakcie badań okazało się również, że kolejną

poważną barierą o którą toczono ciężkie walki okupione poważnymi stratami były boje o tzw. obwodnicę wokółśródmiejską. To przede wszystkim na solidnych budynkach dzielnicy zamkowej Niemcy oparli swoją rozpaczliwą obronę. Późniejsze walki to mozolne, dość ostrożne „oczyszczanie” miasta z Niemców, co nie zostało okupione dużymi stratami, ale zajęło Rosjanom około dwóch tygodni. Badania pozwoliły na odtworzenie przebiegu walk o wyzwolenie prawobrzeżnego Poznania, o których właściwie nic do tej pory nie było wiadomo. Szumowski w swojej fundamentalnej książce poświęcił im zaledwie cztery strony tekstu¹¹. Okazało się, że większość ze znajdujących się tam jednostek 69 Armii zajętych było blokowaniem miasta, a te, które uczestniczyły w natarciu, wykazywały stosunkowo mały postęp. Właściwe walki, i co za tym idzie, poważne straty, zaczęto odnotowywać dopiero, gdy sytuacja na lewym brzegu zaczynała się już krystalizować i Rosjanie wypierali Niemców do Cytadeli. Walki o Cytadelę, o których pisze się przy okazji kolejnych rocznic wyzwolenia Poznania, są w świadomości społecznej bojami najbardziej krwawymi i zaciętymi. Niektórzy z publicystów, na co już wskazywałem we wstępie, określają straty poniesione na Cytadeli na 5.000 poległych, czyli w ich mniemaniu – na połowę wszystkich strat poniesionych przez Rosjan w Poznaniu. Nic bardziej błędnego. Proporcje strat podczas zdobywania Cytadeli były zupełnie inne i wynosiły jedną dwunastą wszystkich ofiar poniesionych przez Armię Czerwoną w Poznaniu. Przywoływana przy różnych okazjach liczba pięciu tysięcy poległych podczas sześciu dni walk o Cytadelę jest spektakularna, jednakże najzupełniej nieprawdziwa. Na Cytadeli poległo około 500 rosyjskich żołnierzy. Statystycznie każdego dnia umierało w czasie walk o Poznań i w wyniku odniesionych ran około 190 żołnierzy radzieckich. W zestawieniu ze średnią osiemdziesięciu poległych i zmarłych w walkach o Cytadelę, okazuje się, że były to boje porównywalne pod względem ponoszonych strat do walk toczonych w centralnych kwartałach miasta.

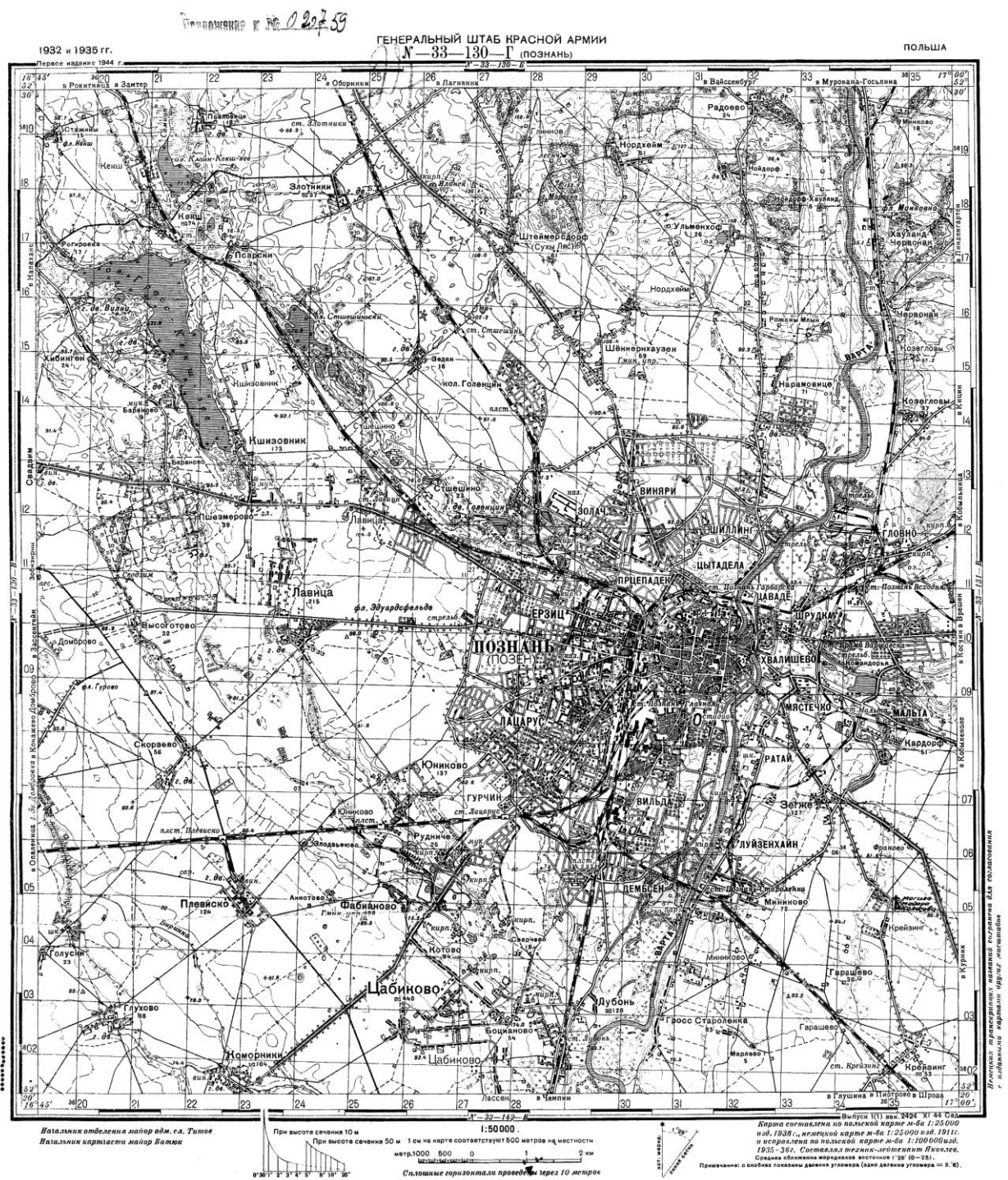
Analiza dokumentów archiwalnych umożliwiła również odtworzenie, po raz pierwszy w literaturze przedmiotu, struktury jednostek sanitarno-medycznych i szpitali wojskowych, które były odpowiedzialne za ochronę medyczną walczących oddziałów radzieckich. Szczegółowa analiza dokumentów strat sanitarnych pozwoliła zauważyć, że zdecydowana większość zmarłych w Poznaniu była żołnierzami, których śmierć nie miała związku z walkami o Poznań, a samo miasto przez wiele miesięcy było bardzo ważnym ośrodkiem medycznym dla wojsk 1 Frontu Białoruskiego – zarówno podczas operacji Berlińskiej i na Pomorzu Zachodnim, jak również po wojnie, dla najróżniejszych jednostek wojskowych

¹¹ Z. Szumowski, *op. cit.*, s. 353-358, w tym całostronicowa mapa.

stacjonujących w Niemczech i Polsce. Szpitale te obsługiwały również całą rzeszę tzw. repatriantów radzieckich, czyli byłych jeńców wojennych i przymusowych robotników w Niemczech, pochodzących ze Związku Radzieckiego.

Potwierdzeniem wyników uzyskanych na podstawie archiwaliów rosyjskich było przebadanie szczątkowo zachowanych dokumentów odnoszących się do ekshumacji zwłok radzieckich żołnierzy, które umożliwiło zrekonstruowanie przebiegu kilku akcji komasacyjno-ekshumacyjnych zorganizowanych w latach czterdziestych i pięćdziesiątych ub. wieku w Poznaniu i powiecie poznańskim.

Jak zatem widać, ujawnienie przez Rosjan dokumentów rejestrujących straty osobowe poniesione przez Armię Czerwoną w czasie II wojny światowej otworzyło przed historykami wojskowości zupełnie nowe perspektywy. Choć podstawowym celem tego przedsięwzięcia było dopomożenie krewnym zmarłych żołnierzy w ustaleniu okoliczności śmierci ich bliskich, to odtajnione i upublicznione materiały umożliwiają przeprowadzenie badań, które znacząco poszerzą naszą wiedzę o wydarzeniach związanych z ostatnią wojną światową. Żywię głęboką nadzieję, że przeprowadzona przeze mnie analiza i uzyskane wyniki, będą mogły stanowić bazę dla historyków do dokonywania kolejnych badań nad walkami o Poznań i szerzej – nad historią II wojny światowej.

Fot. 33. Originalna mapa sztabowa, którą posługiwali się żołnierze Armii Czerwonej podczas walk o Poznań. Zwraca uwagę fakt, że nie zaznaczono na niej, poza Cytadelą, żadnej z istniejących wówczas fortyfikacji, na których Niemcy oparli obronę miasta. (CAMO, f. 33, op. 11458, d. 740).

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Poznaniu (APP)

Akta gminy Piątkowo (pow. poznański)

- sygn. 83, *Akta dotyczące grobów żołnierzy Armii Radzieckiej*

Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Poznaniu

- sygn. 3690, *Imienne zestawienie poległych żołnierzy radzieckich na terenie woj. poznańskiego*
- sygn. 3668, *Wykazy cmentarzy poległych żołnierzy radzieckich w obszarze woj. poznańskiego*
- sygn. 3689, [Opisy cmentarzy i kwater wojennych z wykazami pochowanych]

Polski Czerwony Krzyż – Zarząd Wojewódzki w Poznaniu

- sygn. 333, *Okręgowy Komitet Opieki nad Grobami Bojowników o Wolność. Wykazy grobów, protokoły, korespondencja*
- sygn. 43/340, *Protokoły z ekshumacji z Oddziałów 1948-1949*

Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Poznaniu

- sygn. 21, *Protokoły z posiedzeń Prezydium [nr 27-32]*

Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Poznaniu

- sygn. 1192, *Sprawy grobownictwa wojennego i cmentarzy komunalnych*

Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Środzie Wielkopolskiej

- sygn. 1610, *Cmentarze i grobownictwo wojenne*

Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Poznaniu

- sygn. 205, *Protokoły z posiedzeń Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej nr 1-15*
- sygn. 227, *Protokoły z posiedzeń Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej nr 30-36*

Spółeczny Komitet Budowy Parku-Pomnika Przyjaźni Polsko-Radzieckiej i Braterstwa Broni w Poznaniu

- sygn. 15, *Wykaz pochowanych oficerów i żołnierzy Armii Radzieckiej na cmentarzach w Cytadeli i Miłostowie w Poznaniu poległych przy wyzwoleniu miasta Poznania i Wielkopolski w 1945 roku*

Starostwo Powiatowe Nowy Tomyśl 1947

- sygn. 239, *Referat odbudowy. Grobownictwo wojenne 1947*

Starostwo Powiatowe w Poznaniu 1945-1950 (nr zespołu 4360)

- sygn. 310, *Spółeczny Komitet dla ekshumacji i uporządkowania grobów wojennych 1948-1949*
- sygn. 311, *Ekshumacja zwłok żołnierzy radzieckich, 1949*

Starostwo Powiatowe w Środzie 1945-1950

- sygn. 357, *Cmentarze i grobownictwo wojenne, 1946-1948*

Urząd Wojewódzki w Poznaniu 1945-50

- sygn. 137, *Sprawy cmentarzy i grobów radzieckich 1946-1947*

Zbigniew Szumowski – spuścizna (historyk)

- sygn. 1, *Wspomnienia różnych autorów z okresu II wojny światowej zgromadzone przez Z. Szumowskiego [wykaz autorów wraz z ewentualnymi tytułami i zawartością rzeczową wspomnień w indeksie przedmiotowym]*
- sygn. 2, *Wypisy źródłowe, szkice topograficzne, fotografie dotyczące walk o Cytadelę w Poznaniu w lutym 1945 r. zgromadzone przez Z. Szumowskiego*

Archiwum Związku Kombatantów RP i Byłych Więźniów Politycznych (AZKRPiBW)

Materiały nieuporządkowane, bez paginacji i sygnatury

- *Komisja Historyczna. Wykazy zbiorcze. Miejsca pamięci narodowej.*
- *Komisja Historyczna. Wspomnienia*
- *Cmentarze i groby poległych żołnierzy. Pomniki ku czci poległych żołnierzy. Groby ofiar terroru hitlerowskiego.*

Bundesarchiv Abteilung Militärarchiv in Freiburg (BA Abt. MA)

Das eigentliche Kriegstagebuch, MAF nr RH-53-21/14

- *Kriegstagebuch des Stellv. Gen. Kdo. XXI. A.K. v. 14.1.-5.2.1945*

Befehle, Meldungen und anliches auch Anlagen, MAF nr RH-53-21/15

- *Befehl für die Verteidigung der B 1-Stellung*
- *Besetzung der B 1-Linie bis zum 19.1.1945*
- *Abschrift eines Fernschreiben ueber Ausbauzustand der Stellungen im Wehrkreis XXI*
- *Besetzung der C-Linie bis zum 23.1.45.*
- *Besetzung der Festung Posen bis zum 23.1.45*

Einzelberichte von Offizieren und Beamten des General, MAF nr RH-53-21/16

- *Besprechung mit Oberst Sauvart in Koenigwusterhausen am 10.2.45, 21.00 Uhr*

Berichte über den Warthelander Volkssturm, RH-53-21/17

- *Bericht: Robert Fuhrmann, Kp. Fuhrer, V. Btl. 167*

Berichte von Offizieren der Wehrbezirks – Amter und anlichen, MAF nr RH-53-21/18

- *Auszug aus dem Berichte das Fest. Abschn. Kdt. 44 General Matternstock*

Den Bericht des general Petzel über die militärischen Vorbereitungen, MAF nr RH-53-21/19

- *Petzel Walter, Militärische Vorbereitung für des Warthegaues, 15.06.1949*

Centralnyj archiw Ministierstwa oborony Rossijskoj Fiedieracyi w Podolskie – CAMO (*Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации в Подольске – ЦАМО*)

f. 33 Uprawlenije piersonalnogo uczeta potier' oficerskogo sostawa diejstwujuszczzej armii (*ф. 33 Управление персонального учета потерь офицерского состава действующей армии*)

- *op. 11458 Doniesienija woinskih czastiej o biezwozwratnych potieriach oficerskogo sostawa (op. 11458 Донесения воинских частей о безвозвратных потерях офицерского состава), Priказы Gławnogo Uprawlenija Kadrow Narodnogo Komissariata Oborony SSSR (Приказы Главного Управления Кадров Народного Комиссариата Обороны СССР), 1945*
- *op. 563783 Priказы Gławnogo Uprawlenija Kadrow Woorużennyh Sił Sojuza SSR ob iskluczenii iz spiskow (op. 563783 Приказы Главного Управления Кадров Вооруженных Сил Союза ССР об исключении из списков), 1946*

- op. 563784 Prikazy Głównego Uprawnienia Kadrow Woorużennych Sił Sojuza SSR ob iskluczenii iz spiskow (op. 563784 Приказы Главного Управления Кадров Вооруженных Сил Союза ССР об исключении из списков), 1947
- op. 563785 Prikazy Głównego Uprawnienia Kadrow Woorużennych Sił Sojuza SSR ob iskluczenii iz spiskow (op. 563785 Приказы Главного Управления Кадров Вооруженных Сил Союза ССР об исключении из списков), 1948

f. 58 Centralnoje biuro po personalnomu ucztu potier' sierżanskogo i riadowogo sostawa diejstwujuszczej armii (ф. 58 Центральное бюро по персональному учету потерь сержанского и рядового состава действующей армии)

- op. 18003 Doniesienija woinskih czastiej o biezwozwratnych potieriach sierżantskogo i riadowogo sostawa (op. 18003 Донесения воинских частей о безвозвратных потерях сержантского и рядового состава), 1945
- op. A-71693 knigi uczeta umierszych miedsanbata (op. A-71693 книги учета умерших медсанбата)
- op. A-83627 knigi uczeta umierszych hospitala (op. A-83627 книги учета умерших госпиталя)

Rossijskij gosudarstwiennyj wojennyj archiw w Moskwie – RGWA (Российский государственный военный архив в Москве – РГВА)

f. 38771 Doniesienija czastiej NKWD o biezwozwratnych potieriach licznego sostawa (ф. 38771 Донесения частей НКВД о безвозвратных потерях личного состава)

f. 38669 Doniesienija czastiej NKWD o biezwozwratnych potieriach sierżanskogo i riadowogo sostawa (ф. 38669 Донесения частей НКВД о безвозвратных потерях сержанского и рядового состава)

f. 38650 Doniesienija czastiej NKWD o biezwozwratnych potieriach licznego sostawa (ф. 38650 Донесения частей НКВД о безвозвратных потерях личного состава)

„Universum” Spółdzielnia Pracy w Poznaniu (USP P)

Materiały nieuporządkowane, bez paginacji i sygnatury:

- [Wykaz miejsc pochówków żołnierzy Armii Czerwonej na terenie powiatu poznańskiego, opracowane na zlecenie Starosty Poznańskiego, ok. 1946 r.]
- *Protokół Nr 25 spisany w Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Poznaniu dnia 21.7.54 r. z akcji ekshumacji przeprowadzonej w okresie od dnia 21.11.52 r. do dnia 9.9.53 r. z terenu m. Poznania*
- *Wykaz grobów z rozmieszczeniem trumien na cmentarzu Wojennym w Miłostowie*, [b. d.]
- *Cmentarz Miłostowo – zestawienie w/g rzędów* [b. d.]
- *Cmentarz Miłostowo. Wykaz miejscowości i zwłok ekshumowanych i przewiezionych na część radziecką w Miłostowie* [po 1953 r.]
- *Opis wojennego cmentarza (mogiły zbiorowej) żołnierzy, jeńców wojennych i obywateli ZSRR poległych na terenie Polski*, bez daty, ostatni wpis z 31.07.2008 r.

- [kopia cyfrowa paszportów cmentarzy i protokołów ekshumacji żołnierzy Armii Czerwonej z terenu byłego województwa poznańskiego z zasobów archiwalnych Zarządu Głównego Biura Informacji i Poszukiwań Polskiego Czerwonego Krzyża w Warszawie], data wpłynięcia 16.08.2013 nr 119181/13

Źródła opublikowane

Direktiwa Stawki WGK № 11008 komandujuszczemu wojskami 1-go Białoruskiego Fronta o razwitii nastuplenija na Poznan', 17 janwaria 1945 g. [w:] Russkij archiw: Wielikaja Otieczestwiennaja: Stawka WGK. Dokumenty i materiały, t. 16 (5-4), Wyd. TIERRA, Moskwa, 1999, s.191-192.

Diriektiwa Stawki WGK № 220275 komandujuszczemu wojskami 1-go Białoruskiego Fronta na razgrom Warszawsko-Radomskoj gruppirowki protiwnika, 28 nojabria 1944 g. [w:] Russkij archiw: Wielikaja Otieczestwiennaja: Stawka WGK. Dokumenty i materiały, t. 16 (5-4), Wydawnictwo TIERRA, Moskwa 1999, s. 177-178.

Dokład komandujuszczego wojskami 1-go Białoruskiego Fronta № 01223/op Wierchownomu Gławnokomandujuszczemu plana razgroma warszawsko-radomskoj gruppirowki protiwnika, 25 diekabria 1944 g. [w:] Russkij archiw: Wielikaja Otieczestwiennaja: Stawka WGK. Dokumenty i materiały, t. 16 (5-4), Wydawnictwo TIERRA, Moskwa 1999, s. 320-325.

Driemow I., *Forsirowanie r. Warta i okrużenije goroda Poznan'* [w:] *Bojowej put' armii i jeje gieroi*, Tom 6 *Nastuplenije ot Wisły na Odier, Kolbiereg i Gdyniu*, pod red. N. K. Popiel, M. A. Szalin, A. G. Żurawlew, P. Ł. Pawłowcew, rękopis, 1945 r., muzeum 1 Armii Pancerniej Gwardii w Smoleńsku. Kopia, dzięki uprzejmości Nikołaja Kostieriewa w posiadaniu autora.

Driemow I., *Wychod 8-go Gwardiejskiego Miechanizirowanngo Korpusa w rajon Poznan'* [w:] *Bojowej put' armii i jeje gieroi*, Tom 6 *Nastuplenije ot Wisły na Odier, Kolbiereg i Gdyniu*, pod red. N. K. Popiel, M. A. Szalin, A. G. Żurawlew, P. Ł. Pawłowcew, rękopis 1945 r., muzeum 1 Armii Pancerniej Gwardii w Smoleńsku. Kopia, dzięki uprzejmości Nikołaja Kostieriewa w posiadaniu autora.

Katalog zachoronienij sowietskich wojnow, wojennopliennych i grażdzańskich lic, pogibszych w gody wtoroj mirowoj wojny i pogriebiennych na territorii Riespubliki Polska, pod red. I. A. Makarowa, Wydawnictwo Ministerstwo oborony Rossijskoj Fiedieracyi, Ministerstwo inostrannyh dzieł Rossijskoj Fiedieracyi, Sowiet ochrany pamiaty bor'by i muczenicestwa Riespubliki Polska, Warszawa-Moskwa 2003.

Kratkij доклад po analizu bojowych powreżdzenij tankow i SU 1-go Białoruskiego Fronta po operacijam, kopia w zbiorach autora.

Mogilewic *,Boj na jugo-zapadnoj okrainie goroda Poznan'* [w:] *Bojowej put' armii i jeje gieroi*, Tom 6 *Nastuplenije ot Wisły na Odier, Kolbiereg i Gdyniu*, pod red. N. K. Popiel, M. A. Szalin, A. G. Żurawlew,

P. Ł. Pawłowcew, rękopis napisany w 1945 roku, znajduje się w muzeum 1 Armii Pancernej Gwardii w Smoleńsku.

Pierieczyen' № 11 sojedinenij, czastiej i podrazdielenij wojsk PWO strany, wchodiwszyje w sostaw Diejstwujuszczej armii w pieriod Wielikoj Otieczestwiennoj wojny 1941-1945 godow, oprac. 1973 [online] http://www.teatrskazka.com/Raznoe/Perechni_voisk/Perechen_11.html [dostęp 27.04.2015].

Pierieczyen' № 12 awiacyonychny polkow wojenno-wozdusznich sił Krasnoj Armii wchodiwszyje w sostaw Diejstwujuszczej armii w pieriod Wielikoj Otieczestwiennoj wojny 1941-1945 godow, oprac. 1960 [online] http://www.teatrskazka.com/Raznoe/Perechni_voisk/Perechen_12.html [dostęp 27.04.2015].

Pierieczyen' № 13 artillerijskich, minomietnych, zienito-pulemietnych polkow i polkow PWO żeleznodorożnych eszelonow wchodiwszyje w sostaw Diejstwujuszczej armii w pieriod Wielikoj Otieczestwiennoj wojny 1941-1945 godow, oprac. 1960 [online] http://www.teatrskazka.com/Raznoe/Perechni_voisk/Perechen_13.html [dostęp 27.04.2015].

Pierieczyen' № 14 tankowych, samochodno-artillerijskich i motocykletnych polkow wchodiwszyje w sostaw Diejstwujuszczej armii w pieriod Wielikoj Otieczestwiennoj wojny 1941-1945 godow, oprac. 1960 [online] http://www.teatrskazka.com/Raznoe/Perechni_voisk/Perechen_14.html [dostęp 27.04.2015].

Pierieczyen' № 16 polkow swiazi, inżeniernych, sapiernych, pontonno-mostowych, żeleznodorożnych, dorożno-ekspluatacyonychny, awtomobilnych, awtotransportnych i drugich otdielnych polkow wchodiwszyje w sostaw Diejstwujuszczej armii w pieriod Wielikoj Otieczestwiennoj wojny 1941-1945 godow, oprac. 1960 [online] http://www.teatrskazka.com/Raznoe/Perechni_voisk/Perechen_16.html [dostęp 27.04.2015].

Pierieczyen' № 27 Inżeniernych czastiej (otdielnych batalonow, rot, otriadow) so srokami wchożdienija ich w sostaw diejstwujuszczej armii w gody Wielikoj Otieczestwiennoj Wojny 1941-1945 gg., oprac. 1960 [online] http://www.teatrskazka.com/Raznoe/Perechni_voisk/Perechen_27.html [dostęp 27.04.2015].

Pierieczyen' № 5 strielkowych, gornostrielkowych, motostrielkowych i motorizowannychny diwizij wchodiwszyje w sostaw Diejstwujuszczej armii w pieriod Wielikoj Otieczestwiennoj wojny 1941-1945 godow, oprac. 1970 [online] http://www.teatrskazka.com/Raznoe/Perechni_voisk/Perechen_05.html [dostęp 27.04.2015].

Pierieczyen' № 6 kawalerijskich, tankowych, wozduszno-diesantnych diwizij i uprawlenij artillerijskich, zienitno-artillerijskich, minomietnych, awiacyonychny i istriebitielnych diwizij wchodiwszyje w sostaw Diejstwujuszczej armii w pieriod Wielikoj Otieczestwiennoj wojny 1941-1945 godow, oprac. 1956 [online] http://www.teatrskazka.com/Raznoe/Perechni_voisk/Perechen_06.html [dostęp 27.04.2015].

Prikaz MWD № 0205 Uprawlenija, sojedinenija, czasti, podrazdielenija i ucziżdienija wojsk NKWD, prinimawszyje ucziżdienija w Wielikoj Otieczestwiennoj wojnie 1941-1945 godow, oprac. 1956 [online] http://www.teatrskazka.com/Raznoe/Perechni_voisk/Perechen_NKVD.html [dostęp 27.04.2015].

Prikaz Narodnogo Komissara Oborony Sojuza SSR № 023 14 fiewrala 1944 g., [online] <http://www.soldat.ru/doc/nko/text/1944-023.html> [dostęp 28.12.2014].

Swój i obcy – rok 1945 w Wielkopolsce, katalog do wystawy w Wielkopolskim Muzeum Walk Niepodległościowych w Poznaniu oprac. przez B. Fabiańską, A. Adamską, J. Bączyka, Wydawnictwo Wielkopolskie Muzeum Walk Niepodległościowych w Poznaniu, Poznań 2005.

Sołowiew [Sołowjew I.W.], *Doświadczenia bojowe z walk o Poznań*, (oprac. J. Malczewski, tłum. z ros. J. Kirchmayer) [w:] „Wojskowy Kwartalnik Historyczny” 1972 nr 3, s. 264-270.

Ukazanija bronietankowym i miechanizirowannym wojskam 1-go Bieloruskogo Fronta ob. organizacyi i wiedienii boja za krupnyje goroda Giermanii [w:] „Sbornik wojenno-istoriczeskich matieriałow Wielikoj Otieczestwiennoj wojny”, wyp. 10, Wojenizdat MWS SSSR, Moskwa 1950, s. 68-72.

Ukazanija komandujuszczego 1-m Bieloruskim frontom № 097 po organizacyi i wiedieniju bojew za krupnyje goroda Giermanii (13 fiewrala 1945 goda), [w:] „Sbornik bojowych dokumentow Wielikoj Otieczestwiennoj wojny”, wyp. 17, Wojenizdat, Moskwa 1952, s. 22-25.

Ukazanija po organizacyi i wiedieniju boja za krupnyje nasielennyje punkty i goroda Giermanii, 12.02.45 [w:] „Sbornik wojenno-istoriczeskich matieriałow Wielikoj Otieczestwiennoj wojny”, wyp. 11, Wojenizdat MWS SSSR, Moskwa 1950, s. 55-58.

Ukazanija tankowym i samochodno-artilleriskim polkam 8-j Gwardiejskoj Armii po organizacyi i wiedieniju boja za krupnyje nasielennyje punkty i goroda Giermanii, 17.03.45 [w:] „Sbornik wojenno-istoriczeskich matieriałow Wielikoj Otieczestwiennoj wojny”, wyp. 11, Wojenizdat MWS SSSR, Moskwa 1950, s. 64-68.

Ukazanija wojskam 8-j Gwardiejskoj Armii po zachwatu i blokirowkie zdani, priewraszczennyh Niemcami w opornyje punkty (po opytu bojew za Poznan'), 16.02.45 [w:] „Sbornik wojenno-istoriczeskich matieriałow Wielikoj Otieczestwiennoj wojny”, wyp. 11, Wojenizdat MWS SSSR, Moskwa 1950, s. 21-26.

Źródła kartograficzne

Niemiecka mapa okolic Poznania: Posen, tablica P 53, w skali 1:300.000, wyd. 1940.

Radziecka mapa okolic Poznania: N-33-130- Г (ПОЗНАНЬ), w skali 1:50.000, Wydawnictwo Gieneralnyj Sztab Krasnoj Armii, 1944.

Niemiecki plan miasta Plan der Gauhaustadt Posen, w skali 1:20.000, wyd. 1940.

Źródła on-line

Portal „Gieroi strany”, internetowa baza danych dotycząca Bohaterów Związku Radzieckiego [w:] <http://www.warheroes.ru/main.asp>

Portal Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, internetowa baza danych dotycząca cmentarzy i mogił żołnierzy Armii Czerwonej na terenie Polski [w:] http://www.radaopwim.gov.pl/article_details/12/groby-zolnierzy-armii-radzieckiej-poleglych-w-polsce-w-ii-wojnie-swiatowej/baza

Portal Międzyregionalnego Centrum Informacyjno-Poszukiwawczego z wyszukiwarką radzieckich szpitali wojskowych działających podczas II wojny światowej [w:] <http://ipc.antat.ru/Ref/hosp.asp>

Pamiętniki i wspomnienia

Anaszkin Iwan Nikołajewicz, *Zalpy «Katiusz» wyzwali ogromnuju paniku u niemcew*, [w:] *Ot soldata do gienierala. Wspominanija o wojnie*, Tom 10, Akademiija istoriczeskich nauk, Moskwa 2008.

Antipienko N. A., *Na glawnom naprawlenii*, Nauka, Moskwa 1967.

Babadżanian A. Ch., Popiel N. K., Szalin M. A., Krawczenko I. M., *Luki odkryli w Bierlinie. Bojowej put' 1-j gwardiejskoj tankowej armii*, Wojenizdat, Moskwa 1973 [online]
http://nkosterev.narod.ru/vov/mem_3/luki_6.html [dostęp: 13.10.2013].

Babadżanian A.Ch., *Dorogi pobiedy*, Mołodaja gwardija, Moskwa 1975.

Badigin M. P., *Boj triebujet podwiga*, Wojenizdat, Moskwa 1980.

Becela T., *Gdy Poznań był twierdzą: opowieść o pierwszych dniach 1945 roku*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1970.

Becela T., *Wspomnienia z roku 1945*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1967.

Burcew M. I. *Prozrienije*, Wojenizdat, Moskwa 1981.

Charczenko W. K., *...Spieczalnogo naznaczenija*, Wojenizdat, Moskwa 1973.

Chietagurow G. I., *Ispolnienije dołga*, Wojenizdat, Moskwa 1977.

Czujkow W. I., *Koniec trietjiego riejcha*, Sowietskaja Rossija, Moskwa 1973.

Czujkow W. I., *Ot Stalingrada do Bierlina*, Sowietskaja Rossija, Moskwa 1985.

Dagajew W. W., *Tropami riska*, Wojenizdat, Moskwa 1989.

Diemidow P. M., *Na służbie u boga wojny*, Jauza, Eksmo, Moskwa 2007.

Driemow I. F., *Nastupała groznaja bronja*, Izd-wo političeskoj literatury Ukrainy, Kijew 1981.

Dziennik Czesława Kubiaka, oprac. M. Krzyżaniak, [w:] *Kronika Miasta Poznania*, 2015 nr 1, s.66-72.

Gietman A. Ł., *Tanki idut na Bierlin*, Nauka, Moskwa 1973.

Guderian G., *Vospominanija soldata*, Wyd. Rusicz, Smolensk, 1999.

Katukow M. Je., *Na ostrije glawnogo udara*, Wojenizdat, Moskwa 1974.

Kazakow P. D., *Głubokij sled*, Wojenizdat, Moskwa 1982.

Kazakow W. I., *Artillerija, ogon'!*, DOSAAF, Moskwa 1975.

- Koniew I., *Czterdziesty piąty*, Wyd. MON, Warszawa 1968.
- Krajnow A., Chłopin H., *312. Smoleńska Dywizja Piechoty w walkach o Starolęgę*, Wydawnictwo Pomost, Poznań 2010.
- Lohse H., „Grupa Bojowa „Lohse””, Wydawnictwo Pomost, Poznań 2007.
- Mironow I. P., *Wsie minuty wojny*, Dagajew W. W., *Tropami riska*, Wojenizdat, Moskwa 1989.
- Nadysiew G. S., *Na służbie sztabnoj*, Wojenizdat, Moskwa 1976.
- Oberheid R. H., *Leutnanci z Poznania*, Wydawnictwo Pomost, Poznań 2008.
- Obst S., *Boje w Suchym Lesie*, [w:] *Wielkopole o roku 1945*, wyboru wspomnień dokonał M. Skąpski, Poznań 1972, s. 74-86.
- Pierwsze lata. Wspomnienia poznaniaków o latach 1945-1948*, [20 relacji] wybór, opracowanie i przedmowa T. Światała, Wydawnictwo Poznańskie 1980.
- Popiel N. K., *W ciężku poru*, Terra Fantastica, Moskwa, Astrachan', Sankt-Pietierburg, 2001.
- Popiel N. K., *Wpieredi — Bierlin!*, Terra Fantastica, Moskwa, Astrachań, Sankt-Pietierburg, 2001.
- Prussakow G. K., Wasiljew A. A., Iwanow I. I., Łuczkin F.S., Komarow G. O., *Wojenno-istoriczeskij oczerk o bojewom puti 16-j wozdusznoj armii (1942-1945)*, Wojenizdat, Moskwa 1973.
- Punkt dowodzenia: Opera Poznańska. Ze wspomnień Marszałka Czujkowa*, tłum. Z. Szumowski [w:] „Głos Wielkopolski” nr 42, 19.02.1965, s. 3.
- Siegert R., *Tygrys z Poznania*, Wydawnictwo Pomost, Poznań 2005.
- Smirnow Je. I., *Frontowoje miłosierdije*, Wojenizdat, Moskwa 1991.
- Sobierajska-Mormol G., *Nowe nadzieje. Koniec wojny na ul. Wronieckiej*, [w:] „Kronika Miasta Poznania”, 2015 nr 1, s. 73-88.
- Sobolew A. M., *Razwiedka bojem. Zapiski wojskowego razwiedzczika*, Moskowskij raboczij, Moskwa 1975.
- Sztiemienko S. M., *Gienieralnyj sztab w gody wojny*, Wojenizdat, Moskwa 1989.
- Tischler J., *Węgierscy żołnierze w poznańskiej twierdzy. Wspomnienia sierżanta kadeta Gabora Csikosa*, [w:] „Kronika Miasta Poznania”, 2015 nr 1, s. 32-41.
- Trojanowicz R., *Czterdziesty piąty na Łazarzu*, [w:] „Kronika Miasta Poznania”, 2015 nr 1, s. 89-93.
- Trojanowski P. I., *Na woś'mi frontach*, Wojenizdat, Moskwa 1982.
- Trud pierwszych dni. Poznań 1945. Wspomnienia poznaniaków*, wybór i oprac. T. Światała, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1970.
- Wspomnienia uczestników walk o Poznań*, wyboru dokonał L. Gomolec [w:] „Kronika Miasta Poznania”, nr 1, 1970, s. 41-50.

Ze wspomnień Marszałka Czujkowa, [w:] „Głos Wielkopolski” nr 42, 19.02.1965, s. 7.

Żukow G. K., *Wospominanija i razmyszlenija*, Ołma-Priess, Moskwa 2002.

Opracowania

AAP-6, *NATO Glossary of Terms and Definitions (English and French)*, Wydawnictwo NATO, 2013.

Aszceułow O. Je., *Artillerija Krasnoj Armii w bojach za Poznan'*, EKLIT, Moskwa 2011.

Badigin M. P., *Boj triebujet podwiga*, Wojeizdat, Moskwa 1980.

Baumann G., *Poznań '45. Bastion nad Wartą*” (tom I), Wydawnictwo Pomost, Poznań 2013.

Baumann G., *Poznań '45. Bastion nad Wartą*” (tom II), Wydawnictwo Pomost, Poznań 2014.

Beevor A., *Berlin. Upadek 1945*, Magnum, Warszawa 2005.

Biesiadka J., Gawlak A., Kucharski Sz., Wojciechowski M., *Twierdza Poznań. O fortyfikacjach miasta Poznania w XIX i XX wieku*, Wydawnictwo Rawelin, Poznań 2006.

Bojowej Sostaw Sowietskoj Armii, czast' V (Janwar' – sientjabr' 1945 g.), Ministierstwo Oborony SSSR Istoriko-Archiwyj Otdiel Gienieralnogo Sztaba, Moskwa 1990.

Cader B., *Z pamiętnych dni wyzwolenie Wielkopolski i Poznania w roku 1945*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1962.

Cyrylin A. D., Biriukow P. I., Istomin, W. P., Fiedosiejew Je. N., *Inżeniernyje wojska w bojach za Sowietskiju Rodinu*, Wojeizdat, Moskwa 1970.

Dolata B., *Wyzwolenie Polski 1944-1945 (Działania wyzwolénce Armii Radzieckiej i Ludowego Wojska Polskiego)*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1966.

Duffy Ch., *Czerwony szturm na Rzeszę*, Warszawa 2007.

Dzieje Poznania 1918-1945, t. 2**, pod red. J. Topolskiego i L. Trzeciakowskiego, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa-Poznań 1998.

Gomolec L., Kubiak S., *Wyzwolenie Wielkopolski i Poznania 1945 r. Jednodniówka z okazji 14 rocznicy*, seria: Wielkopolanie w Walce o Wyzwolenie Narodowe i Społeczne, z. 2, Związek Bojowników o Wolność i Demokrację Zarząd Okręgu w Poznaniu Komisja do Spraw Historii, Wydawnictwo „Sport i Turystyka”, Poznań 1959.

Grif siekrietnosti sniat: Potieri Woorużennych Sił SSSR w wojnach, bojowych diejstwijach i wojennych konfliktach, pod red. G. F. Kriwoszejewa, Wojeizdat, Moskwa 1993.

Gurkin W. W., Iwaszczenko A. Je., *5-ja Gwardiejskaja Kalinkowiczskaja*, Wojeizdat, Moskwa 1979.

Isajew A. W., *Bierlin 45-go: Sraženija w łogowie zwieria*, Eksmo, Moskwa 2007.

- Jelanskij N. N., *Wojenno-poliewaja chirurgija*, Narkomzdraw SSSR Gosudarstwiennoje Izdatielstwo Medicinskoj Literatury Medgiz, Moskwa 1942.
- Jerzak J., Karalus M., *Pancerna Rezerwa Uderzeniowa. Poznań 1945*, Wydawnictwo Pomost, Poznań 2006.
- Jerzak J., *Sowieckie jednostki pancerne w walkach o Poznań*, Wydawnictwo Pomost, Poznań 2011.
- Jones M., *Wojna totalna. Armia Czerwona od klęski do zwycięstwa*, Wydawnictwo Literackie, bez miejsca wydania, 2013.
- Karalus M., *Grupa Bojowa „Warta”*, Wydawnictwo Pomost, Poznań 2004.
- Karalus M., *Kernwerk 1945. Historia zdobycia poznańskiej Cytadeli*, Wydawnictwo Pomost, Poznań 2010.
- Karalus M., Krzyżaniak M., *Poznań 1945. Bitwa o Poznań w fotografii i dokumentach*, Wydawnictwo Pomost, Poznań 2010.
- Karalus M., *Luboń 1945. Przełamanie obrony Festung Posen*, Wydawnictwo Pomost, Poznań 2007.
- Kratkaja Medicynskaja Encykłopedija*, red. B. W. Pietrowskij, "Sowietskaja Encykłopedija", Moskwa 1989 [online] <http://www.golkom.ru/kme/27/3-281-3-1.html> [dostęp: 1.04.2013].
- Krzysztoń M., *Walki o fort Stülpnagel i Żegrze*, Wydawnictwo Pomost, Poznań 2004.
- Krzyżaniak M., *Obraz bitwy o Poznań (1945) w świetle materiałów i dokumentów niemieckich*, Wyd. Pomost, Poznań 2015.
- Krzyżaniak M., *Pododcinek IV/Północ*, Wydawnictwo Pomost, Poznań 2008.
- Kubiak S., Olszewski M., *Rok 1945. Rok pierwszy w Poznaniu. Kronika wydarzeń*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1969.
- Łuczak Cz., *Dzień po dniu w okupowanej Wielkopolsce i Ziemi Łódzkiej (Kraj Warty)*, PSO sp. z o.o., Poznań 1993.
- Cz. Łuczak, *Dzień po dniu w okupowanym Poznaniu*, Wyd. Poznańskie, Poznań 1989.
- Merridale C., *Wojna Iwana. Armia Czerwona 1939-1945*, Rebis, Poznań 2007.
- Miercałowa Ł., Miercałow A., *Stalinizm i wojna*, Terra, Moskwa 1998.
- Mitcham S. W., *Niemieckie siły zbrojne. Wojska lądowe. Ordre de Bataille*, Bellona, Warszawa 2009.
- Moszczanskij I., Chochłow I., *Wpieredi Giermanija! Wisło-Odierskaja strategičieskaja nastupatielnaja operacija 12 janwarja – 3 fiewralja 1945 goda. 1-j Bieloruszkij Front*, OOO „BTW-MN”, Moskwa 2005.
- Nikoforow N. I., *Szturmowye brigady Krasnoj Armii. W bojach za Sowietskuju Rodinu*, Eksmo, Moskwa 2008.
- Okęcki S., *Wyzwolenie Poznania 1945. Studium wojskowo-historyczne*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1975.

- Olszewski M., *Poznaniacy polegli w walkach o Cytadelę (21-23 II 1945)*, Sesja popularnonaukowa poświęcona XX rocznicy wyzwolenia Poznania i Wielkopolski w 1945 roku, Poznań 1965.
- Olszewski M., *Straty i martyrologia ludności polskiej w Poznaniu 1939-1945*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1973.
- Olszewski W., *Cmentarze na stokach poznańskiej Cytadeli*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2008.
- Olszewski W., Jastrzab Ł., *Lista strat Powstania Wielkopolskiego od 27.12.1918 r. do 8.03.1920 r.*, Wydawnictwo Uczelniane Politechniki Koszalińskiej, Koszalin 2009.
- Oswobodzenie miast. Sprawozdanie o wyzwoleniu miast w okresie Wielkiej Ojczyźnianej wojny 1941-1945*, pod red. M. Ł. Dudarienko, Ju. G. Pieriechniew, W. T. Jelisiejew i innych, Wojenizdat, Moskwa 1985 [online] <http://militera.lib.ru/h/liberation/index.html> [dostęp: 1.02.2011].
- Pisarz na wojnie. Wasilij Grossman na szlaku bojowym Armii Czerwonej 1941-1945*, oprac. A. Beevor, L. Winogradowa, Magnum, Warszawa 2006.
- Radziejewski A. I., *Tankowyj udar*, Wojenizdat, Moskwa 1977.
- Reese R., *Oficerowie radzieccy 1918-1991*, Bellona, Warszawa 2010.
- Reese R., *The Soviet Military Experience: A History of the Soviet Army, 1917-1991*, Routledge, London 2000.
- Rola i zadania wojsk NKWD w gody Wielkiej Ojczyźnianej wojny (raport o kursie: Istorija OWD)*, Sankt-Pietierburskaja Akademijskaja MWD Rossii, Sankt-Pietierbug 1999.
- Rossija i SSSR w wojnach XX wieku. Poteri woorużennych sił. Statistyczeskije issledowanije*, pod red. G. F. Kriwoszejewa, Olma-Priess, Moskwa 2001.
- Runow W. A., *Szturmy Wielkiej Ojczyźnianej Gorodskoj boj, on trudnyj samyj*, Jauza, Moskwa 2011 [online] http://lib.aldebaran.ru/author/runov_valentin/runov_valentin_shturmy_velikoi_otechestvennoi_gorodskoj_boi_on_trudnyi_samyi/runov_valentin_shturmy_velikoi_otechestvennoi_gorodskoj_boi_on_trudnyi_samyi__17.html [dostęp: 7.11.2013].
- Sennerteg N., *Zemsta Stalina 1944-1945*, Wydawnictwo Sensacje XX wieku, Warszawa 2007.
- Siewier A., *Wielkaja missija NKWD*, Izdatielstwo «Algoritm», Moskwa 2008.
- Simonian R. G., Griszyn S.W., *Razwiedka w osobych usłowijach*, Wojenizdat, Moskwa 1975.
- Smirnow Je. I., *Woprosy organizacyi i taktiki sanitarnoj służby*, Narkomzdraw SSSR Gosudarstwennoje Izdatielstwo Miedicynskoj Litieratury "Miedgiz", Moskwa 1942.
- Sokołow B., *Prawda i mity Wielkiej Wojny Ojczyźnianej 1941-1945*, Wydawnictwo Wingert, Międzyzdroje-Kraków 2013.
- Sokołow B.W., *Prawda o Wielkiej Ojczyźnianej wojnie (Sbornik statiej)*, Aletiejia, Sankt Pietierburg, 1989.
- Sowietskije tankowyje wojska 1941-1945. Wojenno-istoriczeskij oczerk*, Wojenizdat, Moskwa 1973.

- Sowietskije Wojenno-wozdusnyje sily w Wielikoj Oteczestwiennoj wojnie 1941-1945 gg*, Wojezizdat, Moskwa 1968.
- Strykowski K., *Poznań 45. Ostatni rok wojny i pierwszy rok odbudowy*, Wydawnictwo Nauka i Innowacje, Poznań 2013.
- Sziemienkow A. D., *Szturm Citadeli*, Wyd. Wojezizdat, Moskwa 1969.
- Szumowski Z., *Bitwa o Poznań*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1971.
- Szumowski Z., *Boje o Poznań 1945*, wyd. I, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1980.
- Szumowski Z., *Boje o Poznań 1945*, wyd. II poprawione i uzupełnione, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1985.
- Szumowski Z., *Działania wojenne Armii Radzieckiej na obszarze Poznańskiego w 1945 r.*, Sesja Popularno-Naukowa Poświęcona XX Rocznicy Wyzwolenia Poznania i Wielkopolski w 1945 roku, Związek Bojowników o Wolność i Demokrację. Zarząd Okręgu w Poznaniu, Poznań 1965.
- Szymankiewicz Z., *Spadochrony nad okupowaną Wielkopolską*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1979.
- Szykorad A., *Artillerija w Wielikoj Oteczestwiennoj wojnie*, AST, Moskwa 2010.
- Szyszkow A. M., *Ot Moskwy do Bierlina. Bojowej put' 1-j gwardiejskoj Czortkowskoj dwaždy ordiena Lenina Krasnoznamiennoj ordienow Suworowa, Kutuzowa i Bogdana Chmielnickogo tankowej brigady*, Komitet po tielekommunikacyjam i sriedstwam massowej informacyi goroda Moskwy, Moskwa 2005 [online] http://ta-1g.narod.ru/mem/shishkov/shish_5.html [dostęp: 17.04.2013]
- Tissier Le T., *Żukow na linii Odry. Rozstrzygająca bitwa na przedpolach Berlina*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 1996.
- Toptygin A. W., *Niezwiestnyj Bierija*, Izdatielskij Dom "Niewa" Sankt-Pietierburg, OŁMA Priess, Moskwa 2002.
- Tył Sowietskich Woorużennyh Sil w Wielikoj Oteczestwiennoj wojnie*, praca zbiorowa, Wojezizdat, Moskwa 1977 [online] http://www.libma.ru/istorija/tyl_sovetskih_vooruzhennyh_sil_v_velikoi_otechestvennoi_voine/p8.php [dostęp: 27.05.2013].
- Urłanis B. C., *Wojny a zaludnienie Europy*, Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 1962.
- Wybrane operacje Armii Radzieckiej w wielkiej wojnie narodowej ZSRR 1941-1945*, praca zbiorowa, Wydawnictwo MON „Prasa Wojskowa”, Warszawa 1949.
- Zaremba P., *Pierwsze poznańskie dni 1945 roku*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1980.
- Żeltow I., Pawłow I., Pawłow M., Siergiejew A., *Tanki IS w bojach*, «Tankomastier» – specjalnyj wypusk, bez miejsca wydania, 2002.

Artykuły

A.K., *Walki o Luboń, Lasek i Żabikowo* [w:] „Wieści Lubońskie”, styczeń 2003, s.19, 33.

Aptiekar' P. A., *Wnutriennije Wojska NKWD protiv polskogo podolja. (Po dokumentam Rossijskogo gosudarstwiennogo wojennogo archiwa)* [online] <http://www.memo.ru/history/polacy/apt10jun.htm> [dostęp: 3.12.2013].

Artillerijskaja diwizija prorywa, portal „Bolszaja sowietskaja encykłopedija” [online] <http://www.diclib.com/cgi-bin/d1.cgi?l=ru&base=bse&page=showid&id=4359> [dostęp: 15.09.2014].

Baranow W., *Spieczadaczu wypolnili. Diejatielnost' wnutriennich wojsk w gody Wtoroj Mirowoj Wojny* [w:] „Wojenno-Promyszlennyj Kurjer” nr 46 (113) z 7 X 2005 r. [online] <http://vpk-news.ru/articles/2540> [dostęp: 17.10.2014].

Bartkowiak T., *Nowe materiały z walk o Poznań w 1945 r. Część druga* [w:] „Kronika Miasta Poznania”, 1980, nr 1, s. 5-12.

Bączyk N., *Domek z kart. 9. Armia niemiecka nad środkową Wisłą na początku 1945 roku* [w:] „Poligon. Magazyn Miłośników Wojsk Lądowych” nr 1/2010, s. 20-28.

Becela T., *Od Swarzędza do Warty. Pierwsze dni bitwy o Poznań na odcinku południowo-wschodnim* [w:] „Kronika Wielkopolska”, 1980, nr 1, s. 105-116.

Bojewyje diejstwija wojsk 8-j Gwardiejskoj Armii po zachwatu i passzyrieniju placdarma juźnijeje g. Kiustrin w fiewrale 1945 g. Obszczaja obstanowka na uczastkie 8-j Gwardiejskoj Armii na 2 fiewrala 1945 g. [w:] „Sbornik wojenno-istoriczeskich matieriałow Wielikoj Otieczestwiennoj wojny”, wyp. 6, Wojenizdat MWS SSSR, Moskwa 1952, s. 21-25.

Bulzacki Z., *Poczet poznańskich bohaterów Związku Radzieckiego* [w:] „Kronika Miasta Poznania”, 1968 nr 1, s. 13-28.

Bulzacki Z., *Przeciwlotnicza osłona Poznania w roku 1945* [w:] „Kronika Miasta Poznania”, 1976 nr 2, s. 39-49.

Chłopin G.P., *Roźdiennaja w bojach 312-ja Smolienskaja strielkowaja diwizija* [w:] *Ot batalona do armii bojewoj put'*, Tom 2, Akadiemija istoriczeskich nauk, Moskwa 2008, s.114-138.

Diejstwija artillerii w bojach na podstupach k krupnomu gorodu [w:] „Diejstwija artillerijskich podrazdielenij w Wielikoj Otieczestwiennoj wojnie”, wyp. 13. „Artillerijskije czasti i podrazdielenija w bojach za krupnyje nasielennyje punkty”, Wojenizdat, Moskwa 1958, s. 33-38.

Gąsiorowska A., *Źródła archiwalne do poznania działalności Zarządu Sanitarnego Głównego Kwatermistrzostwa WP 1944-1945* [w:] „Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej”, 1971, nr 3, s. 144-150.

Hałas H., Karwat J., *Nekropolia wojskowa na Cytadeli* [w:] *Kronika Miasta Poznania* 2005 nr 1, s. 282-305.

Isajew A., *Cena Berlina* [online] <http://statehistory.ru/28/TSena-Berlina/> [dostęp: 20.06.2015].

- Ispolzowanije rieaktivnoj artillerii w ulicznych bojach* [w:] „Dziejstwa artillerijskich podrazdielenij w Wielikoj Otieczestwiennoj wojnie”, wyp. 13. „Artillerijskie czasti i podrazdielenija w bojach za krupnyje nasielennyje punkty”, Wojeizdat, Moskwa 1958, s. 60-65.
- Jaruszkiewicz R., *Walki o Lasek styczeń 1945 r.* [w:] „Więści Lubońskie”, grudzień 1994, s. 6.
- Jurkiewicz P., *Twierdza fortowa Poznań 1876-1914* [w:] „Kronika Miasta Poznania” 2005 nr 1, s. 26-43.
- Kandziora Z., *Styczeń-luty 1945. Tak wtedy było w Poznaniu* [w:] „Głos Wielkopolski” nr 46, 23.02.1965, s. 3.
- Karalus M., Krzyżaniak M., *Szturm na Cytadelę. Poznań 1945* [w:] „Kronika Miasta Poznania” 2011 nr 4, s. 175-195.
- Kropaczew S.A., *Ewolucja oficjalnej otieczestwiennoj istoriografii o potieriach SSSR i Giermanii w Wielikoj Otieczestwiennoj wojnie* [online] <http://www.kubanmemo.ru/library/Kropachev01/evolution.php> [dostęp: 16.04.2014].
- Krzyżaniak M., *Bitwa o Poznań (styczeń-luty 1945)* [w:] „Kronika Miasta Poznania”, 2015 nr 1, s. 7-25.
- Krzyżaniak M., *Ilu żołnierzy niemieckich bronilo Poznania w styczniu i lutym 1945 r.? Przyczynek do badań.* [online] <http://zhw.amu.edu.pl/pdf/on36.pdf> [dostęp 31.03.2010].
- Maćkowiak P., *Przeprawa w Kątniku* [w:] „Więści Lubońskie” 2006 nr 2.
- Maćkowiak P., *W pobliżu wiaduktu kolejowego...* [w:] „Więści Lubońskie” 2007 nr 1.
- Malczewski J., *O pracach archiwalnych przy ustalaniu listy strat Ludowego Wojska Polskiego poniesionych w latach 1943-1945*, portal Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie [w:] „Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej”, 1975, nr 7, s. 28-35.
- Malczewski J., *Uwagi o metodzie korzystania z materiałów archiwalnych do opracowywania historii związków taktycznych i oddziałów Ludowego Wojska Polskiego z lat wojny* [w:] „Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej”, Nr 7 z 1975 r., s. 18-27.
- Martysz L., *Czerwone gwiazdy zamiast krzyża*, portal „Poznań. Nasze miasto” [online] <http://poznan.naszemiasto.pl/archiwum/czerwona-gwiazda-zamiast-krzyza,13791,art,t,id,tm.html> [dostęp: 7.06.2013].
- Michaił W. F., *Ludskije potieri woorużonnych sił SSSR* [w:] „Mir Rossii», 1999. T. 8. № 4 [online] <http://www.demoscope.ru/popul/popul12.html> [dostęp: 11.07.2013].
- Milewski R., Stankiewicz G., *Ewakuacja medyczna – MEDEVAC*, [w:] „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Oficerskiej Wojsk Lądowych” Nr 3 (149), 2008 rok, s. 19-31.
- Mindicz D., *Miedicynskij front*, [w:] „Wielikaja Pobieda: ludi, opyt, tiechnika” dodatek do gazety „Energija Promyslennogo Rosta, Moskwa 2005 [online] <http://www.mysteriouscountry.ru/wiki/index.php> [dostęp 3.04.2015].
- Motyl K., *Przelamanie Oderstellung w rejonie Cigacic* [w:] „Studia Zielonogórskie”, 2006 nr 12, s. 113-131.

- Okęcki S., *Wyzwolenie Poznania w r. 1945 w świetle najnowszych badań* [w:] „Kronika Miasta Poznania”, 1965, nr 1, s. 17-26.
- Okęcki S., *Wyzwolenie Poznania w r. 1945 w świetle najnowszych badań (dokończenie)* [w:] „Kronika Miasta Poznania”, 1965 nr 2, s. 59-76.
- Olszewski M., *Lista polskich strat w walkach o poznańską cytadelę w dniach 21-23 lutego 1945 r.* [w:] „Kronika Miasta Poznania”, 1965 nr 2, s. 43-58.
- Oni byli pierwsi* [w:] „Głos Wielkopolski” 21.02.1965, nr 44.
- Organizacja tankowych wojsk Krasnoj Armii* [online] <http://www.battlefield.ru/soviet-tank-units-toe/stranitsa-2.html> [dostęp: 17.04.2013].
- Organizacja zdrowoochronienia Rosji w gody Wielkiej Ojczyźnianej Wojny 1941-1945 gg.* [online] <http://www.km.ru/referats/2541D813C9884F77AF2ADAC7B6774C6F> [dostęp: 17.04.2013].
- Owładnienie 236-m gwardyjskim strzelkowym pułkiem jugo-zapadnoej czastju gławnogo forta «Cytadiela» krieposti Poznan' 18–23 fiewrala 1945 g.* [w:] „Bojowyje dziejstwija strielkowego pułka (Sbornik bojowych primierow)”, Wojeizdat, Moskwa 1958, s. 187-203.
- Pleskaczyński A., *Miasto grobów* [w:] Kronika Miasta Poznania, 2015 nr 1, s. 102-110.
- Powalajew M.G., *Organizacja specjalnoej propagandy pri prowadienii nastupatielnych operacij Krasnoj Armii na tierritorii Polszy i Giermanii* [w:] „Ideologiczeskije aspekty wojennoj biezopasnosti” 2010, № 2, s. 43-48.
- Pron'ko W. A., *Cena Pobiedy* [online] http://scepis.ru/library/id_1247.htm [dostęp: 17.04.2013].
- Przemówienie gości podczas uroczystej sesji* [w:] „Głos Wielkopolski” 20 II 1965, nr 43, s. 4.
- Rawski T., *Niemieckie umocnienia na ziemiach polskich w latach 1939-1945* [w:] „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, T. XII, cz.1, 1966, s. 280-301.
- Roman W., *Działalność Zbiorczej Dywizji Wojsk Wewnętrznych NKWD na terenie Polski w latach 1944-1946 w świetle wybranych dokumentów* [online] http://archiwumcaw.wp.mil.pl/biuletyn/b17/b17_10.pdf [dostęp: 13.06.2013].
- Rum L., *Gdy front przechodził przez Os. Warszawskie*, portal Gazeta.pl [online] <http://poznan.gazeta.pl/poznan/1,36001,7592448.html?as=1&ias=2&startsz=x> [dostęp: 23.02.2010].
- Sokołow B.W., *Cena wojny: ludskie potieri SSSR i Giermanii 1939-1945*, opublikowane w: „The Journal of Slavic Military Studies”, vol. 9. No 1 (March 1996) [online] <http://militera.lib.ru/research/sokolov1/05.html> [dostęp: 21.02.2010].
- Strykowski K., *Armia Czerwona w Poznaniu* [w:] „Kronika Miasta Poznania”, 2015 nr 1, s. 121-139.
- Suszan G., *Takie raznyje „Katuszy”* [w:] „Tiechnika mołodieży”, 2002 nr 8 [online] <http://epizodsspace.no-ip.org/bibl/tm/2002/8/kataushi.html> [16.06.2013].

- Szemienkow A., *Szturm twierdzy nad Wartą* [w:] „Głos Wielkopolski”, 21.02.1965, nr 44, s. 4.
- Szeremietiew R., *Siła obronna Rzeczypospolitej Polskiej*, cz. III [online] http://ekotrendy.com/nowaonline/53_Szeremietiew_Romuald.htm [dostęp: 18.06.2015].
- Szumowski Z., *Dowódcy radzieccy o współdziałaniu poznaniaków w wyzwoleniu miasta* [w:] „Głos Wielkopolski”, 23.02.1965, nr 46, s. 4.
- Szumowski Z., *Ostatnie dni Warthegau* [w:] „Głos Wielkopolski”, w odcinkach od 12.03. do 30.04.1965.
- Szumowski Z., *Przed decydującym starciem. „Twierdza” Poznań na tle wyzwolenia operacji wiślańsko-odrzańskiej w styczniu 1945 r.* [w:] „Kronika Miasta Poznania”, 1970 nr 1, s. 19-40.
- Szumowski Z., *Sztandary nad Cytadelą* [w:] „Głos Wielkopolski”, 21.02.1965, nr 44, s. 3.
- Świtała T., *Luty 1945 roku w Poznaniu, (część I)* [w:] „Kronika Miasta Poznania”, 1985, nr 2, s. 25-59.
- Świtała T., *Luty 1945 roku w Poznaniu, (część II)* [w:] „Kronika Miasta Poznania”, 1985, nr 3, s. 57-89.
- Świtała T., *Styczeń 1945. Jak to się zaczęło?* [w:] „Kronika Miasta Poznania”, 1985, nr 1, s. 57-104.
- Tankowaja kolonna «Dimitrij Donskoj»* [online] http://tankfront.ru/ussr/columns/dimitri_donskoi.html [dostęp: 15.02.2013].
- Tiażołaja samochodnaja ustanowka ISU-152* [online] <http://bronetehnika.narod.ru/isu152/isu152.html> [dostęp: 15.02.2013].
- Tokarz Cz., *Charakterystyka akt szpitali wojskowych z lat 1943-1945* [w:] „Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej”, 1971, nr 3, s. 151-157.
- Tur M., *Iz opyta priesledowanija wo frontowych nastupatielnych opieracyjach* [w:] "Wojenno-istoriczeskij żurnal" 1967, №3, [online] <http://rkka.ru/analys/presl/main.htm> [19.01.2015].
- Wawrzyniak P., *Badania archeologiczne XIX-wiecznego cmentarza staromarcinińskiego w Poznaniu*, (w przygotowaniu do druku).
- Zaremba P., *Luty 1945 w Poznaniu. Radość wyzwolenia* [w:] „Głos Wielkopolski”, 23 II 1981, nr 37, s. 3.

Strony internetowe

- portal „Gieroi strany” [w:] <http://www.warheroes.ru/main.asp>
- portal „Tankowyj Front 1939-1945” [w:] <http://tankfront.ru/>
- portal Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa [w:] http://www.radaopwim.gov.pl/article_details/12/groby-zolnierzy-armii-radzieckiej-poleglych-w-polsce-w-ii-wojnie-swiatowej/
- portal rosyjskiego Międzyregionalnego Centrum Informacyjno-Poszukiwawczego [w:] <http://ipc.antat.ru/Ref/hosp.asp>

Materiały audiowizualne

Film „Wyzwolenie Poznania – ruiny miasta”, red. Jerzy Bossak, zdjęcia Władysław Forbert, montaż Waław Kaźmierczak, zrealizowany przez Wytwórnę Filmową Wojska Polskiego w roku 1945, wyemitowany po raz pierwszy 15.03.1945, dostępny na stronie Repozytorium Cyfrowe Filmoteki Narodowej <http://www.repozytorium.fn.org.pl/?q=pl%2Fnode%2F4464> [dostęp: 13.06.2015].

WYKAZ TABEL

Tabela 1. Liczba oficerów i żołnierzy służących w dywizjach strzeleckich, którzy polegli i zaginęli bez wieści podczas walk o Poznań w styczniu i lutym 1945 roku. (strona 163)

Tabela 2. Polegli i zaginieni bez wieści z jednostek wchodzących w skład dywizji strzeleckich uczestniczących w walkach o Poznań. (strona 168)

Tabela 3. Polegli i zaginieni bez wieści z jednostek artylerii organicznej dywizji strzeleckich biorących udział w walkach o Poznań. (strona 171)

Tabela 4. Polegli i zaginieni bez wieści z jednostek sapersko-inżynieryjnych wchodzących w skład dywizji strzeleckich biorących udział w walkach o Poznań. (strona 172)

Tabela 5. Polegli i zaginieni bez wieści z jednostek artyleryjskich biorących udział w walkach o Poznań (bez artylerii organicznej). (strona 175)

Tabela 6. Polegli i zaginieni bez wieści z jednostek pancernych i zmechanizowanych biorących udział w walkach o Poznań. (strona 180)

Tabela 7. Polegli i zaginieni bez wieści podczas walk o Poznań z jednostek pancernych i zmechanizowanych w określonych przedziałach czasowych. (strona 182)

Tabela 8. Polegli z jednostek inżynieryjno-saperskich (bez batalionów saperskich i kompanii chemicznych wchodzących w skład dywizji strzeleckich), podczas walk o Poznań. (strona 183)

Tabela 9. Polegli z jednostek inżynieryjno-saperskich (bez batalionów saperskich i kompanii chemicznych wchodzących w skład dywizji strzeleckich) w określonych przedziałach czasowych. (strona 185)

Tabela 10. Oficerowie i żołnierze wojsk lotniczych polegli podczas walk o Poznań. (strona 186)

Tabela 11. Oficerowie i żołnierze Armii Czerwonej polegli i zaginieni bez wieści podczas walk o Poznań w styczniu i lutym 1945 roku. (strona 186)

Tabela 12. Liczba zmarłych z ran na etapach ewakuacji taktycznej podczas walk o Poznań na podstawie meldunków strat bezpowrotnych w OBD Memoriał. (strona 191)

Tabela 13. Przynależność służbowa żołnierzy zmarłych w *medsanbatach* podczas walk o Poznań. (strona 194)

Tabela 14. Liczba osób zmarłych w okresie od stycznia do marca 1945 roku w szpitalach armijnych 8 Armii Gwardii i 69 Armii zlokalizowanych w Poznaniu, Swarzędzu i Środzie Wielkopolskiej. (strona 198)

Tabela 15. Przynależność służbowa żołnierzy i oficerów zmarłych z ran w szpitalach PPE 109 i PPE 85 w styczniu i lutym 1945 r. (strona 200)

Tabela 16. Liczba osób zmarłych w szpitalach PPE 15 stacjonujących w Swarzędzu i Poznaniu w lutym i marcu 1945 roku. (strona 202)

Tabela 17. Przynależność służbowa żołnierzy i oficerów zmarłych z ran w szpitalach PPE 15 w okresie luty-marzec 1945 r. (strona 204)

Tabela 18. Liczba osób zmarłych w szpitalach MPE 14 w lutym i marcu 1945 r. Wykaz obejmuje wyłącznie te szpitale, które dotarły do Poznania i Swarzędza w trakcie walk o Poznań. (strona 205)

Tabela 19. Przynależność służbowa żołnierzy i oficerów zmarłych z ran w szpitalach MPE 14 w okresie luty-marzec 1945 r. (strona 206)

Tabela 20. Liczba osób zmarłych w szpitalach MPE 14 w marcu 1945 r. Wykaz obejmuje wyłącznie te szpitale, które dotarły do Poznania i Swarzędza po zakończeniu walk o Poznań. (strona 207)

Tabela 21. Zmarli z ran w placówkach medycznych Armii Czerwonej w Poznaniu, Swarzędzu i Środzie Wielkopolskiej w okresie styczeń-marzec 1945 roku. (strona 208)

Tabela 22. Żołnierze Armii Czerwonej, którzy polegli, zaginęli bez wieści lub zmarli w Poznaniu w okresie od stycznia do końca czerwca 1945 roku. (strona 211)

Tabela 23. Chronologiczny przebieg ekshumacji przeprowadzonych podczas akcji komasacyjnej w latach 1952-1953. (strona 223)

Tabela 24. Chronologiczny wykaz pochówków na kwaterze wojennej Armii Czerwonej na Miłostowie w latach 1958-2013. (strona 226)

WYKAZ FOTOGRAFII

Fot. 1. Raport – spis wykazów bezpowrotnych strat korpusu osobowego podoficerów i żołnierzy 312 Dywizji Strzeleckiej. Wykaz zawiera jedenaście meldunków z poszczególnych jednostek wchodzących w skład dywizji. Poza poległymi uwzględniono również zmarłych z ran w samodzielnym batalionie medyczno-sanitarnym. (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 416, k. 1). (strona 24)

Fot. 2. Imienny wykaz bezpowrotnych strat osobowych podoficerów i żołnierzy 1079 Pułku Strzeleckiego z 312 Dywizji Strzeleckiej poległych w Poznaniu i pochowanych na Wildzie pomiędzy 10 a 20 lutego 1945 roku. (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 416, k. 3). (strona 25)

Fot. 3. Zbiorczy wykaz bezpowrotnych strat oficerskich wojsk pancernych i zmechanizowanych 1 Frontu Białoruskiego za styczeń i luty 1945 roku. (CAMO, f. 33, op. 11458, d. 812, k. 1). (strona 25)

Fot. 4. Jedna ze stron zbiorczego wykazu strat osobowych oficerów wojsk pancernych i zmechanizowanych 1 Frontu Białoruskiego, na której wymieniono poległych w walkach o Poznań z 371 Pułku Artylerii Samobieżnej Gwardii i 259 Samodzielnego Pułku Czołgów. (CAMO, f. 33, op. 11458, d. 812, k. 18). (strona 26)

Fot. 5. Zaświadczenie o śmierci lejtn. Aleksieja Nikołajewicza Wołczkowa, który zmarł w wyniku odniesionych ran w 1674 Szpitalu Ewakuacyjnym stacjonującym w Poznaniu, skierowane do Rejonowej Komendy Wojskowej w Wiengierowsku w obwodzie nowosybirskim. (CAMO, f. 33, op. 594258, d. 63, k. 1). (strona 26)

Fot. 6-7. Standardowe zaświadczenie o śmierci oficera wysyłane przez jednostkę wojskową do Rejonowej Komendy Wojskowej. Na fotografii dokument poświadczający śmierć dowódcy batalionu z 242 Pułku Strzeleckiego Gwardii mjr. Siemiona Siemionowicza Oniszczeni, który zmarł z ran 10 lutego 1945 roku i został pochowany w Swarzędzu. (CAMO, f. 33, op. 744828, d. 10, k. 1-2). (strona 27)

Fot. 8-9. Oryginalny, odręcznie napisany list, w którym dowódca oddziału w 87 Pułku Artylerii Gwardii Ilija Iwanowicz Pacajew informuje rodzinę o śmierci Gieorgija Stiepanowicza Popowa, który poległ w czasie walk o centrum Poznania 7 lutego 1945 roku i został pochowany „na cmentarzu miejskim przy drodze berlińskiej” (Cmentarz Jeżycki przy ul. Nowina). Fot. Adam Pleskaczyński. (strona 28)

Fot. 10. Imienny wykaz zmarłych z ran i chorób podoficerów i żołnierzy leczonych w 42 Samodzielnym Batalionie Medyczno-Sanitarnym, który pod koniec stycznia 1945 roku rozlokował się na północnych rubieżach Poznania, w majątku Radojewo. (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 195, k. 5). (strona 29)

Fot. 11. Zbiorczy wykaz oficerów zmarłych pod koniec lutego 1945 roku w szpitalach Polowego Punktu Ewakuacyjnego nr 15 i pochowanych w Swarzędzu. (CAMO, f. 33, op. 11458, d. 821, k. 2). (strona 29)

Fot. 12. Alfabetyczna księga zmarłych 2763 Szpitala Ewakuacyjnego. Na fotografii widoczne są strony, na których odnotowano osoby pochowane na „cmentarzu miejskim na Sołaczu” (Cmentarzu Parafialnym św. Jana Vianneya) i których nazwiska zaczynają się na literę A. (CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 4942, k. 2). (strona 30)

Fot. 13. Księga miejsc pochówku 1674 Szpitala Ewakuacyjnego. Zapisywano w niej dane o dacie pogrzebu i miejscu pochowania zwłok żołnierza. W tym przypadku zmarłych pacjentów chowano na cmentarzu na stokach poznańskiej Cytadeli. (CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 3201, k. 63). (strona 30)

Fot. 14. Miejsce usytuowania mogiły zbiorowej żołnierzy 2 Batalionu Strzelców Zmotoryzowanych z 21 Brygady Zmechanizowanej Gwardii, którzy polegli 26 stycznia 1945 roku w czasie walk o przełamanie niemieckich pozycji w zachodnim Poznaniu i pochowanych w pobliżu stacji kolejowej Poznań-Ławica (ob. Poznań Wola). (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 199, k. 16). (strona 134)

Fot. 15. Schemat lokalizacji mogiły czterech członków załogi czołgu T-34 z 1 Batalionu Czołgów 68 Brygady Pancerniej, którzy „polegli 25 stycznia 1945 roku i zostali pochowani w północno-zachodnich Jeżycach” (ob. okolice skrzyżowania ul. J. H. Dąbrowskiego z ul. Polską). (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 257, k. 9). (strona 135)

Fot. 16. Miejsce usytuowania w Bogucinie (po niem. Hammer) trzech mogił zbiorowych, w których łącznie pochowano 60 żołnierzy 246 Pułku Strzeleckiego Gwardii (82 DSG), poległych pomiędzy 24 a 27 stycznia 1945 roku podczas walk o przełamanie wschodnich rubieży obronnych Festung Posen. (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 263, k. 24). (strona 135)

Fot. 17. Lokalizacja mogił 56 żołnierzy 244 Pułku Strzeleckiego Gwardii (82 DSG), którzy polegli w dniach od 24 do 28 stycznia 1945 roku i zostali pochowani na północ od ulicy Warszawskiej w Kolonii Główna. (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 263, k. 10). (strona 136)

Fot. 18. Miejsce pochówku 28 żołnierzy 226 Pułku Strzeleckiego Gwardii (74 DSG) w okolicach ulicy Folwarcznej, nieopodal stacji kolei wąskotorowej w Kobylimpolu, którzy polegli w dniach od 24 do 27 stycznia 1945 roku. (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 184, k. 12). (strona 136)

Fot. 19. Lokalizacja mogiły żołnierzy 86 Samodzielnego Dywizjonu Artylerii Przeciwpancernej (82 DSG) na terenie koszar gołęcińskich. W lutym 1945 roku urządzono tam cmentarz dywizyjny, na którym chowano poległych ze wszystkich jednostek wchodzących w skład 82 Dywizji Strzeleckiej Gwardii. (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 445, k. 3). (strona 137)

Fot. 20. Nieistniejąca dziś ulica Dobrego Pasterza (ob. okolice ulicy Wrzoska, w pobliżu skrzyżowania ulic Obornickiej i Serbskiej) była miejscem, gdzie od 6 do 8 lutego 1945 roku pochowano 28 żołnierzy 246 Pułku Strzeleckiego Gwardii i 185 Pułku Artylerii Gwardii (82 DSG) poległych w walkach o północne przedpole Cytadeli. (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 445, k. 3). (strona 138)

Fot. 21. Lokalizacja mogiły zbiorowej 236 Pułku Strzeleckiego Gwardii (74 DSG) na lewym brzegu Warty w Luboniu, zajęтым przez Rosjan już 24 stycznia 1945 roku. W mogile tej, do 29 stycznia pochowano 75 żołnierzy poległych w walkach o utrzymanie i poszerzenie lewobrzeżnego przyczółka. (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 184, k. 15). (strona 138)

Fot. 22. Miejsce tymczasowego pochówku 8 oficerów i żołnierzy – członków załogi dwóch czołgów IS-2 z 91 Pułku Czołgów Ciężkich Gwardii zniszczonych przez Niemców 30 i 31 stycznia 1945 roku w pobliżu ob. Ronda Kaponiera. (CAMO, f. 33, op. 11458, d. 713, k. 4). (strona 139)

Fot. 23. Dwa miejsca, w których 77 Samodzielny Batalion Medyczno-Sanitarny zorganizował na początku walk o Poznań tymczasowe cmentarze: w Czapurach na prawym brzegu Warty i w Lasku. (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 184, k. 46). (strona 156)

Fot. 24. Usytuowanie tymczasowego cmentarza 77 Samodzielnego Batalionu Medyczno-Sanitarnego na tyłach kościoła św. Marcina w centrum Poznania, na którym chowano żołnierzy zmarłych z ran od 10 do 23 lutego 1945 roku. (CAMO, f. 58, op. 18003, d. 432, k. 6). (strona 157)

Fot. 25. W dokumentacji szpitali frontowych z reguły nie umieszczano schematów przedstawiających lokalizację pochówków. Do wyjątków należy schemat wykonany w 4397 Polowym Chirurgicalnym Szpitalu Ruchomym, na którym widać mogiły urządzone w Swarzędzu „przy drodze na Kobylnicę”. Pomiędzy 6 a 26 lutego 1945 roku zostało tam pochowanych 53 żołnierzy. (CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 6792, k. 2). (strona 158)

Fot. 26. Pochówek zmarłego w 1776 Szpitalu Ewakuacyjnym żołnierza Armii Czerwonej, najprawdopodobniej na dawnym cmentarzu ewangelickim przy ul. Grunwaldzkiej (ob. Park Manitusia). Ogółem od 1 marca do 1 września 1945 roku spoczęło tam 90 zmarłych. (CAMO, f. 58, op. A-83627, d. 3380, k. 15). (strona 158)

Fot. 27-28. W Poznaniu za najbardziej reprezentacyjny uchodził cmentarz Armii Czerwonej na dzisiejszym placu Mickiewicza. Założony został w lutym 1945 roku przez 236 Pułk Strzelecki Gwardii, a po wojnie – z racji swojego reprezentacyjnego położenia – chowano na nim przede wszystkim wyższych oficerów zmarłych w szpitalach wojskowych oraz ekshumowanych z okolic Poznania. (Fotografie ze zbiorów Archiwum Państwowego w Poznaniu). (strona 232)

Fot. 29. Lokalizacja cmentarza Armii Czerwonej w Suchym Lesie. Do 1952 roku, kiedy został zlikwidowany, a zwłoki przeniesione na cmentarz miłostowski, był to jedyny cmentarz radziecki na terenie powiatu poznańskiego. (APP, Akta gminy Piątkowo, sygn. 83, nienumerowane). (strona 233)

Fot. 30. Uroczysty pochówek niezidentyfikowanego żołnierza Armii Czerwonej na stokach poznańskiej Cytadeli w 1975 roku. (fot. Stanisław Wiktor [za:] *Pogrzeb gwardzisty* w: „Za Wolność i Lud”, nr 42 (631), z 18.10.1975 r.). (strona 234)

Fot. 31 – 32. Szczątki żołnierzy Armii Czerwonej odnalezione w 2013 roku na terenie dawnego cmentarza Świętomarcińskiego. (Fot. Piotr Wawrzyniak). (strona 235)

Fot. 33. Oryginalna mapa sztabowa, którą posługiwali się żołnierze Armii Czerwonej podczas walk o Poznań. Zwraca uwagę fakt, że nie zaznaczono na niej, poza Cytadelą, żadnej z istniejących wówczas fortyfikacji, na których Niemcy oparli obronę miasta. (CAMO, f. 33, op. 11458, d. 740). (strona 247)

WYKAZ SKRÓTÓW JEDNOSTEK ORGANIZACYJNYCH ARMII CZERWONEJ

Zgodnie z zasadami przyjętymi w Wojsku Polskim skróty oddziałów i pododdziałów zapisywane są małymi literami, a związków taktycznych i operacyjnych (od brygady w górę) wielkimi literami. W celu uzyskania całkowitej klarowności podano poniżej pełne brzmienie nazw jednostek wojskowych i skrótów w języku polskim i języku rosyjskim.

skrót w języku polskim	pełna nazwa w języku polskim	pełna nazwa w języku rosyjskim	skrót w języku rosyjskim
A	Armia	<i>армия</i>	А
AG	Armia Gwardii	<i>гвардейская армия</i>	Гв. А
APancG	Armia Pancerna Gwardii	<i>гвардейская танковая армия</i>	Гв. ТА
BAA	Brygada Artylerii Armat	<i>пушечная артиллерийская бригада</i>	пабр
BAAG	Brygada Artylerii Armat Gwardii	<i>гвардейская пушечная артиллерийская бригада</i>	гв. пабр
BACH	Brygada Artylerii Ciężkich Haubic	<i>тяжелая гаубичная артиллерийская</i>	тгабр
BAH	Brygada Artylerii Haubic	<i>гаубичная артиллерийская бригада</i>	габр
BAH WM	Brygada Artylerii Haubic Wielkiej Mocy	<i>гаубичная артиллерийская бригада большой мощности</i>	габр БМ
BAL	Brygada Artylerii Lekkiej	<i>легкая артиллерийская бригада</i>	лабр
BAPanc	Brygada Artylerii Przeciwpancernej	<i>истребительно-противо-танковая артиллерийская бригада</i>	иптабр
BAS	Brygada Artylerii Samobieżnej	<i>самоходно-артиллерийская бригада</i>	сабр
BInż-Sap	Brygada Inżynieryjno-Saperski	<i>инженерно-саперная бригада</i>	исбр
BKolej	Brygada Kolejowa	<i>железнодорожная бригада</i>	ждбр
BM	Brygada Moździerzy	<i>минометная бригада</i>	минбр
BMC	Brygada Moździerzy Ciężkich	<i>тяжелая минометная бригада</i>	тминбр
BMG	Brygada Moździerzy Gwardii	<i>гвардейская минометная бригада</i>	гв. мбр
BMP	Brygada Moździerzy Przelamania	<i>минометная бригада прорыва</i>	минбрп
BPanc	Brygada Pancerna	<i>танковая бригада</i>	тбр
BPancG	Brygada Pancerna Gwardii	<i>гвардейская танковая бригада</i>	гв. тбр
BSZmotG	Brygada Strzelców Zmotoryzowanych Gwardii	<i>гвардейская мотострелковая бригада</i>	гв. мсбр
BZmechG	Brygada Zmechanizowana Gwardii	<i>гвардейская механизированная бригада</i>	гв. мехбр
DAP	Dywizja Artylerii Przelamania	<i>артиллерийская дивизия прорыва</i>	адп
DAPlot	Dywizja Artylerii Przeciwlotniczej	<i>зенитно-артиллерийская дивизия</i>	зенад
DAPlotG	Dywizja Artylerii Przeciwlotniczej Gwardii	<i>гвардейская зенитно-артиллерийская дивизия</i>	гв. зенад
DLB	Dywizja Lotnictwa Bombowego	<i>бомбардировочная авиационная дивизия</i>	бад
DLM	Dywizja Lotnictwa Myśliwskiego	<i>истребительная авиационная дивизия</i>	иад
DLMG	Dywizja Lotnictwa Myśliwskiego Gwardii	<i>гвардейская истребительная авиационная дивизия</i>	гв. иад
DLNBG	Dywizja Lotnictwa Nocnych Bombowców Gwardii	<i>ночная бомбардировочная авиационная дивизия</i>	нбад
DLSz	Dywizja Lotnictwa Szturmowego	<i>штурмовая авиационная дивизия</i>	шад
DLSzG	Dywizja Lotnictwa Szturmowego Gwardii	<i>гвардейская штурмовая авиационная дивизия</i>	гв. шад
DMG	Dywizja Moździerzy Gwardii	<i>гвардейская минометная дивизия</i>	гв. мд
DOPlot	Dywizja Obrony Przeciwlotniczej	<i>дивизия противовоздушной обороны территории страны</i>	дивизия ПВО
DS	Dywizja Strzelecka	<i>стрелковая дивизия</i>	сд
DSG	Dywizja Strzelecka Gwardii	<i>гвардейская стрелковая дивизия</i>	гв. сд
KAP	Korpus Artylerii Przelamania	<i>артиллерийский корпус прорыва</i>	акп
KLSz	Korpus Lotnictwa Szturmowego	<i>штурмовой авиационный корпус</i>	шак
KPancG	Korpus Pancerny Gwardii	<i>гвардейский танковый корпус</i>	гв. тк
KS	Korpus Strzelecki	<i>стрелковый корпус</i>	ск
KSG	Korpus Strzelecki Gwardii	<i>гвардейский стрелковый корпус</i>	гв. ск
KZmechG	Korpus Zmechanizowany Gwardii	<i>гвардейский механизированный корпус</i>	гв. мк
motocbrg	motocyklowy batalion rozpoznawczy gwardii	<i>разведывательный мотоциклетный батальон</i>	гв. мцб
MPE	Miejski Punkt Ewakuacyjny	<i>местный эвакуационный пункт</i>	МЭП
pa	pułk artylerii	<i>артиллерийский полк</i>	ап

paa	pułk artylerii armat	<i>пушечный артиллерийский полк</i>	пап
paag	pułk artylerii armat gwardii	<i>гвардейский пушечный артиллерийский полк</i>	гв. пап
pag	pułk artylerii gwardii	<i>гвардейский артиллерийский полк</i>	гв. ап
pah	pułk artylerii haubic	<i>гаубичный артиллерийский полк</i>	гап
pal	pułk artylerii lekkiej	<i>лёгкий артиллерийский полк</i>	лап
paplot	pułk artylerii przeciwlotniczej	<i>зенитный артиллерийский полк</i>	зенап
paplotg	pułk artylerii przeciwlotniczej gwardii	<i>гвардейский зенитный артиллерийский полк</i>	гв. зенап
pappanc	pułk artylerii przeciwpancernej	<i>истребительно-противо-танковый артиллерийский полк</i>	иптап
pappancg	pułk artylerii przeciwpancernej gwardii	<i>гвардейский истребительно-противо-танковый артиллерийский полк</i>	гв. иптап
pas	pułk artylerii samobieżnej	<i>самоходно-артиллерийский полк</i>	сап
pasg	pułk artylerii samobieżnej gwardii	<i>гвардейский самоходно-артиллерийский полк</i>	гв. сап
pcasg	pułk ciężkiej artylerii samobieżnej gwardii	<i>гвардейский тяжелый самоходно-артиллерийский полк</i>	гв. тсап
PChSR	Polowy Chirurgiczny Szpital Ruchomy	<i>хирургический полевой подвижной госпиталь</i>	ХППГ
pczeg	pułk czołgów ciężkich gwardii	<i>гвардейский тяжелый танковый полк</i>	гв. ттп
PE	Punkt Ewakuacyjny	<i>эвакоприемник</i>	ЭП
pm	pułk moździerzy	<i>минометный полк</i>	минп
pmg	pułk moździerzy gwardii	<i>гвардейский минометный полк</i>	гв. мп
PPE	Polowy Punkt Ewakuacyjny	<i>полевой эвакуационный пункт</i>	ПЭП
ps	pułk strzelcki	<i>стрелковый полк</i>	сп
ps WW NKWD	pułk strzelcki Wojsk Wewnętrznych NKWD	<i>стрелковый полк внутренних войск НКВД</i>	сп вв НКВД
psg	pułk strzelcki gwardii	<i>гвардейский стрелковый полк</i>	гв. сп
PSR	Polowy Szpital Ruchomy	<i>полевой подвижной госпиталь</i>	ППГ
RND	Rezerwa Naczelnego Dowództwa	<i>Резерв Верховного Главного Командования</i>	РВГК
SBCzCG	Samodzielna Brygada Czołgów Ciężkich Gwardii	<i>отдельная гвардейская тяжелая бригада</i>	гв. ттбр
sbł	samodzielny batalion łączności	<i>отдельный батальон связи</i>	обс
sbmed-san	samodzielny batalion medyczno-sanitarny	<i>медико-санитарный батальон</i>	медсб, медсанбат
sbrmo	samodzielny batalion ręcznych miotaczy ognia	<i>отдельный батальон ручных огнеметов</i>	обро
sbsap	samodzielny batalion saperski	<i>отдельный сапёрный батальон</i>	осб
sbsapg	samodzielny batalion saperski gwardii	<i>гвардейский отдельный сапёрный батальон</i>	гв. осб
SChZ	Szpital Chorób Zakaźnych	<i>инфекционный полевой подвижной госпиталь</i>	ИППГ
sdaNM	samodzielny dywizjon artylerii Najcięższej Mocy	<i>отдельный артиллерийский дивизион особой мощности</i>	оадн Ом
sdappanc	samodzielny dywizjon artylerii przeciwpancernej	<i>отдельный истребительно-противотанковый дивизион имени</i>	оиптдн
sdmg	samodzielny dywizjon moździerzy gwardii	<i>гвардейский минометный дивизион</i>	гв. мд
SE	Szpital Ewakuacyjny	<i>эвакогоспиталь</i>	ЭГ
skz	samodzielna kompania zwiadu	<i>отдельная разведывательная рота</i>	орр
skzchem	samodzielna kompania zabezpieczenia chemicznego	<i>отдельная рота химзащиты</i>	орхз
SLR	Szpital Lekko Rannych	<i>госпиталь для лечения легко раненых</i>	ГЛР
spcz	samodzielny pułk czołgów	<i>отдельный танковый полк</i>	отп
spczcg	samodzielny pułk czołgów ciężkich gwardii	<i>гвардейский тяжелый танковый полк прорыва</i>	гв. ттп
spczmo	samodzielny pułk czołgów miotaczy ognia	<i>отдельный огнеметно-танковый полк</i>	оотп
SS-E	Szpital Sortowniczo-Ewakuacyjny	<i>сортировочный эвакогоспиталь</i>	СЭГ
sszbinż-sap	samodzielny szturmowy batalion inżynieryjno-saperski	<i>штурмовой инженерно-сапёрный батальон</i>	шисб
sszpcz	samodzielny szkolny pułk czołgów	<i>отдельный учебный танковый полк</i>	от. утп
SzBInż-Sap	Szturmowa Brygada Inżynieryjno-Saperska	<i>штурмовая инженерно-сапёрная бригада</i>	шисбр

Źródło: oprac. własne